પુસ્તક
૭ થી ૧૨

વિવિધ ગ્રન્થમાળા

વર્ષ ૯ મું
સં. ૧૯૭૧

સ્વામી વિવેકાનંદ

ધર્મનો સદુપદેશ ભાગ ૨ જો.

અનુવાદક:
ભીમજી હરજીવન પરીખ.

પ્રકાશક: સસ્તું સાહિત્ય વર્ધક કાર્યાલય

સ્થળ—
મુંબઈ, ૨.

અને
અમદાવાદ.

त्रिविध ग्रंथमाळाः पुस्तक ५७ थी ५९ :–वर्ष पांचमुं.

स्वामी विवेकानंद

एमना सदुपदेश–भाग २ जो.

सस्तुं साहित्यवर्धक कार्यालय माटे

અનુવાદકઃ–ભીમજી હરજીવન પરીખ.

મઢડા–કાઠિયાવાડ.

તથા

સંપાદક અને પ્રકાશકઃ–ભિક્ષુ–અખંડાનંદ

કાલબાદેવી રોડ–મુંબઈ.

પહેલી આવૃત્તિ–પ્રત ૫૩૦૦ વિ. સં. ૧૯૭૧. ઇ. સ. ૧૯૧૫.

મૂલ્યઃ વાર્ષિક ફાળે ાા પાકું પૂઠું ાાા પો. માફ

છૂટક ાાા પાકું ૧)= પો. જૂદું.

અમદાવાદ

ધી ડાયમંડ જ્યુબિલી પ્રિન્ટીંગ પ્રેસમાં
પરીખ દેવીદાસ છગનલાલે છાપ્યું.

નવા નીકળેલા ગ્રંથો.

શ્રીમદ્ ભગવતી ભાગવત.

મુંબઈની વેદ ધર્મ સભાએ આ ગ્રંથનું ઉત્તમ ભાષાંતર કરાવીને સં. ૧૯૪૩ માં રૂ. ૮–૮–૦ ની કિંમતે પ્રસિદ્ધ કર્યું હતું. કેટલાંક વર્ષથી આ ગ્રંથ મળવો બંધ પડેલો હોવાથી અને કેટલાક સજ્જનોની તે માટે ખાસ ભલામણ થવાથી વેદધર્મ સભાની સંમતિ લઇને તેની બીજી આવૃત્તિ આ સંસ્થા તરફથી છપાતી હતી તે હવે તૈયાર થઈ છે.

શ્રીમદ્ ભાગવત અને આ ગ્રંથ એ બેમાંથી અઢાર મહા પુરાણમાં સમાનારૂં મુખ્ય પુરાણ કયું અને ઉપપુરાણ કયુ, એ બાબતપર સંસ્કૃતમાં એક લંબાણ ઉપોદ્‌ઘાત લખીને ભગવતી ભાગવતનુ સમર્થન કર્યું છે, તેનું ભાષાંતર પણ આ ગ્રંથ સાથે જોડવામાં આવ્યુ છે.

આ પુરાણના વાચનથી શોધક વૃત્તિવાળા વિદ્વાનોને જગતના અતિ પ્રાચીન ઇતિહાસ વિષેની કેટલીક માહિતી મળી શકે છે. જિજ્ઞાસુ વૃત્તિ વાળાઓને એમાં ઠેકાણે ઠેકાણે વેદ અને ઉપનિષદના ગૂઢ આધ્યાત્મિક ઉપદેશો અતિ સરળ રૂપમાં ગોઠવાયલા પ્રાપ્ત થાય છે; અને સામાન્ય જનસમાજને એમાંથી નીતિ, ધર્મ, ભક્તિથી ભરપૂર અનેક સુબોધક આખ્યાનોનો લાભ મળે છે સ્ત્રીવર્ગ માટે બોધપ્રદ થઈ પડે એવાં સતીઓનાં અનેક આખ્યાનો આ ગ્રંથમાં છે.

હવે રહ્યા કનિષ્ઠ કોટીના માણસો. કદાચ પુરાણકારોનો ઉદ્દેશ પ્રત્યેક કોટીવાળાને ગમી જાય એવા સર્વ અંશો તેમાં ગુંથવાનો હો, કે ગમે તે કારણ હો; પરંતુ આ (કનિષ્ટ) કોટીને પ્રિય ભાસે (અર્થાત્

સજ્જનોને અપ્રસન્નતા ઉપજે) એવા અંશો પણ ભાગવતાદિ પુરા-ણોની પેઠે આમાં આવ્યાવિના રહ્યા નથી. પરંતુ આવા અંશો માત્ર ઘઉંમાં કાંકરાની પેઠે ક્વચિત ક્વચિત અને ટુંકાણમાંજ છે, ત્યારે ઉત્તમ બોધપ્રદ વિષયો એમાં જ્યાં ત્યાં ગોઠવાઈ રહેલા છે. એકંદરે આ ગ્રંથ લોકોપકારક જણાયાથીજ વેદધર્મસભા જેવી કાળજીથી પસંદગી કરનારી સંસ્થાએ પસંદ કરેલો સંભવે છે. કેટલાક સાધુચરિત ગૃહસ્થો તરફથી ખાસ ભલામણ મળવાથી તેમજ એક આર્યસમાજી સન્યાસી મહાત્માના મુખથી પણ " આ ગ્રંથમાંનો ઘણોખરો ઉપદેશ વેદાનુકૂળ અને ઉપકારક હોઈ ગ્રંથ વિષ્ણુભાગવત કરતાં ચ્હડીયાતો અને પ્રસિદ્ધ કરવા જેવો છે. " એમ સાંભળવાથી તેની યોજના હાથ ધરવામા આવી હતી.

આ ગ્રંથનું નામ ભગવતી ભાગવત અથવા દેવી ભાગવત હો-વાથી આ ગ્રંથ વામમાર્ગીઓનો હશે, અને બેએક વર્ષપર મુંબઈના 'ગુજરાતી' પત્રમાં આવેલી એક વાર્તામાં વામમાર્ગના જે અતિ નિંદ્ય આચાર વિચારોનું વિસ્તારથી વર્ણન આવ્યું હતું તે પ્રકારનોજ બોધ આમાં પણ હશે, એમ કોઈ ન માની લે તે માટે આટલી હકીકત આપી છે. આ ગ્રંથ વિષે વધુ માહિતી નીચે પ્રમાણે છે.

અક્ષર—આ લાઇનમાં છે તેટલા મ્હોટા છે.

કાગળ—જાડા મજબુત એન્ટીક પેપર અને થોડા બીજી જાતના છે.

પૂઠાં—પાકાં કપડાનાં અને પ) સોનેરી નામવાળાં છે.

છપાઈ—ડાયમંડ પ્રેસની સુંદર અને સફાઈદાર છે.

કદ—આ ગ્રંથમાળા કરતાં બેવડા કદનાં પૃષ્ઠ ૯૫૦ નું થયું છે.

મૂલ્ય—રૂ. ૨-૧૨-૦ છે, પરંતુ વિવિધ ગ્રંથમાળાનું આ પુસ્તક રવાના થયા પછી પંદર દિવસ સુધીમાં મંગાવી લેનાર પાસેથી આઠ આના કમી લેવાશે. પોસ્ટેજ દરપ્રતે ૦।।≈ જૂદું છે.

રેલ્વે પારસલથી—મંગાવનારને માત્ર પાંચ આનાજ ખર્ચ લાગશે. છેટું અઢીસો માઇલથી વધું નહિ હોય તો આ ગ્રંથની બે પ્રત પણ એટલાજ ખર્ચમા આવશે. અથવા તો આ ગ્રંથની એક પ્રત, ઉપરાંત પાચ રતલ સુધીનાં બીજાં પુસ્તકો એટલાજ ખર્ચમાં ભેગા ભેગાં આવી શકશે. ૨૫૦ મૈલથી વધુ દૂર હશે તો નવ આનામાં આવશે. પરંતુ પૂરેપુરૂ મૂલ્ય પ્રથમ મળ્યા સિવાય રેલ્વે રસ્તે પુસ્તકો મોકલવામાં આવશે નહિ.

સદ્ગુણી બાળકો

સરકારે ઇનામ લાયબ્રેરી માટે મંજુર કરેલા આ પુસ્તકની ત્રીજી આવૃત્તિ હમણાંજ છપાઇને તૈયાર થઇ છે. અનેક મનુષ્યોએ બચપણમાં કષ્ટ વેઠીને પણ પરહિત, સત્ય, પ્રમાણિકતા, વડીલો તથા બંધુઓ પ્રત્યે પ્રેમ ઇ૦ ઇ૦ અનેક પ્રકારના સદ્ગુણો દર્શાવેલા; તે બાબતના આ દેશમા તેમજ પરદેશમાં બનેલા ખરા બનાવો બહુ સરળ ભાષામાં તથા બાળકોનાં હૃદયોપર સદ્ગુણની ઉત્તમ છાપ પડે એવી રીતે આમાં દર્શાવેલા છે. પોતાનાં બાળકોને સદ્ગુણી બનાવવા ઇચ્છનાર પ્રત્યેક માબાપોએ આ પુસ્તક અવશ્ય તેમના હાથમાં મૂકવું જોઇએ. આ આવૃત્તિમાં ભાષા વધુ સરલ કરવામાં આવી છે. ઉપરાત કાગળો વધુ જાડા અને મજબૂત તથા પૂઠું પણ કપડાનું રાખીને મૂલ્ય ખર્ચના પ્રમાણમાં પ્રથમના ૦)॥ ને બદલે ૦। રાખવામાં આવ્યું છે. પોસ્ટેજ ૦)- જૂદું. પૃષ્ઠ સંખ્યા ૧૯૨ છે.

સસ્તું સાહિત્ય વર્ધક કાર્યાલય મુંબઇ નં. ૨ અને અમદાવાદ

મહાભારતના કદ તથા મૂલ્યમાં ફેરફાર.

આ સંસ્થા તર્ફથી નીકળનારા મહાભારતની અત્યાર અગાઉની જાહેરખબરો ઈ૦માં જણાવ્યું હતું કે ચારે ભાગમાં થઇને તેનાં પૃષ્ઠોની કુલ સંખ્યા (રોયલ અષ્ટપત્રી) ૩૭૫૦ ની થશે, અને તેનું મૂલ્ય રૂ. ૧૨) તથા પ્રથમથી ગ્રાહક થનાર પાસે રૂ. ૧૦) લેવાશે; પરંતુ એ ગણત્રીમાં એકહજાર પૃષ્ઠની નજરચૂક થયેલી નીકળવાથી જણાવવાનું કે ચારે ભાગોમાં મળીને **પૃષ્ઠની કુલ સંખ્યા પોણાપાંચહજારની થશે,** અને ખર્ચના પ્રમાણમાં તેનું મૂલ્ય પણ વધીને **અગાઉનાં ગ્રાહકો પાસેથી રૂ. ૧૨॥ અને પાછળથી રૂ. ૧૫ લેવાશે.**

અત્યાર સુધીમાં જે ગ્રાહકો રૂ. ૧૦)થી નોંધાયલાં છે, તેમણે પણ ઉપર પ્રમાણે રૂ. ૧૨॥ જ આપવા પડશે.

શાન્તિપર્વ અને મહાભારતની યોજના વિચારાયા પછી યૂરોપીયયુદ્ધ જૂદુંજ રૂપ લેવાથી એન્ટીક કાગળોના ભાવ દોટા વધી ગયા છે; અને પૂઠાંમાં વપરાતા સોનેરી વર્કનુ મૂલ્ય બેવડુ થઈ ચૂક્યું છે. ખર્ચમાં આ કારણોસર થનારો વધારો પણ અણધાર્યો અને દેખીતો હોવા છતાં તે બદલ મૂલ્યમાં કશોજ વધારો કરવામાં આવ્યો નથી. કેમકે લડાઈ ૧૯૭૨ થી વધુ ચાલે તેમ મનાતું નહિ હોવાથી તે દરમીયાન નીકળનારા મહાભારતના એક ભાગ માટેનો એ પ્રકારનો વધારાનો ખર્ચ હરકોઈ રીતે નિભાવી લેવાનો વિચાર રાખવામાં આવ્યો છે.

આશા છે કે અત્યાર અગાઉ નોંધાઈ ચૂકેલાં મહાભારતનાં ગ્રાહકો ઉપલી સર્વ બીના ધ્યાનમાં લેશે, અને ઉપર પ્રમાણે માત્ર કદના વધારા પુરતોજ મૂલ્યમાં કરાયલો વધારો તેઓ માન્ય રાખશે.

ગુજરાતી જેવા બમણી કિંમત લેનારાએ પણ આખા મહાભારતનું મૂલ્ય પ્રથમ રૂ. ૨૫) છાપ્યા છતાં અને તેના બે ભાગો ચાર વર્ષ અગાઉ નીકળી ચૂકીને હવે માત્ર એકજ ભાગ બાકી હોવા છતા કાંઈ પણ કારણ દર્શાવ્યા વિનાજ પાછળથી કહાડેલા એક હેંડબીલમાં તેના રૂ. ૨૯) લેવા લખ્યુ છે. વળી એ પ્રેસ તરફના બીજા ભાગમા રૂ. ૯) મૂલ્ય છાપ્યા પછી પાછળથી તુર્તમાંજ વધારીને રૂ. ૧૧) કર્યાની કાપલી ચ્હોડવામાં આવી હતી.

આમ છતાં જેમને આ ફેરફાર નજ સ્વીકારવો હોય તેમને ખાસ વિનંતિ કે તેઓએ શાન્તિપર્વ એકલુંજ રાખી લઇને વધારાનો ભરેલો રૂ. ૧) પાછો મંગાવી લેવો: અથવા શાન્તપર્વ પણ ન રાખવું હોય તો તે બીજા કોઇને વેચી દઇને અથવા સારી હાલતમાં અમદાવાદ કે મુબઈ આ સંસ્થાપર પાછુ મોકલીને તેનુ મૂલ્ય પણ પાછુ મેળવી લેવું. વિવિધ ગ્રંથમાળાનું આ પુસ્તક ગ્રાહકોપર રવાના થયા પછીના **પંદર દિવસ સુધીમાં** આમાંનો હરકોઈ પ્રકાર કરવા ખાસ પ્રાર્થના છે. એ સમય સુધીમાં એ મુજબ નહિ કરનારે હાલની નવી કીંમત રૂ. ૧૨॥ કબૂલ રાખેલી ગણીને બાકી રહેલા રૂ. ૯॥ બાકીના ત્રણ ભાગો નીકળતા જશે તેમ તેમ તેમની પાસેથી વસુલ લેવાશે.

તા. ૭–૮–૧૫. **'વ્યવસ્થાપક' સ૦ સા૦ વ૦ કા૦**

કેટલીક સૂચનાઓ.

૧. આ સાથેનાં કાર્ડ—આ ખાતા તરફથી છપાઇને હાલ તૈયાર થયેલો ગ્રંથ શ્રીમદ્ ભગવતી ભાગવત તુર્તમાં ખરીદીને છ આનાની કિફાયતનો લાભ લેવા ઇચ્છનાર સજ્જનોએ આ પુસ્તક પહોંચેથી પંદર દિવસ સુધીમાં આ કાર્ડ લખી મોકલી તે ગ્રંથ મંગાવી લેવો જોઇયે.

૨. આ સાથેનું હેંડબીલ—રા. રા. જટાશંકર લીલાધર ત્રિવેદી જેવા અનુભવી અને પ્રતિષ્ઠિત વૈદ્યના તંત્રીપણા નીચે પ્રસિદ્ધ થતા '**વૈદ્યકલ્પતરૂ**' માસિકના હેંડબીલ આ પુસ્તક સાથે વહેંચવામાં આવ્યાં છે તે તરફ પ્રત્યેક વાંચકનું ખાસ લક્ષ ખેંચવામાં આવે છે. આ માસિક આજથી ૨૦ વર્ષપર નીકળવું શરૂ થયું, ત્યારથી તે અમારા વાંચવામાં આવતું રહ્યું છે. મનુષ્યોને વ્યાધી થવાજ ન પામે; થયેલા વ્યાધી સ્હેલાઈથી અને મૂળમાંથી દૂર થાય; તાત્કાલિક ફાયદો અથવા સ્વાદ આપનારા અયોગ્ય ઉપાયો અને આહારવિહારોથી મનુષ્યો દૂર રહી શકે, પ્રત્યેક ઋતુમાં સેવ્ય–ત્યાજ્ય આહાર વિહારની સૂચના મળે; એવા એવા આરોગ્ય શાસ્ત્રના અનેક ઉપયોગી વિષયો-પર હિતકારક સલાહ, ચર્ચા, ઉપદેશ અને ઉપચારથી ભરેલો તેનો પ્રત્યેક અંક અમને જણાયો છે.

'**વૈદ્યકલ્પતરૂ**' ગુજરાતમાં સારી કદર પામેલાં થોડાંક માસિકો-માંનુંજ હોઇને તેના ૪૦૦૦ હજાર ગ્રાહક હોવા છતાં હિંદુ કુટુંબો માટે તેને જેટલું ઉપકારક કહી શકાય, તે તરફ જોતાં એ સંખ્યા દશમા ભાગની પણ અમને લાગતી નથી. વ્યવહાર કે પરમાર્થ ઉભયની સિદ્ધિના મુખ્ય સાધનરૂપ માનવ શરીરની આરોગ્યતા મનુષ્ય માત્ર માટે ઇષ્ટજ છે; તો પછી એવી મહત્વની બાબત માટે વર્ષ દિવસે દોઢ રૂ. જેટલો ખર્ચ ગમે તેવી સામાન્ય સ્થિતિવાળાએ બીજી બાબ-તમાં એટલી કસર વેઠીને પણ કરવો આવશ્યક છે.

આવા ઉપકારક માસિકનો લાભ હજી જેઓ ન લેતા હોય તેઓ પોતાના હિતને ખાતર લેવાને પ્રેરાય, એવા ઉદ્દેશથી આ હેંડબીલ તેના વ્યવસ્થાપક પાસેથી વગર કહે માગી લઈને લોકહિતાર્થે વહેં-ચવામાં આવ્યું છે.

'કાગનું બેસવું અને સાલનું ભાગવું' એ ન્યાયે વૈદ્યકલ્પતરૂ **માસિકમાં આ ખાતા વિષે લખાણ આવ્યા પછી થોડા સમયમાંજ એ**

પત્ર વિષેના થોડા ઉદ્ગાર અને હેંડબીલ આ માળા દ્વારા બહાર આવવાથી **अहोरूपं जहोध्वनि**ના જેવી પરસ્પર પ્રશંસા ગણાશે એમ લાગ્યુ, પરંતુ ઘણા માસથી આ કાર્ય કરવાનું છતાં હેંડબીલના વજન જેટલો અવકાશ ન મળવાથી ન બની શકેલું, તે મેળ આ પુસ્તક સાથેજ આવતો હોવાથી એવા મિથ્યાભયને વજન આપ્યું નથી.

૩. મુંબઈના વનિતાવિશ્રામ તરફનું વિનંતિપત્ર—સુરતમાં ગં૦ સ્વ૦ બાજીગૌરી તથા પ્રો૦ ગજ્જરનાં બ્હેન શ્રીમતિ ન્હાની બ્હેન એમણે પોતાના તન મન ધનનો બનતો ભોગ આપીને કેટલાંક વર્ષથી 'વનિતાવિશ્રામ' નામે સ્ત્રીવર્ગ માટે એક ઉપકારક સંસ્થા ચાલુ કરેલી છે આ સંસ્થાદ્વારા વિધવા સ્ત્રીઓને તથા અનાથ બાલિકાઓને રહેવા જમવાની અને જ્ઞાન મેળવવાની સગવડ ઉપરાંત ગામની અન્ય અનેક બાલિકાઓ તેમજ સધવા સ્ત્રીઓને યથાસાધ્ય કેળવણી આપવાનું કાર્ય બજાવીને એ બહેનો દેશની જે ઉત્તમ સેવા બજાવી રહી છે તે માટે જેટલો ધન્યાવાદ તેમને અપાય તેટલો થોડો છે. સુરતની પેઠે મુંબઈમાં પણ પોતાનુ સેવાક્ષેત્ર વિસ્તારવાના હેતુથી એ બ્હેનોએ "વનિતાવિશ્રામ"નુ મકાન થોડા સમયપર તૈયાર કરાવ્યુ છે. એ મકાનના ખર્ચમાં કેટલીક રકમ હજી ખુટતી રહેલી હોવાથી તે બાબતમાં સહાય કરવાની પ્રાર્થના એ બ્હેનો તરફથી કેટલાક માસથી જૂદા જૂદાં વર્તમાનપત્રોમા આવ્યા કરે છે; દિલગીરીની વાત છે કે મુંબઈ જેવા ધનાઢ્યોના શહેરમાંથી આ પ્રાર્થનાનો હજી જોઇયે તેવો ઉત્તર મળ્યો નથી. દીન દુઃખીઓને સહાય આપવી એમાંજ દાતાનુ આ લોક પરલોકનું ખરૂ સુખ રહેલું છે. માટે ધનવાન કે મધ્યમ સ્થિતીવાળા સર્વ કોઇએ આ સંસ્થાની આ નીચે આપેલી વિનતિ તરફ લક્ષ્ય આપીને, તેની પ્રાથમિક અવસ્થામાં ઉદારતાથી સહાય આપી, અનાથ વિધવાઓ અને બાલિકાઓની આશીષ મેળવવા અમારી નમ્ર ભલામણ છે. **'મંત્રી.'**

આર્ય બંધુઓ તથા બ્હેનો, દુઃખી અબળાઓની વારે ચઢો.

વિનતિ કરવામાં આવે છે કે મુંબઈ વનિતાવિશ્રામનું મકાન લગભગ એક લાખનું ધારવામાં આવતું હતું, પણ સવા લાખનું થયું છે અને રૂપિયા પચાસ હજાર શ્રીમતિ ઝવેરબાઈએ આપ્યા છે; અને રૂપિયા પચીસ હજાર અન્ય ગ્રહસ્થો તથા બ્હેનો તરફથી મળ્યા છે એટલે હવે રૂપિયા પચાસ હજાર ખુટે છે. તેથી શેહેરનાં ભાઈ તથા બ્હેનો પાસે અરજ કરવામાં આવે છે કે આ ખુટતી રકમ પૂરી થાય નહિ ત્યાંસુધી આ સંસ્થાનું કામ ચાલુ કરી શકાય તેમ નથી. તેથી હાલ લગ્નસરા ચાલે છે તે સમયે લગ્નની ખુશાલીમાં સર્વે બંધુઓ યથાશક્તિ મદદ મોકલી આ અટકી પડેલાં કાર્યને મદદ કરવામાં પાછી પાની ન કરતાં યથાશક્તિ મદદ કરશો; કેમકે **અબળા હિતનું આ પ્રથમ** કાર્ય છે. એમાં વિધવા સ્ત્રીઓને અન્નવસ્ત્ર તથા વિદ્યાદાન અપાય છે, એટલુંજ નહિ પણ સૌભાગ્યવતી અને કુમારિકાને પણ વિદ્યાદાન અપાય છે. તે કારણે **આ દેશહિતના** કાર્યને ટેકો આપી દેશની સેવા બજાવવાને ઉમંગ ધરશો, કેમકે આર્યબંધુઓ અને બ્હેનો ! આપ લાખોનો ધરમ કરો છો પણ આ નવાં કાર્યથી અજાણ હશો તેથી આટલી માગણી કરવી પડે છે. જેઓ આ લેખ વાંચો તેઓ જાતે મદદ કરો, એટલુંજ નહિ પણ અન્ય બંધુઓને તથા બ્હેનોને કહીને પણ મદદ કરાવશો. દુઃખી અબળાઓનાં દુઃખનિવારણ અર્થે સ્થપાતી સંસ્થાને મદદ કરી એમનાં અંતરની આશીષ લેશો. જેમ આપણે વ્રત અથવા નિયમ લઈએ છીએ તેમજ આ સ્ત્રીહિતાર્થે આરંભાયલા કાર્યને પૂર્ણ કરવાનો નિયમ લો તો આ કાર્ય તેજ ક્ષણે થઈ જશે. આ એક વ્યક્તિનું કાર્ય નથી, તેથી સર્વે વ્યક્તિઓ મળી આ અધુરાં કાર્યને પૂર્ણ કરાવશો. એજ વિનતિ.

શિવગૌરી ગજજરના યથાઘટિત.

વનિતાવિશ્રામ, સેન્ડહર્સ્ટરોડ-મુંબઈ.

નિવેદન.

ચાલુ વર્ષની શરૂમાં નીકળેલા આ ગ્રંથના પહેલા ભાગમાં જણાવ્યા પ્રમાણે તેનો બીજો ભાગ પણ ચાલુ વર્ષમાંજ વિવિધગ્રંથમાળાના ૫૭ થી ૫૯ મા પુસ્તક રૂપે સાદર થાય છે.

સ્વામી વિવેકાનંદજીના એક પરમભક્તિમાન શિષ્ય આ ગ્રંથના મૂળ (બંગાળીમાં) લેખક છે. સ્વામીજીને તેમની સાથે તેમજ અન્ય સજ્જનો સાથે થયેલી વાતચિત ૯૦ ની તેમણે જે નોધ રાખેલી તે ઉપરથી 'સ્વામી–શિષ્ય સંવાદ' એ નામ આપીને આ ગ્રંથની યોજના તેમણે કરી હતી. એ મૂળ ગ્રંથમાં પ્રસ્તાવ ૯૦ રૂપે આવેલા તેના લેખક અને પ્રકાશક મહાશયોના ટુંક ઉલ્લખોનો ભાવાર્થ આ નિવેદન પછી અપાયો છે, તેમાં ગ્રન્થની યોજના ૯૦ વિષે કેટલીક વધુ હકીકત આવેલી જણાશે.

મૂળ ગ્રંથમાં લેખકે પોતાનુ નામ આપેલુ નહિ હોવાથી અત્ર તે જણાવી શકાતું નથી; પરંતુ આ સાથે આપેલા ચિત્રમાં સ્વામીજીની આસપાસ જે મંડળ બેઠેલું જણાય છે, તેમાં તેમનાથી ડાબે હાથે સર્વથી છેટે બેઠેલી મૂર્તિ લેખક પોતે હોવા અનુમાન છે.

આ ગ્રંથનો ગુજરાતીમાં અનુવાદ કરનાર શ્રીયુત ભીમજી હરજીવન પરીખ છે. 'સુશીલ' નામથી પણ તેઓ ઓળખાય છે. વિવિધ ગ્રંથમાળાના પાઠકો આગળ તેમનું નામ આજે પહેલીવારજ રજુ થાય છે. પરંતુ સારા લેખો પ્રત્યેનો તેમનો ઉત્સાહ જોતાં હવે પણ ગુર્જર પાઠકો આગળ વારંવાર રજુ થવા સંભવ છે.

મૂળમાંનું એક પ્રકરણ કે જેમાં શરીરબળ માટે માંસાહારની ભલામણ ભાર દઇને કરવામાં આવી હતી, તેને અહિતાવહ માનીને આમાં લીધું નથી. અન્યત્ર સ્વામીજી પોતે પણ આ પ્રકારની વિરૂદ્ધ બોલી–લખી ચૂકયા છે.

બાહ્યત્યાગ માટે સ્વામીજીનું કથન આમાં વારંવાર આગ્રહપૂર્વક થયેલું જણાશે. એક સ્થળે તો એવા ભાવનું કથન છેકે અંતર ત્યાગ સાથે બાહ્ય ત્યાગ વિના મોક્ષજ નથી; પરંતુ અન્ય પ્રકરણમાં નાગ મહાશય જેવા ગૃહસ્થ મહાત્માના ઉન્નત જીવનની તેમણે મુક્તકંઠે કરેલી પ્રશંસા જોતાં એ વાતનું નિરસન આપોઆપજ થઈ જાય છે.

વિચારશીલ વાંચકને આ સિવાય પણ આમાં કોઈ કોઈ સ્થળે વિલક્ષણતા—અને શંકાનું ભાન થવાનું ખરૂં, પરંતુ ભરતીના મોજાઓની પેઠે આખા ગ્રંથમાં સર્વત્ર પ્રબળતાથી ઉછળી રહેલા સ્વામીજીના હિતાવહ ઉદ્‌ગારો તરફ જોતાં એવા જૂજ પ્રસંગ ક્યાંના ક્યાં દબાઈ જતા જણાશે.

ગ્રંથની ઉપકારકતા માટે એટલુંજ લખવાનું કે 'હાથ કંકણને આરસીની શી જરૂર ?' જ્યાં ત્યાં જોમદાર ભાષામાં ઉભરાઈ જતા સ્વામી વિવેકાનંદજીના દેશસેવાના, તત્વજ્ઞાનના, ભક્તિના, દેશની દુર્દશાના, અને એવા અનેક પ્રકારના હૃદયગ્રાહી બોધપ્રદ વિચારોથી આખો ગ્રંથ ભરપૂર જણાશે પ્રત્યેક યોગ્ય વ્યક્તિને આ ગ્રંથમાંથી વિચારવા અને આચરવા જેવું, તથા પ્રોત્સાહન અને દ્રઢતા મેળવવા જેવું સત્વ, સારી પેઠે મળી આવે તેમ છે. આ સાથે જોડાયલી લંબાણ અનુક્રમણિકા વાંચવાથી પણ ગ્રંથમાં આવેલા આકર્ષક વિચારો વાંચવા તરફ હરકોઇ સહૃદય માનવને આકર્ષાવું પડે તેમ છે. પ્રત્યેક વાંચક બંધુનું હૃદય આવા હિતાવહ સાધનોવડે સત્યહિતને સમજીને દિન દિન સ્વ—પરની અધિકાધિક ઉન્નતિ સાધવાને શક્તિમાન બનો. દિન દિન એ ભાવના પૂર્વક ૐ **તત્સત્** ।

વિ. સં. ૧૯૭૧ અષાઢ
ઇ. સ. ૧૯૧૫ જુલાઈ. } **મંત્રી.**

તા. ક. ગ્રંથની છેવટે આપેલા વિષયો "ગુજરાતી પત્રકારનો બળાપો" તથા "આફ્રિકા ઇ૦ ગ્રાહકોને ખાસ સૂચના" તરફ વાચકોનું લક્ષ્ય ખેંચવામાં આવે છે.

બંગાળી લેખકના બે બોલ.

આ "સ્વામી શિષ્ય સંવાદ" સાત વર્ષ સુધી ઉદ્‌બોધન નામક માસિક પત્રમાં પ્રકટ થયો હતો. તે આજે પુસ્તકના રૂપમાં પાઠકવર્ગને અર્પણ કરવા અમે શક્તિમાન થયા છીએ.

સ્વામીજી (શ્રી વિવેકાનંદ) સૌ પહેલાં યૂરોપયાત્રા કરી હિંદમાં પાછા ફર્યા તે વખતે તેઓ ઘણું કરીને કલકત્તા ખાતે બાગબજારમા સ્વ. બલરામ બસુને ત્યાંજ રહેતા. તે વખતે શિષ્યને સ્વામીજી સાથે અનેક પ્રકારની ચર્ચાઓ તથા શાસ્ત્રવાર્ત્તાઓ થતી. પૂજનીય મહેંદ્ર-નાથ ગુપ્ત મહાશય એક વખતે ત્યાં હાજર હતા. તેમણે તે દિવસે શિષ્યને કહ્યું કે સ્વામીજીની સાથે જે ચર્ચા થાય તે સમસ્ત પ્રસંગ કાગળ ઉપર લિપિબદ્ધ કરતો રહે, તો બહુ ઉપયોગી થાય. માસ્ટર મહાશયની સૂચના પ્રમાણે શિષ્યે તે સર્વ પ્રસંગો લખી રાખવાનો સ્વીકાર કર્યો અને તે પ્રમાણે પ્રસગોપાત લખતો રહ્યો. તેજ લખા-ણના આધારે આજે આ પુસ્તક પ્રકટ થાય છે. અહીં એટલું જણા-વવું જોઇએ કે બેલુડમઠવાળા શ્રીયુત નિર્મલાનંદ સ્વામી મહારાજ પણ ઉક્ત સર્વ પ્રસંગો લખવા માટે શિષ્યને અનેક સમયે ઉત્સાહ આપતા રહ્યા હતા. આથી કરીને એ બન્ને મહાપુરૂષોનો આ લેખક–શિષ્ય ઉપકાર માને છે.

આ પુસ્તકમાંના સર્વ પ્રસંગોનો ઘણોખરો ભાગ ડાયરીમાંથીજ લેવામા આવ્યો છે. જે ભાગો યાદ કરીને લખવા પડ્યા છે તે સર્વ ભાગો સ્વામીજીના ગુરૂભાઇઓ અને તેમના શિષ્યો–કે જેમની હાજ-રીમાં સ્વામીજીએ ઉક્ત વાર્ત્તાલાપ કર્યો હતો–તેમને પ્રથમ એકવાર બતાવીને અને તે વિષયની સત્યતા વિષે ખાત્રી કરીને આ પુસ્તકમાં પ્રકાશિત કર્યા છે. મતલબ કે આ ગ્રંથમાં આવેલા પ્રસંગોમાં કયાંઈ ભ્રમ કે પ્રમાદ થયો હોય એમ શિષ્યના માનવામાં નથી. આ પ્રસંગોના પઠન–પાઠનથી જો કોઇનું કલ્યાણ થશે તો શિષ્ય પોતાને કૃતાર્થ થયો સમજશે.

બંગાળી ગ્રંથના પ્રકાશકનું વિજ્ઞાપન.

"સ્વામી–શિષ્ય સંવાદ" આજે વાંચકવર્ગના કરકમળમાં મૂકાય છે. દેશ, સમાજ, આચાર, નીતિ અને ધર્મ વિગેરે વિષયો એવા તો ગંભીર છે કે તત્સંબંધી કર્તવ્ય–અકર્તવ્યનો નિર્ણય કરવા જતાં માનવ–મત અનેકવાર સંશયના વમળમાં ગુંચવાઈ જાય છે; અને તેથી યોગ્ય દિશાનો નિર્ણય કરતાં ઘણી મુશ્કેલીઓ સહન કરવી પડે છે. ઉક્ત સર્વ વિષયો સંબંધે પૂજ્યપાદ આચાર્ય શ્રી **વિવેકાનંદ** સ્વામીશ્રીએ પોતાની અલૌકિક દીર્ઘદ્રષ્ટિથી તેમજ અસાધારણ જ્ઞાનબળથી જે જે નિર્ણયો કર્યા હતા તેનો સહેજસાજ પરિચય કરાવવાનો ગ્રન્થકારે આ પુસ્તકમાં પ્રયત્ન કર્યો છે. તે ઉપરાંત પ્રાચ્ય અને પાશ્ચાત્ય એ ઉભય જગતના વિદ્વાન પુરૂષોએ જે શક્તિમાન્ પુરૂષની અદ્ભૂત પ્રતિભા અને દિવ્ય ચારિત્રબળથી આશ્ચર્ય ચકિત થઈને તેમને ઉચ્ચાસન પ્રદાન કર્યું હતું તેઓ, અર્થાત્ મહા મહિમાવાન સ્વામી શ્રી **વિવેકાનંદ**, લોકદ્રષ્ટિની બહાર મઠમાં રહીને કેવી ઉચ્ચ ભાવનાઓમાં સમય ગાળતા; કેવા સ્નેહથી પોતાના શિષ્યોને શિક્ષણ વગેરે આપતા; તેમજ કેવી રીતે પોતાના ગુરૂભાઈઓનું બહુમાન કરતા; એટલુંજ નહિ પણ પોતાના ગુરૂદેવ શ્રી **રામકૃષ્ણ** પરમહંસ પ્રત્યે તેઓ કેવી અપૂર્વભક્તિ ધરાવતા હતા; ઈત્યાદિ વિષયોનો પણ પ્રસંગોપાત આ પુસ્તકમાં યત્કિંચિત્ ઉલ્લેખ કરવામાં આવ્યો છે. સ્વામીજીના વિચારો પ્રકટ કરવામાં જે ગંભીર જવાબદારી રહેલી છે; તેને લક્ષમાં લઈ ગ્રંથકારે સમસ્ત ગ્રંથ બેલુડમઠમાં રહેતા સ્વામીજીના ગુરૂભાઈઓને બતાવી સંશોધિત કર્યો છે. આ ગ્રંથમાં પ્રકટ થયેલા પ્રસંગોના સ્થાન તથા કાળ સંબંધી યથાશક્તિ નિર્ણય કરી પુસ્તકને બે ભાગમાં વહેંચી નાખ્યું છે. તે સિવાય પુસ્તકના વિસ્તૃત સૂચીપત્ર સાથે પ્રસંગને મથાળે પણ વિષયોનું ટુંકામાં સૂચન કર્યું છે; જેથી પાઠકવર્ગને ઘણી સરળતા થશે. એ નિર્વિવાદ છે. મતલબ કે જેમ બને તેમ ગ્રંથને સર્વાંગ સંપૂર્ણ બનાવવાની ખાસ કાળજી રાખવામાં આવી છે. * * *

વિનીત નિવેદક **શ્રી શારદાનંદ.**

અનુક્રમણિકા.

પ્રસંગ ૬ ઠ્ઠો. (પૃષ્ઠ ૪૪ થી પર) શિષ્યનો દીક્ષાપ્રસંગ. દીક્ષા દેવી એટલે બલિદાન દેવું. દીક્ષાપર્વનો ઉપદેશ. ગુરૂ કેવા હોવા જોઈએ ?—જનોઈની ઉત્પત્તિ. પાપ–પુણ્યનો પ્રાદુર્ભાવ કેવી રીતે થયો ? આત્મપ્રકાશ માટે અહંભાવના. ત્યાગની આવશ્યકતા. યથાર્થ " હું પણું ".

પ્રસંગ ૭ મો.—(પૃષ્ઠ પ૩ થી ૬૨) મહાકાલી કન્યાશાળાની મુલાકાત—સ્ત્રી કેળવણી વિષે ચર્ચા. સ્ત્રી કેળવણીની પદ્ધતિ વિષે પોતાના આંતરિક વિચારો. બાળલગ્નથી હાનિ. સ્ત્રી કેળવણીની રૂપરેખા.

પ્રસંગ ૮ મો—(પૃષ્ઠ ૬૩ થી ૬૮) શિષ્યના હાથની રસોઇ જમવાની સ્વામીજીની ઇચ્છા. સારૂ રાંધી શકે તેજ સાચો સાધુ બની શકે. શિષ્યોની વક્તૃત્વશક્તિ કેળવવાનો પ્રયત્ન. ધ્યાનનુ સ્વરૂપ. બહિરાવલંબન વિષે ચર્ચા. યોગાભ્યાસમાં ભયના પ્રસગો એ માત્ર કલ્પનાજ છે.

પ્રસંગ ૯ મો—(પૃષ્ઠ ૬૯ થી ૮૨) સંઘશક્તિ એજ મહાશક્તિ છે. શ્રી રામકૃષ્ણ મિશનની સ્થાપના. ગુરૂદેવનું યથાર્થ સ્વરૂપ. ગુરૂદેવની અસંખ્ય સહાયતાઓ. સ્વામીજી માટેનો ગુરૂદેવનો અભિપ્રાય. ગુરૂકૃપાનુ સ્વરૂપ. નવન સંપ્રદાય થઇ પડવાનો ભય.

પ્રસંગ ૧૦ મો—(પૃષ્ઠ ૮૩ થી ૯૫) સાયણાચાર્ય ભાષ્યનુ વાંચન. મેક્ષમુલર એ સાયણાચાર્યનોજ અવતાર છે. સાયણાચાર્ય મ્લેચ્છ પ્રદેશમાં કેમ જન્મે ? વેદ અનાદિ કેવી રીતે ? નાદમાંથી શબ્દ અને શબ્દમાંથી સ્થૂલ જગતની ઉત્પત્તિ કેવી રીતે સંભવે ? સંકલ્પ સિદ્ધ ઋષિઓનું સામર્થ્ય. સમાધિ ભૂમિકાની શ્રેણી. અવતારી પુરૂષોનો અનુભવ. સ્વામીજીની સહૃદયતા—કરૂણાની અશ્રુધાર. જ્ઞાન અને પ્રેમનો અવિચ્છેદ્ય સબંધ. ગુરૂભક્તિથી સત્યસિદ્ધાંતની પ્રાપ્તિ સહજ છે. બુદ્ધિપૂર્વકની શ્રદ્ધાજ શ્રેયસ્કર છે. સેવાશ્રમ સ્થાપવાની ભલામણ. સેવાધર્મની ઉત્તમતા—સેવા અર્થે એક હજારવાર જન્મવા તૈયાર છું.

પ્રસંગ ૧૧ મો—(પૃષ્ઠ ૯૬ થી ૧૦૮) શિષ્યોને દીક્ષા અને સંન્યાસધર્મનો ઉપદેશ. દીક્ષાવિધિ. સંન્યાસવ્રતની કઠોરતા જોઇ શિષ્યનું ગભરાવું–સ્વામીજીનો બોધ. ભોગ અને યોગ સાથે બને જ નહીં. બ્રહ્મજ્ઞાન પાસે ઋદ્ધિ–સિદ્ધિ નિર્જીવ છે. ચાર પ્રકારના સંન્યાસ. બુદ્ધદેવની હિંદુધર્મ ઉપર જ્વલંત અસર. બુદ્ધદેવ પહેલાં હિંદની ધાર્મિક સ્થિતિ. સંન્યાસીઓ દેશને ભારરૂપ છે–તે સામે સ્વામીજીનો વિરોધ. દેશની શક્તિ તથા જાગ્રતિ સંન્યાસીઓનેજ આભારી છે. સંન્યાસાશ્રમની ઉપયોગિતા. સન્યાસાશ્રમનો મહિમા. સંન્યાસીઓનાં કર્તવ્ય.

પ્રસંગ ૧૨ મો—(પૃષ્ઠ ૧૦૯ થી ૧૧૭) ગુરૂગોવિંદ વિષે ચર્ચા. ગુરૂગોવિંદના વખતમાં સંજોગો કેવા હતા ? હિંદુ–મુસલમાનમાં તે કાળે ઐક્ય થવાનુ કારણ. ઋદ્ધિ–સિદ્ધિ વિષે વાર્તાલાપ. સ્વામીજીનો અંગત અનુભવ. સિદ્ધિઓ ધર્મના માર્ગમાં અંતરાયરૂપ છે. પિશાચ-સિદ્ધ બાવાનો અનુભવ. મનુષ્ય ભૂતના વિચારથી ભૂત અને બ્રહ્મની ભાવનાથી બ્રહ્મરૂપ બને છે.

પ્રસંગ ૧૩ મો—(પૃષ્ઠ ૧૧૮ થી ૧૨૯) શ્રી રામકૃષ્ણદેવની જન્મતિથિ-ઉત્સવ. જનોઈ પહેરવાનો કોને અધિકાર છે ? બંધુભાવ સ્થાપવાની જરૂર. સ્વામીજી મહાદેવના રૂપમાં, સ્વામીજી ભજનની ધૂનમાં, ભૈરવના અવતારરૂપ ગિરિશબાબુ, તપસ્યાનો વ્યાપક ભાવ, પરહિત તે પોતાનુંજ હિત છે. સર્વ ભૂતમાં આત્મબુદ્ધિ એજ આત્મ-દર્શન, કર્મયોગથી જીવન્મુક્તિ થવાનો સંભવ.

પ્રસંગ ૧૪ મો—(પૃષ્ઠ ૧૩૦ થી ૧૪૦) ગુરૂદેવની પ્રતિષ્ઠા, શ્રી રામકૃષ્ણ પરમહંસનો સ્વામીજી પ્રત્યે પ્રેમ–" તું ત્યાં હું " મત–મતાંતરો અને પક્ષો બંધાવાનું કારણ, મઠની સ્થાપનાનો મુખ્ય ઉદ્દેશ. સાંપ્રદાયિક સીમાઓ દૂર કરવી. મઠ સંબંધી સ્વામીજીની ઉદાર ભાવના.

સિદ્ધાંતો નહીં જોઈએ. વ્યવહારના ક્ષેત્રમાં કામ કરો. શંકરાચાર્ય-પ્રસંગ–શ્રી શંકરાચાર્યની અનુદારતા. બુદ્ધદેવમાં ધર્મઘેલછા હતી ? બુદ્ધધર્મની દુર્દશાનું કારણ–હદ કરતાં વધારે દર્શન–ચર્ચા. તીર્થ મા-હાત્મ્ય–રૂપકના આધ્યાત્મિક અર્થો, મૂર્ખના અને બુદ્ધિમાનના પૃથક્ પૃથક્ ધર્મો, ઇશ્વિરોપાસના.

પ્રસંગ ૧૫ મો—(પૃષ્ઠ ૧૪૧ થી ૧૫૧) સ્વામીજીનો બાલ્યા-વસ્થાનો તથા યુવાવસ્થાનો થોડો અહેવાલ. યુવાવસ્થામાં એક દિવ્ય-દર્શન, શુદ્ધ હૃદય અનેક દિવ્યદર્શનો કરી શકે છે. અમેરિકાની વિ-જય કથા–સૂક્ષ્મ મનનું સામર્થ્ય, ભાષણો માટે વિષયની પસંદગી કરવાની મુઝવણ. અમેરિકાની પ્રજાના ગુણાવગુણ. ક્રીશ્રીયન પાદરી-ઓનો ઉપદ્રવ. આપણો દૈવવાદ મૃત્યુનીજ નિશાની આપે છે. નાગ-મહાશય સંબંધે કેટલોક વાર્તાલાપ.

પ્રસંગ ૧૬ મો—(પૃષ્ઠ ૧૫૨ થી ૧૫૭) કાસ્મીરમાંના અમર-નાથનાં દર્શનની અસર, ભવાનીના મંદિરમાં દેવવાણી–સ્વામીજીનો સંકલ્પ–ત્યાગ કરવાનો ઠરાવ. પ્રેતયોનિનું અસ્તિત્વ–પ્રેતદર્શનની વાસના દૂર કરવી જોઈએ. એક પ્રેતાત્માનો સંકલ્પદ્વારા ઉદ્ધાર.

પ્રસંગ ૧૭ મો—(પૃષ્ઠ ૧૫૮ થી ૧૬૭) સ્વામીજીની સંસ્કૃત રચના. વર્તમાન ભાષાનો એક દોષ–બહુ ક્રિયાપદોથી જણાતી નિર્બ-ળતા. ભાવનાઓને કેળવો. શાસ્ત્રીય જ્ઞાનપ્રત્યે સ્વામીજીની લાગણી–એક અનુભવ. અદ્‌ભુત જેવી કોઈ વસ્તુ નથી–લોકોનું અજ્ઞાન દૂર કરો.

પ્રસંગ ૧૮ મો—(પૃષ્ઠ ૧૬૮ થી ૧૭૫) ધ્યાનકાળનો અનુ-ભવ. નિર્વિકલ્પ સમાધિમાંથી અવતારી મહાપુરૂષોનું પુનઃ સંસારમાં આવવું. સૃષ્ટિની ઉત્પત્તિ તથા પ્રલય–અવતારી પુરૂષોની સમાધિ તથા વ્યુત્થાન. "મન" વિષે સ્પષ્ટીકરણ.

પ્રસંગ ૧૯ મો—(પૃષ્ઠ ૧૭૬ થી ૧૮૬) સ્વતંત્ર વ્યાપાર

કરવાનો ઉપદેશ. આત્મશ્રદ્ધાજ ક્યાં છે? નોકરીથી હાનિ અમેરિકામાં જઈ ધંધો શું કરવો? ઇંગ્લાંડમાં નોકરી કરનારાઓને છેલ્લું સ્થાન મળે છે. નીચ ગણાતો વર્ગજ દેશના આધારરૂપ છે. એક સમયે હક્કની લડાઈ જાગશે. આપણા દેશબંધુઓ પ્રત્યેની ફરજ. તમારી સભ્યતા નીચ ગણાતી કોમને આભારી છે.

પ્રસંગ ૨૦ મો—(પૃષ્ઠ ૧૮૭ થી ૧૯૪) એક વર્તમાનપત્ર કહાડવાની હીલચાલ. ઉદ્‌બોધન પત્રનો ઉદ્દેશ. ઉદ્‌બોધનની લેખન-શૈલી કેવી રાખવી? ધર્મપ્રચાર અર્થે સહનશીલ બનવું જોઈએ. નિષેધાત્મક ઉપદેશોનું પરિણામ. શરીરબળ પ્રાપ્ત કરો.

પ્રસંગ ૨૧ મો—(પૃષ્ઠ ૧૯૫ થી ૨૦૪) ડારવીનના સિદ્ધાંત-વિષે ચર્ચા. ડારવીનનો સિદ્ધાંત નિર્ણયાત્મક નથી. "ઇવોલ્યુશન"-સબંધે સ્વામીજીના વિચારો. મનની સાથે સંગ્રામ કરી શકે તેજ મનુષ્ય. શરીર મજબૂત ન હોય તો મનની સાથે સંગ્રામ કોણ કરે? "બળહીન"નો અર્થ.

પ્રસંગ ૨૨ મો—(પૃષ્ઠ ૨૦૫ થી ૨૧૮) બેલુડમઠને અદ્વિતીય ધર્મક્ષેત્ર બનાવવાની ભાવના. બ્રહ્મચારીઓને કેવું શિક્ષણ આપવુ? બ્રહ્મચારીઓ દીન અને દુઃખીઓની સેવા કરશે. અન્નદાનની ઉપયોગિતા. પરાર્થે કર્મો કરવાં એજ કર્મબંધન ટાળવાનો ઉપાય છે. સેવાશ્રમોની વ્યવસ્થા કેવી રીતે થવી જોઇએ? મઠને મતભેદોનું નિર્ણાયક ક્ષેત્ર બનાવવાની ભાવના. આત્માના અનુભવમાં નિરંતર તલ્લીન રહેવું તે પણ એક સ્વાર્થજ છે. અજ્ઞાનનો અભાવ. વસ્તુતઃ અજ્ઞાન છેજ ક્યાં?

પ્રસંગ ૨૩ મો—(પૃષ્ઠ ૨૧૯ થી ૨૨૫) ભારતવર્ષમાં ભાષણો નહીં આપવાનું કારણ. કૂર્માવતારની પૂજા—કૂર્મ એટલે પેટ. જોઈએ છીએ—થોડા આત્મભોગી યુવકો. દેશજનોને જાગ્રત કરો—કર્તવ્ય પરા-

પણ બનાવો. શક્તિ ખીલવવાનો રાજમાર્ગ. દરિદ્ર વેશધારી નારાયણની સેવા કરો. પરાર્થે પ્રયત્ન કરતે કરતેજ બહાદૂરીથી મરતાં શીખો. મારા જેવા સેંકડો વિવેકાનંદો ક્યારે જન્મશે ?

પ્રસંગ ૨૪ મો—(પૃષ્ઠ ૨૨૬ થી ૨૩૩) સૃષ્ટિનાં વૈચિત્ર્યોનું કારણ. વૈચિત્ર્યના લોપનો અનુભવ. સર્વ કોઈ એક વખત બ્રહ્મજ્ઞાન પ્રાપ્ત કરી શકશે. તીવ્ર વ્યાકુળતા પ્રકટશે એટલે સાંસારિક ઉપાધિઓ ટળીજ. વૈરાગ્ય રહિત શાસ્ત્રોને એક બાજુએ રહેવા દે. લોકખ્યાતિથી ડરતા રહેવું.

પ્રસંગ ૨૫ મો—(પૃષ્ઠ ૨૩૪ થી ૨૪૧) શુદ્ધજ્ઞાન અને શુદ્ધભક્તિમાં કાંઈજ ભેદ નથી. પ્રેમ અને પરમજ્ઞાન એકજ છે. અજ્ઞાનીઓજ ક્લેશ-કંકાસ કરે છે. સત્યોનો પુનરુદ્ધાર કરો. શ્રીકૃષ્ણ અને શ્રી રામચંદ્ર વગેરે મહાવીરોની પૂજાનો પ્રચાર કરો. આ કાળે વૃંદાવન લીલાનું રહસ્ય ઉપયોગી નથી. અવતારી પુરૂષોનો પ્રવાહ સતત વહ્યાજ કરે છે.

પ્રસંગ ૨૬ મો—(પૃષ્ઠ ૨૪૨ થી ૨૪૭) કામ કાંચનાસક્ત ગૃહસ્થોનો ધર્મ. સન્યાસી અને ગૃહસ્થ વચ્ચે ભેદ. ભોગોપભોગોથી મનની મલિનતામાં વૃદ્ધિ થાય છે. શિથિલાચારી સંન્યાસી પણ ત્યાગ-માર્ગ ઉપર છેજ. ઈશ્વરના કૃપાપાત્ર કેમ બનાય ? પૂર્વકાળે મહા-પાપીઓ પણ પ્રભુદર્શન પામતા, એ કેમ સંભવે ? ઈશ્વરકૃપા માટે કોઈ નિયમ હશે કે નહિ ?

પ્રસંગ ૨૭ મો—(પૃષ્ઠ ૨૪૮ થી ૨૫૫) વર્તમાન દુર્દશા-સબંધી ચર્ચા. બ્રાહ્મણોના તિરસ્કારનું ફળ. શાસ્ત્રીય સસ્કારોજ ક્યાં છે ? અત્યારે પણ મનુ અને યાજ્ઞવલ્ક્ય ઉપજાવી શકાય. પ્રાચીન તત્વોને સમયોપયોગી બનાવો. બહાદૂરની માફક કામ કરતા કરતાજ મરો. "જગતના કલ્યાણની કામના એજ મારૂ જીવનવ્રત."

પ્રસંગ ૨૮ મો—(પૃષ્ઠ ૨૫૬ થી ૨૬૪) બિલ્વવૃક્ષનો મહિમા.

સ્થાનાસ્થાન તથા કાળાકાળ ક્યાં સુધી જોવા પડે છે? સાધનાઓનું સામર્થ્ય. કર્મો આત્મદર્શનમાં કારણભૂત ગણાય ? ફળની આશા વિના કર્મો થાયજ કેવી રીતે ? જ્ઞાનાતીત ભૂમિકામાં રહેલા પુરૂષોથી જગતનુ હિતજ થાય છે. યથાર્થ કર્મયોગી બનો–કર્મ કરો–રજોગુણ ઉદ્દીપ્ત કરો.

પ્રસગ ૨૯ મો—(પૃષ્ઠ ૨૬૫ થી ૨૬૯) સન્યાસીઓ માટે નિયમો. સયમરહિત ગૃહસ્થો માટે તિરસ્કાર. "અમારો સંન્યાસ ધર્મ નવી પદ્ધતિનો છે." ધ્યાનસ્થ થઇને બેસી રહેવાથી શું દિ વળે ?

પ્રસંગ ૩૦ મો—(પૃષ્ઠ ૨૭૦ થી ૨૭૫) નાગ મહાશયનો અપૂર્વ ભક્તિભાવ. સ્વામીજીની આશીર્વાદ-યાચના. નાગમહાશયની ઇશ્વિરદર્શન સંબધી વ્યાકુળતા.

પ્રસંગ ૩૧ મો—(પૃષ્ઠ ૨૭૬ થી ૨૮૯) બ્રહ્મ, ઇશ્વિર, માયા અને જીવનુ સ્વરૂપ. સર્વેશ્વર વ્યક્તિ વિશેષ હોઈ શકે નહિ. વ્યક્તિ વિશેષને ઇશ્વર માનવાનુ કારણ. ત્યાગવૃત્તિ આવ્યાવિના આત્મજ્ઞાન અસભવિત છે. સાચો તૃષાતુર પાણીની આશામા શું બેસી રહે ? મનને વશીભૂત કરવાનો માર્ગ. વીરપુરૂષો માટે અસાધ્ય જેવુ છેજ શુ ? ધ્યાનનુ સર્વોત્તમ અવલંબન. હુંજ સર્વજ્ઞ છું–સર્વ મિથ્યા છે. માનવજીવનનો પરમ પુરૂષાર્થ શુ ? ભક્તિયોગ અને રાજયોગની ઉપયોગીતા. સત્ પુરૂષનો પરિચય. **અહં**નો અર્થ આત્મનિષ્ઠ. આત્મજ્ઞાન પછી કર્મો રહી શકે ?

પ્રસંગ ૩૨ મો—(પૃષ્ઠ ૨૯૦ થી ૨૯૯) શિલ્પ સબંધી ચર્ચા. બૌદ્ધયુગમાં શિલ્પોન્નતિ. મનોભાવ પ્રકટ કરવા એજ શિલ્પશાસ્ત્રનો ઉદ્દેશ છે. યથાર્થ કળાની ગમે ત્યારે પણ કદર થયા વિના રહેતી નથી. પૂર્વ અને પશ્ચિમની શિલ્પકળામાં ભિન્નતા. કાળીમાતાની ભયંકર મૂર્તિ આંકવાની ભલામણ. શ્રી રામકૃષ્ણ મિશનની મ્હોરનો અર્થ. ભાવી મઠના સબંધમાં અદ્‌ભુત યોજના.

પ્રસંગ ૩૩ મો—(પૃષ્ઠ ૩૦૦ થી ૩૦૬) ગુરૂભાઇઓ પ્રત્યે સ્વામીજીની લાગણી. સ્વામીજીની સ્મરણશક્તિનો વિશેષ પુરાવો. બ્રહ્મચર્યનો પ્રભાવ. શિષ્યો મારા પુત્ર છે—તેમની ખાતર મરવામાં પણ મને આનંદ થશે. બંગાળી સાહિત્યની ચર્ચા. મેઘનાદ વધ કાવ્યની પ્રશંસા. કાવ્યની સર્વોત્તમ કલ્પનાનું સ્પષ્ટીકરણ.

પ્રસંગ ૩૪ મો—(પૃષ્ઠ ૩૦૭ થી ૩૧૨) આત્મદર્શન સહજ સાધ્ય કેમ નથી ? સૃષ્ટિ એ શું છે ? દેહબુદ્ધિ છે ત્યા સુધીજ જગત છે. સ્વામીજીનું ભયાનક સ્વરૂપ. આપણા રૂધિરથી કાલીમાતાની પૂજા કરીશું.

પ્રસંગ ૩૫ મો—(પૃષ્ઠ ૩૧૩ થી ૩૨૮) બંગાળી યુવકોનુ એક સૈન્ય જોઇએ છીએ. યશની આકાંક્ષા પણ માનસિક દુર્બળતા છે. મહાવીરના આદર્શનું સ્પષ્ટીકરણ. દૃઢ સાહસિક બનવાનો ઉપાય. બ્રહ્મદર્શનની ઝાખી. લોકોપકારક કર્મ કરો. જગતની મુક્તિ થાય તોજ જીવની મુક્તિ થાય. કોઈ ક્રિયા નિષ્ફળ નથી.

પ્રસંગ ૩૬ મો—(પૃષ્ઠ ૩૨૫ થી ૩૩૩) સ્વામીજીની સહન-શીલતા—લોકનિંદા પણ ઉદ્દેશની સિદ્ધિમાં હેતુરૂપ છે. ક્રિયાકાંડો સર્વદા એક રૂપે રહી શકતા નથી. મઠમાં દુર્ગોત્સવ. દુર્ગાપૂજાનો મુખ્ય ઉદ્દેશ. કાલીપૂજા માટે સ્વામીજીની માતુશ્રીનો આગ્રહ. કાલીઘાટ ઉપર હજી પણ ઉદારભાવ સચવાઈ રહ્યો છે.

પ્રસંગ ૩૭ મો—(પૃષ્ઠ ૩૩૪ થી ૩૪૭) સ્વામીજીની અનારોગ્ય અવસ્થા. પાણી વિના કેમ ચાલશે ? દેશોદ્ધારનો આધાર સ્ત્રીઓ ઉપરજ છે. તંત્રની નિંદા કરવાનું કારણ. નારીમઠની શરૂ-આત કેવી રીતે કરવી ? ભોગ તો આપવોજ પડશે. સ્ત્રી—ઉપયોગી મઠની રૂપરેખા. કન્યાઓના વિવાહ માટે નિયમ. વિઘ્નરહિત કર્મ મૃત્યુના માર્ગમાં લઈ જાય છે. બ્રહ્મજ્ઞાનના અધિકારમાં ભેદભાવ નથી.

ધર્મહીન શિક્ષણનું પરિણામ. આપણું કર્તવ્ય. નિર્દોષ કાર્ય કયું ? કર્મ જ્ઞાનનું વિરોધી નથી.

પ્રસંગ ૩૮ મો—(પૃષ્ઠ ૩૪૮ થી ૩૫૮) કામ કરતાં કરતાંજ મરવું મને પસંદ છે. સ્વામીજીના શરીરમાં કાલી–શક્તિનો પ્રવેશ. પૂર્વ બંગાળનું વર્ણન. જેવે તેવે સ્થળે અવતારી પુરૂષો જન્મતા નથી. નાગમહાશયને ત્યાં આનંદવાસ. ચીફ કમિશનરની સ્વામીજી પ્રત્યે લાગણી. "હંકર" નામના દેવની માનતા. પ્રત્યેક આચારવિચારનો લક્ષ એકજ છે. જનક વિદેહી બનવાનો દંભ છોડી દો. મનને સાધ્ય વસ્તુ પ્રતિ દૃઢ કરવું તેનુંજ નામ પુરૂષાર્થ.

પ્રસંગ ૩૯ મો—(પૃષ્ઠ ૩૫૯ થી ૩૬૮) સ્વામીજીની માંદગી. "ત્યાગ" એજ એક મૂળમંત્ર. "ગુરૂદેવના જન્મોત્સવ" માં ફેરફાર કરવાની જરૂર. ગુરૂદેવની લીલામાં અભિનેતા પાત્રો actors. આત્મજ્ઞાનમાં અન્યની સહાય નિષ્ફળ છે. ગુરૂકૃપાનો અર્થ. ગુરૂદેવનાં દિવ્ય દર્શન. સીસ્ટર નિવેદિતા સ્વામીજીનાં દર્શને.

પ્રસંગ ૪૦ મો—(પૃષ્ઠ ૩૬૯ થી ૩૭૬) સ્વામીજીની સાદાઈ. સ્વામીજીનો પશુપ્રેમ. સદ્‌ગૃહસ્થોની ઉપેક્ષા કરી ગરીબો સાથે સંભાષણ. એક મજુરનો સ્વામીજીપ્રતિ નિર્દોષ ઠપકો. મજુરોને ભોજન કિંવા દરિદ્રનારાયણની સેવા. ગરીબ વર્ગ તરફ સ્વામીજીની સહાનુભૂતિ. મુક્તિ અને વિદ્વત્તાને એક બાજુએ મૂકી દો–સેવા કરો. સાંત્વના કે સહાનુભૂતિ જેવું છેજ ક્યાં ? તમે તમારૂં કર્તવ્ય કરો.

પ્રસંગ ૪૧ મો—(પૃષ્ઠ ૩૭૭ થી ૩૮૧) મઠમાં જપ–તપની ધામધૂમ. સંસારનું સ્વાર્થી સ્વરૂપ. મઠની પૂર્વાવસ્થા. અન્નના પણ સાંસા હતા. નિંદા તરફ બેદરકાર રહો.

પ્રસંગ ૪૨ મો—(પૃષ્ઠ ૩૮૨ થી ૩૮૮) ધ્યાનનો અભ્યાસ. સ્વામીજીનું ધ્યાન–ચિત્ર. ઇડા–પિંગલા નાડીનુ દર્શન. ધ્યાનનો વિધિ. ગુરૂપરંપરાનું મહત્વ. કર્મવીર બનો.

પ્રકીર્ણ વિષયો.

વચમાં સ્વામી શ્રી વિવેકાનંદજી અને આસપાસ તેમના શિષ્ય તથા ગુરુબંધુઓ.

स्वामी विवेकानंद

एमना सदुपदेश

भाग २ जो.

શિષ્યો ઇત્યાદિ સાથે પ્રશ્નોત્તર

प्रसंग १ लो.

ઇ. સ. ૧૮૯૭ સ્થાન-કલકત્તા, સ્વ. પ્રિયનાથ મુખોપાધ્યાયને ત્યાં-બાગબજાર.

સ્વામીજી સાથે શિષ્યનો પ્રથમ પરિચય

સ્વામીજી વિલાયતથી હિંદમાં પાછા ફર્યા પછી ત્રણ ચાર દિવસ થયાં કલકત્તામાં પધાર્યા છે. ઘણા લાંબા કાળે સ્વામીજીનાં પુનઃ દર્શન થવાથી *શ્રીરામકૃષ્ણ પરમહંસના ભક્તોને અત્યંત હર્ષ થયો. અનેક ભક્તોએ બહુ મોટા ઠાઠમાઠથી

* શ્રી રામકૃષ્ણ પરમહંસ તે શ્રી વિવેકાનંદના ગુરૂ.

સ્વામીજીની પોતાને ત્યાં પધરામણીઓ કરીને પોતાની જાતને કૃતાર્થ માની. આજ બપોરે બાગબજારવાળા શ્રીયુત પ્રિયનાથ મુખોપાધ્યાયને ત્યાં સ્વામીજીને નિમંત્રણ થયું હતું, તેથી ભકતોનાં ટોળેટોળાં ત્યાં એકત્ર થવા લાગ્યાં હતાં. શિષ્યવર્ગ પણ આ સમાચાર સાંભળી લગભગ બપોરે બે વાગે ત્યાં હાજર થયો હતો. સ્વામીજી સાથે મારે આ પહેલાં કોઈ પણ સમયે વાતચીત થઇ નહોતી. મારા જીવનમાં તેઓનાં દર્શન પણ આ પહેલવહેલાંજ હતાં.

સ્વામી તુરીયાનંદ મને સ્વામીજી પાસે લઈ ગયા અને મારી ઓળખાણ કરાવી. તે પહેલાં મારૂં રચેલું શ્રી રામકૃષ્ણસ્તોત્ર સ્વામીજીએ મઠમાં આવીને સાભળ્યું હતું, અને શ્રી રામકૃષ્ણદેવના પરમ ભક્ત **નાગમહાશય** પાસે મારૂં જવું—આવવુ થાય છે, તે પણ તેઓ જાણી ચૂકયા હતા.

નાગમહાશયની સ્તુતિ

સ્વામીજીને પ્રણામ કરી હું ત્યાં બેઠો, એટલે સ્વામીજીએ સંસ્કૃતમાં વાતચીતનો આરંભ કરતાં **નાગમહાશયના** કુશળ સમાચાર પૂછયા; અને તે પછી **નાગમહાશયના** દૈવીત્યાગ, દ્રઢ ભગવત્પ્રેમ, તથા નમ્રતા વિષે બોલતાં તેમણે કહ્યું કેઃ—"**वयं तत्त्वान्वेषात् हताः मधुकर त्वम् खलु कृती**" (अभिज्ञान शकुन्तलम्) અર્થાત્—હે મધુકર, રસની શોધમાં તો તુંજ ખરેખર વિજય પામ્યો છે—બાકી અમે તો કાંઇ લેખામાંજ નથી' આ વાતનો સારાંશ **નાગમહાશયને** લખી મોકલવાનું મને સૂચવ્યું. પછી લોકોની બહુ ગીરદી થવાથી અને વાતચીત કરવામાં અગવડ પડવાથી સ્વામીજી **તુરીયાનંદને** તથા મને પશ્ચિમ તરફના એક ઘરમાં લઇ ગયા. ત્યાં પ્રવેશ કરી મને ઉદ્દેશીને **વિવેકચૂડામણીનો** આ શ્લોક મધુર સ્વરે ઉચ્ચાર્યોઃ—

मा भैष्ट विद्वन् तव नास्त्यपायः संसार सिन्धोस्तरणेऽस्त्युपायः
येनैव याता यतयोऽस्य पारम् तमेव मार्गम् तव निर्दिशामि ॥

"હે વિદ્વાન્! ભય પામીશ નહીં. તારો વિનાશ નથી. સંસાર-સાગરને તરવાનો ઉપાય છે. જેના અવલંબનવડે શુદ્ધ અંતરવાળા યોગીઓ સંસાર તરી ગયા છે તે ઉત્કૃષ્ટમાર્ગ હું તને બતાવી દઈશ." ત્યારબાદ શંકરાચાર્યનો **વિવેકચૂડામણી** નામક ગ્રન્થ વાંચવાનો મને આદેશ કર્યો.

આ વાત સાંભળ્યા પછી મને વિચાર થયો કે આ રીતે સ્વામીજી મને મંત્રદીક્ષા સ્વીકારવાની સૂચના તો નહીં કરતા હોયને? હું તે વખતે સાંપ્રદાયિક આચારોને દ્રઢતાથી વળગી રહેનારો હતો. અર્થાત્ ગુરૂ કરવાની મારી ઇચ્છા જેવી જોઇએ તેવી સ્થિર થઇ નહોતી, તેમજ વર્ણાશ્રમધર્મનો પણ મને બહુ પક્ષપાત રહ્યા કરતો હતો.

"મીરર" પત્રના સંપાદક શ્રી નરેંદ્રનાથસેન સાથે વાર્તાલાપ -ઇંગ્લાંડ તથા અમેરિકાની સરખામણી.

વિવિધ પ્રકારની વાતો ચાલી રહી હતી એટલામાં એકજણે આવીને ખબર આપ્યા કે **મીરર** પત્રના સંપાદક શ્રીયુત **નરેંદ્રનાથ** સેન સ્વામીજીને મળવા માટે આવ્યા છે. ખબર લાવનારને સ્વામીજીએ કહ્યું કે:-"ભલે, તેમને તેડી આવો." નરેંદ્રબાબુ પેલા નાના ઓરડામાં આવી બેઠા અને અમેરિકા તથા ઇંગ્લાંડ સંબંધે સ્વામીજીને અનેક પ્રકારના પ્રશ્નો પૂછવા લાગ્યા. પ્રશ્નના ઉત્તરમાં સ્વામીજી બોલ્યા કે:-અમેરિકાવાસીઓના જેવા સહૃદય, ઉદારચિત્ત અતિથિનો સત્કાર કરવામાં ઉત્સાહવાળા, અને નવા નવા વિચારોને ગ્રહણ કરવાની આતુરતાવાળા લોકો જગતમાં બીજે ક્યાંઇ મેં જોયા નથી. તેમણે આગળ ચાલતાં કહ્યું કે:—"અમેરિકામાં જે કાંઇ કામ થયું છે તે કાંઇ મારી શક્તિથી થયું નથી; અમેરિકાની પ્રજાજ એવી સહૃદય છે કે

વેદાન્તભાવ સરળતાથી તેમના હૃદયમાં ઉતરી જાય છે.” ઈંગ્લાંડ વિષે બોલતાં જણાવ્યું કે “અંગ્રેજોના જેવા પ્રાચીન રીતિ–નીતિના પક્ષપાતી (Conservative) દુનિયામાં મેં બીજે ક્યાંઈ જોયાં નથી. તેઓ કોઈપણ જાતનો નવો વિચાર પહેલાં તો સ્વીકારતાજ નથી, પણ જો ખંતપૂર્વક એક વિચાર તેમને સમજાવી દેવામાં આવે તો પછી તેને એકાએક છોડી પણ દેતા નથી. આવી દ્રઢપ્રતિજ્ઞતા બીજી કોઇ પ્રજામાં ભાગ્યેજ જોવામાં આવશે. એટલાજ માટે અંગ્રેજજાતિ સુધારામાં અને શક્તિમાં જગતના સર્વશ્રેષ્ઠ સ્થાને પહોંચી છે.”

જો કોઇ યોગ્ય પ્રચારક હોય તો અમેરિકા કરતાં ઈંગ્લાંડમાં વેદાન્તનું કાર્ય વધારે સ્થાયી થઈ શકે એવો સંભવ દર્શાવતાં સ્વામીજી બોલ્યા કેઃ—“હું તો માત્ર કામની શરૂઆત કરી આવ્યો છું. મારી પાછળના પ્રચારકો જો એ માર્ગે ચાલશે તો વખત જતાં ઘણું કામ થઇ શકશે.”

યૂરોપમાં ધર્મપ્રચાર કરવાનું ભાવી ફળ

નરેંદ્રબાબુએ પ્રશ્ન કર્યોઃ—“એ રીતે ધર્મપ્રચારથી ભવિષ્યમાં આપણને શું લાભ પહોંચી શકે તેમ છે ?”

સ્વામીજીએ કહ્યુંઃ—“આપણી પાસે માત્ર વેદાન્તધર્મજ રહ્યો છે. પશ્ચિમના સુધારાઓની સાથે સરખામણી કરતાં આપણી પાસે એના સિવાય બીજું કાંઈ છેજ નહીં એમ કહીએ તો ચાલે. આ સાર્વભૌમિક વેદાન્તવાદ કે જે સર્વ મતના અને સર્વ પંથના લોકોને ધર્મનો એકસમાન અધિકાર આપે છે, તેનો પ્રચાર થવાથી પશ્ચિમની સુધરેલી પ્રજા જોઇ શકશે કે ભારતવર્ષજ આવા અદ્દ્ભૂત ધર્મભાવને માટે યથાર્થ ગર્વ લઈ સકે તેમ છે, અને એ ધર્મભાવ હજી પણ ભારતમાં સચવાઇ રહ્યો છે. આ પ્રમાણેની ચર્ચાઓથી પાશ્ચાત્ય પ્રજા આપણા પ્રત્યે શ્રદ્ધા અને સહાનુભૂતિ રાખવા લાગશે, અને અત્યારથી

જ એમ બનવા લાગ્યું છે. આ પ્રમાણે આપણને પશ્ચિમની જાતિ તરફથી શ્રદ્ધા અને સહાનુભૂતિ મળતાં આપણે તેઓની પાસેથી ઐહિક જીવન માટે વિજ્ઞાનનું શિક્ષણ લઇ શકીશું, અને તેમ કરીને જીવન-સંગ્રામમાં વિશેષ-વિશેષ બળવાન થતા જઇશું. બીજી રીતે કહું તો તેઓ આપણી પાસેથી વેદાન્તમત શીખી પોતાનું પારમાર્થિક કલ્યાણ કરશે અને તેના બદલામાં આપણે સાયન્સ શીખી ઐહિક સફળતા પ્રાપ્ત કરીશું. ”

રાજનીતિની ચર્ચા કરતાં ધર્મચર્ચાથી ભારતનું ભાવીકલ્યાણ

નરેંદ્રબાબુએ પૂછ્યું:—“ આપ કહો છો તેની આપ-લેથી આપણી કોઇ પ્રકારની રાજનૈતિક ઉન્નતિ થાય એવી કાંઇ આશા છે?”

સ્વામીજીએ કહ્યું:-“તેઓ (પાશ્ચાત્યો) મહાપરાક્રમશાલી વિરોચનના પુત્રો છે, તેઓની સત્તાથી પચમહાભૂત તો હાથમાંના રમકડાની માફક કાર્ય કરે જાય છે. તમે એમ ધારતા હો કે આપણે પણ સ્થૂળ પંચભૂતની શક્તિ પ્રાપ્ત કરી તેઓની સાથે સ્પર્ધામાં ઉતરી એક વખત સ્વતંત્ર બનીશું, તો તેમાં બહુ મોટી ભૂલ ખાઓ છો. હિમાલયની પાસે જેમ એક નાનો પથરો કશી બીસાતમાં નથી તેમ આપણે કદાચ સ્થૂળ શક્તિઓમાં બહુ કુશળતા પ્રાપ્ત કરીએ તોપણ આપણે તેમની પાસે કાંઇજ કરી શકીએ નહિ. મ્હારો શું મત છે તે આપ જાણો છો? મ્હારો તો એ નિશ્ચય છે કે મેં ઉપર કહ્યું તેમ વેદાન્તમાં કહેલા ધર્મનું ગૂઢ રહસ્ય પાશ્ચાત્ય જગતમાં ફેલાવવાથી, એ મહાશક્તિધારી પ્રજાની શ્રદ્ધા તથા સહાનુભૂતિ આપણે આકર્ષી શકીશું અને ધર્મના વિષયમાં તો આપણે તેમના કાયમને માટે ગુરૂ બનીશું. તેઓ પણ ઇહલૌકિક વિવિધ વિષયોમાં આપણા ગુરૂ બનશે. ભારતવાસીઓ જ્યારે ધર્મને પાશ્ચાત્યોના હાથમાં મૂકી દઇ, તેમના ચરણે પડી ધર્મ શીખવા લાગશે ત્યારે નક્કી સમજજો કે આ અધઃ-

પતિત જાતિનું યથાર્થ જાતિત્વ છેક રસાતળે પહોંચી ગયેલું હશે. **રાત્રિ-દિવસ બરાડા પાડવાથી અને "અમને અમુક આપો, અમને ફલાણું આપો" એમ માંગવાથી કશું વળે તેમ નથી.** મે કહ્યુ તેમ આપ-લેનો વ્યવહાર ચાલુ થશે એટલે ઉભય પક્ષ એકબીજા પ્રત્યે શ્રદ્ધા તથા દિલસોજી ધરાવતા થશે, અને પછી હાહો કરવાની જરૂર રહેશે નહીં. પછી તો ભિક્ષા માગ્યા વિનાજ તેઓ પોતે આપણી જરૂરીયાતો પૂરી પાડશે. મ્હારો તો દ્દઢ સિદ્ધાંત છે કે આ પ્રમાણે ધર્મની ચર્ચાથી તથા વેદાન્તના વિશેષ પ્રચારથી આ દેશને તથા પાશ્ચાત્ય દેશને—બન્નેને ખાસ લાભ થશે. ધર્મપ્રચારની સાથે રાજનીતિની ચર્ચાની સરખામણી કરતાં **મને તો લાગે છે કે રાજનૈતિક હીલચાલ એ ગાણ (secondary) ઉપાય છે. મારો જે વિશ્વાસ બંધાયો છે તેને અમલમાં લાવવા હું મારૂં સમગ્રજીવન અર્પણ કરવા તૈયાર છું. આપને એમ લાગતું હોય કે કોઈ બીજી રીતે ભારતનું કલ્યાણ થઈ શકે તેમ છે તો તમે પણ એ પદ્ધતિએ કામ કર્યા કરો."**

પોતે એ વિચારથી વિરૂદ્ધ નથી એમ જણાવી **નરેંદ્ર**બાબુ થોડી વાર બેસી રહ્યા અને પછી ત્યાંથી ચાલી નીકળ્યા. **સ્વામી**જીની પૂર્વોક્ત વાતચીત સાભળી હું તો સ્તબ્ધજ બની ગયો હતો. હુ તેમની તેજસ્વી મૂર્ત્તિ તરફ એકી નજરે તાકી રહ્યો.

ગોરક્ષાના ઉપદેશક સાથે વાર્તાલાપ—પ્રથમ મનુષ્યોને બચાવો

નરેંદ્રબાબુના જવા પછી ગોરક્ષિણી સભાનો એક ઉદ્યોગી પ્રચારક **સ્વામી**જીને મળવા માટે ત્યાં આવ્યો. બરાબર તો નહિ પણ કેટલેક અંશે તેનો વેશ એક સંન્યાસીના જેવો હતો. માથા ઉપર એક ગેરૂઆ રંગનું વસ્ત્ર બાંધ્યું હતું. દેખાવ ઉપરથી કોઈ હિંદુસ્તાની

હોય એમ જણાઇ આવતું હતું. ગોરક્ષાનો ઉપદેશક પોતાને મળવા માંગે છે એમ જાણવામાં આવતાં સ્વામીજી બહાર આવ્યા અને પોતાનું સ્થાન લીધું. પેલા ઉપદેશકે સ્વામીજીને પ્રણામ કરી ગોમાતાની એક છબી સ્વામીજીને ભેટ આપી. સ્વામીજીએ તે છબી હાથમાં લઈ, પોતાની પાસે ઉભેલ એક અન્ય વ્યક્તિને આપી, અને નીચે પ્રમાણે વાતચીત કરવી શરૂ કરીઃ—

સ્વામીજીઃ—આપની સભાનો ઉદ્દેશ શું છે?

પ્રચારકઃ—આપણા દેશની ગાયમાતાને કસાઇના હાથમાં જતી બચાવી તેનું રક્ષણ કરવું તે. અનેક સ્થળોએ પાંજરાપોળો સ્થાપી છે અને ત્યાં રોગી, વૃદ્ધ તથા કસાઈના હાથમાથી બચાવેલી ગાયોનું પાલન-પોષણ થાય છે.

સ્વામીજી—ઘણું સરસ. આપની આવકનો મૂળ ઉપાય શું છે?

પ્રચારકઃ—આપના જેવા મહાપુરૂષો દયાને લીધે જે કાઇ આપે તે દ્વારા આ સભાનુ કામકાજ ચાલ્યુ જાય છે.

સ્વામીજીઃ—મધ્ય ભારતમાં હમણા દુકાળ પડ્યો છે. હિંદી સરકારે જાહેર કર્યું છે કે ખાવાનું નહીં મળવાથી નવ લાખ માણસો મૃત્યુવશ થયાં છે. તમારી સભાએ આવા દુકાળના વખતમાં તેમને કાંઈ મદદ થઇ શકે એવી હીલચાલ કરી છે કે?

પ્રચારકઃ—દુકાળીયાઓને અમો મદદ આપતા નથી. માત્ર ગાયમાતાને બચાવવા માટેજ આ સભા સ્થાપિત થઇ છે.

સ્વામીજીઃ—પૈસાની જેવી જોઇએ તેવી સગવડ તમારી પાસે હોવા છતાં, આવા ભયંકર દિવસોમાં, માત્ર અન્નના અભાવે, તમારા લાખો જાતભાઇઓ—મનુષ્યોને મૃત્યુના પંજામાં સપડાતા જોઇ સહાયતા આપવાને તમે કેમ તૈયાર થતા નથી?

પ્રચારકઃ—એમાં અમે શું કરીએ? લોકોનાં નસીબ એવાં કે

દુકાળ પડે અને ભૂખે મરે ! જેવું કર્મ કરે તેવું ફળ મળે ! એમાં અમે શું કરીએ ?

પ્રચારકની આ છેલ્લી વાત સાંભળી સ્વામીજીની આંખમાંથી અગ્નિની ચીણગારીઓ નીકળવા લાગી ! મુખ લાલચોળ થઇ ગયું ! પરંતુ મનના ભાવોને મનમાંજ દાબી દઇ તેઓ બોલ્યા કેઃ—" **જે સભા—સમિતિ મનુષ્યો તરફ દિલસોજી ધરાવે નહીં, પોતાના ભાઇઓને ભૂખથી તરફડતા જોયા છતાં તેમને બચાવવાને એક મુઠી અનાજ આપી શકે નહીં, અને બીજી તરફ પશુ—પક્ષીઓની ખાતર ઢગલાબંધ અનાજ ખરચી નાખે તેની સાથે હું સહાનુભૂતિ દર્શાવી શકતો નથી.** એવા લોકોથી સમાજને કોઇ ખાસ ઉપકાર થાય એમ હુ માનતો નથી. પોતાના કર્મફળથી માણસો મરે છે એવો એકતરફી કર્મવાદ આગળ લાવતા હો તો પછી કોઇને માટે કોઇને કાંઈ કરવા જેવુંજ રહે નહીં. કર્મફળ ઉપરજ આધાર રાખતા હો તો તમારી પશુરક્ષા પણ નકામી છે. અર્થાત્ ગાયોનાં કર્મજ એવાં કે કસાઇના હાથમાં જાય અને મરે, એમ માની લેવાથી તમારે કાંઇ કરવાપણુંજ રહેતું નથી."

પ્રચારક જરા ગભરાયો, પણ કહ્યું કેઃ—" આપ કહો છો તે ખરૂં છે, પરન્તુ શાસ્ત્રમાં કહ્યું છે કે ગાય આપણી માતા છે."

સ્વામીજીએ હસતાં હસતાં કહ્યુંઃ—"હા—હા, ગાય એ આપણી માતા છે, એ વાત હું બહુ સારી રીતે સમજુ છું. જો એમ ન હોય તો આવા (તમારા જેવા) સકર્મી પુત્રોને બીજું કોણ જન્મ આપે ?"

હિંદુસ્તાની પ્રચારક કાંઇપણ બોલ્યા વિના બેસી રહ્યો. (ઘણું કરીને સ્વામીજીનો કટાક્ષ તે નહીં સમજ્યો હોય.) થોડીવારે તેણે પુનઃ કહ્યું કેઃ—"આ સભામાં આપ કાંઇક નોંધાવો એવી ભિક્ષા માગવા હું આવ્યો છું."

સ્વામીજીનો મનુષ્યપ્રેમ

સ્વામીજી:—"તમે જુઓ છો કે હું તો સંન્યાસી-ફકીર છું. મારી પાસે પૈસો ક્યાં છે કે હું તમને મદદ આપી શકું ? છતાં કદાચ **મારા હાથમાં પૈસો આવે તોપણ સૌ પહેલાં હું મનુષ્યોને બચાવવામાંજ તે વાપરૂં.** પહેલવહેલાં મનુષ્યોને બચાવી તેમને અન્નદાન, વિદ્યાદાન અને ધર્મદાન આપવું જોઇએ. આટલું કરવા પછી જો પૈસો બચે તો હું તમારી સભાને આપું." સ્વામીજીના આ વિચારો સાંભળી પ્રચારક પ્રણામ કરી ત્યાંથી બહાર નીકળ્યો. ત્યાર બાદ સ્વામીજીએ અમને બધાને ઉદ્દેશીને જણાવ્યુ કે:-"શું કહ્યું તે સાંભળ્યું ને ? કહે છે કે માણસો પોતાના કર્મથી મરે છે તેથી તેમના ઉપર દયા કરીને શું કરવું છે ? આપણો દેશ કેટલો બધો અધઃ પતન પામ્યો છે તેનો આથી વધારે પ્રબળ પુરાવો ભાગ્યેજ મળી આવશે. તમારો-હિંદુધર્મનો કર્મવાદ ક્યાંનો ક્યાં પહોંચી ગયો છે તે જોયું ને ? **મનુષ્યોને રીબાતાં જોઇ જેઓનું અંતઃકરણ કકળી ઉઠે નહીં, તેઓ શું માણસના નામને યોગ્ય છે ?"** આ વાત કહેતાં કહેતાં સ્વામીજી ક્ષોભ અને દુઃખથી વચમાં વચમાં કમકમી ઉઠતા.

ત્યારબાદ સ્વામીજીએ શિષ્યોને કહ્યું:—"પછી મને મળજો."

શિષ્ય:—આપ ક્યાં હશો ? જો કોઇ મોટા માણસને ત્યાં હશો તો અમને આવવાની રજાજ નહીં મળે.

સ્વામીજી:—હાલમાં તો હું આલમબજારવાળા મઠમાં તથા કાશીપુરમાં ગોપાળલાલ શીલના બગીચાવાળા ઘરમાં રહીશ. ત્યાં તમે ખુશીથી આવી શકશો.

શિષ્ય:—મહાશય, આપની સાથે એકાંતમાં વાતચીત કરવાની બહુ ઇચ્છા છે.

સ્વામીજીઃ—તે પણ બની રહેશે—એકવાર રાત્રે આવજો. વેદાન્તની ખૂબ ચર્ચા કરીશું.

શિષ્યઃ—મહાશય, સાંભળ્યું છે કે આપની સાથે કેટલાએક અંગ્રેજો તથા અમેરિકનો પણ આવ્યા છે, તેઓ અમારા પહેરવેશ તથા વાતચીતથી નારાજ તો નહીં થાય ને?

સ્વામીજીઃ—તેઓ બધા મનુષ્યો છે—ખાસ કરીને વેદાન્તધર્મનિષ્ઠ છે. તમારી સાથે વાર્તાલાપ કરવાથી તેઓ બહુ આનન્દિત થશે.

શિષ્યઃ—મહાશય, વેદાન્તમા અધિકારીનાં જે જે લક્ષણો કહ્યાં છે તે બધાં આપના પાશ્ચાત્ય શિષ્યોના કેવી રીતે આવ્યા? શાસ્ત્રમાં કહ્યું છે કેઃ—" વેદશાસ્ત્ર ભણેલો હોવો જોઇએ, પ્રાયશ્ચિત્ત કરેલું હોવું જોઇએ, નિત્ય—નૈમિત્તિક કર્મોમાં તત્પર હોવો જોઇએ, આહાર—વિહારમાં પરમ સંયમ પાળતો હોવો જોઇએ, તથા ચાર સાધનસંપન્ન હોવો જોઇએ, તોજ તે વેદાન્તનો અધિકારી થાય.' આપના પાશ્ચાત્ય શિષ્યો એક તો અબ્રાહ્મણ છે, અને બીજુ ખાન—પાનમા વિવેકરહિત છે, તોપછી તેઓ વેદાન્તવાદને કેવી રીતે સમજી શકે?

સ્વામીજી—એક વખત તેમની સાથે વાતચીત કરી જોજો એટલે ખબર પડશે કે તેઓ વેદાન્ત સમજી શક્યા છે કે નહીં?

પ્રશ્નકર્ત્તા શિષ્ય એક નિષ્ઠાચારી અને આચારપરાયણ હિન્દુ છે, એ વાત, ઘણું કરીને સ્વામીજી હવે સમજી ગયા હોવા જોઇએ. અનંતર શ્રી રામકૃષ્ણના કેટલાએક ભકતો સાથે સ્વામીજી બાગબજારમાં શ્રીયુત બલરામ બસુને ત્યાં ગયા. હું પોતે **વિવેકચૂડામણિની** એક નકલ ખરીદી મારા ઘર તરફ વળ્યો.

પ્રસંગ ૨ જો.

ઈ. સ. ૧૮૯૭ સ્થાન–કલકત્તાથી કાશીપુર જતા રસ્તામાં; અને સ્વ. ગોપાળલાલ શીલના બગીચામાં.

ચેતનનું લક્ષણ–જીવનસંગ્રામમાં વિજય મેળવો

સ્વામીજીએ શ્રીયુત ગિરિશચન્દ્ર ઘોષ મહાશયને ત્યાં આજે બપોરે વિશ્રામ કર્યો હતો. શિષ્ય જ્યારે તેમને મળવા આવ્યો, અને પ્રણામ કરીને ઉભો રહ્યો ત્યારે તેને જણાયું કે સ્વામીજી તે વખતે ગોપાળલાલ શીલના બગીચામાં જવાની તૈયારી કરી રહ્યા હતા. બહાર ગાડી ઉભી છે. શિષ્યને સ્વામીજીએ કહ્યુંઃ–"ચાલો, મારી સાથે આવો." શિષ્ય સમ્મત થયો અને સ્વામીજી સાથે ગાડીમા બેઠો. ગાડી હંકારવાની રજા મળી, એટલે ચિત્પુરરોડ ઉપર થઇને ગાડી ચાલવા માંડી. રસ્તામા ગંગાનાં દર્શન થતાંજ સ્વામીજી મનમાં સહજ ઉંચા સૂરે ગાવા લાગ્યા કેઃ– "ગંગાતરંગ રમણીય જટાકલાપમ્" શિષ્ય મુગ્ધ થઇ તે અદ્‌ભૂત સ્વર લહરી ચૂપચાપ સાંભળવા લાગ્યો. આ પ્રમાણે થોડી ક્ષણો પસાર થઇ એટલે રેલવેનું એક એન્જીન પાસેના પૂલ ઉપર થઇને પસાર થતું જોવામાં આવ્યું. સ્વામીજીએ તે તરફ શિષ્યનું ધ્યાન ખેંચી કહ્યું કેઃ "જો, જો, કેવું સિંહની માફક દોડયું જાય છે?"

શિષ્યે કહ્યુંઃ–"પણ તે તો જડ છે. તેની પાછળ રહીને મનુષ્યની ચેતનશક્તિ કામ કરે છે ત્યારેજ તે ગતિમાન થઇ શકે છે. એવી રીતે ચાલવું એમાં બહાદુરી જેવું શું છે?"

સ્વામીજીઃ–કહે જોઇએ ચેતનનું લક્ષણ શું ?

શિષ્યઃ–એમાં શું ? જે વડે બુદ્ધિપૂર્વક ક્રિયા થતી જોવામાં આવે તે ચેતન.

સ્વામીજી–"Natureની against જે rebellion કરે (પ્રકૃતિની વિરૂદ્ધ લડાઇ કરે) તેજ ચેતન, તે વડેજ ચૈતન્યનો વિકાસ થઇ શકે છે. જો તું એક ક્ષુદ્ર પ્રાણીને મારવા જઇશ તો તે પ્રાણી પણ પોતાની જીવનરક્ષા કરવા તારી સામે rebel–લડાઇ કર્યા વિના રહેશે નહીં. જ્યાં Struggle–પુરૂષાર્થ હોય, જ્યાં rebellion–સંગ્રામ હોય ત્યાંજ જીવનનું ચિહ્ન છે, તથા ચૈતન્યનો વિકાસ છે; એમ સમજવું જોઇએ.

શિષ્યઃ–મનુષ્યોના સંબંધમાં અથવા તો મનુષ્યજાતિના સંબંધમાં પણ શું એજ નિયમ લાગુ પાડી શકાય, મહાશય ?

ભારતની જડતાનું કારણ–આત્માપ્રતિ અવિશ્વાસ

સ્વામીજીઃ—કેમ નહીં ? એક વખત જગતનો ઇતિહાસ અવલોકી જા. તને જણાશે કે તમારા સિવાય જગતની તમામ પ્રજાના સંબંધમાં એમજ બન્યુ છે. જગતમાં જડવત્ કોઇ પડયું રહ્યુ હોય તો માત્ર એક તમેજ છો. તમારા ઉપર કોઇએ hypnotise કરી તમને મંત્રમુગ્ધ જેવા બનાવી દીધા છે. "તમે દીન છો, તમે પામર છો, તમે નિર્બળ છો, તમારામાં કાંઇ શક્તિ નથી" એવી હજારો વર્ષથી ચાલી આવતી બીજાની વાતે સાંભળી સાંભળીને તમારા મગજમાં પણ "હું નિર્બળ છું–હું શક્તિહીન છું" એવા ખોટા ખ્યાલો ભરાઇ બેઠા છે. (સ્વામીજી પોતાનું શરીર બતાવીને) આ દેહ પણ તારા દેશની માટીનોજ બનેલો છે; પણ મેં કોઇ દિવસ એવો નિર્બળતાનો વિચાર સરખો કર્યો નથી. એટલા માટે તું જોઇ શકીશ કે જેઓ આપણને લાંબા વખતથી પામર ગણી તિરસ્કારી કાઢતા હતા તેઓ

પોતેજ ઈશ્વરકૃપાથી એક દેવતાના જેવું મારૂં સન્માન કરવા લાગ્યા છે. **જો આજથી તમે એમ વિચારવા લાગશો કે તમારામાં પણ અનંતશક્તિ, અપાર જ્ઞાન તથા અદમ્ય ઉત્સાહ રહેલો છે, અને ક્રમે ક્રમે અંતરની તે શક્તિઓને જાગ્રત કરતા જશો તો તમે પણ મારા જેવાજ બની જશો.**

શિષ્યઃ—પણ એ પ્રમાણે વિચારવાની શક્તિ ક્યાંથી લાવવી, મહાશય ? અમને નાનપણથીજ એવી વાતો સમજાવી દે એવા શિક્ષકો તથા ઉપદેશકો ક્યાંથી લાવવા ? આજકાલ તો થોડું-ઘણું ભણ્યા એટલે નોકરીની શોધમાં લાગ્યા રહેવું, તે સિવાય બીજું કાંઇ શિક્ષણ જ ક્યાં મળે છે ?

તમારા પોતાનામાં અનંત સામર્થ્ય છે

સ્વામીજીઃ—એટલાજ માટે તમને કાંઇક કહેવા તથા બતાવવા અમારૂ અહીં આવવું થયું છે. અમારી પાસેથી તમે એ તત્ત્વ શીખો, સમજો અને અનુભવ કરો. ત્યારપછી નગરે-નગરે, ગામે-ગામે અને ઘેરે ઘેર ફરી તમારા વિચારોને ફેલાવો. **લોકોના ઘેર જઈ તેમને કહો કેઃ-"ઉઠો, જાગો, ઉંઘમાં પડયા રહેવાનો આ સમય નથી." દરેક જાતની દરિદ્રતા તથા દરેક જાતના દુઃખો દૂર કરવાનું સામર્થ્ય તમારા પોતાનામાંજ રહેલું છે,** એવો લોકોને વિશ્વાસ બેસાડી તેઓની ઠંડી પડી ગયેલી શક્તિઓને જાગ્રત કરો. એની સાથે સાથે સરળ ભાષામાં દર્શન, સાયન્સ, ભૂગોળ, તથા ઇતિહાસનાં મૂળતત્ત્વો પણ mass-સાધારણ જનસમાજને સમજાવી દો. હું પોતે થોડાએક અવિવાહિત યુવકોને માટે એક centre-શિક્ષાકેંદ્ર તૈયાર કરવા માગું છું. પહેલાં તો તેમને ખૂબ ભણાવી-ગણાવી તૈયાર કરવા અને ત્યાર પછી ઉપર કહ્યું તે કામમાં તેમને યોજી દેવા; એમ ધારી રાખ્યું છે.

શિષ્યઃ—પરંતુ મહાશય, એમ કરવામાં રૂપિયાની પગલે પગલે જરૂર પડે. રૂપિયા ક્યાંથી મેળવવા ?

સ્વામીજીઃ—એ શું કહે છે? રૂપીઆ કોણે કર્યા ? મનુષ્યે. મનુષ્યોને રૂપીઆએ બનાવ્યા હોય એમ કયાઈ સાંભળ્યું છે ? **જો તું પોતે મન-વાણીની એકતા કરી શકીશ તો એક શબ્દનો ઉચ્ચાર માત્ર થતાં પાણીના પ્રવાહની માફક રૂપીઆ પોતે આવીને તારા પગની પાસે પડવા લાગશે.**

શિષ્યઃ—ભલે, માની લીધુ કે રૂપીઆ મળી ગયા અને આપે ધારેલું સત્કાર્ય શરૂ પણ કરી દીધું; પણ તેથી શું વળે તેમ હતું ? અત્યાર સુધીમાં કેટલા કેટલા મહાપુરૂષો કેવાં કેવાં સત્કાર્યો કરી ગયા છે ? પરંતુ અત્યારે તેનું નામ—નિશાન સુદ્ધાં મળતું નથી. આપ જે કામની પ્રતિષ્ઠા કરવા માંગો છો તેની પણ ખરેખર એજ દશા થશે. તોપછી એવા ઉદ્યમની શું જરૂર છે ?

ખોટી આશંકાઓ ત્યજી દો

સ્વામીજી—"પછી શું થશે ?" એ વાતનો જે નિરંતર વિચાર કર્યા કરે તેનાથી કોઇ કામજ બની શકે નહીં. એટલા માટે **તું પોતે જેને ઉપયોગી અને કલ્યાણકર સમજતો હો તે કામ અત્યારથીજ કરવા લાગી જા.** પછી શું થશે કે શું નહીં થાય, એનો અત્યારથી વિચાર કરવાની જરૂરજ શું છે? એક તો અલ્પજીવન અને તેમાં પણ જો ફળાફળનો વિચાર કર્યા કરીએ તો પછી કામ કરવાનો વખતજ ક્યારે મળે? **ફળાફળનો આપનાર તે એક માત્ર તે (ઇશ્વર) છે.** તે ગમે તે કરે. તારે એની સાથે લેવા-દેવા શું ? **તું તો આસપાસ ક્યાંઇ નજર નાંખ્યા વિના સીધે માર્ગે કામ કર્યે જા."**

વાતચીત ચાલતી હતી તેટલામાં ગાડી બગીચાના દરવાજા પાસે

આવીને ઉભી રહી. અનેક માણુસો તે વખતે સ્વામીજીનાં દર્શન કરવા કલકત્તાથી પધાર્યા હતા. સ્વામીજી ગાડીમાંથી નીચે ઉતરી અંદર દાખલ થયા, અને આવનારાઓની સાથે વાતચીત કરવામાં રોકાયા. સ્વામીજીનો પાશ્ચાત્ય શિષ્ય ગુડવીન સાહેબ (Goodwin) સેવાની આબેહૂબ મૂર્ત્તિ જેવો, સ્વામીજીની પાછળ થોડે દૂર ઉભો હતો. શિષ્યને તેની સાથે પૂર્વે ઓળખાણ થઇ ચૂકી હતી, એટલે શિષ્ય સાહેબ પાસે ગયો, અને બન્ને જણાએ સ્વામીજીના સંબંધમાં કેટલીક વાતો કરી.

ધર્મનો અનુભવ કરો

સાયંકાળે શિષ્યને બોલાવી સ્વામીજીએ કહ્યું:—તેં કઠોપનિષદ્ કંઠસ્થ કર્યું છે કે ?

શિષ્ય:—ના. મહાશય ! શંકરભાષ્યની સાથે માત્ર વાંચી ગયો છું.

સ્વામીજી:—ઉપનિષદ્‌માં એના જેવો બીજો સુંદર ગ્રન્થ નથી. ઠીક પડે તો એ ગ્રન્થ કંઠસ્થ કરી રાખવા જેવો છે. નચિકેતાના જેવું સાહસ, તેના જેવી શ્રદ્ધા અને તેના જેવીજ ન્યાયપરાયણુતા તથા વૈરાગ્યભાવના તમારામા આવે એવા **પ્રયત્નો કરવા જોઇએ. કેવળ વાંચી જવાથી શું દી વળવાનો હતો ?**

શિષ્ય:—આપની કૃપાથી સેવકને એવો અનુભવ થાય, એમ પ્રાર્થું છું.

સ્વામીજી:—ગુરૂદેવની પેલી વાત સાંભળી છે ને ? તેઓ કહેતા કે:— **"કૃપારૂપી વાયુ તો નિરંતર વહ્યાજ કરે છે, તું તારો શઢ ખુલ્લો મૂકી દે."** કોઇ કોઇને શુ આપી દેવાનુ હતું ? બાપુ ! **"આપણું ભાવી આપણાજ હાથમાં છે."** ગુરૂ તો માત્ર એટલી વાત સમજાવી દે. બીજમાં શક્તિજ એવી છે કે તે કાળક્રમે વૃક્ષના રૂપમાં પરિણમે. પાણી કે વાયુ તો કેવળ બહારથી મદદ કરે, એટલુંજ.

શિષ્યઃ—બહારની સહાય જરૂરની તો છે ને મહાશય ?

સ્વામીજી:—તેની કોણ ના પાડે છે ? પણ તેની સાથે એટલું જાણવું જોઇએ કે જો અંદર કાંઈ સત્વ ન હોય તો એ સહાય પણ કાંઇજ કરી શકવા સમર્થ નથી. છતાં એક વખતે સર્વ કોઇને આત્માનુભવ થવા યોગ્ય છે, કારણ કે સર્વ બ્રહ્મ છે. આ બ્રહ્મવિકાસના તારતમ્યને લઇનેજ ઉચ્ચ—નીચ એવા ભેદો પડી શકે છે. બાકી સર્વને પૂર્ણવિકાસ સંભવિતજ છે. એટલામાટે શાસ્ત્રમાં પણ કહ્યું છે કેઃ—
" कालेनात्मनि विन्दति "

શિષ્યઃ—શાસ્ત્રમાં વારંવાર સાંભળીએ છીએ કે જન્મારા ને જન્મારા આપણે અજ્ઞાનતામાં વીતાવી દીધા છે, તો હવે અમારા જેવાને આત્માનુભવ ક્યારે થશે સ્વામીજી ?

તીવ્ર વ્યાકુળતા એજ ધર્મ પ્રાપ્તિનો ઉપાય

સ્વામીજી:—ભય જેવું એમાં કશુંજ નથી. આ સ્થિતિએ આવ્યા પછી અનુભવ થવોજ જોઇએ. આત્મા સૂર્યની માફક નિરંતર પ્રકાશી રહ્યો છે. તેની આડેનાં આવરણોને—પ્રતિબન્ધોને દૂર કરી નાંખવા અનેક સાધનો તૈયાર છે. અજ્ઞાનરૂપી વાદળાંઓ જ્યારે વીખરાઇ જાય છે ત્યારે આત્મસૂર્યનો પ્રકાશ ઝળહળ્યા વિના રહેતો નથી. **भिद्यते हृदयग्रन्थिः**—હૃદયની ગાંઠ ભેદાય છે, એવો જે અનુભવ સાંભળીએ છીએ તે પણ એજ અવસ્થામાં થાય છે. જેટલા ધર્મપંથો પ્રચલિત છે તે સર્વ, ઉપર કહ્યા તે પ્રતિબન્ધોનેજ દૂર કરવા ઉપદેશો આપે છે. જેને જે સાધનદ્વારા આત્માનુભવ થયો હોય તે મનુષ્ય તે સાધનનો સર્વને ઉપદેશ કરે એ સ્વાભાવિક છે. એટલું યાદ રાખજે કે સર્વનો ઉદ્દેશ માત્ર એકજ છે, અને તે એજ કે આત્મજ્ઞાન—આત્મદર્શન—આત્માનુભવ. સર્વ દાર્શનિકો, સર્વ પ્રજાઓ અને સર્વ જીવોનો તેને માટે એક સરખો અધિકાર છે.

શિષ્ય:—મહાશય, શાસ્ત્રની એવી વાતો જ્યારે સાંભળીએ છીએ ત્યારે "હજી સુધી આત્મવસ્તુ પ્રત્યક્ષ ન થઇ" એમ મનમાં થતાં હૃદય ચીરાઇ જાય છે!

સ્વામીજી:—એનુંજ નામ વ્યાકુળતા. એ **વ્યાકુળતા જેમ જેમ વૃદ્ધિ પામતી જશે તેમ તેમ પ્રતિબન્ધરૂપ મેઘ વીખરાયા વિના રહેશે નહીં.** શ્રદ્ધાનું સમાધાન પણ તે વખતેજ થવા યોગ્ય છે. પ્રતિબન્ધો દૂર થવાથી આત્મા ક્રમે ક્રમે હાથમાંના ફળની પેઠે પ્રત્યક્ષ થઈ શકે છે.

અનુભવ એજ ધર્મના પ્રાણસ્વરૂપ છે. તું જુએ છે કે અનેક માણસો આચારોને બરાબર સાચવવાને ખાતર દિલોજાન પ્રયત્ન કરે છે, અને વિધિ–નિષેધથી એક પગલુ પણ આગળ–પાછળ ન જવાય તે માટે ખૂબ સાવચેત રહે છે; પરન્તુ અનુભવની ખાતર કોઇના હૃદયમા વ્યાકુળતા પ્રકટી હોય એવું ક્યાંઈ બતાવી શકીશ? વ્યાકુળતા આવવી–અથવા તો ઇશ્વરપ્રાપ્તિ કે **આત્મજ્ઞાન અર્થે એક પ્રકારનો ઉન્માદ થવો તેનુંજ નામ ખરેખરી ધર્મપ્રાણતા છે.** ભગવાન શ્રીકૃષ્ણની ખાતર ગોપીઓમા જેવી ઉદ્દામ ઉન્મત્તતા આવી હતી તેવીજ વ્યાકુળતા આત્મદર્શન માટે હૃદયમાં જાગૃત થવી જોઇએ. જો કે ગોપીઓના મનમાં તો અમુક પુરૂષ કે અમુક સ્ત્રી એવો પણ થોડો થોડો ભેદ રહ્યો હતો, પરન્તુ આત્મજ્ઞાન પાસે લિંગભેદને લેશમાત્ર પણ અવકાશ નથી. આ સ્થળે "ગીતગોવિંદના" સંબંધમાં વાતનો પ્રારભ કરતાં સ્વામીજીએ જણાવ્યુ કે **જયદેવ** સંસ્કૃત ભાષાનો છેલ્લો કવિ થઈ ગયો છે, પરન્તુ હૃદયભાવ કરતાં gingling of words (શ્રુતિમધુર વાક્યવિન્યાસ) યોજવા તરફ તેની વધારે નજર હોય, એમ ઘણે સ્થાને જણાઈ આવે છે. ગીતગોવિન્દના "**पतति-पतत्रे**" ઇત્યાદિ શ્લોકોમાં પ્રેમની વ્યાકુળતાને કેવી પરાકાષ્ટાએ–

(Culmination) પહોંચાડી દીધી છે? હૃદયની અંદર વેદના થવી જોઇએ. વળી વૃંદાવનવાળી લીલાની વાતને એક બાજુએ રહેવા દઈ કુરૂક્ષેત્રનો કૃષ્ણ કેટલો બધો હૃદયગ્રાહી છે તે તરફ પણ એકવાર નજર કર. ત્યાં આવા ભયંકર યુદ્ધના કોલાહલમાં પણ કૃષ્ણ કેવો સ્થિર—ગંભીર અને શાંત જણાય છે! તે આ વખતે અર્જુનને ગીતા પ્રબોધે છે, અને તેને ક્ષત્રિયના સ્વધર્મમાં યોજે છે—યુદ્ધ કરવા તત્પર કરે છે ત્યારેજ રહે છે.

વર્તમાનકાળે ગીતામાં કહેલા કર્મની આવશ્યકતા—મહાભારતના કૃષ્ણની પૂજા

વળી મહાભારતના ભયંકર યુદ્ધ વખતે પોતેજ તે યુદ્ધના પ્રવર્ત્તક હોવા છતાં સંગ્રામની મધ્યમાં શ્રીકૃષ્ણ કેવા શાંત તથા નિષ્કર્મ છે, તે તરફ ફરીથી દ્રષ્ટિપાત કર! છેવટની ઘડી સુધી પોતે હાથમાં અસ્ત્ર ધારણ કર્યું નહિ! આ પ્રમાણે જ્યાં જોઈશ ત્યાં શ્રીકૃષ્ણનું જીવનચરિત્ર એ માત્ર એક ચરિત્રજ નથી; પરન્તુ સંપૂર્ણ—perfect જ્ઞાન, કર્મ, ભક્તિ અને યોગની મૂર્તિ કેવી હોય તેનું પણ સુંદર ચિત્ર તે રજુ કરે છે. શ્રીકૃષ્ણના આવા ભાવોનીજ અત્યારે ખાસ કરીને ચર્ચા થવી જોઇએ. **વૃંદાવનવાળા, અને વાંસળી વગાડનારા કૃષ્ણને કેવળ જોઈ રહેવાથી હવે ચાલે તેમ નથી,** તેમજ તેથી જીવનો ઉદ્ધાર પણ ભાગ્યેજ થઈ શકે; **અત્યારે તો ગીતારૂપે સિંહ ગર્જના કરનાર શ્રી કૃષ્ણની પૂજા થવી જોઇએ.** બીજી બધી પૂજાઓ રહેવા દઈ ધનુર્ધારી રામ, મહાવીર (હનુમાન) તથા કાલીમાતાનું ધ્યાન કરો. આવા ચરિત્રોની ભાવનાઓ જ્યારે લોકોમાં જાગૃત થશે ત્યારેજ તેઓનામાં કર્મ કે ઉદ્યોગ કરવાની શક્તિ આવવા પામશે. હું બરાબર ધ્યાનપૂર્વક જોતો આવ્યો છું કે આ દેશમાં જેઓ ધર્મ, ધર્મની ખાલી બૂમો પાડે

છે તેમાંનાજ અનેક full of morbidity–cracked brains અથવા fanatic (પશુઓના જેવી નિર્બળતાવાળા, ભ્રમિત મગજના અથવા ધર્માંધતાવાળા) હોય છે. જ્યાંસુધી તમારામાં મહારજોગુણની જ્વાળાઓ ભભૂકી નહીં નીકળે ત્યાંસુધી તમારો આ કાળ કે ભવિષ્યકાળ સુધરે તેમ નથી. આખો દેશ ઘોર તમોગુણથી છવાઈ ગયો છે. એનું પરિણામ પણ કેવું આવ્યું છે તે જુએ છે ને ? આ લોકમાં દાસત્વ અને પરલોકમાં નરક, એ સિવાય તમોગુણનું બીજું શું ફળ મળે ?

રજોગુણ ઉદ્દીપન કરવાની જરૂર

શિષ્યઃ—પાશ્ચાત્યોના રજોભાવને જોયા પછી શું તમને એવી આશા છે કે તેઓ ક્રમે ક્રમે સાત્વિકભાવ પ્રાપ્ત કરી શકે ?

સ્વામીજીઃ—ખરેખર, તેઓ મહારજોગુણમાં એટલા બધા આગળ વધ્યા છે અને ભોગની એવી છેલ્લી હદે પહોંચ્યા છે કે **જો તેમને સત્ત્વગુણની પ્રાપ્તિ ન થાય તો શું તમારા જેવા પેટ ભરવાની લાલસાવાળાઓને થાય ?** તેઓના ઉત્કૃષ્ટ ભોગોને જોવાથી મેઘદૂતના **विद्युत्वन्तः ललितवसनाः** ઇત્યાદિ ચિત્રો નજર આગળ તરી આવે છે. જ્યારે **તમારી પાસે ભોગોમાં શું રહ્યું છે તે કહું ? ભાંગી–તૂટી ઝુંપડીમાં, ફાટલા તુટલાં લુગડાં પહેરી પડયા રહેવું અને ભૂંડની માફક દર વર્ષે છોકરાંઓને જન્મ આપ્યા કરવો તે !**–Begetting a band of famished begger and slaves–(**ક્ષુધાતુર ભિખારીઓ અને ગુલાઓની સંખ્યામાં વૃદ્ધિ કરવી તે !**) એટલાજ માટે હું કહ્યા કરૂં છું કે હવે મનુષ્યોને રજોગુણથી ઉત્તેજીત કરી કર્મયોગી બનાવવાના પ્રયત્નો થવા જોઇએ. કર્મ, કર્મ ને કર્મ–અત્યારે તો **नान्यः पन्था विद्यतेऽयनाय**–એના સિવાય ઉદ્ધારનો બીજો કોઇ માર્ગજ નથી.

શિષ્યઃ—મહાશય, આપણા પૂર્વપુરૂષો શું રજોગુણવાળા હતા ?

સ્વામીજીઃ—નહોતા ? ઇતિહાસ તો ખુલ્લીરીતે એની સાબિતી આપી રહ્યો છે. તેઓએ કેટલા દેશો ઉપર વિજય મેળવ્યો હતો અને કેટલે દૂર સુધી સંસ્થાનો વસાવ્યાં હતાં ? ટીબેટ–ચીન–સુમાત્રા અને જાપાન સુધી તો ધર્મોપદેશકો પણ વિચરતા હતા. રજોગુણમાં થઇને પસાર થયા વિના ઉન્નતિનો બીજો માર્ગજ ક્યાં છે ?

વાતમાંને વાતમાં રાત્રિ પડી ગઈ. એજ વખતે મીસ મુલર ત્યા આવી પહોંચી. તે એક અંગ્રેજ સ્ત્રી હતી. સ્વામીજીના પ્રત્યે તેને બહુજ શ્રદ્ધા તથા ભક્તિ હતી. સ્વામીજીએ તેની સાથે શિષ્યને ઓળખાણ કરાવી દીધી. થોડો વખત વાતચીત કર્યા પછી **મીસ મુલર** ઉપર ચાલી ગઇ.

સ્વામીજીઃ—જુએ છે ને ? કેવી વીરજાતિની કન્યા છે ? ક્યાં ઘરબાર અને ક્યાં સગાં–સંબધી ! મોટા શ્રીમંતની પુત્રી હોવા છતા ધર્મપ્રાપ્તિની ખાતર ક્યાંની ક્યાં આવી ચડી છે !

શિષ્યઃ—હા, મહાશય ! આપની કામ કરવાની ખૂબીજ અદ્‌ભૂત છે. કેટલીએ મેમસાહેબો આપની સેવા કરવા નિરંતર તૈયાર રહ્યા કરે છે ! આ જમાનામાં અમારા માટે તો તે એક આશ્ચર્યનો વિષય થઈ પડયો છે !

સ્વામીજીઃ—(પોતાનું શરીર બતાવી) આ શરીર વધારે વખત ટકશે તો તો એવા કેટલાયે દેખાવો જોઇ શકીશ. **જો મને ઉત્સાહી તથા પ્રેમી એવા થોડાક યુવકો મળી જાય તો આખા દેશને એક વખત ફેરવી નાખું.** ખાસ કરીને બંગાળ માટે મને બહુ મોટી આશા છે. બંગાળીઓના જેવાં શુદ્ધ મગજ પ્રાયઃ બીજે ક્યાંઇ જન્મતાં નથી, પરંતુ તેઓના શરીરમાં તાકાત નથી હોતી. મગજ અને શરીર એક સરખી રીતે ખીલવાં જોઇએ. Iron nerves

with an well intelligent brain—and the whole world is at your feet— (**મજબુત શરીર અને બુદ્ધિયુક્ત મગજથી આખા સંસારને ચરણોમાં નમાવી શકાય.**)

એટલામાં, આહાર તૈયાર છે, એવા સમાચાર આવ્યા. સ્વામીજીએ શિષ્યને કહ્યું:—" ચાલ, મારો ખોરાક જોવો છે ? " ભોજન કરતાં કરતાં સ્વામીજીએ જણાવ્યુ કે:—" મલાઇ, તેલ કે ઘી—ચરબી ખાવી ઠીક નથી. પુરી કરતાં તો રોટલી સારી. મીઠાઇ તો છેક ત્યજી દેવીજ જોઇએ. વિશુદ્ધ વનસ્પતિ ઉપર વધારે આધાર રાખવો." થોડીવાર રહીને ખાતાં ખાતાં પ્રશ્ન કર્યો કે " અરે કેટલી રોટલીઓ ખવાઇ ગઇ ? ક્યાંસુધી ખાધા કરૂં ? " વાતો કરવામાં સ્વામીજી એટલા બધા તલ્લીન હતા કે કેટલું ખવાયું છે અને કેટલું બાકી છે તેનું લક્ષ રહ્યું નહીં—શરીર તરફ લક્ષજ હતું નહીં !

થોડું વધારે જમ્યા પછી ભોજન પૂરૂં કર્યું. શિષ્ય પણ તેમની રજા લઇ કલકત્તે પાછો ફર્યો. ગાડી ન મળવાથી પગે ચાલીને જવું પડયું. ચાલતાં ચાલતાં વિચાર કરવા લાગ્યો કે સ્વામીજીનાં પુનઃ દર્શન ક્યારે થશે ?

प्रसंग ३ जो.

(ઈ. સ. ૧૮૯૭, સ્થાન—કાશીપુર, સ્વ. ગોપાળલાલ શીલનો બગીચો.)

સ્વામીજીની નિર્મળ યોગદૃષ્ટિ

સ્વામીજી વિલાયતથી સૌ પહેલાં પાછા ફર્યા ત્યારે કેટલા-એક દિવસ સુધી કાશીપુરમાં સ્વ૦ ગોપાળ-લાલ શીલના બગીચામાં રહ્યા હતા. શિષ્ય તે વખતે રોજ તેમની પાસે જતો આવતો. બીજા પણ અનેક પ્રેક્ષકો સ્વામી-જીનાં દર્શન કરવા ત્યાં આવતા. મીસ મુલર પણ અહીંઆંજ રહેતી હતી, તેમજ શિષ્યના ગુરૂભાઇ ગુડવીન પણ સ્વામીજીની સાથેજ હતા.

સ્વામીજીની સુખ્યાતિ ભારતના એક ખૂણાથી બીજા ખૂણા સુધી પ્રસરી ચૂકી હતી; તેથી કોઈ ઉત્સુકતાને લઇને, તો કોઈ જીજ્ઞાસુ તરીકે, તો કોઇ તેમના જ્ઞાનની પરીક્ષા કરવા, એમ અનેક રીતે અનેક માણસો સ્વામીજીનાં દર્શન કરવા આવતા.

સ્વામીજીના મુખથી શાસ્ત્રની વ્યાખ્યાઓ સાંભળી ઘણા પ્રશ્ન કરનારાઓ ચકિતજ થઈ જતા. તેમની પ્રગાઢ પ્રતિભાથી મોટા મોટા દાર્શનિકો તથા યુનીવર્સીટીના પ્રસિદ્ધ પંડિતો પણ દાંતમાં આંગળી નાખી ચૂપ બની જતા. સ્વામીજીના કંઠમાં સદા સરસ્વતી વસતી હતી, એમ કહીએ તો પણ ખોટું નથી. જ્યારે તેઓ આ બગીચામાં રહેતા હતા ત્યારે ઘણીવાર તેમની યોગદ્રષ્ટિ કેવી નિર્મળ છે તે જાણ-વાના પણ પ્રસંગો મળી આવતા હતા.

કલકત્તામાં "બડાબઝાર" નામના મહોલ્લામાં ઘણા પંડિતો વસે

છે. શ્રીમંત મારવાડી લોકો આ પંડિતોને અન્ન-વસ્ત્ર આપ્યા કરે છે, અને તેથી તેમની આજીવિકા ચાલી જાય છે. આ બધા વેદજ્ઞ અને દાર્શનિક પંડિતો પણ સ્વામીજીની ખ્યાતિ સાંભળી ચૂક્યા હતા. તેમાંના કેટલાએક ખાસ પંડિતો એક વાર સ્વામીજીની સાથે ચર્ચા કરવા ઉક્ત બગીચામાં હાજર થયા. શિષ્ય પણ તે દિવસે ત્યાંજ હતો.

સંસ્કૃતમાં શાસ્ત્રાર્થ-સ્વામીજીની ભૂલ

પધારેલા પંડિતો સંસ્કૃત ભાષામાં અસ્ખલિત વેગથી વાત કરી શકવા સમર્થ હતા. તેઓ આવતાંનીવારજ સ્વામીજીની આસપાસ ટોળાબંધ બેસી ગયા અને સસ્કૃતવાણીમાં ચર્ચાની શરૂઆત કરી દીધી. સ્વામીજી પણ સસ્કૃતમાંજ ઉત્તરો આપવા લાગ્યા. ખાસ કરીને કયા વિષય ઉપર પંડિતોને અને સ્વામીજીને ચર્ચા થઈ તેનું શિષ્યને અત્યારે સ્મરણ નથી, છતાં એટલું તો હજી નજર આગળ તરે છે કે બધા પડિતો એક સાથે કોલાહલ કરી મૂકી, દાર્શનિક ગૂઢ પ્રશ્નો સ્વામીજી પાસે સસ્કૃત ભાષામાં રજુ કરતા અને સ્વામીજી ઘણીજ શાંતરીતે ગંભીરતાપૂર્વક ધીમે ધીમે તે સર્વના ઉત્તરમાં પોતાની તરફથી અર્થસૂચક સિદ્ધાંતો પ્રકટ કરતા. શિષ્યને એટલુ પણ યાદ છે કે પંડિતોની સંસ્કૃત ભાષા કરતાં સ્વામીજીની ભાષા કાનને વિશેષ પ્રિય લાગે તેવી, તેમજ લાલિત્યવાળી હતી. પછીથી તો પંડિતોએ પણ એ વાત કબૂલ રાખી હતી.

સ્વામીજીને આ પ્રમાણે છુટથી સંસ્કૃત ભાષામાં બોલતાં જોઈ તેમના ગુરૂભાઇઓને બહુજ આશ્ચર્ય થયું; કારણ કે બધા માનતા હતા કે છેલ્લાં છ વર્ષ અમેરિકા અને યૂરોપમાં ગાળવાથી સ્વામીજીનો સંસ્કૃત ભાષાનો અભ્યાસ ઘણોજ મંદ પડી ગયેલો હોવો જોઇએ. પંડિતો સાથેની વાતચીત દરમીયાન સ્વામીજીમાં કોઇ અદ્ભૂત શક્તિ સ્ફુરતી હોય તેમ પ્રત્યેક શિષ્યને ખુલ્લે ખુલ્લું જણાઇ આવતું

હતું. તે દિવસે સભામાં શ્રી **રામકૃષ્ણાનંદ, યોગાનંદ, નિર્મલાનંદ, તુરીયાનંદ** અને **શિવાનંદ** સ્વામી વગેરે મહાત્માઓ હાજર હતા.

સંસ્કૃતભાષામાં ચાલતા શાસ્ત્રાર્થમાં સ્વામીજીએ સિદ્ધાન્તપક્ષ સ્વીકાર્યો હતો અને પંડિતોએ પૂર્વપક્ષ લીધો હતો. શિષ્યને સ્મરણ છે કે ચર્ચાનો નિર્ણય કરતાં સ્વામીજીથી એક સ્થળે "સ્વસ્તિ"ને બદલે "અસ્તિ" શબ્દનો પ્રયોગ થઇ ગયો, અને તેથી બધા પંડિતો ખડખડ હસી પડયા; પરંતુ તેજ ક્ષણે સ્વામીજી બોલી ઉઠયા કેઃ—**पण्डितानां दासोहं क्षंतव्यमेतत्स्खलनम्**—હું પંડિતોનો દાસ છું—મારી વ્યાકરણની ભૂલ માટે આપે ક્ષમા કરવી જોઇએ. સ્વામીજીનો આવો નમ્રતાભર્યો વ્યવહાર જોઇ પંડિતો તો સ્તબ્ધજ થઈ ગયા. ચર્ચા ઘણા વખત સુધી ચાલી. છેવટે સિદ્ધાંત પક્ષનો નિર્ણય વ્યાજબી છે, એમ પંડિતોએ કબૂલ કર્યું અને આનંદપૂર્વક સૌ જૂદા પડયા. બે–ચાર પ્રેક્ષકોએ પેલા પંડિતોની પાછળ પાછળ જઇને પૂછ્યું કેઃ—"કેમ, સ્વામીજીના વિષે આપને કેમ લાગ્યુ ?" તેના ઉત્તરમાં પંડિતોએ જણાવ્યુ કેઃ—"વ્યાકરણના વિષયમાં જોકે ગંભીર પ્રકારની વ્યુત્પત્તિ જોવામાં ન આવી, છતાં શાસ્ત્રના ગૂઢ અર્થોને સ્પષ્ટ કરવામાં એક્કા છે, એટલુંજ નહીં પણ ચર્ચા ચલાવવામાં એવા તો અદ્વિતીય છે કે પ્રતિભાના બળથી સામા પક્ષને તોડવામાં અદ્ભૂત પાંડિત્ય બતાવી આપે છે."

સ્વામીજી પ્રત્યે તેમના ગુરૂભાઇઓની ભક્તિ

સ્વામીજીની ઉપર તેમના ગુરૂભાઇઓનો પણ હમેશા અદ્‌ભૂત પ્રેમ જોવામાં આવતો. ઉપર કહ્યા તે પંડિતોની સાથે જ્યારે સ્વામીજીને શાસ્ત્રાર્થ ચાલતો હતો તે વખતે સ્વામી રામકૃષ્ણાનંદને પશ્ચિમ તરફના એક ઓરડામાં બેસી કાંઇક પ્રાર્થના કરતા શિષ્યે જોયા હતા. પંડિતોના જવા પછી શિષ્યે જ્યારે શ્રી રામકૃષ્ણાનંદને પૂછ્યું કે,

"એકાંતમાં જઈ શું ધ્યાન કરતા હતા?" ત્યારે તેના ઉત્તરમાં તેમણે જણાવ્યું કે "સ્વામીજીને વિજય મળે એટલા માટે એકાન્તમાં બેસી ગુરૂદેવને પ્રાર્થના કરતો હતો."

સભા વીખરાયા પછી સ્વામીજીએ શિષ્યને કહ્યું કેઃ—પૂર્વપક્ષ કરનારા આ પંડિતો પૂર્વમીમાંસા શાસ્ત્રમાં બહુ નિપૂણ હતા. સ્વામીજીએ પોતે ઉત્તરમીમાંસાનો પક્ષ લીધો હતો, અને તેથી તેમને જ્ઞાનકાંડની શ્રેષ્ઠતા સિદ્ધ કરવાની હતી; પરંતુ પંડિતોને સ્વામીજીનો સિદ્ધાન્ત સ્વીકાર્યા વિના ચાલ્યું નહીં.

વ્યાકરણની એક નજીવી ભૂલને આગળ ધરી, પંડિતોએ સ્વામીજીનું જે ઉપહાસ્ય કર્યું તે માટે સ્વામીજીએ ખુલાસો કરતાં જણાવ્યું કે ઘણાં વર્ષો સુધી સંસ્કૃતનો અભ્યાસ ન રહેવાથી તેમને એવો ભ્રમ થઈ આવ્યો હતો. પંડિતો તેને માટે જરાયે ઠપકાપાત્ર નથી, એમ પણ જણાવ્યું. ત્યારબાદ વાતમાં ને વાતમાં એમ પણ જણાવી દીધું કે **પશ્ચિમના મુલકોમાં જો કોઈ પક્ષકાર મૂળ વિષયને છોડી દઇ ભાષાની સામાન્ય ભૂલને વળગે તો તે તેને માટે કલંકરૂપ ગણાય છે.** સુધરેલો સમાજ સામાન્ય ભૂલ ઉપર લક્ષ ન આપતાં તેના આશય તરફજ દ્રષ્ટિ રાખે છે—ભાષા તરફ તો વિચારેય કરતો નથી; "પરંતુ તારા દેશમાં તો ફોતરાંની ખાતરજ મારામારીઓ થાય છે, અંદરના ધાન્યની તો કોઇ તપાસે કરતું નથી." એટલું કહીને સ્વામીજી શિષ્યની સાથે તે દિવસથી સંસ્કૃતમાંજ બોલવા લાગ્યા. શિષ્ય પણ ભાંગી—તુટી ભાષામાં જવાબ આપતો ગયો. શિષ્યના સંસ્કૃતમાં વાત કરવાના ઉત્સાહ માટે સ્વામીજીએ પ્રશંસા કરી. તે દિવસથી શિષ્ય સ્વામીજીની ભલામણથી ક્વચિત્ ક્વચિત્ દેવભાષામાંજ વાર્ત્તાલાપ કરતો.

સુધારો કોને કહેવાય? ભારતની પ્રાચીન સભ્યતાની એક વિશેષતા

"સુધારો" કોને કહેવાય, એ પ્રશ્નના ઉત્તરમાં સ્વામીજીએ

કહ્યું કેઃ **"જે સમાજ અથવા પ્રજા આધ્યાત્મિક ભાવોમાં જેટલી આગળ વધે તેટલે અંશેજ તે સમાજ અથવા પ્રજા સુધરેલી લેખાય.** અનેક જાતનાં કારખાનાં તથા યંત્રો નિપજાવવા છતાં, **જે પ્રજા સાંસારિક જીવનની સ્વચ્છંદતાઓ અને વિલાસો વધારતી જતી હોય તેને હું સુધરેલી પ્રજાનું નામ આપતો નથી.** એવી જાતના પશ્ચિમના સુધારાએ તો અત્યારે ત્યાંના લોકોમાં હાહાકાર અને કેર વર્ત્તાવી દીધો છે; હજારો માણસો ભૂખમરો ભોગવી અકાળે મૃત્યુ પામે છે. ભારતની આપણી પ્રાચીન સભ્યતા જનસમાજને આધ્યાત્મિક ઉન્નતિનો માર્ગ દર્શાવી, સાસારિક જરૂરીયાતોને છેકજ દૂર કરી દે છે, એમ તો હું કહી શકીશ નહીં, પરંતુ અનેક અંશે એવી નકામી જરૂરીયાતોને તે ઓછી કરે છે, એમ તો હું નિઃસંદેહપણે કહી શકીશ. શ્રી રામકૃષ્ણ દેવનો જન્મ આ જમાનામાં એટલાજમાટે થયો હતો કે એ બન્ને જાતના સુધારાઓનો એકત્ર સંયોગ કરી દેવો. અત્યારે એક તરફ મનુષ્યોએ જેમ કર્મતત્પર થવાની જરૂર છે તેમ બીજી તરફ ગંભીર અધ્યાત્મજ્ઞાનની પ્રાપ્તિ માટે પણ તૈયાર રહેવાની જરૂર છે. આ પ્રકારે જ્યારે ભારતીય તથા પાશ્ચાત્ય સુધારાઓ એક બીજા સાથે મળી જશે ત્યારે જગતમાં એક પ્રકારનો નવોજ યુગ પ્રવર્ત્તશે."

આ વિષય સ્વામીજીએ આજે બહુજ અસરકારક રીતે શિષ્યને સમજાવી દીધો. તેમાં એક વાત ખાસ કરીને તેમણે જણાવી કે—"તે લોકો (પાશ્ચાત્યો) એમ ધારે છે કે જેઓ અંતરમાં બહુ ધર્મપરાયણ હોય, તેઓ બહારથી પણ તેટલાજ ગંભીર હોવા જોઇએ—અર્થાત્ તેમના મુખમાંથી ધર્મ સિવાય બીજી કોઇ વાતજ નહીં નીકળતી હોય. મારા પોતાના સંબંધમાં આથી જૂદુંજ હતું. એક તરફ મારા મુખમાંથી નીકળતી ઉદારધર્મની કથા સાંભળીને ત્યાંના ધર્મગુરૂઓ

જેમ દિગ્મૂઢ બની જતા, તેજ પ્રમાણે બીજી તરફ મને મારા મિત્રોમાં–પરિચીતોમાં હાસ્ય–વિનોદ કરતો જોઈ તેઓ આશ્ચર્યમાં ગરકાવ થઇ જતા. કોઇ કોઇ તો મારી સામે આવીને કહી પણ દેતા કે–'સ્વામીજી, આપ એક ધર્મોપદેષ્ટા છો, સાધારણ માણસોની માફક આનંદ–વિનોદ કરવો આપને માટે યોગ્ય ન ગણાય, આપની આવી ચપલતા આપને કોઇ રીતે શોભાસ્પદ નથી.' તેના ઉત્તરમાં હું સ્પષ્ટ રીતે કહી દેતો કેઃ–" We are children of bliss–why should we look morose and somber ?–અમે તો આનંદના પુત્રો છીએ, અમે ઉદાસીન શા માટે રહીએ ? મારી આ વાતનો તેઓ યથાર્થ મર્મ ગ્રહણ કરી શકતા હશે કે નહીં તેનો મને શક છે."

ભાવસમાધિ અને નિર્વિકલ્પ સમાધિ.

તે દિવસે સ્વામીજીએ ભાવસમાધિ અને નિર્વિકલ્પ સમાધિ વિષે પણ કેટલુંક વિવેચન કર્યું હતું. તેમાંથી બની શક્યો તેટલો ભાગ નીચે આપ્યો છેઃ—

"કલ્પના કરો કે એક મનુષ્ય હનુમાનના જેવાજ ભક્તિભાવથી ઇશ્વરની સાધના કરે છે. તેનો ભક્તિભાવ જેમ જેમ દ્રઢ અને ગાઢ થતો જાય તેમ તેમ તેની રહેણી–કહેણી અને ચાલ–ચલણ પણ હનુમાનના જેવીજ બની જાય, અરે શારીરિક બંધારણ પણ હનુમાનના જેવુંજ થઈ જાય! મતલબ કે જે જે ભાવ હૃદયમાં બળવાન થાય તે તે પ્રમાણે સાધકનો આકાર અને દેખાવ પણ ક્રમે ક્રમે ફેરવાતો જાય. કોઇ એક પ્રકારના ભાવની છેલ્લી અવસ્થાએ પહોંચવું તેનું નામજ "ભાવસમાધિ;" અને "હું દેહ નથી, હું મન નથી, હું બુદ્ધિ નથી" એ પ્રમાણે "નેતિ–નેતિ" કરતાં જ્ઞાની સાધક ચિદાનંદમય અવસ્થાએ પહોંચે તેને નિર્વિકલ્પસમાધિની પ્રાપ્તિ કહેવાય. એક એક ભાવને લઇને સિદ્ધિ પ્રાપ્ત કરતાં પહેલાં–અથવા તો એકજ

ભાવનાની છેલ્લી સ્થિતિએ પહોંચતા પહેલાં, અનેક જન્મો વીતાવવા પડે છે. ભાવ રાજ્યના રાજા આપણા ગુરૂદેવ તો અઢાર પ્રકારના ભાવોમાં સિદ્ધિ પ્રાપ્ત કરી ચૂક્યા હતા. જો તેઓ ભાવપ્રધાન ન હોત તો તેઓને શરીર પણ ન હોત, આ વાત ગુરૂદેવ પોતે પણ કહેતા."

વાતમાં ને વાતમાંજ શિષ્યે પ્રશ્ન કર્યો કેઃ—"મહાશય, આપ તે દેશમાં કેવી જાતનો આહાર લેતા ?"

સ્વામીજીઃ—ત્યાંના દેશકાળ પ્રમાણે. અમે તો સંન્યાસી છીએ, એટલે જ્ઞાતિ બહાર થવાનો ભય તો નજ હોય.

આ દેશમાં તેઓ આગળઉપર કેવી પદ્ધતિએ કામ કરવા માગે છે તે વિષે સ્વામીજીએ કહ્યું કે, મદ્રાસ અને કલકત્તાને મુખ્ય સ્થાન બનાવી દરેક જાતનું લોકકલ્યાણ કરવા માટે તેઓ નવી જાતના સાધુ—સંન્યાસીઓ તૈયાર કરવાના છે. વધારામાં જણાવ્યું કે destruction દ્વારા **પ્રાચીન રીતિ—રીવાજોને તોડી નાખવાથી અને સમાજને છિન્નભિન્ન કરી નાખવાથી સમાજ અથવા દેશની ઉન્નતિ થઇ શકતી નથી.** સર્વ સમયે constructive process—દ્વારા અર્થાત્ **પ્રાચીન રીતરીવાજોને નવારૂપે પલટાવી નાખવાથીજ ઉન્નતિ થાય છે.** ભારતવર્ષના ઉપદેશકોએ એજ રીતે પોતાનું કામ કર્યું છે, અને એ રીતથી તેઓ સફળ પણ થઇ ચૂક્યા છે. એક માત્ર બુદ્ધદેવનો ધર્મ destructive—પ્રાચીન રીતિ—નીતિનો નાશ કરનાર હતો; પરંતુ તેમ હોવાથી તે ભારતવર્ષમાં સ્થાયી ટકી શક્યો નહીં.

બ્રહ્મજ્ઞ પુરૂષોજ ગુરૂપદને યોગ્ય છે—કુલગુરૂના રીવાજથી થયેલી હાની

શિષ્યને બરાબર સ્મરણમાં છે કે સ્વામીજીએ વાતચીત દરમીયાન નીચેની હકીકત પણ જણાવી હતી. માત્ર એકજ જીવમાં જો

બ્રહ્મનો વિકાસ થાય તો પછી હજારો માણસો તેના પ્રકાશનો આધાર લઈ ઉન્નતિના માર્ગમાં પ્રયાણ કરી શકે. **બ્રહ્મજ્ઞાની પુરૂષોજ એક માત્ર લોકગુરૂ હોવા જોઇએ.** એને માટે શાસ્ત્રોનાં પ્રમાણો કે યુક્તિઓ આપવાની જરૂર નથી. અત્યારે વેદ અને શાસ્ત્ર વિરૂદ્ધ કુલ-ગુરૂ માનવાનો જે રીવાજ ચાલે છે તે સ્વાર્થી લોકોનેજ આભારી છે, અને એટલામાટેજ અનેક સાધનો તથા કર્મો કરવા છતાં મનુષ્યો સિદ્ધ કે બ્રહ્મજ્ઞ બની શકતાં નથી. ધર્મની આવી અંધાધૂનીઓને દૂર કરવાની ખાતર ભગવાન શ્રીરામકૃષ્ણ પરમહંસે આ જમાનામાં આ જગતમાં જન્મ લીધો હતો. તેઓએ દર્શાવેલો સાર્વભૌમિકધર્મ જ્યારે જગતમાં પ્રવર્તશે ત્યારેજ જીવ અને જગતનું સાચું કલ્યાણ થશે. આવા અદ્‌ભૂત ગુરૂ અને વિવિધ ધર્મોનું સમન્વય કરવામાં અદ્વિતીય આચાર્ય, ઘણાં સૈકાંઓથી આ ભારતવર્ષમાં જન્મ્યા નહોતા.

સ્વામીજીના એક ગુરૂભાઇએ આ વખતે પ્રશ્ન કર્યો કેઃ–" તો પછી આપે યૂરોપની ભૂમિમાં, શ્રીરામકૃષ્ણ પરમહંસ પ્રભુના એક અવતાર હતા એમ કહીને તેનો પ્રચાર કેમ ન કર્યો ?"

સ્વામીજી—તે લોકો દર્શન અને વિજ્ઞાનનો બહુ અહંકાર રાખે છે. તેટલામાટે યુક્તિ–તર્ક–અને સાયન્સથી જ્યાં સુધી તેમનો અહંકાર ન તોડી શકીએ ત્યાં સુધી આપણને કોઇ કાંઈબીસાતમાંજ ગણતું નથી. તર્ક–યુક્તિથી હારી જાય અને પછી તત્ત્વની શોધમાં જ્યારે મારી પાસે આવે ત્યારેજ હું તેમને ગુરૂદેવની વાત કહેતો. જો એમ ન કરૂ અને ગુરૂનું માહાત્મ્યજ વર્ણવ્યા કરૂં તો તેઓ એમજ કહી નાખે કે–"જેવા અમારા પ્રભુ ઇસુ તેવીજ રીતે તમારા પ્રભુ પરમહંસ! એમાં તમે અમને નવું શુ કહેવાના હતા ?"

ત્રણ–ચાર કલાક, આ રીતે મહા આનંદમાં વીતાવ્યા પછી, શિષ્ય તે દિવસે બીજાઓની સાથે પોતે પણ કલકત્તે પાછો ફર્યો.

પ્રસંગ ૪ થો.

(ઇ. સ. ૧૮૯૭–જાન્યુઆરી–ફેબ્રુઆરી–સ્થાન–શ્રી નવગોપાલ ઘોષનું ઘર. રામકૃષ્ણપુર–હાવડા.)

ગુરૂપ્રતિમાની પ્રતિષ્ઠા–સ્વામીજીનું નિરભિમાનપણું

શ્રી રામકૃષ્ણ પરમહંસના પરમભક્ત શ્રીયુત બાબુ નવગોપાલ ઘોષ મહાશયે ગંગા નદીના પશ્ચિમ કીનારા ઉપર, હાવડામાં આવેલા રામકૃષ્ણપુરમાં એક નવું મકાન રહેવાને માટે તૈયાર કરાવ્યું હતું. મકાનને માટે જ્યારે જગ્યા પસંદ કરવામાં આવી ત્યારે ગામનુ નામ રામકૃષ્ણપુર છે, એમ જાણી ઘોષ મહાશયને બહુજ આનંદ થયો; કારણ કે શ્રી રામકૃષ્ણ પરમહંસનું નામ એજ આ ગામનુ નામ પણ હતું. પોતાના ઇષ્ટદેવનું નામ આ રીતે અનાયાસે મળતું આવતું જોઇ કોને આનંદ ન થાય? મકાન તૈયાર થયા પછી કેટલેક દિવસે સ્વામીજી યૂરોપની યાત્રા કરી કલકત્તામાં પધાર્યા હતા. સ્વામીજી પોતે આ નવા મકાનમાં પધારી શ્રીરામકૃષ્ણ પરહંસની પ્રતિમા મંદિરમાં પ્રતિષ્ઠિત કરે તે જોવાની ઘોષ મહાશયની તથા તેમની ગૃહિણીની તિવ્ર ઇચ્છા હતી; તેથી ઘોષ મહાશયે એક દિવસ મઠમાં આવી સ્વામીજીને વિનતિ કરી. સ્વામીજીએ પણ પોતાની સમ્મતિ દર્શાવી. નવગોપાલ બાબુને ત્યાં આજે પ્રતિષ્ઠાનો ઉત્સવ થવાનો હતો અને તેથી મઠધારી સંન્યાસીઓ તથા શ્રી પરમહંસના ગૃહસ્થ ભક્તોને આમંત્રણો આપવામાં આવ્યાં હતાં. મકાન આજે વિવિધરંગી ધ્વજા–પતાકાઓથી શણગારવામાં આવ્યું

હતું. સિંહદ્વારે કદલીવૃક્ષો રોપવામાં આવ્યાં હતાં તથા સ્થળે સ્થળે અશોકપલ્લવ અને દેવદારૂના તોરણો લટકાવવામાં આવ્યાં હતાં. "જય રામકૃષ્ણ"ના ધ્વનીઓથી રામકૃષ્ણપુર આજે ગર્જી રહ્યું હતું.

ત્રણ નૌકાઓ ભાડે કરી સ્વામીજી તથા તેમની સાથેના સઘળા સંન્યાસીઓ અને બ્રહ્મચારીઓ રામકૃષ્ણપુરના ઘાટ ઉપર ઉતર્યા. સ્વામીજીએ તે સમયે ગેરૂઆ રંગનાં વસ્ત્રો પહેર્યાં હતાં, માથે ફેંટો બાંધ્યો હતો અને પગ ખુલ્લા હતા. ઘાટ ઉપરથી જે રસ્તે થઇને સ્વામીજી નવગોપાલબાબુને ત્યાં જવાના હતા તે રસ્તા ઉપર બન્ને બાજુએ લોકોનાં ટોળેટોળાં સ્વામીજીનાં દર્શન કરવાની ઉત્સુકતાથી ઉભાં થઈ રહ્યાં હતાં. નૌકામાંથી ઉતરી એક બંગાળી ગીત ગાતા ગાતા, અને સાથે સાથે પોતે મૃદંગ બજાવતા, સ્વામીજી મકાન તરફ આગળ વધવા લાગ્યા. સ્વામીજીના મૃદંગની સાથે બીજાં પણ બે ત્રણ મૃદંગો વાગવા લાગ્યાં; અને સ્વામીજીના ગાનની કડીઓને, એકત્ર થયેલા ભક્તો પાછળ રહી સાથે ઉચ્ચારતા માર્ગમાં ચાલવા લાગ્યા. નૃત્યના કોલાહલથી તથા વાજીંત્રોના ધ્વનીથી આખો રસ્તો ગાજી ઉઠયો. રસ્તામાં જ્યારે બાબુ રામલાલ ડૉકટરનું ઘર આવ્યું ત્યારે સરઘસ થોડીવાર ઉભું રહ્યું. ડૉકટર સાહેબ એકદમ ઘરમાંથી બહાર આવ્યા અને સાથે સાથે તેઓ પણ ચાલવા લાગ્યા. લોકોએ ધાર્યું હતું કે સ્વામીજી તો કોણ જાણે કેવાયે મોટા ઠાઠમાઠથી અને કેવાંયે કીંમતી વસ્ત્રો પહેરી આ વરઘોડામાં બહાર નીકળશે; પરંતુ તેઓએ જ્યારે જોયું કે બીજા સાધારણ સંન્યાસીઓ તથા બ્રહ્મચારીઓની માફક તેઓએ પણ સામાન્ય પોષાક પહેર્યો છે, પગ ખુલ્લા છે, તથા હાથથી મૃદંગ બજાવતા ચાલ્યા જાય છે, ત્યારે પ્રથમ તો સૌ લોકો વિચારમાંજ પડી ગયા! સ્વામીજીને બરાબર નહીં ઓળખી શકવાથી કેટલા એક તો અરસ્પરસ પૂછવા લાગ્યા કેઃ–" શું આજ વિશ્વવિજયી

સ્વામી વિવેકાનંદ ?" સ્વામીજીની આવી દૈવી નમ્રતા જોઇ સર્વ કોઇ ખુલ્લા દિલે તેમની સ્તુતિ કરવા લાગ્યા અને "જય રામકૃષ્ણ" ના ઉપરા ઉપરી જયઘોષોથી જવાનો માર્ગ ગાજી ઉઠયો !

નવગોપાલ બાબુના આનંદની પણ આજે સીમા રહી નહોતી. ગુરૂદેવની સેવામાટે તથા તેમની પ્રતિષ્ઠા કરવા એકત્ર થયેલી મંડળીની આગતા—સ્વાગતામાટે તેઓ પોતે મોટી તૈયારીઓ કરવામાં ગુંથાયા હતા અને ચોતરફ જાતે ફરી સૌ કોઇને કુશળતા પૂછી પાછા પોતાના કામમાં વળગી જતા. વચમાં વચમાં "જય રામ—જય રામ" ના ઉદ્‍ગારો કહાડી પોતાનો ઉત્સાહ દર્શાવી આપતા.

ક્રમે ક્રમે **સરઘસ નવગોપાલ** બાબુના મકાન પાસે આવી પહોંચ્યું. સ્વામીજી ગૃહના દ્વાર પાસે આવ્યા એટલે ગૃહમાં **શં**ખના ધ્વની સાથે ઝાલર વાગી ! સ્વામીજીએ પોતાના હાથમાંનું મૃદંગ નીચે મૂકી દઇ, દીવાનખાનામાં જઇ થોડીવાર વિશ્રાંતિ લીધી અને પછી ગુરૂમંદિર જોવા માટે ઉપર પધાર્યા. ગુરૂમંદિર આરસ—પથ્થરથી બંધાવવામાં આવ્યું હતું. મધ્યમાં એક સિંહાસન સ્થાપિત કર્યું હતું, અને તેના ઉપર ગુરૂદેવની પોરસિલેનની* પ્રતિમા બેસાડવામાં આવી હતી. દેવ—દેવીઓની પૂજામાટે જે વસ્તુઓ જોઇએ તે બધી વસ્તુઓ આ મદિરમાં તૈયાર રાખવામાં આવી હતી. આ દેખાવ જોઇ સ્વામીજી બહુ પ્રસન્ન થયા.

નવગોપાલ બાબુની ગૃહિણી બીજી કેટલીએક કુલવધૂઓને સાથે લઇ ત્યાં આવી અને સ્વામીજીને સાષ્ટાંગ પ્રણામ કરી, હાથમાંના પંખાવતી સ્વામીજીને વાયુ નાખવા લાગી.

ગુરૂમંદિર સંબંધી તથા બીજી બધી વ્યવસ્થાઓ સંબંધી સ્વામીજીએ વખાણ કર્યાં ત્યારે ગૃહિણીએ સ્વામીજીને ઉદ્દેશીને કહ્યું કેઃ—

* ચીનાઈ માટી જેવો એક જાતનો ચળકાટવાળો પદાર્થ.

"ગુરૂદેવની યોગ્ય સેવા થઇ શકે એવું અમારી પાસે શુ હોય? સામાન્ય ઘર—સામાન્ય ધન; એટલું છતાં આપે જાતે પધારી ગુરૂદેવની પ્રતિષ્ઠા કરી, એથી આજે અમારો જન્મ સફળ થયો."

હાજર જવાબ

સ્વામીજીએ તેના ઉત્તરમાં મંદહાસ્યપૂર્વક જણાવ્યું કેઃ—"તે ગમે તેમ હોય, પણ તમારા ગુરૂદેવ તો કોઇ દિવસ (વિદ્યમાન હતા ત્યારે) આવા આરસ—પથ્થરના મંદિરમાં નથી રહ્યા. તેમના જીવનચરિત્રની ખબર છે ને? **એક નાનકડા ગામડાના એક ઘરમાં તેમનો જન્મ થયો હતો** અને આખું જીવન જે તે ઠેકાણે રહી પૂરૂં કર્યું હતું. તેઓ આવી ઉત્તમ સેવાઓમાં—આવા સુંદર સ્થાને ન રહે તો બીજે ક્યાં રહે?" સ્વામીજીની આ વાત સાંભળી સૌ હસવા લાગ્યા. ત્યાર બાદ સ્વામીજીએ શરીરે ભસ્મ ચોળવાથી તેઓ સાક્ષાત્ મહાદેવની મૂર્તિ જેવા દીસવા લાગ્યા. ભસ્મ ચોળ્યા પછી તેઓ પૂજકના આસન ઉપર બેસી ગુરૂદેવનું સ્મરણ કરવા લાગ્યા.

સ્વામી પ્રકાશાનંદ સ્વામીજીની પાસે બેસી મંત્રોચ્ચાર કરવા લાગ્યા. ધીમે ધીમે જ્યારે પૂજા પૂરી થઇ ત્યારે આરતીનો શંખ અને ઘંટ વાગ્યો.

આરતી પૂરી થયા પછી પૂજાના ઘરમાંજ બેસીને શ્રીરામકૃષ્ણદેવને નમસ્કાર કરતાં કરતાં તેજ વખતે નીચેનો શ્લોક સ્વામીજીએ રચી કાઢ્યોઃ—

स्थापकाय च धर्मस्य सर्वधर्मस्वरूपिणे।
अवतारवरिष्ठाय रामकृष्णाय ते नमः॥

સ્વામીજીની સાથે અન્ય ભક્તોએ પણ પુનઃ પુનઃ તે શ્લોકનો ઉચ્ચાર કરી ગુરૂદેવને પ્રણામ કર્યા. શિષ્યે શ્રી પરમહંસનું એક સ્તોત્ર

વાંચી બતાવ્યું. આ પ્રમાણે પૂજાનું કામ પૂરૂં થયું. ભક્તમંડળીએ નીચે જઈ ભોજન વગેરે લીધું અને પછી કીર્તનનો આરંભ થયો. સ્વામીજી ઉપરજ રહ્યા. ઘરની બાળીકાઓએ આવીને સ્વામીજીને પ્રણામ કર્યા તથા ધર્મસંબંધી કેટલાએક પ્રશ્નો પૂછ્યા. સ્વામીજીએ તેના ઉત્તરો આપ્યા, અને છેવટે સ્વામીજીનો આશિર્વાદ લઈ કન્યાઓ નીચે ગઈ. આખા કુટુંબનો આ પ્રમાણેનો ભક્તિભાવ જોઇ શિષ્ય બોલ્યા ચાલ્યા વિના જ્યાંનો ત્યાં ઉભો થઇ રહ્યો, અને આવું દૈવી-દશ્ય જોવાને પોતે ભાગ્યશાળી થયો તે માટે પોતાના જીવનને ધન્ય-વાદ આપવા લાગ્યો.

તે પછી સૌએ થોડો સમય આરામ લીધો. સાંજ પડી એટલે ભક્તસમાજ વિખરાવા લાગ્યો અને નાની નાની ટોળીઓના રૂપમાં સૌ કોઈ પોતપોતાને ઘેર જવા બહાર નીકળ્યા. સ્વામીજીની સાથે શિષ્ય પણ ગાડીમાં બેસી રામકૃષ્ણપુરના ઘાટે ઉતર્યો અને નૌકામાં બેસી આનંદની વાતો કરતા કરતા સ્વામી શિષ્ય બાગબજારવાળા મકાન તરફ ગયા.

प्रसंग ५ मो.

ઇ. સ. ૧૮૯૭–માર્ચમાસ, સ્થાન–દક્ષિણેશ્વરનું કાળીમંદિર તથા આલમબજાર મઠ.

સ્વામીજી જે વખતે ઇંગ્લાંડથી પ્રથમવાર હિંદુસ્તાનમાં પાછા ફર્યા તે વખતે આલમબજારમાં રામકૃષ્ણમઠની સ્થાપના થઇ ચૂકી હતી. મઠવાળા મકાન વિષે લોકોને પહેલાં એવો વ્હેમ હતો કે તેમાં ભૂતનો નિવાસ છે, પરંતુ વખત જતાં એ ભૂતનું સ્થાન સંન્યાસીઓના સંસર્ગથી શ્રીરામકૃષ્ણના એક તીર્થરૂપ બની ગયું હતું. ત્યાં રોજ ભજન–કીર્ત્તન–તપ–જપ તથા શાસ્ત્રચર્ચાઓ થયા કરતી. કલકત્તામાં પ્રવેશ કરતી વખતે એક રાજાના જેટલું સ્વામીજીનું સન્માન પ્રજા તરફથી થયું હતું; છતાં તેઓએ આવા ભાંગ્યા–તૂટયા મઠમાંજ રહેવાનું પસંદ કર્યું હતું. કલકત્તામાં વસતા ભક્તોએ, કલકત્તાની ઉત્તર દિશાએ કાશીપુરમાં ગોપાળલાલ-શીલના બગીચામાં થોડો વખત રહે તે માટે એક મકાન તૈયાર રાખ્યું હતું. પ્રસંગોપાત સ્વામીજી ત્યાં પધારતા અને દર્શનોત્સુક જીજ્ઞાસુઓ સાથે ધર્મચર્ચા કરી તેઓની આકાંક્ષા પૂર્ણ કરતા.

ગુરૂદેવનો જન્મોત્સવ

શ્રી રામકૃષ્ણપરમહંસનો જન્મોત્સવ નજીક આવવાથી દક્ષિણે-શ્વરવાળી રાણી રાસમણીના કાલીમંદિરમાં ઉત્સવનિમિત્તે અનેક તૈયારીઓ ચાલી રહી છે. શ્રી પરમહંસના ભક્તોની વાતને એક બાજુ રહેવા દઇએ તોપણ બીજા ધર્મજીજ્ઞાસુઓના આનંદનો પાર

રહ્યો નથી; કારણ કે શ્રી રામકૃષ્ણદેવની ભવિષ્ય-વાણીને સફળ કરી વિશ્વવિજયી સ્વામી વિવેકાનંદ આ વર્ષે હિંદમાં હજી તાજાજ પધાર્યા છે. તેમના ગુરૂભાઇઓ તો જાણે સાક્ષાત્ શ્રી રામકૃષ્ણદેવ જાતે પધાર્યા હોય તેમ માની સ્વામીજીનુ બહુ માન કરતા. કાલીમંદિરની દક્ષિણ દિશાએ ઉત્સવની સઘળી તૈયારીઓ થઈ રહી છે. તે તરફ સ્વામીજી પોતે કેટલાએક ગુરૂભાઇઓને સાથે લઇ બહાર નીકળ્યા. લગભગ નવ—દસ વાગ્યા હશે. સ્વામીજીએ ગેરૂઆં વસ્ત્રો પહેર્યાં હતાં, પગ ખુલ્લા હતા. સ્વામીજીને જોઇ સંખ્યાબંધ લોકો તેમની તરફ આવવા લાગ્યા. કોઈ તેમના નિર્દોષ સ્વરૂપનું દર્શન કરવા, કોઇ એમના ચરણનો સ્પર્શ કરવા તો કોઈ તેમના શ્રીમુખની જ્વલંત—અગ્નિની શિખા સરખી વાણી સાભળવા, એવી એવી અનેક ભાવનાઓથી જનસમૂહ ભરાવા લાગ્યો. સ્વામીજીને આજે ક્ષણવાર પણ અવકાશ મળે તેમ નહોતું. કાલીમંદિરની સામે અસંખ્ય માણસો એકત્ર થઇ ચૂક્યા હતા. સ્વામીજીએ જગતમાતા (કાલીદેવી)ને દંડવત પ્રણામ કર્યા. તેની સાથે સાથે હજારો પ્રેક્ષકોનાં માથાં પણ નીચે નમ્યા. ત્યાર પછી સ્વ૦ **રા**ધાકાન્ત મહાશયને નમન કરી સ્વામીજી મંદિરમાં દાખલ થયા. થોડીવારમાં મનુષ્યોની સંખ્યાથી મંદિર ઉભરાઇ ગયુ, અને તલ જેટલી પણ જગ્યા રહી નહીં. "જય રામકૃષ્ણ"ના અવાજોથી દિશાઓ ગાજી ઉઠી. ટોર્મીલા કંપનીની નૌકાઓ હજારો માણસોને કીનારે મૂકી બીજા પ્રેક્ષકોને લાવવા દોડાદોડ કરી રહી છે. નોબત—ત્રાસાં અને એવાં બીજાં વાજીંત્રોના આકાશભેદી અવાજો થઇ રહ્યા છે. ઉત્સાહ, આકાંક્ષા અને અનુરાગના દેવતાઓજ જાણે કે મૂર્તિમાન થઈ શ્રીરામકૃષ્ણ પરમહંસના સેવકરૂપે હાજર થયા હોય નહીં? એવો ભાસ થતો હતો. ટુંકામાં આ ઉત્સવનું વર્ણન સમજવાને હૃદયજ જોઇએ—ભાષાથી તેનું વર્ણન થઈ શકે તેમ નથી.

સ્વામીજીની સાથે આવેલી બે અંગ્રેજ મહિલાઓ પણ ઉત્સવમાં હાજર હતી. શિષ્યને હજી તેમનો પરિચય થયો નહોતો. એ મહિલાઓને સાથે લઈને સ્વામીજી પવિત્ર પંચવટી અને બિલ્વમૂળ જોવા ગયા. શિષ્યને હજી સ્વામીજી સાથે જેવો જોઇએ તેવો પરિચય નહોતો, તેથી આ ઉત્સવ સંબંધી સંસ્કૃતમાં તૈયાર કરેલું એક સ્તોત્ર સ્વામીજીની પાછળ પાછળ જઈ તેમના હાથમાં મૂક્યું. તે સ્તોત્ર વાંચતા વાંચતા સ્વામીજી પંચવટી તરફ આગળ વધ્યા. જતાં જતાં શિષ્ય તરફ નજર કરી કહ્યું કે.–" ઠીક છે. લખતો રહેજે."

મહાકવિ ગિરિશબાબુની સ્વામીજી પ્રત્યે દૃઢશ્રદ્ધા

પંચવટીની એક બાજુએ શ્રી પરમહંસના કેટલાએક ગૃહસ્થ ભક્તો એકત્ર થયા.હતા, બંગાળાના એક મહાકવિ ગિરિશબાબૂ ઉત્તર દિશામાં–ગગા તરફ દ્રષ્ટિ રાખી ત્યાં બેઠા હતા, અને તેમની આસપાસ બીજા અનેક ગૃહસ્થો શ્રીરામકૃષ્ણ પરમહંસનાં ગુણગાન કરી રહ્યા હતા. કેટલાકો ગુરૂદેવ સંબંધી વાર્ત્તાલાપમાં તલ્લીન બની ગયા હતા. આ વખતે સ્વામીજી મોટી જનસંખ્યા સાથે ત્યાં ગિરિશબાબુ પાસે આવીને ઉભા રહ્યા, અને "ઘોષ મહાશય તમેજ ને ?" એમ કહીને પ્રણામ કર્યા. ગિરિશબાબુએ પણ હાથ જોડીને પ્રતિનમસ્કાર કર્યા. ગિરિશબાબુને જૂની વાતોનું સ્મરણ કરાવતાં સ્વામીજી બોલ્યા કેઃ–" કેમ મહાશય ! તે દિવસો યાદ છે ને ?" ગિરિશબાબુએ સ્વામીજીની વાતનો સ્વીકાર કરતાં કહ્યુંઃ–" હજી વિશેષ જોવાની આશા રહ્યા કરે છે." આ પ્રમાણે તેમની વચ્ચે જે વાતચીત થઇ તેનો આશય પાસે ઉભેલા કોઈથી સમજી શકાયો નહીં. કેટલીક વાતચીત થયા પછી સ્વામીજી ત્યાંથી બિલ્વવૃક્ષ જોવા આગળ ગયા. સ્વામીજી ચાલ્યા ગયા એટલે ગિરિશબાબુએ ત્યાં હાજર રહેલા ગૃહસ્થોને સંબોધીને જણાવ્યું કેઃ–"એક દિવસે હરમોહન મિત્ર મારી પાસે એક વર્તમાન-

પત્ર લઇ આવ્યો અને મને તે બતાવી તેણે કહ્યું કેઃ—સ્વામીજીના નામ ઉપર અમેરિકામાં બહુ નિંદા અને આરોપો મૂકવામાં આવ્યા છે. મેં તેજ વખતે તેને જણાવ્યુ કે "હું મારી પોતાની આંખે નરેંદ્રને કાંઇ અન્યાય કરતો જોઉં તો પણ તે મારી આંખનોજ દોષ છે, એમ માની આંખો ફોડી નાંખું ! **નરેંદ્ર તો આ દેશનું માખણ છે, તે કોઈ દિવસ પાણીમાં મળી જાય ખરૂં ?** હું તો કહું છું કે જે કોઇ નરેંદ્રનો દોષ કાઢશે તે ભયંકર નરકનો અધિકારી થશે." આ પ્રમાણે વાતચીત થતી હતી એટલામાં સ્વામી નિરંજનાનંદ ગિરિશબાબુ પાસે આવ્યા અને કોલંબોથી કલકત્તા સુધી આવતાં રસ્તામાં સ્વામીજીનો જે આદર—સત્કાર થયો તથા ભિન્ન ભિન્ન પ્રદેશમાં સ્વામીજીને જે બહુ માન મળ્યું તેનુ ઉપલક વર્ણન કહી સંભળાવ્યું; તેમજ સ્વામીજીએ આવકારના બદલામાં જે અમૂલ્ય ઉપદેશ આપ્યો હતો તે પણ કેટલેક અંશે કહી સંભળાવ્યો. ગિરિશબાબુ ધ્યાનપૂર્વક તે સાંભળતા ત્યાં ને ત્યાંજ બેસી રહ્યા.

તે દિવસે દક્ષિણેશ્વરવાળા મન્દિર પાસે સર્વત્ર એક દિવ્યભાવનો પ્રબળ પ્રવાહ વહી રહ્યો હતો. થોડા વખત પછી સ્વામીજીનું ભાષણ સાંભળવાની પ્રેક્ષકવર્ગે ઉત્કંઠા દર્શાવી અને એકત્ર થયેલો જનસમાજ સ્વામીજીની વાણી સાંભળવા અત્યંત આતુરતાપૂર્વક ઉભો થઇ રહ્યો. વિનંતિને માન આપી સ્વામીજીએ ભાષણ આપવાની શરૂઆત કરી, પરંતુ લોકોના કલરવથી વધારે ઊચ્ચસ્વર કહાડવાનો પ્રયત્ન કરવા છતાં તેમ બની શક્યું નહીં; તેથી ન છુટકે ભાષણ આપવાનું કામ બંધ રાખવું પડયું. ત્યારબાદ સ્વામીજી અંગ્રેજમહિલાઓને સાથે લઈ ગુરૂદેવનું સાધનાસ્થાન બતાવવા લાગ્યા, તથા ગુરૂદેવના ખાસ ભક્તો તથા સ્નેહીઓની સાથે તેમને પરિચય પણ કરાવ્યો. અંગ્રેજ-મહિલાઓ માત્ર ધર્મનું શિક્ષણ મેળવવા આટલે દૂર સ્વામીજી સાથે

આવી છે એ જોઈ ઘણા પ્રેક્ષકો આશ્ચર્ય પામ્યા અને સ્વામીજીમાં એવી તે શું અદ્દભૂત શક્તિ હશે તે વિષે પરસ્પર ચર્ચા કરવા લાગ્યા.

ધાર્મિક ઉત્સવોની આવશ્યકતા

ત્રણ વાગ્યા પછી સ્વામીજીએ શિષ્યને કહ્યું:—"એક ગાડી ભાડે લઇ આવ, મઠમાં જવું છે." આલમબજાર સુધી જવાનું બે આના ભાડું ઠરાવી શિષ્ય એક ગાડી લઈ આવ્યો અને તેમાં શ્રી નિરંજનાનંદ, સ્વામીજી તથા શિષ્ય બેસી આનંદપૂર્વક આલમબજાર તરફ વિદાય થયા. રસ્તામાં શિષ્યને ઉદ્દેશીને સ્વામીજીએ કહ્યું કે—**કેવલ** abstract idea—**જીવન તથા કાર્યમાં પરિણમે નહીં એવી ભાવનાઓ પાછળ લાગ્યા રહેવાથી શું વળવાનું હતું**? આવા **ઉત્સવો થતા હોય તોજ** mass—**જનસમાજમાં ધીમે ધીમે ભાવનાઓ ક્રિયામાં મૂકાતી જાય.** હિંદુધર્મમાં જે આટલાં બધાં પર્વો તથા ઉત્સવો કહ્યાં છે તેનો હેતુ માત્ર એજ છે કે ધર્મની મહાન્ મહાન્ ભાવનાઓ લોકો સમજી શકે અને તેને ક્રિયામાં મૂકી શકે. જો કે તેમાં એક દોષ પણ છે: અનેક લોકો ધર્મની યથાર્થ ભાવનાને નહીં સમજી શકવાથી તેને સ્થૂલ રીતે વળગી રહે છે, અને ઉત્સવ—આમોદ પૂરો થયો એટલે ભાવનાઓ પણ ભૂલી જાય છે; એટલાજ માટે **ધર્મનું બાહ્ય આવરણ યથાર્થ ધર્મને તથા આત્મજ્ઞાનને ઢાંકી દે છે, એમ જે કહેવાય છે તે ખરૂં પડે છે.**

પરન્તુ જેઓ 'ધર્મ શું, આત્મા શું' એ ઈત્યાદિ બાબતોનું લેશ પણ જ્ઞાન ધરાવતા નથી તેઓ આવા ઉત્સવો—આમોદોના પ્રતાપે કાંઇક કાંઇક ધર્મનું સ્વરૂપ સમજવાનો પ્રયત્ન કરે છે. અત્યારેજ આપણે આપણા ગુરૂદેવનો જે જન્મોત્સવ ઉજવ્યો તેમાં જેઓ હાજર હશે તેઓ "શ્રી રામકૃષ્ણ—ગુરૂદેવ" કોણ હતા તે વિષે એકવાર અવશ્ય વિચાર કરશેજ. જેના ઉત્સવમાં આટલા બધા લોકો હાજર

થયા તે કોણ હશે? તેનામાં એવો તે શું પ્રભાવ હશે? એવો પ્રશ્ન કોઇ પણ પ્રેક્ષકને થયા વિના નહીં રહે. એમ નહીં તો છેવટે કીર્ત્તન સાંભળવા તથા પ્રસાદી મેળવવાના લોભથી ગુરૂદેવના ભક્તોનાં દર્શન તો તેઓ અવશ્ય કરી જશેજ. એટલાથી પણ લોકોનો ઉપકાર થઈ શકે—નુકશાન જેવું તો કાંઈજ નથી.

શિષ્ય—પરન્તુ મહાશય, ઉત્સવ—કીર્તનનેજ જો કોઈ સર્વસ્વ માની લે તોપછી તેને માટે આગળ વધવાનો માર્ગજ બંધ થઈ જાય! આપણા દેશમાં ષષ્ઠીપૂજા—ચંડીપૂજા વગેરે રોજ કેટલાયે નૈમિત્તિક ઉત્સવો આવે છે, અને કાંઈ પણ નિશાન રાખ્યા વિના પસાર થઈ જાય છે; તેની માફક આ ઉત્સવનું પણ નહીં થાય એવી શું ખાત્રી? મરણ પર્યંત લોકો અનેક ઉત્સવો અને પર્વો કરે છે, પરંતુ એવા ઉત્સવોથી કોઈને બ્રહ્મજ્ઞાન થયું હોય એમ હજી સુધી જોયું નથી.

સ્વામીજીઃ—કેમ નહીં? તારા દેશમાં જે જે ધર્મવીરો થઇ ગયા છે તેઓ બધા એને માન આપતા આવ્યા છે, અને ક્રમે ક્રમે મહત્તા પ્રાપ્ત કરી ગયા છે. ઉત્સવો પાળતાં પાળતાં અને વિવિધ સાધનાઓ કરતાં કરતાં જ્યારે આત્મદર્શન થાય ત્યારે પછી એની જરૂર રહેતી નથી. છતાં પરમાત્માના અવતાર જેવા મહાપુરૂષો પણ લોકમર્યાદાની ખાતર અનુસર્યા વિના રહેતા નથી.

શિષ્યઃ—લોકમર્યાદાની ખાતર ભલે અનુસરે; પણ આત્મજ્ઞાનીને તો આ સંસારજ ઇન્દ્રજાળ સમાન મિથ્યા જણાય છે, તોપછી લોક વ્યવહારને સત્ય ગણી તેને માન આપે એ બનેજ કેમ?

સ્વામીજીઃ—કેમ ન બને? આપણે જેને સત્ય કહીએ છીએ તે પણ relative—દેશ—કાળ—પાત્ર ભેદે ભિન્ન ભિન્ન છે. અધિકાર ભેદે સર્વ વ્યવહારોની અનિવાર્ય જરૂર છે. ગુરૂદેવ કહેતા કે "માતા જેમ એક પુત્રને કડવી દવા ખવરાવે છે, અને બીજાને મિષ્ટાન્ન ખવરાવે છે તેમ દરેક **બાહ્ય આચારનો અધિકારભેદે નિર્ણય કરવો જોઇએ."**

શિષ્ય આ વાત સાંભળી સ્થિર બેસી રહ્યો. જોતજોતામાં ગાડી આલમબજારમાં મઠ પાસે આવીને ઉભી રહી. શિષ્યે ગાડીભાડું ચૂકવી સ્વામીજીની સાથે મઠમાં પ્રવેશ કર્યો; અને સ્વામીજીને પીવા માટે ઠંડું પાણી લઈ આવ્યો. સ્વામીજીએ પાણી પીધું અને શરીર ઉપરનો જામો નીચે મૂકી એક પાટ ઉપર શેતરંજી બિછાવી હતી તેના ઉપર આડે પડખે થયા. સ્વામી નિરંજનાનંદે સ્વામીજી પાસે બેસીને કહ્યું કે–"ઉત્સવમાં આવી ભીડ મેં પૂર્વે કદાપિ જોઇ નહોતી. આખું કલકત્તા શહેર ઉભરાઈ નીકળ્યું છે !"

સ્વામીજી:—એમાં શું ? હજી તો આથીયે વધુ જોઇશ.

ધર્મપ્રચારનો ઉદ્દેશ–કોઇ પણ પ્રકારનો સંપ્રદાય નહીં જોઇએ

શિષ્ય:—મહાશય, દરેક ધર્મસંપ્રદાયમાં કોઈને કોઇ બાહ્ય ઉત્સવ–આમોદ હોય છેજ; પરંતુ કોઈ ઉત્સવ એકબીજા સાથે મેળ ખાતો નથી તેનું શુ કારણ હશે ? મહમદી ધર્મમા પણ શીયા અને સુની વચ્ચે લાકડીઓ ઉડતી મેં ઢાકામાં નજરે જોઇ છે.

સ્વામીજી:—જ્યાં સંપ્રદાય બંધાયો ત્યાં થોડે ઘણે અંશે તેમ બનેજ. આપણો ઉદ્દેશ શું છે તે જાણે છે કે ? સંપ્રદાયરહિતતા. આપણા ગુરૂદેવે એજ આવશ્યક રહસ્ય સમજાવવા આ યુગમા જન્મ લીધો હતો. તેઓ બધું માનતા–સ્વીકારતા, છતાં એમ પણ કહેતા કે બ્રહ્મજ્ઞાનની દૃષ્ટિયે એ બધુંજ મિથ્યા–માયામાત્ર છે.

શિષ્ય:—આપનું કહેવું હું સમજી શકતો નથી. મને તો ઘણીવાર એમ લાગે છે કે આપ પણ આવા પ્રસંગોનો પ્રચાર કરી આપણા ગુરૂદેવના નામે એક સંપ્રદાય તૈયાર કરવા માગો છો. મેં પોતે નાગમહાશયના મુખથી સાંભળ્યું છે કે ગુરૂદેવ કોઈ પણ એકજ સંપ્રદાયમાં નહોતા. શાક્ત, વૈષ્ણવ, મુસલમાન, ક્રીશ્ચીયન તથા વેદાન્ત એ સર્વેના સઘળા ધર્મમતોને તેઓ બહુ માન આપતા.

સ્વામીજીઃ—અમે એ સઘળા ધર્મોનું સન્માન નથી કરતા એમ તું શા આધારે કહે છે ?

એટલુ કહીને સ્વામીજીએ નિરંજન મહારાજ તરફ હસતાં હસતાં પ્રશ્ન કર્યો કે "અરે, આ બંગાળી શુ બકે છે ?"

શિષ્યઃ—મહાશય, કૃપા કરીને મને એ વાત સમજાવી દ્યો.

સ્વામીજીઃ—તેં તો મારાં ભાષણો વાંચ્યાં છે. ક્યાંય મેં ગુરૂદેવનું નામ આપ્યુ છે ? કેવલ ઉપનિષદ્નોજ આ ધર્મ છે, એમ કહી જગતમાં તેનો પ્રચાર નથી કર્યો ?

શિષ્યઃ—તે ખરૂ. પણ આપના પરિચયમાં આવ્યા પછી મને જણાય છે કે શ્રી રામકૃષ્ણ પરમહંસ આપના પરમ શ્રદ્ધાસ્પદ છે. એ પ્રમાણે આપ જો ગુરૂદેવને ઇશ્વિરી અવતાર માનો છો તોપછી જનસમાજ પાસે તે પ્રસિદ્ધ કેમ નથી કરતા ?

સ્વામીજીઃ—હુ જેટલુ સમજ્યો છુ તે બધુ જાહેર કરી ચૂક્યો છું; અગર વેદાન્તના અદ્વૈતમતને તું બરાબર ધર્મ સમજી શક્યો છે તો પછી જગતમાં તેનો શા માટે પ્રચાર નથી કરતો ?

શિષ્યઃ—પહેલા અનુભવ થાય તોજ અન્યને સમજાવી શકાય. એ મત તો કેવળ અભ્યાસની ખાતર વાંચી ગયો છું—એટલુંજ.

સ્વામીજીઃ—તો **સૌથી પ્રથમ જાતે અનુભવ કર. તે પછીજ લોકોને સમજાવવાનો પ્રયત્ન કરજે.** અત્યારે જે લોકો પોતપોતાના ધર્મપંથમાં વિશ્વાસ રાખી ચાલતા હોય તેઓને માટે તો બોલવાનો તને કાંઈ અધિકારજ નથી; કારણ કે તું પોતે પણ તેમની માફક એક ધર્મપંથમાં વિશ્વાસ રાખી બેસી રહ્યો છે.

શિષ્યઃ—અલબત્ત, એક ધર્મમાં મારો વિશ્વાસ છે પણ મારી પાસે તેનાં પૂરતાં પ્રમાણો છે. શાસ્ત્રનું બળ મારી પાસે છે. શાસ્ત્રના વિરોધી મતોને હું માનતો નથી.

સ્વામીજી:—શાસ્ત્ર એટલે શું? ઉપનિષદ્ પ્રમાણ ગણાય તો બાઇબલ અને ઝંદાવસ્તા શા માટે પ્રમાણ ન ગણાય?

શિષ્ય:—ધારો કે એ ગ્રન્થોને પ્રમાણભૂત માનીએ તો પણ વેદના જેટલા પ્રાચીન તો તે નથીજ. તે સિવાય આત્મા સબંધી જે સમાધાનો વેદમાં મળી આવે છે એવાં સમાધાનો બીજે ક્યાં છે?

સ્વામીજી:—ભલે, એક રીતે તારી વાત કબૂલ છે; પરન્તુ વેદ સિવાય બીજે ક્યાંય સત્ય રહીજ ન શકે એમ કહેવાનો તને શું અધિકાર છે?

શિષ્ય:—વેદ સિવાયના બીજા ધર્મગ્રન્થો સત્ય હોઈ શકે-એ વિષે મારે વિરૂદ્ધમાં બોલવા જેવું કશું નથી; છતાં હું તો ઉપનિષદોના મતનેજ વળગી રહીશ, કારણ કે મને તેમાં દ્રઢ વિશ્વાસ છે.

સ્વામીજી:—ભલે-તારી ઇચ્છા, પરંતુ **બીજા કોઇનો બીજા કોઇ ધર્મગ્રન્થમાં તારી પેઠે દ્રઢવિશ્વાસ હોય તો તેને તેજ માર્ગે જવા દેજે. છેવટે તું જોઈશ કે તું અને તે એક જ જગ્યાએ પહોંચશો.** મહિમ્નસ્તોત્ર વાંચ્યુ છે ને?- "**त्वमसि पयसामर्णव इव**" *

* "પિતા! પેલો આઘે જગત વિંટતો સાગર રહે,
અને વેગે પાણી સકલ નદીના તેગમ વહે."
કવિ ન્હાનાલાલ.

प्रसंग ६ ठो.

[સ્થાન—આલમબજાર મઠ. ઈ. સ. ૧૮૯૭—મે માસ]

શિષ્યનો દીક્ષાપ્રસંગ

સ્વામીજી દાર્જીલીંગથી પાછા કલકત્તામાં આવ્યા ત્યારે આલમબજારના મઠમાંજ રહેતા. ગંગાના કોઈ એક કીનારા ઉપર મઠ લઈ જવાની વાતચીત ચાલતી હતી. શિષ્ય આજકાલ તેમની પાસે મઠમાંજ રહે છે. રાત્રિ પણ ઘણું કરીને ત્યાંજ વીતાવે છે. શિષ્યના જીવનમાં જો કોઈએ સૌ પહેલાં માર્ગ દર્શાવ્યો હોય તો તે શ્રી નાગમહાશયજ હતા. તેમણે શિષ્યને હજી મંત્રદીક્ષા આપી નહોતી. જ્યારે જ્યારે શિષ્ય મંત્રદીક્ષા માટે વિનંતિ કરતો ત્યારે નાગમહાશય કહેતા કે: "સ્વામીજી મહારાજજ દીક્ષા આપવાને યોગ્ય છે—જગતના ગુરૂ બની શકે તેટલી યોગ્યતા તેમનામાં છે." દીક્ષા ગ્રહણ કરવાનો દ્રઢ નિશ્ચય કરી શિષ્યે એક પત્ર સ્વામીજીને દાર્જીલીંગ ખાતે લખ્યો હતો. સ્વામીજીએ તેના ઉત્તરમાં લખ્યું હતું કે:—"નાગમહાશયનો કાંઈ વાંધો નહીં હોય તો હું ઘણા આનંદપૂર્વક તમને દીક્ષા આપીશ." આ પત્ર શિષ્યની પાસે હજુ પણ છે.

દીક્ષા લેવી એટલે બલિદાન દેવું

વૈશાખ માસની પૂર્ણિમાનો દિવસ હતો. સ્વામીજીએ આજે શિષ્યને દીક્ષા આપવાનું કબૂલ કર્યું હતું. શિષ્યના જીવનમાં આજનો દિવસ પરમ સૌભાગ્યનો હતો. શિષ્ય આજે સવારે—પ્રાતઃકાળે વહેલો

ઉઠયો અને ગંગાસ્નાન કરી લગભગ નવ વાગ્યે કેટલાંએક ફળો બજારમાંથી ખરીદી આલમબજારના મઠમાં હાજર થઈ ગયો. શિષ્યને જોઈ સ્વામીજીએ મશ્કરીમાં કહ્યું કેઃ—" આજે તારૂં બલિદાન આપવાનું છે—ખરૂં ને ? "

દીક્ષા પૂર્વેનો ઉપદેશ

આ પ્રમાણે કહીને સ્વામીજી હાસ્યપૂર્વક સર્વેની પાસે અમેરિકા સંબંધી વિવિધ પ્રસંગોનું વર્ણન કરવા લાગ્યા. ધર્મજીવનને સુદ્રઢ બનાવવા માટે કેવા પ્રકારની એકનિષ્ઠા જોઇએ, ગુરૂમાં કેવા પ્રકારનો અચળવિશ્વાસ તથા દ્રઢભક્તિભાવ જોઈએ, ગુરૂવાક્યમાં કેવી આસ્થા રાખવી જોઇએ, એટલુંજ નહી પણ ગુરૂની ખાતર પોતાના પ્રાણની પણ આહૂતિ આપવા કેટલા તત્પર રહેવુ જોઇએ, ઇત્યાદિ વિષયોનું પણ સાથે સાથે સ્પષ્ટીકરણ કર્યું. ત્યારપછી શિષ્યને કેટલાએક પ્રશ્નો પૂછી તેના હૃદયની પરીક્ષા કરવા લાગ્યા. તેમણે પૂછ્યુ કેઃ—"હુ તને જે વખતે જે કામ બતાવું તે યથાશક્તિ કરીશ ને ? હું તને ગંગામાં ડૂબવાનું કહું કે અગાસી ઉપરથી પડતું મૂકવાનું કહુ તો તે સર્વ તારા કલ્યાણનેજ માટે છે, એમ સમજીને કાંઈ પણ વિચાર કર્યા વિના કરી શકીશને ? હજી પણ એકવાર ફરીથી વિચાર કરી લે, એકદમ સાહસ કરીને કોઇને ગુરૂરૂપે સ્વીકારી લેવાની ઉતાવળ ન કર ! " આ પ્રમાણે પ્રશ્નો પૂછી, શિષ્યનું મન વિશ્વાસથી કેટલું દ્રઢ છે તે જાણવાનો સ્વામીજીએ પ્રયત્ન કર્યો. શિષ્યે પણ મસ્તિષ્ક નીચે ઝુકાવી "કરી શકીશ " એવો નિઃસંકોચપણે દરેક પ્રશ્નનો ઉત્તર આપ્યો.

ગુરૂ કેવા હોવા જોઈએ ?—જનોઈની ઉત્પત્તિ

સ્વામીજી બોલવા લાગ્યાઃ—" જેઓ આ સંસાર—માયાની પેલી તરફ લઇ જાય, જેમના કૃપાકટાક્ષથી બધી આધિ—વ્યાધિ નાશ પામે તેજ યથાર્થ ગુરૂ છે. પહેલાં શિષ્યો દર્ભ—કાષ્ટ સમેત ગુરૂના આશ્રમમાં

જતા. ગુરૂ અધિકારી શિષ્યોની પરીક્ષા કરી, તેમને દીક્ષિત કરતા અને વેદપાઠ કરાવતા. તે ઉપરાંત શિષ્યોએ મન–વચન–કાયથી વ્રત લીધું છે તેના ચિહ્ન સ્વરૂપ * ત્રિરાવૃત્ત મૌંજીમેખલા શિષ્યની કમરે બાંધી દેતા. એની સહાયથી શિષ્યો પોતાની કૌપીન–લંગોટ–બાંધી રાખતા. આ ઉપનયન ને બદલે પાછળથી યજ્ઞસૂત્ર યા જનોઇ પહેરવાનો રીવાજ પ્રચલિત થયો.

શિષ્ય:—" તો શું મહાશય ' અત્યારે અમે સુતરની જનોઈ પહેરીએ છીએ તે વૈદિક પ્રથા અનુસાર નથી ?

સ્વામીજી–વેદમાં ક્યાંઈ સુતરના તાંતણાની વાત નથી. સ્માર્ત્ત ભટ્ટાચાર્ય રઘુનંદને પણ લખ્યું છે કેઃ–**अस्मिन्नेव समये यज्ञसूत्रम् परिधापयेत्**" સુતરની જનોઇની વાત તો ગોભિલ ગૃહ્યસૂત્રમાં પણ નથી. ગુરૂ પાસે ગયા પછી સૌ પહેલાં જે વૈદિક સંસ્કાર થતો તેને શાસ્ત્રમાં "ઉપનયન"ના નામથી ઓળખવામાં આવ્યો છે; પરન્તુ આજકાલ દેશની કેટલી બધી દુર્દશા થઇ ગઈ છે? શાસ્ત્રમાર્ગને એક કોરાણે રહેવા દઇ કેટલાક દેશાચાર, લોકાચાર અને સ્ત્રીઆચારનેજ સર્વત્ર વળગી રહેવામાં આવે છે! એટલાજ માટે હું તમને સર્વને કહું છું કે જેમ બને તેમ પ્રાચીન કાળના શાસ્ત્રમાર્ગને માન આપો. તમે પોતે શ્રદ્ધાવાન બનો અને સમસ્ત દેશમાં શ્રદ્ધાનો ફેલાવો કરો. નચિકેતાના જેવી હૃદયમાં શ્રદ્ધા સ્થાપવી જોઇએ. આત્મજ્ઞાન પ્રાપ્ત કરવાની ખાતર,આત્માના ઉદ્ધારની ખાતર, આ જન્મ–જરા–મરણની જાળમાંથી છુટવાના ઉપાયો જાણવાની ખાતર, નચિકેતાની પેઠે એક વખત યમલોકમાં જવાની જરૂર પડે તો ત્યાં પણ સીધા ચાલ્યા જાઓ. **યમના મુખમાં જવાથી પણ જો સત્યની પ્રાપ્તિ થતી હોય તો લેશ પણ ભય પામ્યા વિના તેના મુખમાં પ્રવેશ**

* મુંજના ઘાસથી બનાવેલું ત્રણ દોરીવાળું કટિસૂત્ર–કંદોરો.

કરો. મૃત્યુ એજ મોટામાં મોટો ભય છે. આજથી ભયશૂન્ય થાઓ! તમારા પોતાના **મોક્ષની ખાતર પરાર્થે દેહાર્પણ કરવું પડે તો તેને માટે પણ સદા તૈયાર રહો!** આ હાડ–માંસ–લોહીનો વ્યર્થ ભાર વહેવાથી શું થવાનું હતું? ઇશ્વરની ખાતર સર્વસ્વનો ત્યાગ કરી મંત્રદીક્ષા સ્વીકારી દધિચિમુનિની પેઠે પરને અર્થે તમારૂં હાડ–માંસ–લોહી સુદ્ધાં અર્પણ કરો! શાસ્ત્રમાં કહ્યું છે કે જેઓએ વેદ–વેદાન્તનું અધ્યયન કર્યું હોય, જેઓ બ્રહ્મજ્ઞ હોય, જેઓ બીજાને નિર્ભય સ્થાનમાં લઇ જવાને શક્તિમાન હોય તેઓજ યથાર્થ ગુરૂ હોઇ શકે. આવા ગુરૂની પ્રાપ્તિ થાય તોજ દીક્ષિત થવું–"**नात्र कार्या विचारणा**" અત્યારે કેવી સ્થિતિ છે, તેની ખબર છે?–**अन्धेनैव नीयमाना यथान्धाः** આંધળો માણસ બીજા આંધળાને દોરે તેવી છે.

પ્રાયઃ નવ વાગ્યા હશે. ગંગા નદીએ નહીં જતાં સ્વામીજીએ આજે મઠમાંજ સ્નાન કરી લીધું. સ્નાન પૂરૂં થયા પછી એક ભગવું વસ્ત્ર ધારણ કર્યું અને ધીમે પગલે મંદિરમાં પ્રવેશ કરી પૂજાના સ્થાન ઉપર બેઠા. સ્વામીજી સાદ ન કરે ત્યાં સુધી ગુરૂમંદિરમાં જવું નહીં, એમ ધારી શિષ્ય મંદિરના દ્વાર પાસેજ ઉભો ઉભો રાહ જોવા લાગ્યો. સ્વામીજી ધ્યાનસ્થ થયા–મુક્ત પદ્માસન–થોડાં મીંચાયેલાં નેત્રો, જાણે દેહ–મન–પ્રાણ સર્વ શાંત–સ્તબ્ધ–સ્પન્દ રહિત! જાણે કોઇ દેવમૂર્તિ! ધ્યાનને અંતે સ્વામીજીએ શિષ્યને કહ્યું કે–"આવ બાપુ!" સ્વામીજીના સ્નેહપૂર્ણ આવકારને માન આપી શિષ્ય યંત્રવત્ પગલાં ભરતો આગળ વધ્યો. તુરતજ સ્વામીજીએ કહ્યું કેઃ–"બારણાંને સાંકળ ચડાવતો આવ!" શિષ્યે તે પ્રમાણે કર્યું. ત્યાર પછી કહ્યું કેઃ–"સ્થિર થઇને મારી ડાબી બાજુએ બેસી જા." સ્વામીજીની આજ્ઞાને માથે ચડાવી શિષ્ય આસન ઉપર બેઠો. તેનું હૃદય તે વખતે એક પ્રકારના અનિર્વચનીય અપૂર્વભાવથી ધબકવા લાગ્યું! તે પછી સ્વામી-

જીએ પોતાનો પદ્મહસ્ત શિષ્યના મસ્તક ઉપર સ્થાપ્યો અને શિષ્યને કેટલાએક ખાનગી સવાલો પૂછ્યા. શિષ્યે તે બધાના બની શકે તેટલા સ્પષ્ટ ઉત્તરો આપ્યા. સ્વામીજીએ મહાબીજમંત્રનો શિષ્યના કાન પાસે ત્રણ વખત ઉચ્ચાર કર્યો અને પછી શિષ્યને તેનો ઉચ્ચાર કરવાનું ફરમાવ્યું. ત્યાર બાદ સાધના સંબંધે સામાન્ય ઉપદેશ આપી, સ્થિર થઇને આંખો મીંચ્યા વિના શિષ્યના નયનો તરફ તેઓએ થોડી ક્ષણો સુધી નિહાળ્યા કર્યું. શિષ્યનું મન પણ અત્યારે સ્તબ્ધ અને એકાગ્ર થઈ ગયું હતું તેથી, તે શબ્દમાં વર્ણવી ન શકાય એવા ભાવથી ત્યાં સ્થિરપણે બેસી રહ્યો. આ પ્રમાણે કેટલો વખત પસાર થયો, એનું શિષ્યને જ્ઞાન રહ્યું નહીં. અંતે સ્વામીજીએ કહ્યુ:—"ગુરૂદક્ષિણા આપ!" શિષ્યે પૂછ્યુ:—"શુ આપુ ?" સ્વામીજીએ આજ્ઞા કરી કે—"જા, ભંડારમાંથી એકાદ ફળ લઇ આવ ?" શિષ્ય એકદમ દોડતો ગયો અને ભંડારમાંથી ૧૦–૧૫ ફળો લઇ ગુરૂમંદિરમાં દાખલ થયો. તે સર્વ ફળો હાથમાં લઇ સ્વામીજી એક પછી એક ખાવા લાગ્યા. ફળો ખવાઇ રહ્યાં એટલે સ્વામીજીએ કહ્યુ કેઃ—"જા, તારી ગુરૂદક્ષિણા અપાઇ ચૂકી!" શિષ્યને ગુરૂમંદિરમાં સ્વામીજી જ્યારે દીક્ષા આપતા હતા તેજ વખતે બીજો એક શિષ્ય દીક્ષા લેવાનો દૃઢ નિશ્ચય કરી મંદિરના બારણા પાસેજ ઉભો હતો. સ્વામી શુદ્ધાનંદજી જો કે બ્રહ્મચારીરૂપે તે વખતે મઠમાંજ રહેતા હતા, તો પણ હજી સુધી તેમણે મંત્રદીક્ષા સ્વીકારી નહોતી. શિષ્યને આ પ્રમાણે દીક્ષિત થતો જોઇ તેઓ પણ ઉત્સાહમાં આવી ગયા અને શિષ્ય જેવો મંદિરમાંથી દીક્ષા લઇ બહાર નીકળ્યો કે તુરતજ તેઓએ સ્વામીજી પાસે જઇને પોતાની ઇચ્છા પ્રકટ કરી. શ્રી શુદ્ધાનંદજીનો અત્યંત આગ્રહ જોઇ સ્વામીજીએ પણ સમ્મતિ આપી, અને ફરીથી પૂજાના આસન ઉપર વિરાજ્યા.

શુદ્ધાનંદજીને દીક્ષિત કરી થોડી વારે સ્વામીજી બહાર આવ્યા

અને આહાર કરી થોડીવાર વિશ્રામ લીધો. સ્વામીજીના પાત્રમાં બાકી રહી ગયેલો આહાર શિષ્યે તથા શુદ્ધાનંદજીએ અત્યંત આલ્હાદપૂર્વક ગ્રહણ કર્યો અને પછી સ્વામીજીના પગ પાસે બેસી તેમની પાદસેવા કરવા લાગ્યા.

પાપ-પુણ્યનો પ્રાદુર્ભાવ કેવી રીતે થયો ?

નિદ્રામાથી ઉઠયા પછી સ્વામીજી ઉપરના બેઠકખાનામાં આવીને બેઠા. શિષ્ય પણ સમય વિચારીને તેમની પાસે ગયો અને થોડીવારે પૂછ્યું કે-" સ્વામીજી ! પાપ-પુણ્યનો ભાવ ક્યાંથી આવ્યો ?"

સ્વામીજી:-" બહુત્વની ભાવનામાંથીજ આ બધું નીકળ્યું છે. મનુષ્ય જેમ જેમ એકત્વ તરફ આગળ વધતો જાય છે તેમ તેમ, " હું-તું "ની ભાવના-કે જેમાંથી ધર્મ-અધર્મનાં દ્વંદ્વો નીકળ્યાં છે તે સર્વ ક્ષય પામતાં જાય છે. મારાથી અમુક ભિન્ન છે, એવી ભાવના મનમા આવે તોજ દ્વદ્વભાવને વિકાસ પામવાનુ કારણ મળે. એકત્વનો સંપૂર્ણ અનુભવ જે મનુષ્યને થાય છે તેને પછી શોક કે મોહ જેવુ કાંઈ રહેતું નથી. કહ્યું પણ છે ને ?-" **तत्र को मोहः कः शोक एकत्वमनुपश्यतः ?**"

દુર્બળતાઓ અનેક પ્રકારની છે; અને દુર્બળતાઓનો અનુભવ એજ પાપ-(Weakness is sin.) દુર્બળતામાંથીજ હિંસા-દ્વેષ વગેરે જન્મ લે છે, એટલાજ માટે દુર્બળતા અથવા weaknessનું બીજુ નામ પાપ છે. અંદર જે આત્મા સર્વદા પ્રકાશી રહ્યો છે, તે તરફ દ્રષ્ટિપાત ન કરતાં, આ હાડ-માંસનુ એક ખાસ પ્રકારનું પુતળું-જડશરીર તેના તરફજ આખો દિવસ નજર રાખ્યા કરવી, અને આ હું-આ મારૂ, એમ કર્યા કરવું, એજ બધી દુર્બળતાઓનું મૂળ છે. જગતમાં જે વ્યવહારિક ભાવ છે તે આ અધ્યાસમાંથીજ ઉદ્‌ભવ્યો છે. દ્વંદ્વોની પેલી તરફ જોવાથી જણાશે કે ખરો પરમાર્થભાવ તો ત્યાંજ છે !

આત્મપ્રકાશ માટે અહંભાવના ત્યાગની આવશ્યકતા

શિષ્યઃ—જો એમજ હોય તો આ બધી વ્યવહારિક સત્તાઓ શું સત્ય ન કહેવાય?

સ્વામીજીઃ—જ્યાં સુધી 'હુંપણાનું' જ્ઞાન છે ત્યાં સુધીજ સત્ય; પણ જ્યારે "હુ આત્મા" એવો અનુભવ થાય ત્યારે તો આ વ્યવહારિક સત્તા મિથ્યા પ્રતીત થયા વિના રહેતી નથી. મે હમણાંજ કહ્યું છે કે લોકોમાં જે પાપના નામથી ઓળખાય છે તે એક જાતની નિર્બળતાનું—weaknessનુંજ ફળ છે—બીજા શબ્દમાં કહું તો "હું દેહ" એ રીતની અહંભાવનાનું રૂપાંતર માત્ર! "હું તો આત્મા" એ ભાવના જ્યારે મનમાં દઢ થશે ત્યારે પાપ—પુણ્ય કે ધર્મ—અધર્મ સર્વ ટળી જશે. ગુરૂદેવ કહેતા કે—"હુંપણું છુટયુ એટલે જ જાળ છુટી સમજવી!"

શિષ્યઃ—"હુંપણું" તો કેમે કરતાં મરતું નથી. એને મારવું બહુ મુશ્કેલ છે!

સ્વામીજી.—એક રીતે વિચાર કરતાં બહુ સરળ અને બીજી રીતે કઠિન પણ છે. "હુ" એ વસ્તુજ ક્યાથી આવી એ વાત પહેલાં મને સમજાવ? જે વસ્તુ છેજ નહીં તેની વળી મારામારી કેમ હોઈ શકે? "હુંપણા" ના એક મિથ્યાભાવથી મનુષ્ય (hypnotresed) મુઝાઇ ગયો છે—એટલુંજ! એ ભૂત જેવુ દૂર થયું કે તુરતજ આત્મા શુદ્ધરૂપે પ્રકાશવા લાગે છે. પછી તો તેને જાણવો અને પ્રત્યક્ષ કરવો એજ બાકી રહે છે. જેટલાં જેટલાં સાધનો અને ભજનો છે તે સર્વ એ એકજ આવરણને દૂર કરવા માટે છે. આવરણ ખસી ગયા પછી તું જોઇ શકીશ કે આપણો ચિત્—સૂર્ય પોતાનીજ પ્રભાથી પોતાની મેળે પ્રકાશી રહ્યા છે; કારણ કે આત્માજ એક માત્ર સ્વયંજ્યોતિ—સ્વસંવેદ્ય—પોતે પોતાની મેળેજ જાણી શકાય

એવો પદાર્થ છે. જે વસ્તુ સ્વસંવેદ્ય (પોતે પોતાની મેળેજ અનુભવી શકાય) એવી છે તેને વળી બીજા સાધનની જરૂરજ શું હોય? એટલાજ માટે શ્રુતિ કહે છે કે **विज्ञातारमरे केन विजानीयात्**-જાણનાર જે પોતેજ છે તેને બીજાની સહાયથી કેમ જાણી શકાય? તું અત્યારે જે કાંઈ જાણે છે તે મનરૂપી કારણની મદદથી જાણે છે, પરન્તુ મન તો જડ છે, મનની પાછળ શુદ્ધ આત્મા રહેલો છે, તે મનની દ્વારા કામ લે છે. હવે જો તું મનની મદદથી આત્માને જાણવાનો પ્રયત્ન કરે તો તે નિરર્થક જાય એમાં આશ્ચર્ય શું? છતાં એટલું તો સમજી શકાય તેમ છે કે મન શુદ્ધાત્માની પાસે પહોંચી શકતું નથી—બુદ્ધિ પણ પહોચી શકવાને અસમર્થ છે. મન જ્યારે નિર્વિકલ્પ કે વૃત્તિહીન થાય ત્યારે મનનો લોપ થયો ગણાય છે, અને ત્યારેજ આત્મા પ્રત્યક્ષ થાય છે. આ અવસ્થાને ભાષ્યકાર શ્રી શંકરે "**अपरोक्षानुभूति**"નું નામ આપ્યુ છે.

યથાર્થ "હુંપણું"

શિષ્ય:—પરન્તુ મહાશય, મન એજ હુંપણું હોવાથી એ મનનો લોપ થાય તોપછી હુંપણું રહેજ નહીં.

સ્વામીજી:—તે વખતની જે અવસ્થા તેજ પદાર્થ "હુંપણા"નું સ્વરૂપ છે. તે વખતનુ હુંપણું અત્યારના જેવું ક્ષુદ્ર નહીં હોય. યથાર્થ હુંપણું તો સર્વભૂતસ્થ—સર્વગત—સર્વાન્તરાત્મા જેવુ હોય છે. ઘટાકાશ, ઘટના ભાગવાથી મહાકાશમાં મળી જાય છે તેથી કાંઇ એ ઘટાકાશનો વિનાશ થતો નથી, તેમ દેહબદ્ધ ક્ષુદ્ર અહંપણાને લઇને તું મુંઝાઇ રહ્યો છે તે અહંપણુંજ વિસ્તાર પામતું જઈ સર્વગત અહંપણાનુ અથવા આત્માનુ સ્વરૂપ ધારણ કરે છે. એથી કરીને હવે તુંજ કહે કે મન રહે કે વિનાશ પામે તોપણ તારા યથાર્થ અહંપણાને—આત્માને હાની શું થઈ?

આ માત્ર બોલી જાઉં છું એમ માનીશ નહીં. વખત જતાં તને પણ તે પ્રત્યક્ષ થશે—**कालेनात्मनि विन्दति.** શ્રવણ—મનન—અને નિદિધ્યાસન કરતાં કરતાં ઉપરની વાત તને દૃઢ થઈ જશે, અને મનની પેલી તરફ પણ પહોંચી જઈશ. જે પછી કાંઈ પ્રશ્ન કરવા જેવુંજ નહીં રહે.

શિષ્ય આ બધી વાત શાંતરીતે સાંભળતો બેસી રહ્યો. સ્વામીજીએ થોડીવાર રહીને જણાવ્યુ કેઃ—" આ એક સામાન્ય વાતને સમજાવવાને માટે કેટલાં બધાં શાસ્ત્રો રચાયાં છે? આટલુ આટલું છતાં લોકોને ગળે આ વાત હજી ઉતરતી નથી! **કેવળ દેખવામાત્રમાંજ મધુર લાગનારા સોના—રૂપાના ટુકડા અને યુવતીઓના ક્ષણભંગુર સૌંદર્યમાં મુગ્ધ બની કેટલાબધા મનુષ્યો દુર્લભ મનુષ્યજન્મ વ્યર્થ વીતાવી દે છે?** ખરેખર મહામાયાનો પ્રભાવજ આશ્ચર્યકારક છે! અરે મા! મા!"

प्रसंग ७ मो.

સ્થાન કલકત્તા, ઈ. સ. ૧૮૯૭—માર્ચ-એપ્રીલ.

અમેરિકાથી સ્વામીજી હિંદમાં પાછા પધાર્યા ત્યારે કેટલોક વખત કલકત્તામાંજ રહ્યા હતા. બાગબજારમાં સ્વ૦ બલરામ બસુ મહાશયનું ગૃહ એ તેમનું નિવાસસ્થાન હતું. વચમાં વચમાં પોતાના પરિચિત ભક્તોને ત્યાં પણ તેઓ થોડો સમય જઈ આવતા. આજે સવારે શિષ્ય સ્વામીજી પાસે હાજર થયો ત્યારે તેને જણાયું કે સ્વામીજી ક્યાંક બહાર જવાની તૈયારી કરી રહ્યા છે. શિષ્યને કહેવામાં આવ્યું કેઃ—"ચાલ, મારી સાથે આવીશ કે?" એમ કહીને તેમણે નીચે ઉતરવા માંડયું. શિષ્ય પણ પાછળ પાછળ ચાલ્યો. એક ભાડાની ગાડીમાં શિષ્ય તથા સ્વામીજી ઉભય બેઠા. ગાડી દક્ષિણ તરફ ચાલવા લાગી.

શિષ્યઃ—મહાશય, ક્યાં જવાનું છે?

સ્વામીજીઃ—તું તારે ચાલને, પોતાની મેળે તને ખબર પડશે!

મહાકાલીકન્યાશાળાની મુલાકાત—સ્ત્રીકેળવણી વિષે ચર્ચા

આ પ્રમાણે શિષ્યને કાંઇ પણ જણાવ્યા વિના ગાડી બીડનસ્ટ્રીટમાં થઇને ચાલવા લાગી. વાતવાતમાં સ્વામીજીએ કહેવા માંડયું કેઃ—"તારા દેશમાં કન્યાઓને ભણાવવા—ગણાવવાનો કાંઈ પ્રયત્ન થતો જોવામાં આવતો નથી. તમે લોકો તો ભણી—ગણીને હોંશીયાર બનો છો, **પરંતુ જે તમારા સુખ—દુઃખની ભાગીયણ છે, અને જે સદાકાળને માટે પોતાનું સર્વસ્વ તમને અર્પણ કરી રહી છે, તેમને**

શિક્ષણ આપવા તથા ઉન્નત બનાવવાને માટે તમે શું પ્રયત્ન કરો છો?"

શિષ્યઃ—કેમ મહાશય! આજકાલ કન્યાઓ અને સ્ત્રીઓને માટે અનેક સ્કુલો તથા કૉલેજો સ્થાપન થઇ છે. કેટલીએક સ્ત્રીઓ તો બી. એ. તથા એમ. એ. પણ પાસ કરી ચૂકી છે.

સ્વામીજીઃ—એ તો બધું વિલાયતનું અનુકરણ માત્ર. **તમારા પોતાના દેશને અનુકૂળ આવે અને તમારા પોતાના આર્યધર્મશાસ્ત્રનું શિક્ષણ પ્રાપ્ત કરી શકે એવી કેટલી શાળાઓ તથા પાઠશાળાઓ છે?** પુરૂષોને માટેજ આવી શાળાઓ નથી તો પછી સ્ત્રીઓને માટે તો હોયજ ક્યાંથી? તમારા દેશમાં પુરૂષવર્ગમાં પણ શિક્ષણનો જેવો જોઇએ તેવો વિસ્તાર થયો નથી. ગવર્નમેંટના slatistics વસ્તીપત્રકમાં ખુલ્લુ જણાવવામા આવ્યું છે કે હિંદુસ્તાનમાં સેંકડે ૧૦–૧૨ માણસોજ ભણેલા મળી આવે છે. જો પુરૂષોના મોટાભાગની આવી સ્થિતિ છે તો પછી સ્ત્રીવર્ગમાં one per-cent સેંકડે એક પણ ભણેલી ન હોય તેમાં આશ્ચર્ય પામવા જેવું શુ છે?

દેશની દુર્દશાનું આજ મોટામાં મોટું કારણ છે. વિચાર કરી જો કે જ્યાંસુધી શિક્ષણનો વિસ્તાર ન થાય, જ્ઞાનનો પ્રકાશ ન થાય ત્યાં સુધી દેશની ઉન્નતિ થઈજ કેમ શકે? તમારા જેવા કેટલાક યુવકો કે જે સારી કેળવણી પામેલા છે, અને જેમના ઉપર દેશના ભવિષ્યનો આધાર છે તેઓ પણ શિક્ષણના વિસ્તાર માટે કાંઈ પ્રયત્ન કરતા હોય તેમ જણાતું નથી; પરન્તુ એટલું સ્મરણમાં રાખજે કે જ્યાં સુધી સર્વ સાધારણ જનસમાજની અંદર—**સ્ત્રી અને પુરૂષ ઉભયમાં—કેળવણીનો પ્રસાર નહીં થાય ત્યાંસુધી તમારાથી કશુંજ બની શકવાનું નથી.** એટલાજમાટે મારી એવી ઇચ્છા છે કે થોડાએક બ્રહ્મચારીઓ અને થોડીએક બ્રહ્મચારિણીઓ તૈયાર કરવી.

બ્રહ્મચારીઓ વખત જતાં સંન્યાસ ગ્રહણ કરી ગામે-ગામે અને શહેરે-શહેરે ફરી જનસમાજમાં જ્ઞાનનો ફેલાવો કરશે, અને બ્રહ્મચારિણીઓ સ્ત્રીઓમાં જાગ્રતિ ફેલાવશે. પરન્તુ આ બધી વ્યવસ્થા આપણા દેશીય ધોરણો ઉપર થવી જોઇએ. પુરૂષોને માટે જેમ કેટલાંક centre-(શિક્ષા-કે ।) સ્થાપિત કરવાં પડશે તેમ સ્ત્રીઓને કેળવણી આપવામાટે પણ કેટલ એક કેંદ્રોની સ્થાપના કરવી પડશે. આ સર્વ કેંદ્રસ્થાનમા જઇ સુશિક્ષિત તથા સચ્ચરિત્રવાળી બ્રહ્મચારિણીઓ સ્ત્રીઓને જ્ઞાન આપશે. તેમને પુરાણ, ઇતિહાસ, ગૃહકાર્ય, શિલ્પ તથા ગૃહવ્યવસ્થાના નિયમો શીખવી આદર્શચરિત્રવાળી તથા નીતિશીલ બનાવવાનો પ્રયત્ન કરશે. ટુંકામાં આર્યસસારને યોગ્ય ઉત્તમ ગૃહિણીઓ દેશમાં ઉત્પન્ન કરવાને આ બ્રહ્મચારિણીઓ પોતાથી બનતો દરેક પ્રયત્ન કરશે. પછી જ્યારે આવી સુશિક્ષિત અને સચ્ચરિત્ર સ્ત્રીઓને પેટે પુત્ર અવતરશે ત્યારે તે યોગ્ય માતાઓના યોગ્યપુત્રો, માતાથી પણ અધિક ઉન્નત બનવા લાગશે. અને ધીમે ધીમે વિશેષ-વિશેષ નીતિપરાયણ તથા ધાર્મિક બની દેશના મહાન્ પુરૂષોની સંખ્યામાં વૃદ્ધિ કરશે. અત્યારે તો તમે સ્ત્રીઓને એક પ્રકારનાં Manufacturing machine કાર્ય કરનારા યંત્રનું રૂપ આપી દીધું છે! રામ! રામ!! તમારી કેળવણીનું આજ ફળ આવ્યુ! **પ્રથમજ સ્ત્રીઓને ઉન્નત કરો અને ગરીબમાં ગરીબ જનવર્ગને જાગૃત કરો. ત્યારેજ તમારા દેશનું કલ્યાણ થશે.**

તે દરમીયાન કૉર્નવાલીસ સ્ટ્રીટવાળા બ્રાહ્મસમાજ પાસે થઇને ગાડી આગળ વધવા લાગી. સ્વામીજીએ ગાડીવાનને કહ્યું કેઃ-"ચોરબાગાનના રસ્તા ઉપરથી ચલાવ!" સ્વામીજીના કહેવા પ્રમાણે ગાડી જ્યારે ધારેલા માર્ગ ઉપરથી પસાર થવા લાગી ત્યારે સ્વામીજીએ શિષ્યને જણાવ્યું કે, **મહાકાલી પાઠશાળાની સ્થાપનકર્ત્રી તપસ્વિની માતાએ પાઠશાળાની મુલાકાત લેવાનું તેમને આમંત્રણ કર્યું હતું;**

તેથી આજે ત્યાં જવાનું છે. તે વખતે કન્યાશાળા બે માળવાળા એક ભાડાના મકાનમાં હતી. ગાડી ઉભી રહી એટલે બે-ચાર ગૃહસ્થો સ્વામીજીને પ્રણામ કરી ઉપર લઇ ગયા. ત્યાં તપસ્વિની માતાએ ઉભાં થઈ સ્વામીજીને આવકાર આપ્યો. થોડીવાર પછી તપસ્વિની માતા સ્વામીજીને સાથે લઇને એક ક્લાસ બતાવવા ગયાં. ક્લાસમાં બેઠેલી કુમારિકાઓએ ઉભાં થઇ સ્વામીજીનું સન્માન કર્યું. પછી માતાજીનો આદેશ થતાં કુમારિકાઓએ ઊચ્ચકંઠે શિવસ્તોત્ર ગાઇ સંભળાવ્યું. ત્યાર પછી પાઠશાળામાં પૂજાદિનુ શિક્ષણ કેવી પદ્ધતિએ અપાય છે તે પણ કુમારિકાઓએ બતાવ્યુ. સ્વામીજી પ્રસન્નનેત્રે આ સર્વ જોઇ રહ્યા, અને પછી બીજા એક ક્લાસની કન્યાઓને જોવા માટે આગળ ચાલ્યા. વૃદ્ધા માતાજી સ્વામીજીની સાથે દરેક સ્થળે ફરી શકે તેમ ન હોવાથી માતાજીએ બે-ચાર શિક્ષકોને બોલાવી સ્વામીજીને દરેક ક્લાસ બરાબર બતાવવાની આજ્ઞા કરી. સ્વામીજીએ દરેક ક્લાસની મુલાકાત લીધી અને પછી વૃદ્ધા માતાજી પાસે આવી, માતાજીની એક વિદ્યાર્થિની કુમારિકાને ત્યાં આગળ બોલાવી રઘુવંશના તૃતીય અધ્યાયના પ્રથમ શ્લોકની વ્યાખ્યા કરવાનું કહ્યું. કુમારિકાએ તે શ્લોકની સંસ્કૃતમાંજ વ્યાખ્યા કરી અને તે સ્વામીજીને સંભળાવી. સ્વામીજીએ પોતાનો સંતોષ પ્રકટ કર્યો અને સ્ત્રીશિક્ષાના પ્રચારનું કાર્ય આટલી બધી ખંત તથા મહેનતથી બજાવવામાં આવે છે તે બદલ માતાજીની બહુ પ્રશંસા કરી. માતાજીએ ઉત્તરમાં વિનિતભાવે માત્ર એટલુંજ જણાવ્યું કેઃ—"કુમારિકાઓને દેવીઓ સમજી બની શકે તેટલી સેવા કરૂં છું; બાકી વિદ્યાલયની સ્થાપના કરી યશલાભ કે કોઇ એવો બીજો લાભ મેળવવાની જરાયે ઇચ્છા કે વાસના નથી."

વિદ્યાલય સંબંધી વાતચીત પુરી થઇ અને સ્વામીજીએ રજા લેવાના તત્પરતા દર્શાવી, ત્યારે માતાજીએ ;સ્કુલ સંબંધી પોતાનો

અભિપ્રાય "વીઝીટબુક"માં નોંધવાનું સ્વામીજીને જણાવ્યું. સ્વામીજીએ આ વીઝીટબુકમાં પોતાનો અભિપ્રાય વિસ્તારપૂર્વક લખ્યો. અભિપ્રાયની છેલ્લી લીંટી હજી પણ શિષ્યના સ્મરણમાં છે. તે છેલ્લી લીંટી આ પ્રમાણે હતી:-The movement is in the right direction -હિલચાલ સાચી દિશામાં છે.

સ્ત્રીકેળવણીની પદ્ધતિ વિષે પોતાના આંતરિક વિચારો

છેવટે માતાજીને ધન્યવાદ આપી સ્વામીજી ગાડીમાં બેઠા; અને શિષ્યની સાથે વાતચીત કરતા બાગબજાર તરફ આગળ વધ્યા. રસ્તામાં જે કાંઇ વાતચીત થઇ તેનો સારાંશ નીચે આપ્યો છે:—

સ્વામીજી:—" જોયુ ને ? ક્યા એમનો (માતાજીનો) જન્મ ! સર્વસ્વનો ત્યાગ કરવા છતાં લોકહિતની ખાતર કેવો ભગીરથ પ્રયત્ન ! સ્ત્રી સિવાય કન્યાઓને આવી ખંત અને મહેનતથી બીજુ કોણ શિક્ષણ આપી શકે ? બધુ સુંદર અને યોગ્ય હતું; પણ ત્યાં જે થોડા-ઘણા પુરૂષમાસ્તરો છે તે મને ઠીક નથી લાગતું. સુશિક્ષિતા વિધવાઓ અને બ્રહ્મચારિણીઓની ઉપરજ સ્કુલની કેળવણીનો ભાર મૂકવો જોઈએ. આપણા દેશમાં બને ત્યાંસુધી કન્યાશાળાઓમાં કે સ્ત્રીશાળાઓમાં પુરૂષોનો સંભવજ ન રહે એમ કરવું જોઇએ.

શિષ્ય—પરન્તુ મહાશય, ગાર્ગી અને લીલાવતી જેવી ગુણવતી તથા શિક્ષિતા સ્ત્રીઓ હવે આ દેશમાં જન્મ લે એમ આપને લાગે છે?

સ્વામીજી:—દેશમાં અત્યારે કોઈ એવી સ્ત્રી છેજ નહીં, એમ તું ધારે છે ? તને ખબર છે કે આ દેશ કોનો છે ? આ તેજ દેશ છે કે જ્યાં સીતા અને સાવિત્રી જેવી દેવીઓએ જન્મ લઇ જગતને ચકિત કર્યું છે ! હજી અત્યારે પણ અહિંની કન્યાઓમાં અને સ્ત્રીઓમાં જેવું ચારિત્ર-સેવાભાવ-સ્નેહ-દયા-તુષ્ટિ તથા ભક્તિ જોવામાં આવે છે, તેવું પૃથ્વીના બીજા કોઈ ભાગમાં મેં જોયું નથી. પશ્ચિમની

સ્ત્રીઓને જોવાથી મને તો એમજ લાગતું કે એમને સ્ત્રીઓ એ નામજ આપી શકાય નહીં ! પુરૂષો અને સ્ત્રીઓમાં કાંઇ ભેદજ ન મળે ! ટ્રામો ચલાવવી, ઑફીસોમાં નોકરી કરવી, સ્કુલમાં જવું-પ્રૉફેસરી કરવી વગેરે કામ પણ ત્યાં સ્ત્રીઓજ કરે છે ! એક માત્ર ભારતવર્ષની કન્યાઓને જોવાથીજ આંખો ઠરે છે ! તેમનામાં લજ્જા—વિનય આદિ ગુણો હજી પણ જેવા ને તેવાજ રહી ગયા છે ! આવાં સરસ સાધનો હોવા છતાં તમે સ્ત્રીજાતિની ઉન્નતિ કરી શકતા નથી !! તેમની અંદર જ્ઞાનનો પ્રકાશ ફેલાવવાનુંજ કાર્ય તમારે કરવાનું છે. **યોગ્ય શિક્ષણ મળે તો તમારા દેશની સ્ત્રીઓ હજી પણ** ideal—**આદર્શ સ્ત્રીઓ બની શકે તેમ છે.**

શિષ્યઃ—મહાશય, માતાજી જે રીતે કન્યાઓને કેળવે છે તે રીત જોતાં આપને એમ લાગે છે કે આપે ધાર્યું તેવી આદર્શસ્ત્રીઓ તૈયાર થઇ શકે ? જે કન્યાઓ અત્યારે શિક્ષણ મેળવે છે તે સર્વ કન્યાઓ મોટી થશે એટલે તુરત વિવાહ કરશે અને પછી અત્યારે જેવી બીજી સ્ત્રીઓ છે તેવીજ તે પણ બની જશે. મને તો એમ લાગે છે કે જો તેઓ બ્રહ્મચર્યવ્રત પાળી શકે તો સમાજ અને દેશની ઉન્નતિને અર્થે પોતાના જીવનનો પણ ભોગ આપી શકે અને શાસ્ત્રમાં કહેલા ઉચ્ચ આદર્શને પણ પ્રાપ્ત કરી શકે.

સ્વામીજીઃ—એ બધું ધીમે ધીમે થાય. **જેઓ સમાજની નિંદા કે દંડની પરવા કર્યાવિના પોતાની કન્યાઓને અવિવાહિતા રાખી શકે એવા પુરૂષોજ આ દેશમાં હજી ક્યાં છે?** જોતા નથી કે છોકરી બાર—તેર વરસની થઇ—ન થઇ—તેટલામાં તો સમાજભય અને લોકભયનાં માર્યાં માબાપો આંખો મીંચીને પરણાવી દે છે ! તે દિવસે જ્યારે consent સમ્મતિવયનો કાયદો થવાનો હતો ત્યારે સમાજના નેતાઓ અને લોકો કેવી બૂમો પાડવા મંડી

ગયા હતા ? "અમને કાયદો નથી જોઇતો" એ બૂમો શું સૂચવે છે ? બીજા દેશમાં જો આવો કોઇ કાયદો પસાર થવાનો હોય તો બૂમો પાડવી તો એક બાજુએ રહી, પણ ઉલટા લોકો શરમાય-બહાર મ્હોં પણ બતાવી ન શકે. સમાજમાથી હજી અમુક કલંક ગયું નથી, એમ જાણીને બીજા દેશના લોકો શરમાય, તે કલંકને પણ તમે તો ભૂષણરૂપ માની લ્યો છો !

બાળલગ્નથી હાની

શિષ્યઃ—પણ મહાશય ! સહિતાકારે કાંઇ વિચાર કર્યા વિનાજ બાલ્યવિવાહને અનુમોદન આપી દીધુ હશે ? ખરેખર તેમાં કાઇક ગુપ્તભેદ તો અવશ્ય હોવો જોઇએ.

સ્વામીજીઃ—શું રહસ્ય હશે ? તુંજ કહે.

શિષ્ય.—પહેલુ તો એ કે વધૂ નાની ઉંમરમાં સ્વામિના ઘેર આવી કુલધર્મ શુ છે તે શીખવાની-જાણવાની નાનપણથીજ શરૂઆત કરે. બીજુ સાસુના હાથ નીચે રહી ઘરના કામમા નિપુણુતા મેળવવાનો પ્રયત્ન કરે. વળી પિતાને ત્યા જો કન્યા લાબો વખત રહે તો કન્યા ઉચ્છૃંખલ-ઉદ્ધત્ત બની જાય એવો પણ સભવ રહે; એટલા માટે જો નાનપણમાજ વિવાહ કરી દીધો હોય તો કન્યાને ઉદ્ધત બનવાનો પ્રસંગજ ન મળે; અને તે સિવાય સાસરામાં આવી લજ્જા-નમ્રતા-સહનશીલતા તથા શ્રમશીલતા ઇત્યાદિ સ્ત્રીયોચિત ગુણો પ્રાપ્ત કરે તે તો જૂદું. આથી તેનું મન-શરીર અને હૃદય એ સર્વ વિકાસ પામી શકે.

સ્વામીજીઃ—બીજી તરફથી એમ પણ કહેવાય કે નાનપણમાંજ કન્યાઓનો વિવાહ કરી દેવામાં આવે તો અકાળે પુત્રનો જન્મ આપી સ્ત્રીઓ મોટે ભાગે કમોતે મરણુ પામે. વળી બાળલગ્નથી પેદા થયેલી પ્રજા અલ્પાયુષી અને નિર્બળ બનીને દેશના ભીખારીઓની સંખ્યામાં

ઉમેરો કરે. પિતા—માતાનું શરીર જો સંપૂર્ણ નિરોગ અને બળવાન ન હોય તો નિરોગ અને બળવાન સંતાનો કોઇ કાળે જન્મે નહીં. યોગ્ય કેળવણી લીધા પછી અને વિવાહ યોગ્ય ઉમ્મરમાં આવ્યા પછી કન્યાઓને જો પરણાવવામાં આવે તોજ દેશનું કલ્યાણ કરી શકે એવા પુત્રો ઉત્પન્ન થઇ શકે. અત્યારે **ઘેર ઘેર અનેક વિધવાઓ દૃષ્ટિગોચર થાય છે તેનું કારણ આ બાળવિવાહ સિવાય બીજું શું** છે ? બાળવિવાહમાં ઘટાડો થશે તો વિધવાઓની સંખ્યા પણ ઓછી થઇ જશે.

શિષ્યઃ—પણ મહાશય, મને તો એમ લાગે છે કે જો કન્યાઓ મોટી ઉમ્મરમાં આવ્યા પછી પરણે તો તેઓ ગૃહકાર્યમાં બરાબર લક્ષ આપી શકે નહીં. મે સાંભળ્યું છે કે અત્યારેજ કલકત્તામા કેટલાંક એવાં ગૃહો છે કે જ્યાં સાસુઓ ઘરની રસોઇ વગેરે વ્યવસ્થાઓ કરે છે, અને સુશિક્ષિતા ગણાતી પુત્રવધૂઓ મોજાંઓ પહેરીને પગ ઉપર પગ ચડાવી બેસી રહે છે ! હજી આપણા ગામડાઓમાં આવો વા નથી આવ્યો, એટલું ઠીક છે !

સ્વામીજીઃ—સારૂ અને નરસુ એ બે વસ્તુઓ તો દરેક દેશમાં હોયજ. હુ એમ માનું છું કે દરેક દેશમા સમાજ તો પોતેજ પોતાની મેળે તૈયાર થાય છે. એટલામાટે બાળવિવાહને અટકાવવા પાછળ અથવા તો વિધવાઓનું પુનર્લગ્ન કરાવવાના વિષય પાછળ આપણે માથું પકાવવાની જરૂર નથી. આપણું તો કાર્ય માત્ર એટલુંજ છે કે સ્ત્રી—પુરૂષ—અને સમાજના બધા માણસોને યથાશક્તિ શિક્ષણ આપવું. શિક્ષણ બરાબર મળશે તો સારૂં શું અને નરસું શું, એ તેઓ પોતાની મેળેજ વિચારી લેશે. બુદ્ધિના પ્રકાશમાં જે વસ્તુ ખરાબ લાગશે તેને મનુષ્યો પોતેજ ત્યજી દેશે. જેથી સમાજમાં તેને માટે હોહા કરવાની કે ઘડભાંજ કરવાની જરૂરજ નહીં રહે.

સ્ત્રી કેળવણીની રૂપરેખા

શિષ્યઃ—સ્ત્રીઓને માટે અત્યારે કેવા પ્રકારના શિક્ષણની જરૂર છે?

સ્વામીજીઃ—ધર્મ–શિલ્પ–વિજ્ઞાન–ગૃહવ્યવસ્થા–રાંધણુ–શીવણુ–શરીરરક્ષા વગેરે વિષયોની ઉપલક સમજણ કન્યાઓને આપવી જોઇએ. નૉવેલ અને નાટકોનો તો સ્પર્શ પણ થવા દેવો નહીં જોઇએ. મહાકાલી પાઠશાળા બહુ સારી રીતે ચાલે છે, છતાં માત્ર પૂજાપદ્ધતિ શીખવવાથીજ બધું પતી જાય તેમ નથી. પ્રત્યેક વિષયનું થોડુ–ઘણું જ્ઞાન મળવું જોઇએ. જે જે આદર્શનારીઓ થઇ ગઈ છે તે બધી **પવિત્ર સન્નારીઓનાં જીવનચરિત્રો કન્યાઓની નજર આગળ તરતાં રાખવાં જોઇએ,** અને ઉચ્ચપ્રકારનો ત્યાગ કરવાની તેમને વૃત્તિ સ્ફુર્યા કરે એવી વ્યવસ્થા ખાસ કરીને થવી જોઇએ. સીતા–સાવિત્રી–દમયંતી–લીલાવતી–મીરાં વગેરેનાં જીવનચરિત્રો બાલિકાઓને શીખવાને તેમને સમજાવવું જોઈયે કે તમારે પોતે પણ તમારા જીવનને તેવુંજ બનાવવું જોઇયે.

વાત કરતાં કરતા ગાડી બાગબજારમાં સ્વ૦ બલરામ બસુને ત્યાં આવી પહોંચી. સ્વામીજી ગાડીમાંથી નીચે ઉતર્યા અને ત્યા આગળ સ્વામીજીની રાહ જોતા જે દર્શનાભિલાષી ગૃહસ્થો બેઠા હતા તેમને સર્વને મહાકાલી પાઠશાળા સંબંધી વૃત્તાંત આદ્યોપાન્ત કહી સંભળાવ્યો.

ત્યાર પછી “ રામકૃષ્ણુ મિશન ” નામની એક નવીન સંસ્થાની સ્થાપના કરવાની હતી, તેથી પ્રત્યેક મેંબરે શું શું કામો કરવાં જોઇએ તે સંબંધી વિવેચન કરતાં સ્વામીજીએ “ વિદ્યાદાન ” અને “જ્ઞાનદાન”નુ શ્રેષ્ઠત્વ બહુ અસરકારક રીતે સિદ્ધ કર્યું. શિષ્યને ઉદ્દેશીને સ્વામીજીએ કહ્યુ કેઃ–“ (educate–educate) **શિક્ષણુ આપો–શિક્ષણુ આપો, नान्यः पन्था विद्यतेयनाय–એ સિવાય બીજો કોઇ માર્ગજ નથી.** કેળવણી આપવાના મતથી જેઓ વિરૂદ્ધ હતા

તેમના તરફ કટાક્ષ કરતાં સ્વામીજીએ કહ્યું કેઃ—" જોજે, ભૂલેચૂકે આ પ્રહ્લાદ ટોળામાં ભળી જતો નહીં." સ્વામીજી શું કહેવા માગે છે તે બરાબર નહીં સમજી શકવાથી શિષ્યે સ્પષ્ટીકરણ કરવાને વિનંતિ કરી. સ્વામીજીએ કહ્યું કેઃ—" તેં નથી સાંભળ્યું કે " ક " અક્ષરને જોવામાત્રથીજ પ્રહ્લાદની આંખમાં પાણી ભરાઇ આવ્યું હતું. એક અક્ષર જોતાંની સાથેજ જો કોઈની આંખમાં પાણી ભરાઇ આવે તો તેનાથી આગળ વાંચીજ કેમ શકાય ? અલબત્ત, એટલું છે કે પ્રહ્લાદની આંખમાં તો પ્રેમનું જળ ઉભરાઇ આવ્યું હતું, જ્યારે અત્યારના કેટલાક મૂર્ખ માણસોને તો ભયને લઇને આંખમાં પાણી ભરાઇ આવે છે !" સર્વ કોઇ આ હાસ્ય અને કટાક્ષ સાંભળી હસવા લાગ્યા. સ્વામી યોગાનંદે જણાવ્યું કેઃ—" આપ જ્યારે કોઇ વિષયનું ખંડન કરો છો ત્યારે તેને જડમૂળથી કાઢીને ફેંકી દો છો આપની ઇચ્છા."

प्रसंग ८ मो.

સ્થાન-કલકત્તા, ઇ. સ. ૧૮૯૭

થોડા દિવસ થયાં સ્વામીજી બાગબઝારમાં સ્વ. બલરામ બસુને ત્યાંજ રહેતા. સ્વામીજી ગમે ત્યાં રહે તોપણ ઉત્સાહી યુવકો તથા કૉલેજના વિદ્યાર્થીઓનાં એટલાં બધાં ટોળેટોળાં તેમની પાસે આવતાં કે સવારે-સાંજે કે બપોરે તેમને લેશ પણ આસાયેશ મળી શકતી નહીં. સ્વામીજી પ્રત્યેકને ધર્મ અને દર્શનના ગૂઢ સિદ્ધાન્તો પ્રેમપૂર્વક સરલ ભાષામાં કહી સંભળાવતા. સ્વામીજીની પ્રતિભા જોઇ જીજ્ઞાસુઓ સ્તબ્ધ બની જતા અને ઘણો વખત તેમની પાસેજ બેસી રહેતા.

શિષ્યના હાથની રસોઈ જમવાની સ્વામીજીની ઇચ્છા

આજે સૂર્યગ્રહણ-સર્વગ્રાસી ગ્રહણ હતું, તેથી જ્યોતિષીઓની મોટી સખ્યા બહાર નીકળી પડી હતી. ધર્મની શ્રદ્ધાવાળા પુરૂષો તથા સ્ત્રીઓ પણ દૂર દૂરથી ગંગાકીનારે આવી ગ્રહણના સમયની ઉત્સુકતાથી રાહ જોતાં ઉભાં હતાં; પરન્તુ સ્વામીજીને ગ્રહણ સંબધે કોઇ ખાસ પ્રકારનો ઉત્સાહ નહોતો. આજે સ્વામીજીની શિષ્ય પ્રત્યે એવી આજ્ઞા થઇ હતી કે શિષ્યે પોતે રસોઇ કરી સ્વામીજીને જમાડવા, તેથી શિષ્ય રસોઇની સામગ્રી બજારમાંથી ખરીદી લાવી પ્રાયઃ આઠ વાગે હાજર થઇ ગયો હતો. તેને જોઇને સ્વામીજીએ કહ્યું કેઃ-"તારા દેશની પદ્ધતિએજ આજે રસોઇ કરજે, અને ગ્રહણની પહેલા જમી લેવાય તેવી ઉતાવળ રાખજે."

બલરામબાબુને ત્યાં આજે કોઈ કન્યા કે સ્ત્રી હાજર નહોતી, ઘર આખુ ખાલી હતું; તેથી શિષ્યે રસોડામાં જઇ રસોઈની શરૂઆત કરી. શ્રીરામકૃષ્ણ પરમહંસ પ્રત્યે પરમ શ્રદ્ધાવાળી માતાજી—યોગીનિમાતા તેની પાસે રહીને શિષ્યને જોઇતી વસ્તુઓ લાવી આપતાં. સ્વામીજી વચમાં વચમાં રસોડામાં પધારતા અને શિષ્યને ઉત્સાહ આપતા કે—"જોજે, રસોઇમાં કાંઇ બગડી ન જાય—બરાબર પકવજે."

સારૂં રાંધી શકે તેજ સાચો સાધુ બની શકે !

ભાત, મગની દાળ તથા શાક તૈયાર થયુ, એટલે સ્વામીજી સ્નાન કરી આવ્યા અને પોતે પોતાના હાથે પાત્રમાં લઈ આહાર કરવા બેસી ગયા. શિષ્યે કહ્યું કે—"હજી રાધવાનુ બાકી છે." પણ સ્વામીજીએ તે તરફ કશું લક્ષજ આપ્યુ નહીં, અને માબાપની પાસે કોઇ લાડકો છોકરો કહે તેવી રીતે સ્વામીજીએ જણાવ્યુ કે:—"જેટલું તૈયાર થયુ હોય તેટલું લાવ. ભૂખથી પેટમા બળતરા થાય છે. જલદી આપવા માંડ." શિષ્યે ઉતાવળમાં ને ઉતાવળમાં બધી રસોઇ સ્વામીજીની સન્મુખ ધરી. સ્વામીજીએ ખાવાનું શરૂ કર્યુ. ત્યાર પછી શ્રીયોગાનંદ તથા પ્રેમાનંદ વગેરે સંન્યાસી મહાત્માઓને પણ પત્રાવળીઓ પીરસી દેવામા આવી. શિષ્ય રસોઇના કામમાં એટલો બધો ચાલાક નહોતો છતાં સ્વામીજીએ રસોઈની ખૂબ પ્રશંસા કરી. તેમણે કહ્યું કે, આવી સુદર અને સરસ રસોઇ મેં કોઇ દિવસ ખાધી નથી. શાક—દાળ બહુ મજાનાં થયાં છે. સ્વામીજી આહાર કરી રહ્યા એટલે હાથ—પગ ધોઇ ઘરમાં જઇ એક પાટ ઉપર બેઠા. શિષ્ય સ્વામીજીની સામે ચોગાનમાં જમવા બેઠો. સ્વામીજીએ આડે પડખે સૂતા—સૂતા શિષ્યને કહ્યું કે:—"**જે સારૂં રાંધી શકે નહીં તે સારો સાધુ પણ બની શકે નહીં.** મન શુદ્ધ ન હોય તો સ્વાદીષ્ટ રસોઈ પણ બની ન શકે."

થોડીક ક્ષણો પસાર થઇ હશે તેટલામાં ચોતરફથી શંખ તથા

ઘંટના ધ્વનિઓ આવવા લાગ્યા. સ્ત્રીઓનો કોલાહલ પણ શરૂ થયો. સ્વામીજીએ કહ્યું કેઃ—“ અરે ગ્રહણ લાગી ગયું ! ચાલ ચાલ, હું જરા સુઇ જઉ—જરા પગ ચાંપી જા તો ! ” એટલુ કહીને સ્વામીજી તંદ્રાનો અનુભવ કરવા લાગ્યા. શિષ્ય તેમની પાદસેવા કરતાં કરતાં વિચાર કરવા લાગ્યો કેઃ—“ આવા પુણ્યક્ષેત્રમાં ગુરૂપદસેવા એજ મારૂં તો ગંગાસ્નાન, અને એજ મારો જપ. ” શિષ્ય શાંતરીતે સ્વામીજીની પાદસેવા કરતો ત્યાંજ બેસી રહ્યો. ગ્રહણ સર્વગ્રાસ હોવાથી ધીમે ધીમે ચોતરફ સંધ્યાસમયના જેવો અંધકાર ફેલાઇ ગયો.

ગ્રહણ છૂટવાને ૧૫—૨૦ મીનીટ બાકી હશે તેટલામાં તો સ્વામીજી જાગી ઉઠયા; અને હાથ—મ્હોં ધોવા માટે પાણી લાવવાની આજ્ઞા કરતાં સ્વામીજીએ હસતાં હસતાંજ કહ્યું કેઃ—“ લોકમાં એમ કહેવાય છે કે ગ્રહણ વખતે જે કાંઇ ક્રિયા થાય તેનું કોટિગણુ ફળ મળે; એટલા માટે મેં ધાર્યું કે મહામાયાએ આ શરીરને બરાબર નિદ્રા કોઇ વખત લેવા દીધી નથી તો જો આ વખતે જરા ઉંઘ આવે તો પછી હમ્મેશાં એવીજ ઉંઘ આવ્યા કરે; પણ તેમ થયું નહીં, બહુ બહુ તો ૧૫ મીનીટ ઉંઘ આવી હશે. ”

(શિષ્યોની વકતૃત્વશક્તિ કેળવવાનો પ્રયત્ન

ત્યારપછી શિષ્યસમુદાય સ્વામીજી પાસે આવીને બેઠો. સ્વામીજીએ શિષ્યને ઉપનિષદ્‌ના સંબંધમાં કાંઇક વિવેચન કરવાનું ફરમાન કર્યું. શિષ્યે સ્વામીજીની હાજરીમાં હજી કોઈ વખત ભાષણ આપ્યું નહોતું, તેથી તેનુ હૃદય થરથર ધ્રુજવા લાગ્યું. પરંતુ સ્વામીજી એટલેથીજ છોડી દે તેમ નહોતું. ન છુટકે શિષ્યને ઉભું થવું પડયુ. તેણે ઉભા થઇને **“ पराञ्चि खानि व्यतृणत् स्वयंभूः ”** એ મંત્રની વ્યાખ્યા કરવાનું શરૂ કર્યું. વિષયને આગળ લંબાવતાં ગુરૂભક્તિ તથા ત્યાગનો મહિમા વર્ણવ્યો, અને બ્રહ્મજ્ઞાનની પ્રાપ્તિ

એજ પરમ પુરૂષાર્થ છે એમ સિદ્ધ કરી તે પોતાના આસને બેસી ગયો. સ્વામીજીએ પુનઃ પુનઃ તાલીઓ પાડી અને શિષ્યને વિશેષ ઉત્સાહી કરવા "વાહ! બહુ સુંદર!" ઇત્યાદિ ઉદ્‌ગારો કહાડયા.

સ્વામીજીએ શ્રીશુદ્ધાનંદ તથા શ્રીપ્રકાશાનંદ વગેરે સંન્યાસીઓને પણ કાંઇક બોલવાનો હુકમ કર્યો. એટલે સ્વામી શ્રીશુદ્ધાનંદજીએ તેજસ્વી ભાષામાં એક ટુંકું ભાષણ "ધ્યાન" સંબંધે આપ્યું. તે પછી સ્વામી પ્રકાશાનંદ પણ કાંઇક બોલ્યા. ભાષણોનું કામ પૂરૂં થયું એટલે સ્વામીજી ઉઠીને બહાર આવ્યા. સંધ્યાકાળને હજી એક કલાકની વાર હતી. સર્વ શિષ્યો બહાર આવ્યા ત્યારે સ્વામીજીએ કહ્યું કેઃ—"તમારામાંથી કોઇને કાંઇ પૂછવું હોય તો પૂછો."

ધ્યાનનું સ્વરૂપ—બહિરાવલંબન વિષે ચર્ચા

શુદ્ધાનંદ સ્વામીએ પ્રશ્ન કર્યો કેઃ—"મહાશય, ધ્યાનનુ સ્વરૂપ શું?"

સ્વામીજીઃ—કોઇ પણ વિષયમાં મનને એકાગ્રતાથી જોડવું તેનું નામ ધ્યાન. એક વિષયમાં એકાગ્ર થનારૂં મન ગમે તે વિષયમાં એકાગ્ર થઇ શકે.

શિષ્યઃ—શાસ્ત્રમાં વિષય અને નિર્વિષય એવા ધ્યાનના બે ભેદ પાડયા છે તેનો અર્થ શું હશે? તે બે ધ્યાનમાં કયું ધ્યાન ઉત્તમ કહેવાય?

સ્વામીજીઃ—પ્રથમ તો કોઇ એક વિષયનેજ લક્ષ કરી ધ્યાનના અભ્યાસની શરૂઆત કરવી જોઇએ. હું પોતે એક વખત એક કાળા બિન્દુ ઉપર મનને સ્થિર કરતો, તે વખતે છેવટે એ બિન્દુ પણ હું જોઇ શકતો નહીં, અથવા તો સામે શું છે, તે પણ સમજી શકતો નહીં—મનનો એવો નિરોધ થઇ જતો કે વૃત્તિનો એકે તરંગ તેમાંથી ઉદ્‌ભવતો નહીં—જાણે કે શાંત—ગંભીર—મહોદધિ. આ અવસ્થામાં અતીન્દ્રિય સત્યની કાંઇક છાયા જોવામાં આવતી. એટલામાટે કોઇ એક સામાન્ય બાહ્ય વિષયને આગળ રાખી ધ્યાનને અભ્યાસ કર-

વાથી મન એકાગ્ર થવા માંડે છે. છતાં જેનું જે વિષયમાં મન લાગ્યું હોય તે વિષયનેજ આગળ ધરી, જો તે ધ્યાનનો અભ્યાસ કરે તો બહુ જલદીથી તેનું મન સ્થિર થઇ જાય. આપણા દેશમાં દેવ અને દેવીઓની મૂર્ત્તિપૂજા પ્રચલિત છે. આ મૂર્તિપૂજાના પ્રતાપે એક વખત આપણા દેશમાં art develop—શિલ્પની કેટલી બધી ઉન્નતિ થઈ હતી? પણ તે વિષયને હમણાં જવા દઇશું. અત્યારે આપણો વિષય ધ્યાનનો છે. ધ્યાનને માટે બાહ્ય અવલંબન જોઇએ. પણ બધાને માટે એકજ અને સમાનજ સાધન જોઇએ એવો કાંઇ નિયમ નથી. જેને જે સાધનના અવલંબનથી ધ્યાન સિદ્ધ થાય, તે સાધનની તે પ્રશંસા કરે તથા પ્રચાર કરે તે પણ સ્વાભાવિક છે; પણ ઘણે ભાગે બને છે એમ કે **બાહ્યસાધનો મનને સ્થિર કરવાને માટે અવલંબનરૂપ છે, એ વાત પાછળથી ભૂલી જવાય છે, અને બાહ્યસાધનમાંજ સર્વસ્વ મનાઈ જાય છે.** એવી રીતે Means—સાધનોમાંજ આજકાલ મનુષ્યો અટકી ગયા છે, અને ઉદ્દેશ—end છેકજ વિસરાઇ ગયો છે. ઉદ્દેશ તો એજ હતો કે મનને વૃત્તિશૂન્ય કરવું. પણ તે તો એક બાજુએજ રહી ગયુ. કહેવાનો આશય એટલોજ છે કે મન કોઇ પણ વિષયમાં તલ્લીન ન થાય ત્યાંસુધી વૃત્તિશૂન્ય થઇ શકે નહીં.

શિષ્યઃ—મનોવૃત્તિ વિષયાકાર થાય તોપછી બ્રહ્મની ધારણા કેવી રીતે થઈ શકે?

સ્વામીજીઃ—અલબત્ત, વૃત્તિ પ્રથમ વિષયાકાર થાય ખરી, પણ અંતે તો વિષયનું પણ જ્ઞાન રહેતું નથી; તે વખતે તો શુદ્ધ "**अस्ति**" એટલુંજ જ્ઞાન વર્ત્તે છે.

શિષ્યઃ—મહાશય, મનની એકાગ્રતા થવા છતાં પાછી કામના અને વાસના કેમ જાગ્રત થતી હશે?

સ્વામીજીઃ—એટલું પૂર્વના સંસ્કારોનું બળ સમજવું. બુદ્દદેવ

જ્યારે સમાધિસ્થ થતા હતા ત્યારે અનેક પિશાચોએ તેમને કષ્ટ આપવા માંડયું હતું; આ પિશાચો કાંઈ બહાર નહોતા, મનના પૂર્વસંસ્કારોજ છાયારૂપે બહાર પ્રકાશ પામ્યા; એટલોજ અર્થ કરવાનો છે.

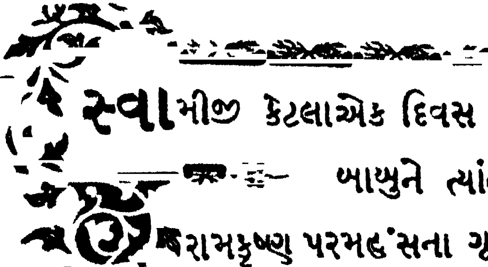
યોગાભ્યાસમાં ભયના પ્રસંગો એ માત્ર કલ્પનાજ છે !

શિષ્યઃ—ત્યારે જે એમ કહેવાય છે કે સિદ્ધ થવા પહેલાં અનેક ભયંકર પ્રસંગોમાંથી પસાર થવુ પડે છે, તે બધું શું મનઃકલ્પિત હશે ?"

સ્વામીજીઃ—એ સિવાય બીજું શુ ? અલબત્ત, સાધક પોતે સમજી શકતો નથી કે આ બધી ભયંકરતાઓ એ માત્ર કેવળ તેના મનનોજ બહિઃપ્રકાશ છે—વસ્તુતઃ બહાર તો કશુંજ નથી. આ જે જગત દેખાય છે તે પણ પછી તો નથી રહેતું. મન જ્યારે વૃત્તિશૂન્ય થાય છે ત્યારે ધીમે ધીમે બ્રહ્માભાસનું દર્શન થવા લાગે છે; અને એવી શરૂઆત થઇ એટલે **यं यं लोकं मनसा संविभाति**—જે જે લોક મનમાં પ્રતિભાસિત થાય તે તે લોકનાં દર્શન થવા લાગે એ સ્વાભાવિક છે. પછી તો જે સંકલ્પ થાય તે તુરતજ સિદ્ધ થાય છે. આવી સત્યસંકલ્પ અવસ્થાની પ્રાપ્તિ થવા છતાં જેઓ સમનસ્ક રહી શકે છે—અર્થાત્ કોઇ આકાંક્ષાના ગુલામ નથી બનતા—તેમનેજ બ્રહ્મજ્ઞાન અને બ્રહ્મનિષ્ઠા પ્રાપ્ત થાય છે; અને જેઓ ઉક્ત અવસ્થાએ પહોંચ્યા પછી વિચલિત થઈ જાય છે, તેઓ વિવિધ સિદ્ધિઓ મેળવવાના લોભમાં પડી પરમાર્થથી ભ્રષ્ટ થાય છે. આ વાત કહેતાં કહેતાં સ્વામીજી પુનઃ પુનઃ **શિવ, શિવ,** શબ્દનો ઉચ્ચાર કરવા લાગ્યા. છેવટે બોલવા લાગ્યા કેઃ—"ત્યાગ સિવાય આ ગંભીર જીવન—સમસ્યાનું રહસ્ય કોઇથી સમજી શકાય તેમ નથી. ત્યાગ—ત્યાગ—ને ત્યાગનેજ તમારા જીવનનો મૂળમંત્ર બનાવો. **सर्वं वस्तु भयान्वितम् भुवि नृणां वैराग्यमेवाभयं**—સંસારમાં મનુષ્યોને માટે વૈરાગ્ય સિવાય દરેક વસ્તુ ભયંકર છે."

प्रसंग १ मो.

સ્થાન–કલકત્તા. ઈ. સ. ૧૮૯૭

સ્વામીજી કેટલાએક દિવસ થયા બાગ બજારમાં સ્વ૦ બલરામ બાબુને ત્યાંજ રહેતા હતા. તેમણે આજે શ્રી-રામકૃષ્ણ પરમહંસના ગૃહસ્થ ભક્તોને પોતાની પાસે બોલાવ્યા હતા, તેથી બપોરે ત્રણ વાગે સર્વ ગૃહસ્થ ભક્તો ત્યાં હાજર થઇ ગયા હતા. સ્વામીજીનો ઉદ્દેશ એક સભા સ્થાપવાનો હતો. બધા આવી ગયા પછી સ્વામીજી નીચે પ્રમાણે બોલ્યાઃ—

સંઘશક્તિ એજ મહાશક્તિ છે

“ વિવિધ દેશોમાં ફર્યા પછી મારો એવો દૃઢ નિશ્ચય થયો છે કે **સંઘ** સિવાય કોઇ પણ મહાન્ કાર્ય થઈ શકતું નથી. છતાં આપણા દેશની અત્યારે એવી સ્થિતિ છે કે તત્કાળમાંજ એક સાધારણ સંઘ તૈયાર થાય અથવા તો સાધારણ જનસમાજની સમ્મતિ (વોટ) લઇને કોઇ કામની શરૂઆત થાય તેમ બનવું મુશ્કેલ છે. પશ્ચિમ દેશના પુરૂષો તથા સ્ત્રીઓ આપણા જેવાં દ્વેષપરાયણ નથી–પણ અધિક સુશિક્ષિત અને સહનશીલતાવાળાં છે. તેઓ ગુણનું સન્માન કરતાં શીખ્યા છે. મારોજ દાખલો લ્યોઃ–મારા જેવા એક સામાન્ય માણસનો તેમણે કેટલો બધો સત્કાર કર્યો છે? આપણા દેશમાં જ્યારે કેળવણીનો પ્રચાર થશે, જ્યારે સાધારણ જનસમાજ વિશેષે કરીને સહૃદય બનશે અને જ્યારે મત–પંથની સાંકડી દીવાલોને જમીનદોસ્ત કરી બહાર જોતાં શીખશે ત્યારેજ પ્રજાવર્ગનો મત લઈ કામ કરવાનું

પોરણુ ઠીક પડશે. એટલાજ માટે અત્યારે સંઘનો એક Dictator અથવા મુખ્યમંત્રી નીમાવો જોઈએ, કે જે મંત્રીના આદેશને માન આપી સર્વ કોઇ પોતાનું કામ કરે. પછી જ્યારે લોકમત કેળવાશે ત્યારે લોકોના અભિપ્રાયને અનુસરવું સરળ થઈ પડશે."

"અમે જેમના નામે સંન્યાસી બન્યા છીએ, અને આપ સર્વ જેને જીવનના આદર્શરૂપે સ્વીકારી ગૃહસ્થાશ્રમના કાર્યક્ષેત્રમાં ઉતર્યા છો, એટલુંજ નહીં પણ જેમના દેહના અવસાન પછી માત્ર વીસજ વર્ષમાં જેમનું પુણ્યનામ તથા અદ્ભુત જીવનવૃત્તાંત સાંભળી પૂર્વ અને પશ્ચિમની પ્રજા આશ્ચર્યમાં ગરકાવ થઈ ગઇ છે તે મહાત્માના નામથી આ સંઘની પ્રતિષ્ઠા થવી જોઇએ. આપણે સર્વે પ્રભુના સેવકો છીએ, અને તેથી આપ સર્વ આ કાર્યમાં સહાયતા આપો. એમ ઇચ્છું છું."

શ્રીરામકૃષ્ણમિશનની સ્થાપના

શ્રીયુત ગિરિશચંદ્ર ઘોષ વગેરે હાજર રહેલા ગૃહસ્થભક્તોએ આ ઠરાવને અનુમોદન આપ્યું, અને રામકૃષ્ણ સંઘની ભાવી કાર્યપ્રણાલી વિષે ચર્ચા શરૂ થઇ. "રામકૃષ્ણ પ્રચાર અથવા રામકૃષ્ણમિશન" એવું આ સંઘનું નામ રાખવામાં આવ્યું. તેના ઉદ્દેશ-વ્રત વગેરે નીચે ઉતારૂં છું:—

ઉદ્દેશ:—મનુષ્યોના કલ્યાણને અર્થે શ્રીરામકૃષ્ણે જે તાત્ત્વિક વ્યાખ્યાઓ પ્રબોધી છે, અને જે પવિત્ર ભાવનાઓ તેમના જીવનમાં સફળ થઇ છે તેનો પ્રચાર કરવો, અને મનુષ્યોની શારીરિક-માનસિક તથા પારમાર્થિક ઉન્નતિને અર્થે બની શકે તેટલી સહાય આપવી; એ આ મિશનનો-પ્રચારનો ઉદ્દેશ છે.

વ્રત:—જગતના સર્વ ધર્મ-મતો એક-અક્ષય-સનાતન ધર્મનું રૂપાંતર માત્ર છે, એમ માની પ્રત્યેક ધર્માવલંબીમાં પરસ્પર આત્મીયતા સ્થાપવાની ખાતર શ્રીરામકૃષ્ણે જે કાર્યની શરૂઆત કરી છે, તેને

કાયમ ટકાવી રાખવી; એ આ પ્રચારનું મુખ્ય વ્રત છે.

કાર્યપ્રણાલી:—મનુષ્યોની સાંસારિક તથા આધ્યાત્મિક ઉન્નતિની ખાતર વિદ્યાદાન આપી શકે એવા યોગ્ય શિક્ષકો તૈયાર કરવા, તેમજ કારીગરો અને પરિશ્રમ કરી આજીવિકા ચલાવનારાઓને ઉત્સાહ આપી વેદાન્ત અને તેવા બીજા ધર્મભાવો કે જે શ્રીરામકૃષ્ણના જીવનમાં વ્યાપ્ત હતા તેનો જનસમાજમાં પ્રચાર કરવો; એ આ મિશનની કાર્યપ્રણાલી છે.

ભારતવર્ષીય કાર્ય:—ભારતવર્ષના દરેક નગરમાં, જેઓ આચાર્યવ્રત ગ્રહણ કરવાની અભિલાષાવાળા હોય તેવા ગૃહસ્થો તથા સંન્યાસીઓને શિક્ષણ આપવાને માટે આશ્રમોની સ્થાપના કરવી; અને શિક્ષિત ઉપદેશકોને દેશ–દેશાંતરમાં મોકલી જનસમાજને સુશિક્ષિત કરવાનું કાર્ય ભારતવર્ષી સંસ્થાઓએ બજાવવું.

વિદેશીય કાર્યવિભાગ:—ભારતની બહાર આવેલા પ્રદેશોમાં "વ્રતધારી"ઓ મોકલવા અને તે દેશોમાં સ્થપાયેલા આશ્રમોની સાથે ભારતીય આશ્રમોનો સંબંધ દ્રઢ કરી પરસ્પરની સહાનુભૂતિમાં ઉમેરો કરવો, તેમજ નવા આશ્રમોની સ્થાપના કરવી.

સ્વામીજીએ પોતે ઉક્ત સંસ્થાનું સામાન્ય પ્રમુખપણું સ્વીકાર્યું. સ્વામી બ્રહ્માનંદને કલકત્તા ખાતેની શાખાના સભાપતિ નીમ્યા; અને સ્વામી યોગાનંદ તેમના સહાયક નિમાયા. બાબુ નરેંદ્રનાથ મિત્ર એટર્ની મહાશય સેક્રેટરી તરીકે અને ડાકટર શશિભૂષણઘોસ, તથા બાબુ શરચ્ચંદ્ર સરકાર ભંડારના સેક્રેટરી તરીકે નિમાયા. શિષ્યની નિમણુંક શાસ્ત્રપાઠક તરીકે થઈ. સાથે સાથે એવો પણ એક નિયમ ઠરાવવામાં આવ્યો કે દર રવીવારે સાંજે ચાર વાગે બાબુ બલરામને ત્યાં આ સભાનો મેળાવડો થાય. સભાની સ્થાપના પછી બરાબર ત્રણ વર્ષ સુધી પ્રત્યેક રવીવારે બાબુ બલરામને ત્યાં સભાના મેંબરો એકત્ર

થતા હતા. સ્વામીજી પુનઃ યૂરોપની યાત્રાએ ગયા તે પહેલાં તેઓ પોતે પણ બને ત્યાંસુધી આ સભામાં દરેક વખતે હાજરી આપતા અને કોઇ વખત ઉપદેશ આપીને તો કોઇ વખત કિન્નરકંઠે કોઇ ગાન ગાઇને શ્રોતાવર્ગને આનંદિત—મોહિત કરતા.

ઉક્ત સભા સ્થપાયા પછી સર્વ મેમ્બરો પોતપોતાને ત્યાં ગયા; એટલે યોગાનંદ સ્વામી ભણી નજર કરીને સ્વામીજીએ કહ્યું કે:—"કાર્યનો આરંભ તો થઇ ગયો. હવે જો, કે ગુરૂદેવની ઇચ્છાથી કામ કેટલું આગળ વધે છે!"

ગુરૂદેવનું યથાર્થ સ્વરૂપ

સ્વામી યોગાનંદ:—તમારૂં બધું કામ વિદેશી પદ્ધત્તિએ ચાલે છે. શું ગુરૂદેવનો તેવો ઉપદેશ હતો?

સ્વામીજી:—ગુરૂદેવનો ઉપદેશ આથી જૂદા પ્રકારનો હતો, એમ તું કેવી રીતે જાણી શક્યો? અનંતભાવમય ગુરૂદેવને શું તમે તમારી સંકુચિત સીમામાંજ પૂરી રાખવા માગો છો? હું એ સંકુચિત સીમાઓને તોડી ગુરૂદેવની વિશાળ ભાવનાઓને પૃથ્વીમાં સર્વત્ર ફેલાવવાનો પ્રયત્ન કરીશ. ગુરૂદેવે પોતાની પૂજા કે સ્તુતિ કરવાનો અથવા તો બીજાઓની પાસે પોતાની પૂજા કરાવવાનો ઉપદેશ કદાપિ આપ્યો નથી. તેમણે જે જે સાધન—ભજનો, જે જે ધ્યાન—ધારણાઓ તથા જે જે ઉચ્ચધર્મભાવનાઓ સંબંધી ઉપદેશ કર્યો છે તેનો અનુભવ કરી જગતના જીવોને સદુપદેશ કરવો એજ આપણું કર્ત્તવ્ય છે. અનંતમત અને અનંતમાર્ગો અત્યારે પ્રચલિત છે. આવા સંપ્રદાયથી છલકાઇ જતા જગતમાં એક નવો સંપ્રદાય તૈયાર કરવા માટે આપણો જન્મ નથી. ગુરૂદેવના ચરણનો આશ્રય મેળવવા આપણે ભાગ્યશાળી બન્યા છીએ; અને એટલાજ માટે જગતના માણસોને પ્રભુની પવિત્ર ભાવનાઓ અર્પણ કરવા અર્થેજ આપણું જીવન છે.

ગુરૂદેવની અસંખ્ય સહાયતાઓ

યોગાનંદ સ્વામી કાંઇ પણ વાંધો ઉઠાવ્યા વગર શાંતરીતે સાંભળતા બેસી રહ્યા. સ્વામીજી આગળ બોલવા લાગ્યા:—"મેં મારી જીંદગીમાં ગુરૂદેવની દયાના સેંકડો—હજારો પુરાવા મળવ્યા છે. ગુરૂદેવે પોતેજ મારી પાછળ રહીને મારી મારફતે બધું કામ કરાવ્યું છે એમ કહું તોપણ કશી અતિશયોક્તિ નથી. જ્યારે ભૂખ અને તરસથી તરફડતો હઉં, જ્યારે વૃક્ષની છાયા નીચે ઘાસમાં આળોટતો હઉં, અને જ્યારે લંગોટી બાંધવા જેટલું વસ્ત્ર પણ ન મળતું હોય ત્યારે ખુદ ગુરૂદેવે દયાવશ થઈ મને અનેકવાર સહાય કરી છે. એમ ન હોય તો એક ફુટી બદામ પા નહીં હોવા છતાં દુનીઆમાં ફરવાનો નિશ્ચયજ કેમ ઉદ્‌ભવે? વળી, વિચાર કરી જુઓ કે એજ વિવેકાનંદના દર્શન કરવાને માટે ચીકાગો જેવા શહેરના રસ્તા ઉપર એક વખત ધક્કામુક્કં ચાલી રહી હતી! ગુરૂદેવની દયા પ્રાપ્ત ન કરી હોય એવા કોઇ એકાદ માણસને એથી સોમાભાગનું પણ સન્માન મળે તો તે ગાંડોજ બની જાય! છતાં એટલું એટલું સન્માન પણ ગુરૂકૃપાથી હજમ કરી શકયો છું—પ્રભુની ઇચ્છાથી સર્વત્ર વિજયજ મળતો રહ્યો છે! આ વખતે એવો નિશ્ચય કર્યો છે કે હવે આ દેશમાં પણ કાંઇક કાર્ય કરી જવું. તમે લોકો શંકા કે સન્દેહ કર્યા વિના મને મદદ આપો; એજ મારી ઇચ્છા છે. ગુરૂકૃપાથી આપણા સર્વ પ્રયત્નો સફળ થશે."

સ્વામી યોગાનંદઃ—તમારી ઇચ્છા હશે તે પ્રમાણેજ થશે. અમે તો તમારા કાયમને માટે આજ્ઞાધીન છીએ. ગુરૂદેવ આપની મારફતેજ બધું કામ કરે છે એવો અમને પણ અનેક વખતે વિશ્વાસ ઉપજ્યો છે, પરંતુ કોઇ કોઇ વખત શંકા થઇ આવે છે, કારણ કે ગુરૂદેવની પોતાની કાર્યપદ્ધતિ પ્રત્યક્ષ જોઇ છે, એટલે આપણે તેમના

નિર્ધારિત માર્ગથી વેગળા તો નથી જતાને? એવી ક્વચિત્ શંકા થઈ આવે છે; તેથીજ પ્રસંગોપાત સંશયના ઉદ્દગાર નીકળી જાય છે.

સ્વામીજી:—બીજી એક વાત તું જાણે છે? સાધારણ ભક્તો ગુરૂદેવને જેટલા અને જેવા પ્રમાણમાં પીછાની શક્યા છે તેવાજ કાંઇ વસ્તુતઃ આપણા પ્રભુ નહોતા. તેઓ અનંતભાવમય હતા. બ્રહ્મજ્ઞાનનો તો કોઇ વખત અંત પામી શકાય, પરંતુ પ્રભુના અગમ્યભાવોનો પાર પામવો, એ સહેલી વાત નથી. તેમના માત્ર એકજ કૃપાકટાક્ષથી એક નહીં–પણ સેંકડો વિવેકાનંદો અત્યારે તૈયાર થઈ શકે. છતાં તેઓ તેમ નહીં કરતાં ઇચ્છાપૂર્વક મારી મારફતજ કાર્ય કરાવે છે–મને પોતાને તેમનું એક યંત્ર બનાવી ઇચ્છા પ્રમાણે દોરી જાય છે. તુંજ કહે કે ત્યાં આગળ મારૂં શું ચાલે?

એટલું કહીને સ્વામીજી બીજા કાંઇ કામ માટે અન્યત્ર ચાલ્યા ગયા. સ્વામી યોગાનંદે શિષ્યને કહ્યું કેઃ–"અહા! જોયું ને? નરેંદ્રની વિશ્વાસમયી વાણી સાંભળી ને? કહે છે કે ગુરૂદેવના એકજ કૃપાકટાક્ષથી લાખો વિવેકાનંદો તૈયાર થઇ શકે! કેટલી ગુરૂભક્તિ! આપણામાં તેમનાથી સોમાભાગ જેટલી પણ ભક્તિ હોત તો ભાગ્યશાળી બની ગયા હોત."

સ્વામીજી માટેનો ગુરૂદેવનો અભિપ્રાય

શિષ્ય:—મહાશય, સ્વામીજીના સંબંધમાં ગુરૂદેવનો પોતાનો કેવો અભિપ્રાય હતો?

સ્વામી યોગાનંદ:—તેઓ (શ્રીરામકૃષ્ણ પરમહંસ) કહેતા કે "આવું યોગ્યપાત્ર આ સમયમાં આ જગતમાં બીજું કોઇ નથી!" કોઈ વખત તો તેઓ એમ પણ કહેતા કેઃ "નરેંદ્ર પુરૂષ છે–તે પ્રકૃતિ છે–નરેંદ્ર તેનું શ્વસુરગૃહ છે." કોઇવાર વળી કહેતા કેઃ–"અખંડનું ઘર–કે જ્યાં સકળ દેવ–દેવીઓ બ્રહ્મથી પોત–પોતાનું અસ્તિત્વ જૂદું રાખી

શક્યાં નહોતાં–સર્વ તલ્લીન થઇ ગયાં હતાં અને માત્ર સાત ઋષિઓજ પોતપોતાનું અસ્તિત્વ પૃથક્ પૃથક્ રાખી ધ્યાનમાં નિમગ્ન થયા હતા, તે પૈકીના એક ઋષિનો અંશાવતાર તે આ નરેંદ્ર છે." કોઇ કોઇ વખત એમ પણ કહેતા કેઃ–" જગત પાળક નારાયણે, જે નર અને નારાયણની મૂર્ત્તિ ધારણ કરી જગતનું કલ્યાણ કરવા તપસ્યા કરી હતી તે **નર** ઋષિનો અવતાર આ નરેંદ્ર છે." કોઇ વખત એમ પણ કહી દેતા કેઃ–"શુકદેવની માફક **એને** માયા સ્પર્શ પણ કરી શકી નથી."

શિષ્યઃ—એ બધી વાતો શું સત્ય હશે? ભાવાવેશમાં આવીને તો તેમણે એમ નહીં કહી દીધું હોય?

યોગાનંદઃ—એમની વાતજ નિરાળી હતી. ભૂલે–ચૂકે પણ એમના મુખમાંથી કોઇ દિવસ મિથ્યા વાર્તા નીકળવા પામી નથી.

શિષ્યઃ—જો તેમજ હોય તો સમયે સમયે જૂદાં જૂદાં રૂપો આપવાનું શું કારણ?

સ્વામી યોગાનંદઃ—તું સમજ્યો નહીં. ઉપર કહ્યું તે સર્વનો સમગ્ર પ્રકાશ નરેંદ્રમાં છે, એમ જણાવવાનો તેમનો આશય હતો. નરેંદ્રમાં એક ઋષિના જેટલું વેદજ્ઞાન, શંકરના જેવો ત્યાગ, બુદ્ધના જેવું હૃદય, શુકદેવના જેવું માયારહિતપણું અને બ્રહ્મજ્ઞાનનો સંપૂર્ણ વિકાસ એ સર્વ વસ્તુઓ સાથેજ રહેલી છે એ તું પોતે નથી જોઇ શકતો? એટલાજ માટે ગુરૂદેવ પ્રસંગોપાત જૂદા જૂદા ભાવથી બોલતા. તેમનું કહેવું અક્ષરશઃ સત્ય છે.

શિષ્ય આ વાત સાંભળી મુગે મ્હોડે બેસી રહ્યો. તેટલામાં સ્વામીજી બહારથી આવ્યા અને શિષ્યને પુછ્યું કેઃ–" તારા દેશમાં પરમહંસ દેવનું નામ લોકો બરાબર જાણે છે?"

શિષ્યઃ—અમારા દેશમાંથી એક માત્ર **નાગ** મહાશયજ સૌ પહેલાં ગુરૂદેવ પાસે આવ્યા હતા. **નાગ** મહાશય પાસેથી વાતો સાંભળી

સાંભળીને, પાછળથી અનેકને શ્રીગુરૂદેવ સંબંધી વિશેષ વાતો જાણુ-વાની જીજ્ઞાસા પ્રકટી છે; છતાં ગુરૂદેવ એક ઇશ્વિરાવતારરૂપે હતા, એ વાતનો નિશ્ચય અમારા દેશમાં ભાગ્યેજ કોઇને થયો હશે. કેટલાએક તો તે વાતને વ્હેમ ગણી તિરસ્કારી કાઢે છે.

સ્વામીજીઃ—એ વાત ઉપર વિશ્વાસ આવવો એ શું જેવી તેવી વાત છે? અમે પોતે હાથ—પગ તથા નસે—નસ અને રોમે—રોમની પરીક્ષા કરી, તેમના મુખથી વારંવાર વાતો સાંભળી, ચોવીસે ચોવીસ કલાક તેમના સમાગમમાં રહ્યા, છતાં હજી અમને પણ વચમાં વચમાં સંદેહ થઈ આવે છે, તોપછી બીજાની તો વાતજ શું કરવી!!

શિષ્યઃ—મહાશય, ગુરૂદેવ પોતે પુર્ણબ્રહ્મ—ભગવાન હતા, એ વાત એમણે પોતાના મુખથી આપને કોઇ દિવસ કહેલી ખરી?

સ્વામીજી—ઘણીવાર. મને એકલાનેજ નહીં—સર્વને એ પ્રમાણે કહેલું. મને બરાબર યાદ છે કે જ્યારે તેઓ કાશીપુરના બગીચામાં રહેતા હતા અને જ્યારે શરીર છૂટવાનો સમય નજીક હતો, ત્યારે એક દિવસ તેમના બીછાના પાસે બેસી મેં મનમાં ને મનમાંજ નિશ્ચય કર્યો કે જો અત્યારે ગુરૂદેવ પોતે એમ કહે કેઃ—"હું પોતે ભગવાન છું" તોપછી તેઓ ખરેખરજ પ્રભુસ્વરૂપ છે, એવી શ્રદ્ધા રાખવી. શરીર છૂટવાને માત્ર બેજ દિવસ બાકી રહેલા હતા, દેહ ક્ષીણપ્રાય થઇ ગયો હતો, છતાં હું બેઠો બેઠો વિચાર કરતો હતો, તેટલામાંજ તેમણે મારા તરફ દ્રષ્ટિ કરી અને કહ્યું કેઃ—"રામ નામ અને કૃષ્ણ નામથી જે તને પરિચિત છે, તે બન્ને અત્યારે આ રામ-કૃષ્ણના શરીરમાં વર્તમાન છે. તારી વેદાન્તની દ્રષ્ટિને એક બાજુ રહેવા દઇને જોજે." હું તો આ વાણી સાંભળીને દિગ્મૂઢજ બની ગયો. આવીરીતે સાક્ષાત્ પ્રભુના મુખથી વારંવાર સાંભળવા છતાં હજી પણ અમને સંપૂર્ણ વિશ્વાસ થયો નથી—ઘણીવાર સંદેહ અને

નિરાશાને લઇને મન હાલક-ડોલક થવા માંડે છે. અમારી પોતાની દશા આવી છે તોપછી બીજાની તો વાતજ શું કરવી? આપણા જેવાજ દેહવાળા એક મનુષ્યનો ઇશ્વર તરીકે નિશ્ચય કરવો એ બહુ વિકટ કામ છે. સિદ્ધ-બ્રહ્મજ્ઞ વગેરેની ભાવનાઓજ આપણી પાસે રહી ગઇ છે. એથી આપણને કાંઇ આવતુંયે નથી અને જતુંયે નથી. ગુરૂદેવના જેવા પુરૂષોત્તમ જગતમા કોઇ દિવસ પૂર્વે અવતર્યા નથી. સસારના ઘોર અંધકારમા અત્યારે એ મહાપુરૂષજ એક માત્ર દીવા-દાંડી સમાન છે! એમના પ્રકાશથી મનુષ્યો અત્યારે પણ સંસાર-સાગરની પેલી તરફ પહોચી શકે છે.

શિષ્યઃ—મહાશય, હુ તો એમ ધારૂં છું કે જ્યાંસુધી કોઇ પણ માણસ પોતાની નજરે દેખે નહીં, પોતાના કાને સાંભળે નહીં, ત્યાંસુધી કોઇને વિશ્વાસ થાય નહીં. કહે છે કે આપણા મથુર બાબુએ એ વિષે બહુ બહુ અવલોકન કર્યું છે, અને તેથીજ તેમનો ગુરૂદેવ સંબંધી વિશ્વાસ મજબૂત છે.

ગુરૂકૃપાનું સ્વરૂપ

સ્વામીજીઃ—જેને વિશ્વાસ થતો નથી તેને વસ્તુસ્થિતિ જોવા પછી પણ વિશ્વાસ થતો નથી. વિશ્વાસ રાખવા જેવી કોઇ ઘટના બનેલી પ્રત્યક્ષ નિહાળે તો તેને પણ સ્વપ્ન કે મગજનો વિકાર ગણી તુચ્છકારી કહાડે. દુર્યોધને વિશ્વરૂપ જોયું હતું અને અર્જુને પણ જોયું હતું; અર્જુનને વિશ્વાસ થયો અને દુર્યોધનને માયાજાળ લાગી. અંતર-માંથી પ્રભુ પોતે જ્યાંસુધી સમજાવે નહીં અથવા કહે નહીં ત્યાં સુધી કોઇ વિશ્વાસુ બની શકે નહીં. કેટલાએ એવા ભક્તો પણ છે કે જેણે ગુરૂદેવ સંબંધી કાંઇ જોયું નથી, તેમજ પૂરૂં સાંભળ્યું પણ નથી, છતાં તેમને સોળે સોળ આના વિશ્વાસ બંધાયો છે; અને વળી કેટલાએક એવા પણ છે કે તેઓ બાર-બાર વરસ સાથે રહેવા છતાં,

અને અનેક પ્રભાવો જોવા છતાં હજી સંદેહમાંજ ડુબેલા છે. ટુંકામાં 'તેમની કૃપા' એ વસ્તુજ જૂદી છે. છતાં લાગ્યા રહેવાથી—મંડયા રહેવાથી તેમની કૃપા પણુ પ્રાપ્ત કરી શકાય છે.

શિષ્યઃ—કૃપાને માટે કોઈ નિયમ છે, મહાશય?

સ્વામીજીઃ—છે પણ ખરો અને નથી પણ ખરો.

શિષ્યઃ—તે કેવી રીતે?

સ્વામીજીઃ—જેઓ મન—વચન—કાયથી સર્વદા પવિત્ર હોય, જેઓની ભક્તિ પ્રબળ હોય, જેઓ સારાસારનો નિર્ણય કરવામાં વિવેકી હોય, અને જેઓ ધ્યાન—ધારણામાં તલ્લીન હોય તેમના ઉપર પ્રભુની કૃપા ઉતરે છે. છતાં એ પણ સત્ય છે કે પ્રકૃતિના સર્વ નિયમો—Natural law પ્રભુને કોઇ પ્રકારે બાંધી શકતા નથી—પ્રભુ નિયમોથી બંધાયેલો નથી. ગુરૂદેવ પોતેજ કહેતા કેઃ—"જાણે બાળકનોજ સ્વભાવ."

એટલાજ માટે ઘણીવાર એવું જોવામાં આવે છે કે કોટિ જન્મ સુધી સાદ કરવા છતાં કોઇ વખત કોઇ જવાબ આપતું નથી અને કેટલીકવાર એવું પણ જોઇએ છીએ કે જેઓને આપણે પાપી—તાપી અને નાસ્તિક કહેતા હોઇએ છીએ તેમનામાં અચાનક ચિત્પ્રકાશ ભભૂકી નીકળે છે—એવાઓ ઉપર પ્રભુ પોતે યાચના વિના કૃપા વરસાવવી શરૂ કરી દે છે! અહીંઆં કદાચ તું એમ કહીશ કે એવા નાસ્તિકોના પૂર્વભવના પુણ્યોનું બળ હોય અને ઇશ્વિરીકૃપા થઇ હોય તો? પરંતુ યાદ રાખજે કે પ્રભુની કૃપાનું રહસ્ય સમજાવું બહુ કઠિન છે. ગુરૂદેવ પોતે કહેતા કેઃ—"એક માત્ર તેમના તરફ નિર્ભર રહો—પવન ફૂંકાય છે તેમાં એક પર્ણરૂપે મળી જાઓ." વળી કોઇ વખત એમ પણ કહેતા કે **"પ્રભુની કૃપાનો વાયુ તો વહીજ રહ્યો છે—તમે તમારા શઢો ચડાવો ને?"**

શિષ્યઃ—બહુ નવાઇ જેવી વાત છે, કોઇ યુક્તિજ નભી શકે નહીં.

સ્વામીજીઃ—દેશ–કાળ નિમિત્તથી જેની સીમાઓ નક્કી થઇ ગઇ છે અને જે સંસારમાં માયાનો અધિકાર પ્રવર્ત્તે છે તેજ જગતમાં યુક્તિ અને તર્ક ચાલી શકે. પ્રભુ તો દેશ–કાળાતીત છે, તેમનો નિયમ (Law) પણ છે, અને વળી તેઓ નિયમ–Law ની બહાર પણ છે. પ્રકૃતિના જે કાંઇ નિયમો છે તે તેમણેજ કર્યા છે, તેમનાથીજ થયા છે, અને છતાં પોતે એ સર્વની બહાર છે. જેના ઉપર તેમની કૃપા થાય તે તેજ ક્ષણે–તેજ મુહૂર્તે નિયમની સીમાની પાર–Beyona Law ચાલ્યો જાય. એટલાજ માટે કૃપાપ્રાપ્તિનો કોઇ ખાસ નિયમ–conditio n નથી. તેમની કૃપા એટલે તેમની મરજી–ઇચ્છા–આ જગત–સૃષ્ટિ એ તેમની ઇચ્છા માત્ર છે–" **लोकवत्तु लीला कैवलयम्**–જેઓ ઇચ્છા માત્રથી આવું જગત ઉપજાવી શકે અને નાશ પણ કરી શકે, તેઓ શું કૃપા માત્રથી કોઇ મહાપાપીને મુક્તિ ન આપી શકે ? છતાં એટલું છે કે કોઇને સાધન–ભજન કરવાનો પ્રસંગ આપે અને કોઇને ન પણ આપે. તેમાં પણ તેમની ઇચ્છા–તેમની મરજી !

શિષ્યઃ—મહાશય, વાત બરાબર બંધબેસતી નથી. જરા સમજાય તેમ કહો.

સ્વામીજીઃ—સમજીને શું કરવું છે ? બને ત્યાંસુધી ખંતપૂર્વક મંડયો રહે. એમ થવાથી આ સર્વ જંજાળ સ્વયમેવ દૂર થઇ જશે. વિચાર પૂર્વક સતત્ મંડયા રહેવું જોઇએ. કામિની અને કચનમાંથી મનને પાછું હઠાવી, સદસદ્ નિર્ણય કરનારી વિવેકદ્રષ્ટિને જાગ્રત રાખી, હુ દેહ નથી–એવા વિદેહભાવે રહેવાનો સદા પ્રયત્ન કરવો જોઇએ; એટલુંજ નહી પણ હું સર્વજ્ઞ આત્મા છું, એવી ભાવના પણ પ્રબળતર બનાવતા જવું જોઇએ. આ પ્રમાણે લાગ્યા રહેવું એનુંજ નામ પુરૂષાર્થ. આવી રીતના પુરૂષાર્થથી પ્રભુમાં નિર્ભરતા આવશે–અને જેને પંચમ પુરૂષાર્થ કહેવામાં આવે છે તે ત્યારે સફળ થશે.

થોડીવાર રહીને પુનઃ સ્વામીજી બોલવા લાગ્યાઃ—પ્રભુની તમારા ઉપર કૃપા ન હોય તો તમે અહીંઆં આવીજ ન શકો. ગુરૂદેવ પોતે કહેતા હતા કે જેઓના ઉપર ઇશ્વરની કૃપા થઈ છે તેઓ અહીંઆં આવશે, આવશે ને આવશેજ. કદાચ અહીંઆં ન આવી શકે તો પણ તેઓ ગમે ત્યાં રહે અને ગમે તે કરે તો પણ અહીંઆંની વાતોથી અને અહીંઆંની ભાવનાઓથી તેઓ હમ્મેશા તલ્લીન રહેવાનાજ. તું તારો પોતાનોજ દાખલો લે. નાગ મહાશય કે જેઓ ઇશ્વરની કૃપાને બરાબર સમજી શકયા છે, તેમનો પરિચય થવો એ શું તારે માટે ઇશ્વરકૃપા ન હોય તો શું કોઇ કાળે બની શકે? "**अनेक जन्मसंसिद्धस्ततो याति परां गतिम्**—જન્મ-જન્માંતરની સુકૃતિઓ ફળે ત્યારેજ એવા મહાપુરૂષના દર્શનનો લાભ મળે. શાસ્ત્રમાં ઉત્તમભક્તિનાં જે સર્વ લક્ષણો ગણાવવામાં આવ્યાં છે તે સર્વ લક્ષણો **નાગ** મહાશયમાં રહેલાં છે. **तृणादपिसुनीचेन**—એમ જે કહેવાય છે તે એક માત્ર **નાગ** મહાશયમાંજ પ્રત્યક્ષ થાય છે. ધન્ય છે તેમની જન્મભૂમિને—ધન્ય છે આ ભારતવર્ષને કે એવા મહાપુરૂષના પદસ્પર્શથી આ દેશ પવિત્ર બની ગયો છે!"

નૂતન સંપ્રદાય થઇ પડવાનો ભય

એટલું કહેતા કહેતામાં સ્વામીજીએ મહાકવિ શ્રીયુત ગિરિશચંદ્ર ઘોષ મહાશયને ત્યાં જવાની ઇચ્છા પ્રકટ કરી. તેમની સાથે સ્વામી યોગાનંદ તથા શિષ્ય પણ હતો. **ગિ**રિશ બાબુને ત્યાં ગયા પછી સ્વામીજીએ બેસતાં બેસતાં વાતની શરૂઆત કરી કેઃ—" જી. સી. આજ કાલ, મન બહુ મુઝાયા કરે છે. આ કરૂં કે તે કરૂં કે શું કરૂં? જગતમાં ગુરૂદેવનો મહિમા ફેલાવવા શું પ્રયત્ન કરવો તેની બરાબર સમજણ પડતી નથી. જો કટિબદ્ધ થઇને તેવો પ્રયત્ન કરૂંછું તો વખત જતાં એક સંપ્રદાય બંધાઈ જાય એવો ભય રહ્યા કરે છે,

અને એટલાજ માટે કાંઇક સંકોચ રાખી વર્તન કરવું પડે છે. કોઈ કોઈ વખત મનમાં એમજ થઇ આવે છે કે સંપ્રદાય બધાઇ જતો હોય તો પણ ભલે, પરન્તુ પાછો વિચાર થાય છે કે ના–તેમ તો નજ કરવુ. ગુરૂદેવનુ મૂળસૂત્ર સમદર્શિતાનું હતું. તેને આઘાત ન પહોચે તેરીતે વર્તવુ એ આપણો પરમધર્મ છે. આવા આવા વિચારોથી બહુ બહુ સભાળીને પગલું ભરવું પડે છે. તમારો શું અભિપ્રાય છે? સ્પષ્ટ કહો. ”

ગિરિશ બાબુઃ—“ હુ શું કહી શકુ ? આપ પોતેજ પ્રભુના હાથના યત્ર છો. જે કાંઈ કરવાનુ છે તે તમારેજ કરવાનું છે. હું વિશેષ કાઇ સમજતો નથી. માત્ર એટલું જાણું છુ કે પ્રભુની શક્તિ આપની મારફતેજ બહાર આવે છે.”

સ્વામીજીઃ—હુ ધારું છુ કે હું પોતે મારી ઇચ્છામાં આવે તે પ્રમાણે કાર્ય કરતો જઉ છુ, છતા જ્યારે આપત્તિ–વિપત્તિ કે અભાવ–દારિદ્રયના આવી પડુ છુ ત્યારે ગુરૂદેવ પોતેજ માર્ગદર્શક થઇને મને સીધો માર્ગ બતાવી દે છે, એટલુ તો હુ સ્પષ્ટરીતે જોઇ શક્યો છુ. આટલુ આટલુ છતાં પ્રભુની શક્તિનું લેશ પણ માપ હું કાઢી શક્યો નથી.

ગિરિશ બાબુઃ—તેઓ પોતે કહેતા કેઃ–“ બધુ સમજાયુ એટલે પછી કાઇંજ નહીં રહે. કોણ કરશે, કોને માટે કરશે અને શા માટે કરશે ? એ પ્રશ્નો નિરૂત્તરજ રહી જશે. ”

આ પ્રમાણે વાતચીત ચાલતી હતી તેટલામાં એકાએક અમેરિકાની વાતોનો પ્રસંગ નીકળી પડયો. પાછળથી જણાયુ કે ગિરિશ બાબુએ પોતેજ જાણી–જોઇને સ્વામીજીની વાતોને એક બાજુએ રહેવા દઇ અમેરિકાનો પ્રસંગ કહાડયો હતો. આમ કરવાનું શું કારણ હતું એવો શિષ્યે પ્રશ્ન કર્યો ત્યારે ગિરિશ બાબુએ જવાબમાં જણાવ્યુ કેઃ— “ ગુરૂદેવના શ્રીમુખથી અમે સાંભળ્યું છે કે જો આ પ્રકારની વાતો

વધારે ને વધારે થવા લાગશે તો સ્વામીજીનો સંસારવૈરાગ્ય તથા ઇશ્વિરભક્તિ એકદમ પ્રબળતાથી જાગ્રત થઈ જશે; અને જો આમ થયું, એટલે કે જો સ્વામીજી પોતાના સ્વરૂપના અનુભવમાં ગાઢ તલ્લીન બની ગયા તોપછી તેમનો દેહ એક ક્ષણુવાર પણ ટકી શકશે નહીં." એટલાજ માટે ગુરૂભક્તિની વાતોમાંથી વિષયાંતર કરી સ્વામીજીને અમેરિકા સંબંધી વાતો કરવામાં મેં રોકયા હતા. હવે મને સમજાયું કે જ્યારે સ્વામીજી ગુરૂદેવ સંબંધી કથા—વાર્તા કહેવામાં ગુરૂભાઇઓની સમક્ષ તલ્લીન બની જતા ત્યારે સ્વામીજીને બીજા પ્રસંગની વાતોમાં ઉતારવાની ગુરૂભાઇઓ યુક્તિ કરતા, તેનું પણ એજ કારણ હોવું જોઇએ. તે ગમે તેમ હો. સ્વામીજી અમેરિકા સંબંધી વાતો કરવામાં ગુંથાયા. તે દેશની સમૃદ્ધિ, સ્ત્રી—પુરૂષોના ગુણાવગુણ તથા ભોગવિલાસ વગેરેની વાતો બહુ વખત સુધી ચાલી.

प्रसंग १० मो.

સ્થાન—કલકત્તા. ઈ. સ. ૧૮૯૭

સાયણાચાર્યના ભાષ્યનું વાંચન

આજ દસ દિવસ થયાં સ્વામીજી પાસે શિષ્ય ઋગ્વેદનું **સાયણભાષ્ય** વાંચે છે. સ્વામીજી **બાગ**-બજારમાં સ્વ૦ બલરામ બસુને ત્યાંજ રહે છે. મેક્ષમુલરે અનેક સંખ્યાઓમાં સંપાદિત કરેલું ઋગ્વેદ એક સારા ગૃહસ્થને ત્યાંથી આશ્રમમાં મંગાવ્યું હતું. એક તો નૂતન ગ્રંથ અને વળી વૈદિક ભાષા, તેથી વાંચતાં વાંચતાં શિષ્યને અનેક ગુંચવણો પડવા લાગી. આથી સ્વામીજી શિષ્યને "અરે બંગાલી" એમ કહી અનેકવાર સસ્નેહ મશ્કરી કરતા અને ગુંચવણભર્યા શબ્દોનો ઉચ્ચાર તથા અર્થ કહી સંભળાવતા. વેદનું અનાદિત્વ સિદ્ધ કરવા **સાયણે** જે અદ્ભુત યુક્તિ કૌશલ્ય દર્શાવ્યું છે, તેની વ્યાખ્યા કરતાં સ્વામીજી ભાષ્યકારની કેટલીક વેળા બહુ તારીફ કરતા, તો કોઇ સમય કોઈ પ્રમાણ સંબંધી પોતાનો મતભેદ છે, એમ જણાવી **સાયણ** પ્રતિ કટાક્ષ પણ કરતા.

મેક્ષમુલર એ સાયણાચાર્યનોજ અવતાર છે!

એક વખત આ પ્રમાણે વેદપાઠ ચાલતો હતો ત્યારે સ્વામીજીએ મેક્ષમુલર સંબંધે વાતચીતનો પ્રારંભ કરતાં જણાવ્યું કેઃ—" તું માનીશ? મને તો એમ લાગે છે કે **સાયણાચાર્યે** પોતેજ પોતાના ભાષ્યનો ઉદ્ધાર કરવા મેક્ષમુલરરૂપે ફરીથી જન્મ લીધો છે! ઘણા દિવસથી મારી તો એજ ધારણા હતી, તેમાં પણ જ્યારે મેક્ષમુલરનાં દર્શન

કર્યા ત્યારથી તો એ ધારણા દૃઢ થઈ ગઈ છે. મેક્ષમુલર જેવો ખંતી, ઉત્સાહી અને વેદ—વેદાન્તમાં પારંગત પંડિત આ દેશમા ભાગ્યેજ કોઈ હશે. તે સિવાય ગુરૂદેવ શ્રીરામકૃષ્ણપરમહંસ પ્રત્યે પણ કેવી અગાધ ભક્તિ! ગુરૂદેવને ઈશ્વરાવતારરૂપેજ મેક્ષમુલર માનતા! હુ જ્યારે તેમને ત્યા અતિથિ તરીકે ગયો ત્યારે પણ તેમણે મારો કેટલો સત્કાર કર્યો? એ વૃદ્ધ પુરૂપ અને વૃદ્ધ સ્ત્રીને જોવાથી એમજ લાગ્યુ કે જાણે વસિષ્ઠ અને અરૂન્ધતીની પેઠેજ તેઓ ઉભય, સસાર ચલાવ્યે જાય છે! હુ જ્યારે તેમની પાસેથી વિદાય થયો ત્યારે એ વૃદ્ધ પુરૂપના ચક્ષુઓમા આસુ ભરાઇ આવ્યાં હતાં."

સાયણાચાર્ય મ્લેચ્છપ્રદેશમાં કેમ જન્મે?

શિષ્યઃ—"પણ મહાશય, અગર **સાયણ** પોતેજ **મેક્ષમુલર** હોય તો આ પુણ્યભૂમિ—ભારતમાં જન્મ ન લેતાં મ્લેચ્છરૂપે મ્લેચ્છદેશમા શા માટે જન્મ લે?"

સ્વામી:—"અજ્ઞાનતાને લઈનેજ "હું આર્ય—તે મ્લેચ્છ" એવા વિભાગો પડયા છે, પરતુ જે પોતે વેદનો ભાષ્યકાર છે, અને જે જ્ઞાનની જ્વલંત મૂર્ત્તિ છે, તેને માટે તે વર્ણાશ્રમ જેવા જાતિ વિભાગ હોઈજ કેમ શકે? એવા પુરૂષોને તો એવા ભેદો અર્થશૂન્યજ લાગે છે! જીવોના ઉપકારની ખાતર તેઓ ગમે ત્યા જન્મ લઈ શકે છે. ખાસ કરીને જે દેશમાં વિદ્યા અને ધન એ ઉભયનું બળ છે ત્યાં જો જન્મ ન લે તો આવા મહાન્ ગ્રન્થનું છપાવવાનું ખર્ચજ ક્યાંથી મળે? સાંભળ્યુ છે કે—ઇસ્ટ ઇન્ડીઆ કંપનીએ આજ ઋગ્વેદ છપાવવા માટે નવ લાખ રૂપિયા રોકડા કાઢી આપ્યા છે! એટલેથી પણ આ કામ પૂરૂ થાય તેમ નહોતું. આ દેશના સેંકડો વૈદિક પંડિતોને માસિક પગાર આપી આ કાર્યમાં જોડવા પડયા હતા **વિદ્યા અને જ્ઞાનની પાછળ આવો ગંજાવર ખરચ અને આવી પ્રબળ જ્ઞાનતૃષ્ણા**

આ દેશમાં આ કાળે તેં ક્યાંઈ જોઈ છે? મેક્ષમુલરે પોતેજ ગ્રન્થની ભૂમિકામાં લખ્યુ છે કે તેને પચીસ વર્ષ તો કેવળ હસ્તલિપ–manuscript તૈયાર કરતાંજ લાગ્યાં હતાં ! અને વીસ વર્ષ તો ગ્રંથને છપાતાં લાગ્યાં હતાં ! ૪૫ વરસ સુધી એક ગ્રન્થની પાછળ આવીરીતે લાગ્યા રહેવું એ શું સામાન્ય મનુષ્યનું કાર્ય છે? હવે વિચાર કરી જો કે સાયણ પોતે ન હોય તો આમ બને ખરૂં?"

વેદ અનાદિ કેવી રીતે?

મેક્ષમુલર સંબંધે આ પ્રમાણે વાતચીત થઇ રહ્યા પછી ગ્રન્થપાઠ આગળ ચાલ્યો. વેદને આધારેજ આ સૃષ્ટિનો વિકાસ થયો છે, એવા સાયણના મતને આગળ ધરી, તેને ટેકો આપતાં સ્વામીજી બોલવા લાગ્યા કેઃ—"વેદ એટલે અનાદિ સત્યની સમષ્ટિ–(સમસ્તતા.) વેદપારગત ઋષિઓએ આ સર્વ સત્યોને પ્રત્યક્ષ કર્યાં. અતિપ્રિયદર્શી સિવાય–આપણા જેવા સાધારણ મનુષ્યોની દ્રષ્ટિએ તે પ્રત્યક્ષ થઇ શકે નહીં. એટલાજ માટે વેદમાં ઋષિ શબ્દનો અર્થ મંત્રાર્થદ્રષ્ટા એવો કરવામાં આવ્યો છે. એક માત્ર જનોઈ ધારણ કરવાથી તેઓ કાંઇ બ્રાહ્મણ બની ગયા નહોતા. બ્રાહ્મણાદિ જાતિ વિભાગો તો પાછળથી થયા છે. વેદ શબ્દાત્મક અર્થાત્ ભાવાત્મક અથવા અનંત ભાવોની સમષ્ટિ માત્ર છે. "શબ્દ" પદનો વૈદિક પ્રાચીન અર્થ "સુક્ષ્મભાવ" એવો થાય છે. એ સૂક્ષ્મભાવ પાછળથી સ્થૂલરૂપ લઈ પોતાને સ્પષ્ટ કરે છે. મતલબ કે જ્યારે પ્રલય થાય છે ત્યારે ભાવી સૃષ્ટિનાં સૂક્ષ્મ બીજો વેદમાંજ ઢંકાયેલાં રહે છે. એટલામાટે આપણે પુરાણમાં જોઇએ છીએ કે **મી**નાવતાર વખતેજ વેદનો ઉદ્ધાર થાય છે. સારાંશ કે પહેલાજ અવતારમાં વેદનો ઉદ્ધાર થયો. ત્યાર પછી તેજ વેદમાંથી ધીમે ધીમે સૃષ્ટિનો વિકાસ થવા લાગ્યો. અર્થાત્ વેદમાં રહેલા શબ્દના અવલંબનથી વિશ્વના સઘળા સ્થૂલ પદાર્થો એકે એકે તૈયાર થવા

બાગ્યા; કારણ કે સર્વ સ્થૂલ પદાર્થોનું સૂક્ષ્મરૂપ શબ્દ અથવા ભાવજ હોય છે. પૂર્વ-પૂર્વ કલ્પમાં એજ પ્રકારે સૃષ્ટિની ઉત્પત્તિ થઈ હતી. આ વાત તો વૈદિક સંધ્યાના મંત્રમાં પણ છે:—" **सूर्य चन्द्रमसौ धाता यथा पूर्वमकल्पयत् पृथिवीं दिवञ्चान्तरीक्षमक्षे स्वः** " સમજ્યો કે ? "

નાદમાંથી શબ્દ અને શબ્દમાંથી સ્થૂલ જગતની ઉત્પત્તિ શી રીતે સભંવે ?

શિષ્યઃ—પણ મહાશય, જો કોઈ વસ્તુજ ન હોય તો પછી શા ઉદ્દેશે શબ્દનો ઉચ્ચાર થાય ? તેમજ પદાર્થવિના પદાર્થનાં નામો પણ કેવી રીતે તૈયાર થાય ?

સ્વામીજીઃ—ઉપલક દ્રષ્ટિએ તેમ લાગે એ બનવાજોગ છે, પરંતુ વિચાર કરવાથી એ શંકા નિવૃત થઇ શકશે. એક ઘડાનો નાશ થવાથી કાંઈ ઘટત્વનો—ઘટપણાનો નાશ થતો નથી, કારણ કે ઘટ એ સ્થૂલ વસ્તુ છે, જ્યારે ઘટત્વ—ઘટપણું એ ઘટની સૂક્ષ્મ અવસ્થા અથવા તે શબ્દાવસ્થા છે, તે કદાપિ નાશ પામે નહીં. આ પ્રમાણે સઘળા પદાર્થોની શબ્દાવસ્થા તે સર્વ વસ્તુઓની સૂક્ષ્માવસ્થા છે; અને આપણે જેને જોઇએ છીએ અને અડકીએ છીએ તે સર્વ વસ્તુઓ, ઉપર કહી તે સૂક્ષ્મ અવસ્થા અથવા તો શબ્દ અવસ્થાનો સ્થૂલ વિકાસ માત્ર છે. જેવીરીતે કાર્ય અને કારણનો સંબંધ છે, તેવોજ સંબંધ અહિં પણ સમજી લેવો. જગતનો ધ્વંસ થવા છતાં જગતનો બોધક શબ્દ, અથવા તો સ્થૂલ પદાર્થોનાં સૂક્ષ્મસ્વરૂપો બ્રહ્મમાં કારણરૂપે રહેલાંજ હોય છે. જગતનો વિકાસ થાય તે પૂર્વે સૌ પહેલાં એ સૂક્ષ્મસ્વરૂપોમાં એકત્ર થયેલા પદાર્થો બહાર નીકળવા મથે છે, અને તેનો પ્રકૃતિસ્વરૂપ શબ્દગર્ભાત્મક અનાદિનાદ ઓંકાર પોતે પોતાની મેળે સ્ફુરે છે; પછી ધીમે ધીમે એકત્ર થયેલા પદાર્થો-

માંથી એક એક પદાર્થ ખાસ કરીને પ્રથમ તો સૂક્ષ્મ પ્રતિકૃતિનું અર્થાત્ શબ્દનું રૂપ લે છે, અને તે પછી સ્થૂલરૂપે સ્પષ્ટ થાય છે. એ શબ્દ એજ બ્રહ્મ–એ શબ્દ એજ વેદ. સાયણાચાર્યનો કહેવાનો આશય પણ તેજ છે. સમજ્યો ને?

શિષ્યઃ—મહાશય, બરાબર સમજાતું નથી.

સ્વામીજીઃ—જગતમાં જેટલા ઘટ છે તે સર્વનો નાશ થવા છતાં ઘટ શબ્દ તો રહીજ જાય છે, એટલું તો સમજી શકાય છે ને? તો પછી જગતનો ધ્વંશ થવા છતાં, અથવા તો જે જે વસ્તુઓ આ જગતમાં પ્રતીત થાય છે તે સર્વ વસ્તુઓનો ભાંગીને ચૂરો થઈ જવા છતાં, તે તે વસ્તુઓને ઓળખાવનારા શબ્દો રહી જાય કે નહીં? અને જો રહી જાય તો તેમાંથી પુનઃ સૃષ્ટિ કેમ ઉત્પન્ન ન થાય?

સંકલ્પસિદ્ધ ઋષિઓનું સામર્થ્ય

શિષ્યઃ—પરંતુ "ઘટ, ઘટ" એમ બોલવાથી ઘટ થોડોજ તૈયાર થાય?

સ્વામીજીઃ—તું અને હું એમ બૂમો પાડીએ તો અલબત્ત તૈયાર ન થાય, પણ સિદ્ધસંકલ્પ બ્રહ્મમાં ઘટની સ્મૃતિ થાય કે તુરતજ ઘટ તૈયાર થઈ જાય. એક સાધારણ સાધકની ઇચ્છા માત્રથી જો વિવિધ અચિંત્ય બનાવો બને છે તો પછી સિદ્ધસંકલ્પ–બ્રહ્મની તો વાતજ શું પૂછવી? સૃષ્ટિના વિકાસ પહેલાં, બ્રહ્મ પ્રથમ શબ્દાત્મક હોય છે, પછી તે **ओंकारात्मक** અથવા નાદાત્મક થાય છે, ત્યાર પછી પૂર્વ પૂર્વ કલ્પના વિવિધ વિશેષ વિશેષ શબ્દો–જેવા કે ભૂઃ ભુવઃ સ્વઃ વા ગો માનવ, ઘટ–પટ ઇત્યાદિ તે ઓંકારમાંથી પ્રકટ થવા લાગે છે, અને એ રીતે ધીમે ધીમે આ વિચિત્ર જગતનો વિકાસ થતો જાય છે. હવે શબ્દ એજ સૃષ્ટિનું મૂળ છે તે કેમ બને, એ વાત સમજાઈ?

સમાધિભૂમિકાની શ્રેણી

શિષ્યઃ—હા, એક રીતે સમજણ પડી, પણ બરાબર ધારણા થતી નથી.

સ્વામીજીઃ—ધારણા થવી અથવા તો પ્રત્યક્ષ અનુભવ થવો એ તે કાંઇ રમત વાત છે? બાપુ! મન જ્યારે બ્રહ્મમાં રમવાના સ્વભાવવાળું થાય ત્યારેજ તે ધીમે ધીમે એક પછી એક એમ વિવિધ અવસ્થાઓને ઓળંગીને છેવટે નિર્વિકલ્પ અવસ્થામાં પ્રવેશ કરે છે. સમાધિમાં જગત શબ્દમય છે, એ વાત સર્વથી પ્રથમ સમજાય છે, અને તે પછી ગંભીર ઓંકારના ધ્વનિમાં સર્વ સમાઇ જાય છે. ત્યાર બાદ તે ધ્વનિ પણ સંભળાતો બંધ પડે છે. ધ્વનિ છે કે નહીં તેની પણ ખબર પડતી નથી. એનું નામ અનાદિનાદ કહેવાય છે. અંતે તો મન પણ બ્રહ્મમાં મળી જઇને શાંતિ પ્રસરી જાય છે.

સ્વામીજી પોતેજ ઉપર કહી તે સર્વ અવસ્થાઓમાં થઇને અનેકવાર સમાધિની ભૂમિકામાં જતા અને પુનઃ પાછા આવતા, તે પ્રસંગ હવે શિષ્યની નજરે સ્પષ્ટરૂપે તરવા લાગ્યો. જો તેમ ન હોય તો આવા વિસ્તૃતરૂપે વિષય સમજાવી દેવો એ બનીજ ન શકે. શિષ્ય બોલ્યા-ચાલ્યા વિના જ્યાંનો ત્યાંજ બેસી રહ્યો, અને વિચારવા લાગ્યો કે જેણે આ સ્થિતિનો પ્રત્યક્ષ અનુભવ ન કર્યો હોય તે આમ વાણીથી કોઇને સમજાવી શકેજ નહીં.

અવતારી પુરૂષોનો અનુભવ

સ્વામીજી પુનઃ બોલવા લાગ્યાઃ—"અવતારી મહાપુરૂષો જ્યારે સમાધિમાંથી ઉત્થાન થઇ અહંભાવમાં ઉતરી આવે છે ત્યારે પહેલાં તો તેમને અવ્યક્તનાદનો અનુભવ થવા લાગે છે, અને ધીમે ધીમે તે નાદ વધારે સ્પષ્ટ થતો થતો ઓંકારના અનુભવમાં પરિણમે છે, ત્યારપછી એ ઓંકારમાંથી શબ્દમય જગતની પ્રતીતિ કરે છે, અને

છેવટે સ્થૂલ–ભૂતાત્મક જગતને પ્રત્યક્ષ કરે છે, પરન્તુ સામાન્ય સાધકો તો અનેક કષ્ટપૂર્વક નાદની પેલી તરફ પહોંચી બ્રહ્મનો સાક્ષાત્કાર કરી શકે છે.

આ પ્રમાણે વાર્તાલાપ ચાલતો હતો તેટલામાં મહાકવિ શ્રીયુત **ગિરિશચંદ્ર ઘોષ** મહાશય ત્યાં આવી પહોંચ્યા. સ્વામીજીએ તેમને આવકાર આપી કુશળ–સમાચાર પૂછ્યા; અને પુનઃ શિષ્યને પાઠ ભણાવવા લાગ્યા. **ગિરિશ** બાબુ પણ ધ્યાનપૂર્વક સ્વામીજીના શબ્દો સાંભળતા બેસી રહ્યા, અને આવા વિસ્તારથી સ્વામીજી વેદનું રહસ્ય સમજાવે છે તે જોઇને બહુ આશ્ચર્ય પામવા લાગ્યા.

પૂવ વિષયના અનુસંધાનમાં સ્વામીજીએ બોલવાનું શરૂ કર્યું કેઃ–" વૈદિક અને લૌકિક એવા બે ભેદોથી શબ્દ પણ દ્વિવિધ છે." " શબ્દશક્તિપ્રકાશિકા "માં એ વિષય ઠીક ચર્ચ્યો છે, તેમાં જે વિચારો દર્શાવ્યા છે તે ખરેખર મનન કરવા યોગ્ય છે, પરન્તુ તેમાં Terminology—પરિભાષાનો આડંબર માથું ફેરવી નાખે તેવો છે !

આ વખતે **ગિરિશ** બાબુના તરફ નિહાળી સ્વામીજીએ કહ્યું કે:– " કેમ મી. જી. સી., આવું આવું તો કાંઇ ભણ્યા નહીં, કેવળ "કૃષ્ણ અને વિષ્ણુ "ની પાછળજ દિવસ કાઢો છો ને ? "

ગિરિશ બાબુઃ—" હવે રહી રહીને ભણવાનું શું બની શકે ? એટલી બુદ્ધિયે ન મળે, તેમ એટલો અવસર પણ ન મળે ! છતાં ગુરૂ કૃપાથી આનંદ છે. ગુરૂદેવને જે કાંઇ કામ લેવાનું છે તે બધુ આપની દ્વારા લીધે જાય છે, તેથી મને એ ભણવાની દરકાર પણ નથી. " એટલું કહીને **ગિરિશ** બાબુ ઋગ્વેદના મહાન્ નૂતન ગ્રંથને પુનઃ પુનઃ પ્રણામ કરવા લાગ્યા અને કહેવા લાગ્યા કે " જય વેદરૂપ શ્રીરામ-કૃષ્ણ દેવનો જય ! "

આગળ એક વાર જણાવી ગયા છીએ કે સ્વામીજી જ્યારે કોઇ વિષ-

યનો ઉપદેશ કરતા ત્યારે શ્રોતાઓના મનમાં તે વિષય સજ્જડ રીતે ઉતારી દેતા અને શ્રોતૃવર્ગ તે વખતે ગંભીર ભાવનામાં એવો તો તલ્લીન બની જતો કે જગતમાં જો કોઇ સારભૂત વસ્તુ હોય તો તે આ છે, એવો અનુભવ કરતો. બ્રહ્મજ્ઞાન સંબંધે જ્યારે તેઓ બોલતા ત્યારે શ્રોતૃસમાજ બ્રહ્મજ્ઞાનની પ્રાપ્તિ એજ જીવનનો એક માત્ર ઉદ્દેશ હોવો જોઇએ, એમ અંતઃકરણપૂર્વક માનતો. જ્યારે તેઓ ભક્તિ, કર્મ અથવા પ્રજાકીય ઉન્નતિ સંબંધે બોલતા ત્યારે શ્રોતૃવર્ગના મનમાં તેજ વિષયનો સંપૂર્ણ અધિકાર વર્ત્તવા લાગતો અને જીવનનું મુખ્ય કર્ત્તવ્ય હોય તો તે એજ હોવુ જોઇએ એમ દ્રઢતાથી વિચારતો. અત્યારે સ્વામીજીએ વેદનો પ્રસંગ કાઢીને શિષ્યવર્ગને વેદોક્ત જ્ઞાનનો મહિમા એટલો તો અસરકારક રીતે સમજાવી દીધો કે જગતમાં તે સિવાય બીજી કોઇ સાર વસ્તુ હશે કે નહીં, તે સંબંધી કોઇ વિચારજ મનમાં પ્રવેશ કરી શક્યો નહીં. ગિરિશ બાબુ લક્ષપૂર્વક આ બધી વાતચીત સાંભળી રહ્યા હતા. સ્વામીજીની આવી ઉદાર શિક્ષાપદ્ધત્તિનો તેમને અગાઉ અનેકવાર અનુભવ થઇ ચૂકયો હતો, પરંતુ આ પ્રસંગે શિષ્યને જ્ઞાન–ભક્તિ અને કર્મની એક સરખી આવશ્યકતા સમજાવી દેવા માટે મનમાં ને મનમાં તેમણે એક યુક્તિ ઘડી કાઢી.

સ્વામીજીની સહૃદયતા–કરૂણાની અશ્રુધાર

સ્વામીજી કોઇ અન્ય વિષયનો વિચાર કરવા લાગ્યા; તેટલામાં ગિરિશ બાબુ બોલી ઉઠયા કેઃ—" હાં—અરે નરેંદ્ર, એક વાત યાદ આવી. વેદ–વેદાંત તો ખૂબ ભણી ગયા, પણ આ દેશમાં જે ઘોર હાહાકાર વર્ત્તે છે અને લોકો અન્નના અભાવે બાળહત્યાઓ કરે છે, જુગાર રમે છે, એટલુંજ નહીં પણ વ્યભિચારાદિ દુરાચારો બળવાન થતા જાય છે, અને જે સ્વરૂપો આપણી આંખો સામેજ ભયંકરરૂપ ધારણ કરીને ઉભાં રહ્યાં છે, તેનું નિવારણ કરવા તમારા વેદમાં કાંઈ ઉપાય

બતાવ્યો છે? આ અમુક ગૃહસ્થને ત્યાં રોજ એક વખત પચાસ માણસો આનંદથી ભોજન કરી શકતા, તેજ ગૃહસ્થને ત્યાં આજે ભૂખમરાથી બાળકો હેરાન થાય છે, આ અમુક ગૃહસ્થની સ્ત્રીને બદમાસોએ શીળભ્રષ્ટ કરી મારી નાખી છે, અને આ અમુક ગૃહસ્થોને ત્યાં ખુલ્લે બપોરે જુગાર રમાય છે, સેંકડો ગર્ભહત્યાઓ થાય છે, તથા વિધવાઓનું સર્વસ્વ લૂંટાઇ જાય છે, તેનો કાંઇ ઉપાય તમારા વેદમાં બતાવ્યો છે?" ગિરિશ બાબુએ સામાજીક પરસ્થિતિનું ભયંકર ચિત્ર ઉપરા ઉપરી સ્વામીજી પાસે રજુ કરવા માંડયું અને સ્વામીજી મુંગે મ્હોડે તે સર્વ સાંભળી રહ્યા. જગતના દુઃખની અને કષ્ટની કહાણી સાંભળી તેમના નેત્રમાં પાણી ભરાઇ આવ્યું. પોતાના મનનો ભાવ અન્ય કોઇ કળી જાય નહીં તે માટે તેઓ ઝડપથી બહાર ચાલ્યા ગયા!

ગિરિશ બાબુએ શિષ્યને લક્ષ કરી કહ્યું કેઃ—" જોયું કે **બં**ગાળી? કેવું કોમળ હૃદય! તારા સ્વામીજીને માત્ર વેદજ્ઞ પંડિતજ માની લઇશ નહીં. જીવોના દુઃખની વાર્ત્તા સાંભળી રડતા રડતા અહિંથી ચાલ્યા ગયા, એ કેટલી બધી સહૃદયતા? કેટલી બધી મહાપ્રાણતા? તારી આંખેજ તેં જોયું ને કે મનુષ્યોના દુઃખની કહાણી સાંભળી કરૂણાથી હૃદય ભરાઇ આવ્યું અને વેદ–વેદાન્તની બધી વાતો એક બાજુએ પડી રહી!!"

શિષ્યઃ—મહાશય, વેદનો અમારો પાઠ કેવો સરસ ચાલતો હતો? વચમાં આપે માયામય જગતની વાત કહાડી બધું ધૂળધાણી કરી દીધું—સ્વામીજીનું મન પણ ખરાબ કરી દીધુ!

ગિરિશ બાબુઃ—જગતમાં આટલું આટલું દુઃખ, આટલું આટલું કષ્ટ અને આટલી આટલી આફતો ચાલી રહી છે, છતાં તે તરફ લક્ષ ન આપતાં કેવળ વેદજ ભણવાનું તને સુઝે છે? મૂકી દે એક બાજુ તારા વેદ–વેદાંતને!

જ્ઞાન અને પ્રેમનો અવિચ્છેદ્ય સંબંધ

શિષ્યઃ—તમે પોતે સહૃદય છો એટલે તમને માત્ર હૃદયની ભાષાજ સાભળવી ગમે છે, પણ આ સર્વ શાસ્ત્રો કે જેની ચર્ચામાં મચ્યા રહેવાથી જગત શું, તેનું ભાનજ રહેતું નથી, તેમાં તમારી પ્રીતિ હોય તેમ જણાતું નથી. નહીં તો આવી રીતે રસભંગ ન કરો.

ગિરિશ બાબુઃ—જ્ઞાન અને પ્રેમનું કયા સ્થળે ભિન્નત્વ છે, એ પહેલાં મને સમજાવી દે. આ જો તારા ગુરૂ પોતેજ (સ્વામીજી) જેવા પંડિત તેવાજ પ્રેમી છે કે નહીં? તારા વેદમાં પણ શું એમ નથી કહ્યું કેઃ-સત્-ચિત્-આનંદ એ ત્રણે એકજ વસ્તુ છે? સ્વામીજીમાં આટલું બધું પાંડિત્ય છે, પણ જગતના દુઃખની કહાણી જેવી કાને પડી કે તુરતજ અશ્રુ વરસાવતા અહિંથી ચાલ્યા ગયા કે નહીં? જ્ઞાન અને પ્રેમ વેદ-વેદાન્તથી જો જૂદાં હોવાનું સિદ્ધ થતુ હોય તોપછી એ વેદને પણ નમસ્કાર છે!

શિષ્ય નિરૂત્તર બેસી રહ્યો. તે વિચારવા લાગ્યો કે ખરેખરજ ગિરિશ બાબુના સિદ્ધાંતો વેદથી અવિરોધી છે.

એટલામાં સ્વામીજી બહાર ફરી આવ્યા, અને શિષ્યને સંબોધન કરીને કહ્યું કેઃ " શું વાત ચાલે છે? " શિષ્યે કહ્યું કેઃ-"મહાશય, વેદના સંબંધેજ વાતો થાય છે. ગિરિશ બાબુ વેદ તો જો કે ભણ્યા નથી છતાં તેમના સિદ્ધાન્તો બહુ સુંદર છે. બહુ આશ્ચર્ય પામવા જેવું છે કે આવું જ્ઞાન તેમને કેવી રીતે પ્રાપ્ત થયું હશે? "

ગુરૂભક્તિથી સત્યસિદ્ધાંતની પ્રાપ્તિ સહજ છે

સ્વામીજી—" ગુરૂભક્તિ હોય તો સર્વ સિદ્ધાંતો પોતાની મેળેજ પ્રત્યક્ષ થાય છે, પછી તેને માટે ભણવાની કે વાંચવા કરવાની જરૂર રહેતી નથી. છતાં એવી ભક્તિ અને એવો વિશ્વાસ જગતમાં બહુ દુર્લભ છે. **ગિરિશ બાબુના જેવી જેમની ગુરૂભક્તિ હોય તેમને**

વેદ–વેદાંત ભણવાની જરૂર નથી. છતાં એટલુ ધ્યાનમાં રાખજે કે તેમનું (ગિરિશ બાબુનું) જો અનુકરણ–imitate કરવા જઇશ તો તારી પાસે છે તે પણ ગુમાવી દઇશ. માત્ર એમની વાતો સાંભળ્યા કરજે; તેમની દેખાદેખીએ કાંઇ કામ કરીશ નહીં."

શિષ્યઃ—ભલે.

બુદ્ધિપૂર્વકની શ્રદ્ધાજ શ્રેયસ્કર છે

સ્વામીજીઃ—ભલે એમ નહીં, હુ કહુ તે એકવાર સમજી લે. મૂર્ખની માફક બધી વાતમાં ભલે, ભલે, નહીં કર્યા કર. હુ કહુ તો પણ અંધવિશ્વાસ રાખીશ નહીં. **પહેલાં સમજ અને પછીજ વિશ્વાસ કર.** મને પોતાને ગુરૂદેવ પ્રત્યેક વાત સમજાવીને પછીજ વિશ્વાસ કરવાનું કહેતા. સદ્‌યુક્તિ, તર્ક અને શાસ્ત્ર જે કહે તે પ્રમાણેજ કામ કરવું. વિચાર કરવાથી બુદ્ધિ નિર્મળ થાય છે, અને પછી તેમાં બ્રહ્મ reflected–પ્રકાશિત થાય છે. સમજ્યો ને ?

શિષ્યઃ—જી હા. પણ વિવિધ માણસોની વિવિધ વાતો સાંભળી ઘણીવાર મગજ ભમી જાય છે. હજી હમણાંજ તેઓ (ગિરિશ બાબુ) કહેતા હતા કેઃ—"અરે ! ભણવા–ગણવાથી શુ દહાડો વળવાનો હતો ?" અને વળી આપ કહો છો કે—"વિચાર કરતા શીખ." હવે મારે શુ કરવુ ?

સ્વામીજીઃ—અમારી બન્નેની વાતમાં સત્યાંશ છે. માત્ર દરેક વાત જૂદા જૂદા દ્રષ્ટિબિન્દુથી કહેવામા આવી છે એટલુજ. એક એવી અવસ્થા છે કે જ્યાં આગળ યુક્તિ–તર્ક સર્વ ચૂપ થઇ જાય છે–મૂકાસ્વાદનવત્. (મુગેકો સ્વપ્ના ભયા સમજ સમજ પછતાય, તેના જેવું.) વળી બીજી એક એવી અવસ્થા છે કે જ્યાં વેદાદિ શાસ્ત્રો વિષે વિચાર કરતાં કરતાં સત્ય વસ્તુ પ્રત્યક્ષ થઇ શકે છે. તારે તો

એ સર્વે ભણવાની–સાંભળવાની અને વિચારવાની જરૂર છે. તારે જો સત્ય પ્રત્યક્ષ કરવું હોય તો તે એકજ માર્ગ છે.

નિર્બોધ શિષ્યને સ્વામીજી તરફથી આવી આજ્ઞા મળી તેથી તેણે વિચાર્યું કે ગિરિશ બાબુની હાર થઇ, અને સ્વામીજીએ પોતેજ ભણવાના વિષયને ટેકો આપ્યો. શિષ્યે ગિરિશબાબુ ભણી જોઇને કહ્યું કે:–" મહાશય, સાંભળ્યું ને ? સ્વામીજી તો મને વેદ–વેદાન્તનો અભ્યાસ કરવાનુંજ ફરમાવે છે ! "

ગિરિશ:—તો તું તેમ કર્યે જા. સ્વામીજીના આશિર્વાદથી તેમાં પણ તારૂં કલ્યાણ થશે.

સેવાશ્રમ સ્થાપવાની ભલામણ

સ્વામી **સદાનંદ** તે વખતે ત્યાં હાજર થયા. તેમને જોઇને સ્વામીજીએ કહ્યું કે:–" અરે ! આ મી. જી. સી. ના મુખથી દેશની દુર્દશા સાંભળી ને ? મને તો તેમની વાત સાંભળ્યા પછી કશું ચેન પડતું નથી. દેશની ખાતર તું કાંઇ કરી શકે તેમ છે ?

સદાનંદ:—મહારાજ ! જેવો હૂકમ. સેવક સદાને માટે તૈયારજ છે!

સ્વામીજી:—પ્રથમ તો નાના scale–બંધારણ ઉપર નમુના દાખલ એક relief-centre–સેવાશ્રમ ખુલ્લું મૂકવાનો પ્રયત્ન કર, કે જેથી ગરીબ અને દુ:ખીઆઓને કાંઇક સહાય મળે અને રોગીઓની સેવા પણ થઇ શકે. **સંસારમાં જેમનું કોઈ સગું નથી એવા માણસોની, જાતિ–વર્ણ કે અવસ્થાનો વિચાર કર્યા વિના સેવા થાય એવો ઉપાય યોજ !**

સેવા ધર્મની ઉત્તમતા–સેવા અર્થે એક હજારવાર જન્મવા તૈયાર છું

સદાનંદ:—આજ્ઞા, મહારાજ.

સ્વામીજી:—જીવસેવાથી ઉત્તમ ધર્મ બીજો એકે નથી. સેવા-

ધર્મનું જો બરાબર પાલન થાય તો સંસાર-બંધનને ટૂટતાં જરાએ વાર લાગતી નથી—"**मुक्तिः करफलायते**"

ગિરિશ બાબુ તરફ નજર કરી સ્વામીજીએ કહ્યું:-"જુઓ, ગિરિશ બાબુ, મને તો એમ થાય છે કે જો **જગતનાં દુઃખો દૂર કરવા માટે એક હજારવાર જન્મો લેવા પડે તોપણ ખુશીથી લેવા.** એક હજારવાર જન્મ લેવાથી જગતનું દુઃખ જરાયે ન્યૂન થઇ શકશે તો હું મને અહોભાગ્ય માનીશ. પોતાની એકલાની મુક્તિ ઇચ્છવાથી શું થવાનું હતું? સર્વને સાથે લઇને એ માર્ગે જવાય તોજ ઠીક. મને આવા વિચારો કેમ આવતા હશે? કહો તો ગિરિશ બાબુ?"

ગિરિશ બાબુઃ—જો તેમ ન હોય તો ગુરૂદેવે તમને સર્વોત્તમ પાત્ર તરીકે ગણાવ્યા છે, તે કેમ બને?

તે પછી ગિરિશ બાબુને કાર્યપ્રસંગે અન્યત્ર જવાનું હોવાથી બહાર ગયા.

प्रसंग ११ मो.

स्थान-આલમબજાર મઠ ઇ. સ. ૧૮૯૭

શિષ્યોને દીક્ષા અને સંન્યાસધર્મનો ઉપદેશ

આગળ કહેવાઇ ગયુ છે કે સ્વામીજી વિલાયતથી પાછા ફર્યા અને કલકત્તામાં પધાર્યા ત્યારે અનેક ઉત્સાહી યુવકો તેમના દર્શને આવતા. સ્વામીજી તે અવિવાહિત વિદ્યાર્થીઓને બ્રહ્મચર્ય તથા ત્યાગનો સર્વદા ઉપદેશ આપતા અને **आत्मना मोक्षार्थं जगद्धिताय च**-અર્થાત્ પોતાના મોક્ષને માટે તથા જગતનું કલ્યાણ સાધવા માટે સર્વસ્વનો ત્યાગ કરવાની કેટલી આવશ્યકતા છે, તે વિષય બહુ અસરકારકરીતે સમજાવતા. તેઓ અનેકવાર કહ્યા કરતા કે સન્યાસ ગ્રહણ કર્યા સિવાય કોઇને યથાર્થ આત્મજ્ઞાન થતુ તો દૂર રહ્યું, પરન્તુ બહુ જનોનું જેથી હિત થાય, બહુ જનોને જેથી સુખ થાય તેવાં ઐહિક કર્તવ્યો પણ સન્યાસ સ્વીકાર્યા સિવાય કદાપિ સપૂર્ણરીતે સિદ્ધ થાય નહીં. આથી કરીને સ્વામીજી હંમેશા ત્યાગનો ઉચ્ચ આદર્શ યુવકોની સમક્ષ રજુ કરતા, અને જો કોઇ યુવક સન્યાસગ્રહણની તત્પરતા દર્શાવતો તો તેને અધિક ઉત્સાહ આપી પોતાનો ખાસ કૃપાપાત્ર લેખતા. સ્વામીજીના ઉત્સાહથી ઉત્સાહિત થઈ અનેક ભાગ્યશાળી યુવકો સંસારનો ત્યાગ કરી સ્વામીજીદ્વારા સંન્યાસાશ્રમમાં દીક્ષિત થઇ ચૂકયા હતા. આ નવા વિદ્યાર્થીઓમાંથી ચાર જણાએ જ્યારે સૌ પહેલાં સંન્યાસવ્રત ગ્રહણ કર્યું ત્યારે આ શિષ્ય ત્યાં આલમબજાર મઠમાંજ હાજર હતો. શિષ્યના મનમા હજી એ પ્રસંગ તાજોજ છે !

સ્વામી નિત્યાનંદ, વિરજાનંદ, પ્રકાશાનંદ તથા નિર્ભયાનંદના નામથી જેઓ અત્યારે શ્રીરામકૃષ્ણમંડળમાં સુપ્રસિદ્ધ છે તેઓએ તે દિવસે સંન્યાસ ગ્રહણ કર્યો હતો. એક જણને દીક્ષા નહીં આપવા માટે સ્વામીજીના ગુરૂભાઇઓએ સ્વામીજીને બહુ રીતે સમજાવ્યા હતા, એમ શિષ્યે સાંભળ્યુ છે; પરંતુ તેઓને સ્વામીજીએ ઉત્તરમાં એટલુંજ જણાવ્યું કે:–"જો આપણે પાપી–તાપી–દીન–દુઃખી અને દરિદ્રોનો ઉદ્ધાર નહીં કરીએ તો બીજું કોણ કરશે? માટે હવે પછી એવો કોઇ વાંધો મારી પાસે લાવશો નહીં." સ્વામીજીની દ્રઢ ઇચ્છા સફળ થઇ, અને અનાથોના આધારરૂપ સ્વામીજીએ પોતાના કૃપાગુણથી દરેકને સમાનભાવે દીક્ષા આપવાનો દ્રઢ સંકલ્પ કર્યો.

શિષ્ય આજે એ દિવસથી મઠમાંજ રહે છે. સ્વામીજીએ શિષ્યને કહ્યુ કે:–"તુંજ પોતે ભટ્ટાચાર્ય બ્રાહ્મણ છે, માટે આવતી કાલે તુ એમનું શ્રાદ્ધ નાખજે, એટલે પરમ દિવસે દીક્ષાની ક્રિયા શરૂ કરીશું. આજે જે કાંઇ તારે જોવું હોય અથવા વાંચવું હોય તે બધું જોઇ જજે." શિષ્યે સ્વામીજીની આજ્ઞા માથે ચડાવી.

દીક્ષાવિધિ

સંન્યાસગ્રહણના પૂર્વદિવસે, સંન્યાસવ્રત ગ્રહણ કરવાની દ્રઢ જીજ્ઞાસાવાળા ઉક્ત ચાર બ્રહ્મચારીઓએ મસ્તક–મુંડન કરાવ્યું; અને ગંગાસ્નાનથી પરવારી, ધોળાં વસ્ત્ર ધારણ કરી સ્વામીજીનો સ્નેહમય આશિર્વાદ પ્રાપ્ત કર્યો, તથા શ્રાદ્ધને માટે તૈયારી કરવામાં ગુંથાયા.

અહિં એટલું કહેવું અસ્થાને નહીં લેખાય કે શાસ્ત્રની રીતિ પ્રમાણે જેઓ સંન્યાસ–આશ્રમ સ્વીકારવા માગતા હોય તેઓએ પોતાનું શ્રાદ્ધ પોતાનેજ હાથે કરી લેવું જોઇએ, કારણ કે સંન્યાસ સ્વીકાર્યા પછી એવી લૌકિક કે વૈદિક કોઇ પણ ક્રિયામાં તેમનો અધિકાર રહેતો નથી. પુત્ર–પૌત્રોએ કરેલું શ્રાદ્ધ કે પિંડદાનનું ફળ સંન્યાસી-

ઓને સ્પર્શી શકતું નથી. એટલાજ માટે સંન્યાસ લેવા પહેલાં પોતાનું શ્રાદ્ધ તેમને પોતાનેજ કરી લેવું પડે છે, અને પોતાના સંસારના, દેહના અને સંબંધીઓના સર્વ પૂર્વસંબંધો પણ સંકલ્પદ્વારા છેક વિસારી મૂકવા પડે છે. આ ક્રિયાને સંન્યાસ ગ્રહણ સમયની અધિવાસક્રિયા કહેવામાં આવે છે. શિષ્યે નજરો નજર જોયું છે કે સ્વામીજી આ સર્વ વૈદિક ક્રિયાકાંડોમાં સંપૂર્ણ વિશ્વાસ ધરાવતા હતા; એટલુંજ નહિ પણ શાસ્ત્રવિધિ પ્રમાણે જો બધી ક્રિયા નહોતી થતી તો દિલગીર પણ થતા. કેટલાએકો માત્ર ગેરૂઆં વસ્ત્રો પહેરી લેવાથીજ સંન્યાસી બની જવાય એમ ધારી બેઠા છે, તેમના પ્રત્યે સ્વામીજી બહુ ઉદાસીન રહેતા. ગુરૂપરંપરાથી ઉતરી આવેલાં વર્ત્તમાન અનુષ્ઠાનો પ્રત્યે સ્વામીજી ભક્તિભાવ ધરાવતા અને બ્રહ્મવિદ્યા પ્રાપ્ત કરવાના ઉપાય સ્વરૂપ સંન્યાસવ્રત ગ્રહણ કરાવવા પૂર્વે બ્રહ્મચારીઓદ્વારા ખાસ કરીને તે અનુષ્ઠાનો વિધિપૂર્વક કરાવતા. અમે એમ પણ સાંભળ્યુ છે કે શ્રીપરમહંસ દેવના સ્વર્ગવાસ પછી સ્વામીજીએ પોતે પણ ઉપનિષદ્ આદિ શાસ્ત્રોમાં કહેલી વિધિ પ્રમાણે સર્વ વસ્તુઓ મંગાવી, પોતાના ગુરૂભાઇઓની સાથે, ગુરૂદેવની છબી સામે રાખી, વૈદિકપદ્ધતિએ સંન્યાસ ગ્રહણ કર્યો હતો.

સંન્યાસવ્રતની કઠોરતા જોઈ શિષ્યનું ગભરાવું-સ્વામીજીનો બોધ

આલમબજારમઠના ઉપરના ભાગમાં શ્રાદ્ધોપયોગી તમામ વસ્તુઓ મંગાવી રાખવામાં આવી હતી. સ્વામી નિત્યાનંદે પિતૃપુરૂષની શ્રાદ્ધક્રિયા અનેક વખત કરી હતી, તેથી જરૂરી વસ્તુઓ મંગાવી લેવામાં કાંઇ હરકત પડી નહીં. સ્વામીજીની આજ્ઞાને માન આપી શિષ્ય પણ સ્નાન વગેરેથી પરવારી પુરોહિત તરીકેનું કામ કરવાને તૈયાર થયો. મંત્રાદિના બરાબર ઉચ્ચારો થવા લાગ્યા. સ્વામીજી પણ

પ્રસંગોપાત આવીને વિધિ જોઈ જતા. શ્રાદ્ધ પૂરૂં થઇ રહ્યું અને ચારે બ્રહ્મચારીઓ પોતાના પિંડનું દાન કરી રહ્યા ત્યારે શિષ્યની સાંસારિક દ્રષ્ટિએ તેઓ મૃતવત્ જણાવા લાગ્યા. આથી શિષ્યનું હૃદય તે વખતે ગભરાઇ ગયું! સંન્યાસવ્રતની કઠોરતાનું સ્મરણ કરી તે મુંઝાવા લાગ્યો. પિંડાદિ લઇને બ્રહ્મચારીઓ ગંગાકાંઠે ગયા ત્યારે શિષ્યની ગભરામણ જોઇને સ્વામીજીએ કહ્યું કેઃ—" કેમ, આ બધું જોઇને તને કાંઇ ભય લાગે છે?" શિષ્યે માથું નીચે નમાવી સ્વામીજીના પ્રશ્નનો હકારમાં ઉત્તર આપ્યો. સ્વામીજીએ કહ્યું કેઃ—"એમાં ભય પામવા જેવું શું છે? સમજ કે આજે સંસારમાંથી તેઓ મૃત્યુ પામી ચૂક્યા, પણ કાલથી તો નવો દેહ ધારણ કરી, નવા વિચારે અને નવા વેશે પુનઃ હાજર થશે. બ્રહ્મવીર્યથી પ્રદીપ્ત થઇ તેઓ આજથી જ્વલંત અગ્નિની માફક અવસ્થાન કરશે—**न धनेन न चेज्यया त्यागेनैकेन अमृतत्वमानशुः ॥**"

સ્વામીજીનું કથન સાંભળી, શિષ્ય મુગે મ્હોડે ઉભો થઇ રહ્યો. સંન્યાસની કઠોરતા જોઇ તેની બુદ્ધિ મુઝાઈ ગઇ હતી. તે વિચારવા લાગ્યો કે વાતમાં અને કાર્યમાં કેટલો બધો ભેદ! જે વાત વિચારવામાં આટલી બધી સુંદર જણાય છે ત જ્યારે ક્રિયામાં મૂકાય છે ત્યારે કેટલી બધી હૃદયદ્રાવક થઇ પડે છે!

શ્રાદ્ધવિધિથી નિવૃત્ત થયેલા બ્રહ્મચારી—શિષ્યો ગંગાજીમાં પિંડ પધરાવીને આવ્યા અને મઠમાં આવી સ્વામીજીના પાદપદ્મની વંદના કરી. સ્વામીજીએ આશિર્વાદપૂર્વક કહ્યું કેઃ—" તમારૂં માનવ—જીવન આજે શ્રેષ્ઠવ્રત ગ્રહણ કરવામાં ઉત્સાહિત થયું છે, તે માટે તમારો જન્મ ધન્ય છે, તમારો વંશ ધન્ય છે, અને તમારી ગર્ભધારિણી માતા પણ ધન્ય છે—**कूलं पवित्रं जननी कृतार्था ॥**"

ભોગ અને યોગ સાથે બનેજ નહીં

તે દિવસે રાત્રે આહાર કર્યા પછી સ્વામીજી કેવળ સંન્યાસ-

ધર્મ સંબંધેજ વાર્તાલાપ કરવા બેઠા. સંન્યાસવ્રત ગ્રહણ કરવા ઉત્સુક બનેલા બ્રહ્મચારિઓને ઉદ્દેશીને તેઓએ જણાવ્યું કેઃ—"**आत्मनो मोक्षार्थं जगद्धिताय च**—પોતાના મોક્ષની ખાતર અને જગતના હિતની ખાતર—સંન્યાસવ્રત ગ્રહણ કરવું જોઇએ. સંન્યાસ ન લેવાય ત્યાંસુધી કોઇ દિવસ કોઈ બ્રહ્મજ્ઞ થઇ શકે નહીં. વેદ—વેદાંતમાં પણ એની-એજ ઘોષણા છે. જેઓ એમ કહે છે કે સંસાર પણ ભોગવીશું અને બ્રહ્મજ્ઞ પણ બનીશું, તેઓની વાત ઉપર કદાપિ લક્ષ આપીશ નહીં. એમ કહેનારાઓના હૃદયમાં સંસારના ભોગની વાસના ગુપ્તપણે રહેલીજ હોય છે. સંસારના ભોગો ભોગવવાની જેની લેશ પણ ઇચ્છા રહી ગઇ હોય, જેમની કામનાઓ અને વાસનાઓ હજી ક્ષીણ થઇ ન હોય, તેઓ આ કઠિનમાર્ગનો વિચાર કરતાંજ ગભરાઇ જાય છે; અને તેથી કહી દે છે કે આપણે તો સંસાર અને મોક્ષ એ બન્ને સાધીશું. એ બધો મૂર્ખોનો પ્રલાપ—ઉન્મત્તતાનો બકવાદ માત્ર છે; અવૈદિક—અશાસ્ત્રીય કલ્પનામાત્ર છે. ત્યાગ સિવાય કોઇ કાળે મુક્તિ નથી. ત્યાગ સિવાય પરાભક્તિ ઉદ્‌ભવીજ શકે નહીં. ત્યાગ—ત્યાગ—**नान्यः पन्था विद्यतेऽयनाय**—તે સિવાય બીજો કોઇ માર્ગજ નથી. ગીતામાં પણ કહ્યું છે કેઃ **काम्यानां कर्मणां न्यासम् संन्यासम् कवयोविदुः॥**"

સંસારના પ્રપંચોમાંથી છૂટયાવિના કોઇની મુક્તિ થઇ હોય અથવા થાય એવો સંભવ નથી. સંસારાશ્રમમાં જેઓ રહ્યા છે, તેઓ કોઇ ને કોઇ પ્રકારે કામનાના ગુલામ છે; એ વાત તો તેઓ પોતેજ સિદ્ધ કરે છે. જો કામનાના ગુલામ ન હોય તોપછી સંસારમાં રહેવાનું પ્રયોજન શું ? કાંતો કામિનીના દાસ છે, કાંતો ધનના દાસ છે, અને કાંતો વિદ્યા, બુદ્ધિ, યશ, માન, પાંડિત્યના દાસ છે. આવી અનેક પ્રકારની ગુલામીઓમાંથી મુક્ત થવાય તોજ મુક્તિના માર્ગમાં આગળ પગલાં ભરાય. માણસો ગમે તેમ કહે, પરન્તુ હું તો એમજ માનું

હું કે સર્વસ્વના ત્યાગપૂર્વક સંન્યાસ ગ્રહણ થાય નહીં ત્યાંસુધી જીવનું કોઇ રીતે કલ્યાણ નથી—કોઇ રીતે ઉદ્ધાર નથી, તેમજ કોઇ રીતે બ્રહ્મજ્ઞાન પ્રાપ્તિની સંભાવના નથી.

બ્રહ્મજ્ઞાન પાસે ઋદ્ધિ-સિદ્ધિ નિર્જીવ છે

શિષ્ય—મહાશય, સંન્યાસ ગ્રહણ કરવાથીજ શું સિદ્ધિ મળી જતી હશે ?

સ્વામીજીઃ—સિદ્ધિ મળે કે નહીં, તે જૂદી વાત છે. તું પોતેજ જ્યાંસુધી આ ભયંકર સંસારની ખાઇમાંથી બહાર નીકળી નહીં શકે ત્યાંસુધી વાસનાનું દાસત્વ પણ કોઇ કાળે તજી નહીં શકે; અને ત્યાંસુધી તને ભક્તિ કે મુક્તિની પ્રાપ્તિ થવી પણ અસંભવિત છે. બ્રહ્મજ્ઞાન પાસે ઋદ્ધિ-સિદ્ધિ કશી બીસાતમાંજ નથી.

ચાર પ્રકારના સંન્યાસ

શિષ્યઃ—સંન્યાસને માટે કોઇ પણ પ્રકારના ભેદો કે કાળ-અકાળ જેવું કાંઇ હશે કે નહીં ?

સ્વામીજીઃ—સંન્યાસધર્મની સાધનામાટે કાળ-અકાળ કાંઇ જોવો પડતો નથી. શ્રુતિ સ્પષ્ટ રીતે કહે છે કેઃ—**यदहरेव विरजेत् तदहरेव प्रव्रजेत्**—જે કાળે વૈરાગ્યનો ઉદય થાય તેજ ક્ષણે પ્રવ્રજ્યા-દીક્ષા ગ્રહણ કરવી. યોગવાસિષ્ઠમાં પણ કહ્યું છે કેઃ—

युवैव धर्मशीलः स्यात् अनित्यं खलु जीवितम्
को हि जानाति कस्याद्य मृत्युकालो भविष्यति ॥

જીવનની અનિત્યતા વિચારી યુવાવસ્થામાંજ મનુષ્યોએ ધર્મશીલ બનવું જોઇએ. દેહ ક્યારે પડશે તે કોણ કહી શકે તેમ છે? શાસ્ત્રમાં સંન્યાસનાં ચાર પ્રકારનાં વિધાનો જોવામાં આવે છે. (૧) વિદ્વત્-સંન્યાસ, (૨) વિવદિષાસંન્યાસ, (૩) મર્કટસંન્યાસ, (૪) આતુરસંન્યાસ.

એકાએક સંપૂર્ણ અને યોગ્ય વૈરાગ્ય સ્ફુરી આવે કે તુરતજ સંન્યાસગ્રહણ કરી બહાર નીકળી પડવું તે પ્રથમ પ્રકારનો સંન્યાસ. પૂર્વજન્મના સંસ્કાર વિના પ્રથમ પ્રકારનો વિદ્વતસંન્યાસ સંભવતો નથી. આત્મતત્ત્વ જાણવાની પ્રબળ ઇચ્છાથી કોઇ બ્રહ્મજ્ઞ પુરૂષની પાસે જઇ સંન્યાસ સ્વીકારી શાસ્ત્રપાઠ તથા ભજન—સાધન વગેરે કરવાં તેને વિવદિષાસંન્યાસ કહે છે. સંસારના દુઃખ—તાપથી અથવા પોતાના કોઇ સગાના મૃત્યુથી અથવા એવાજ બીજા કોઇ કારણથી સંન્યાસ લઇ લેવો તેને મર્કટસંન્યાસ કહે છે; કારણ કે તે વૈરાગ્ય સ્થાયી હોતો નથી. ગુરૂદેવ જેમ કહેતા કેઃ—" સંન્યાસ લઇ દેશાટન કરતાં ક્યાંઇ નોકરી મળી ગઇ, તો પછી વિવાહ કરી સંસારી બન્યા. હતા ત્યાં ને ત્યાંજ" તેના જેવું થાય. છેલ્લો પ્રકાર આતુરસંન્યાસનો છે. માણસ જ્યારે મરણશય્યાએ પડયો હોય ને બચવાની આશા ન હોય ત્યારે તેને સંન્યાસ આપવાનો રીવાજ છે. અગર તે મૃત્યુ પામે તો પવિત્રસંન્યાસવ્રત ગ્રહણ કરી મૃત્યુ પામ્યો એમ ગણાય; અને આવતા ભવમાં એ પુણ્યના બળથી સારો જન્મ મળે, એવી પણ માનીનતા ખરી. ભાગ્યબળે જો મનુષ્ય બચી જાય તો પછી પુનઃ સંસારમાં નહીં રહેતાં બ્રહ્મજ્ઞાનની પ્રાપ્તિ અર્થે સાધન—ભજન કરી સમય વીતાવે. તારા કાકાનેજ શિવાનંદ સ્વામીએ આતુરસંન્યાસ આપ્યો હતો. ને કે તેઓ મરી ગયા તોપણ એવા સંન્યાસ ગ્રહણથી તેમનો ક્યાંઇ ઉચ્ચજન્મ થશે. ટુંકામાં કહેવાનું એટલુંજ કે સંન્યાસ લીધા વિના આત્મજ્ઞાન પ્રાપ્તિનો બીજો એકે રાજમાર્ગ નથી.

શિષ્યઃ—ત્યારે ગૃહસ્થોને માટે ઉપાય શું ?

સ્વામીજીઃ—પુણ્યના બળથી તેમને કોઇ કાળે—કોઇ જન્મે વૈરાગ્ય ઉદ્ભવે—અને વૈરાગ્ય ઉદ્ભવ્યો, એટલે પછી મુશ્કેલી રહેતી નથી, જન્મ—મૃત્યુની જંજાળને તૂટતાં પછી તો વારજ લાગતી નથી; છતાં

સર્વ નિયમોને એક બે અપવાદ (Exception) તો હોય છેજ. એકાદ ગૃહસ્થને ધર્મપાલન કરતાં જીવન્મુક્ત જેવી અવસ્થામાં પણ મેં જોયા છે. દાખલા તરીકે આપણા **નાગમહાશય.**

બુદ્ધદેવની હિંદુધર્મ ઉપર જ્વલંત અસર

શિષ્યઃ—મહારાજ, વૈરાગ્ય અને સંન્યાસ વિષે ઉપનિષદ્ વગેરેમાં વિસ્તૃતભાવે ઉપદેશ નહિ હોય ?

સ્વામીજીઃ—બેવકુફની માફક શું બક્યા કરે છે ? વૈરાગ્ય એજ ઉપનિષદ્‌નો પ્રાણ છે, વિચારજનિત પ્રજ્ઞા એજ ઉપનિષદ્‌નું છેલ્લું લક્ષ છે; છતાં મારો એવો વિશ્વાસ છે કે ત્યાગવ્રતનો વિશેષ પ્રચાર તો બુદ્ધદેવના વખતથીજ ભારતવર્ષમાં પ્રચલિત થયો છે; તેમજ વૈરાગ્ય તથા વિષયની વિતૃષ્ણા પણ ધર્મના અંતિમ લક્ષ્ય તરીકે તેજ વખતથી લોકોના જાણવામાં આવી છે. બુદ્ધધર્મનો ત્યાગ–વૈરાગ્ય હિંદુધર્મે પોતાનો કરી દીધો છે, એમ કહું તોપણ ખોટું નથી. ભગવાન બુદ્ધના જેવા ત્યાગી મહાપુરૂષ આ પૃથ્વીમાં બીજા કોઇ થયા નથી.

શિષ્યઃ—ત્યારે શું બુદ્ધદેવના જન્મ પહેલાં દેશમાં ત્યાગ–વૈરાગ્ય જેવું કાંઈ હશેજ નહીં ? દેશમાં સંન્યાસીઓ પણ નહીં હોય શું ?

બુદ્ધદેવ પહેલાં હિંદની ધાર્મિક સ્થિતિ

સ્વામીજીઃ—એમ કેમ કહેવાય ? અલબત્ત સંન્યાસ–આશ્રમ હતો, પરંતુ જીવનનું તે છેલ્લામાં છેલ્લું લક્ષ્ય હોવું જોઇએ, એમ લોકોના હૃદયમાં દ્રઢ થયું નહોતું. બીજા શબ્દોમાં કહું તો વિવેકનિષ્ઠા નહોતી, વૈરાગ્યની દ્રઢતા નહોતી. એટલાજ માટે બુદ્ધદેવ અનેક યોગીઓ અને અનેક સાધુઓની પાસે જવા છતાં શાંતિ પ્રાપ્ત કરી શક્યા નહીં. છેવટે "**इहासने शुष्यतु मे शरीरम्**—" આ સ્થાનેજ મારૂં શરીર પડો, એમ કહીને આત્મજ્ઞાન પ્રાપ્ત કરવામાટે બુદ્ધદેવ ત્યાંજ બેસી ગયા, અને અંતે પ્રબુદ્ધ થયા ત્યારેજ ત્યાંથી ઉઠયા.

ભારતવર્ષમાં અત્યારે જે સઘળા મઠો—બઠો તું જુએ છે તે સર્વ એક વખત બૌદ્ધધર્મના અધિકારમાં હતા. હિન્દુઓએ સમય વીતતાં તેને પોતાના રંગથી રંગી દીધા. ભગવાન બુદ્ધદેવના વખતથીજ યથાર્થ સંન્યાસ—આશ્રમની શરૂઆત થઇ છે. બુદ્ધદેવેજ સંન્યાસ—આશ્રમના મડદાલ શરીરમાં નવો પ્રાણ મૂક્યો છે.

સ્વામીજીના ગુરૂભાઇ—સ્વામી **રામકૃષ્ણાનંદ** બોલી ઉઠયા કેઃ—"બુદ્ધદેવના જન્મ પહેલાં પણ ભારતવર્ષમાં ચાર આશ્રમો તો હતાજ. પુરાણ—સંહિતા વગેરેમાં તેનાં જોઇએ તેટલાં પ્રમાણો મળી શકે છે."

ઉત્તરમાં સ્વામીજીએ જણાવ્યું કેઃ—"મન્વાદિ સહિતા, સર્વ પુરાણોનો મોટો ભાગ તથા મહાભારત વગેરે તાજાંજ ગણાય. ભગવાન બુદ્ધ તો તે પહેલાં ઘણા કાળે થઇ ગયા હતા."

સ્વામી રામકૃષ્ણાનદે કહ્યું કેઃ—"જો તેમ હોય તો વેદ—ઉપનિષદ—સંહિતા કે પુરાણમાં ક્યાંક તો બૌદ્ધધર્મની સમાલોચના જરૂર હોવી જોઇએ; પરંતુ એવા પ્રાચીન ગ્રન્થોમાં પણ બુદ્ધદેવ સંબંધી કાંઇ ઉલ્લેખ જણાતો નથી; તોપછી બુદ્ધદેવ બહુ જૂના વખતમાં થઇ ગયા એમ કેમ કહેવાય ? બે ચાર પ્રાચીન પુરાણોમાં અલબત્ત બૌદ્ધમતનું સહેજસાજ વર્ણન છે, પણ તેટલાજ ઉપરથી એમ કેમ કહી શકાય કે હિન્દુઓના પુરાણો તથા સંહિતાઓ આધુનિકજ છે ?"

સ્વામીજીઃ—એકવાર History—ઇતિહાસ વાંચી જો. બૌદ્ધધર્મની ભાવનાઓ હિન્દુધર્મે પોતાનામાં કેવી રીતે ઉતારી તેનો ખ્યાલ ઇતિહાસના અભ્યાસથી બરાબર આવી જશે.

રામકૃષ્ણાનંદઃ—મને તો એમ લાગે છે કે ત્યાગ—વૈરાગ્ય વગેરેને પોતાના જીવનમાં ઉતારી બુદ્ધદેવે હિન્દુધર્મની ભાવનાઓને સજીવન કરી એટલુંજ.

સ્વામીજીઃ—એ વાત સિદ્ધ થવી મુશ્કેલ છે, કારણ કે બુદ્ધદે-

વના પહેલાં કોઇ History–પ્રમાણિક ઇતિહાસ હોય એમ જણાયું નથી. History ને authority–પ્રમાણ તરીકે સ્વીકારવામાં સંકોચ ન હોય તો એટલું તો સરલતાથી સિદ્ધ થઇ શકે તેમ છે કે ભૂતકાળના ઘોર અંધકારમાં જો કોઇએ જ્ઞાનદીપક પ્રકટાવ્યો હોય તો તે એક માત્ર બુદ્ધદેવેજ.

સંન્યાસીઓ દેશને ભારરૂપ છે–તે સામે સ્વામીજીનો વિરોધ

પુનઃ સંન્યાસધર્મની ચર્ચા ચાલુ થઈ. સ્વામીજીએ કહ્યું:– “ સંન્યાસની origin–ઉત્પત્તિ ગમે ત્યાં હોય, તોપણ બ્રહ્મજ્ઞ બની માનવજીવનનો ઉદ્દેશ સિદ્ધ કરવામાં ત્યાગવ્રતનું અવલંબન એજ મુખ્ય અને પ્રધાન અવલંબન છે, એમાં કોઇ જાતનો શક નથી. સંન્યાસગ્રહણ એજ પરમ પુરૂષાર્થ છે. જેઓને વૈરાગ્ય ઉદ્‌ભવ્યો છે, અને જેઓ સંસારમાં વીતરાગ બની ગયા છે, તેઓને ધન્ય છે ! ”

શિષ્યઃ—આજકાલ અનેક કહ્યા કરે છે કે ત્યાગી–સંન્યાસીઓની સંખ્યા વધી જવાથી દેશની વ્યવહારિક ઉન્નતિમાં ઘણી અડચણો આવી પડી છે. સાધુઓ ગૃહસ્થોની કમાઇ ખાઇ નિરૂદ્યોગી બેસી રહે છે, તેથી તેઓ સમાજની કે દેશની ઉન્નતિમાં સહાયક ન બનતાં ઉલટા વિઘ્નરૂપ થઇ પડે છે; તેનું કેમ ?

સ્વામીજીઃ—પ્રથમ તો વ્યવહારિક અથવા લૌકિક ઉન્નતિ એટલે શું ? એ મને સમજાવ.

શિષ્યઃ—પાશ્ચાત્ય પ્રજા જેવીરીતે વિદ્યાના બળથી પોતાના દેશમાં અન્ન–વસ્ત્રનો સંચય કરે છે, અને વિજ્ઞાનના બળથી જેવી રીતે વાણિજ્ય, શિલ્પ, પોષાક, રેલવે, ટેલીગ્રાફ વગેરેમાં ઉન્નતિ પ્રાપ્ત કરે છે, તેવીરીતની ઉન્નતિ પ્રાપ્ત કરવી, તે વ્યવહારિક ઉન્નતિ લેખાય છે.

દેશની શક્તિ તથા જાગ્રતિ સંન્યાસીઓનેજ આભારી છે

સ્વામીજીઃ—તુંજ વિચાર કરી જો કે જ્યાંસુધી મનુષ્યોમાં રજો-

ગુણનો અભ્યુદય ન થાય ત્યાંસુધી એ બનીજ કેમ શકે ? મેં આખા હિંદુસ્તાનમાં ભમી ભમીને જે કાંઇ નિરીક્ષણ કર્યું છે તે ઉપરથી મને જણાયું છે કે કયાંઇ રજોગુણનું નામ–નિશાન નથી. માત્ર તમોભાવ–તમોભાવ અને તમોભાવજ દ્રષ્ટિગોચર થયો છે. સાધારણ જનસમુદાય તો ઘોર તમોભાવમાં છેક ગળાસુધી ડૂબી ગયો છે. રજોગુણ અને સત્વ-ગુણનો જો કયાંઈ પણ અંશ રહી ગયો હોય તો તે ભારતવર્ષના સંન્યા-સીઓમાં હજી પણ દેખાય છે. સંન્યાસીવર્ગજ ભારતવર્ષનો મુખ્ય આધાર છે–મેરૂદંડ સમાન છે. યથાર્થ સંન્યાસીઓ ગૃહસ્થોના સલા-હકારરૂપ છે. પૂર્વે અનેક ગૃહસ્થોએ સંન્યાસીઓ પાસેથી ઉપદેશનો પ્રકાશ મેળવી જીવનસંગ્રામમાં વિજય પ્રાપ્ત કર્યો છે. સંન્યાસીઓના કીંમતી ઉપદેશ બદલ ગૃહસ્થો તેમને અન્ન–વસ્ત્ર આપે છે, એમાં શું મોટું કર્તવ્ય કરી વાળે છે ? જો આ પ્રકારની આપ–લે ભારતવર્ષમાં ન હોત તો અત્યારસુધીમાં આ દેશની પ્રજા ક્યારનીએ અમેરિકાના આદિનિવાસીઓની માફક પાયમાલ બની ગઇ હોત. ગૃહસ્થો સંન્યા-સીઓને બે મુઠ્ઠી અનાજ આપે છે તેનાજ પ્રતાપે હજી ભારતવર્ષ ઉન્નતિના માર્ગમાં ટકી રહ્યો છે. વસ્તુતઃ સંન્યાસીઓ નિષ્કર્મ–નિરૂ-દ્યોગી નથી. કર્મનું ઉદ્ભવસ્થાન જો કોઇ હોય તો તે સન્યાસીઓજ છે. ઉચ્ચ આદર્શોને જીવનમાં ઉતારતા તથા ઉચ્ચકર્તવ્યો કરતા સંન્યાસીઓને જોઇ, ગૃહસ્થો પણ કર્મક્ષેત્રમાં જીવન–સંગ્રામ કરવા સમર્થ થાય છે. મતલબ કે પવિત્ર સંન્યાસીઓને જોઇનેજ ગૃહસ્થો પવિત્ર ભાવનાવાળા બને છે, અને યોગ્યરીતે કર્મ કરવાને તત્પર બને છે. સંન્યાસીઓએ ઇશ્વરાર્થે અથવા જગતહિતાર્થે જે ત્યાગવ્રત લીધું હોય છે તે ત્યાગવ્રત ગૃહસ્થોના જીવનમાં પ્રતિબિંબ પામી ગૃહસ્થોને ઉત્સાહી બનાવે છે, અને તેના બદલામાં ગૃહસ્થો તેમને બે મુઠ્ઠી અ-નાજ આપે છે. દેશમાં અન્ન ઉપજાવવાની શક્તિ તથા પ્રવૃત્તિ કોઇ

ઉત્પન્ન કરતું હોય તો તે પણ સંન્યાસીઓજ છે. સંન્યાસીઓના શુભાશિર્વાદથીજ દેશના લોકોમાં જાગ્રતિ તથા શક્તિ રહે છે. મૂર્ખ લોકો સમજ્યા વિના સંન્યાસ પદ્ધતિની નિંદા કરે છે. બીજા દેશમાં ભલે ગમે તેમ હોય, પણ આ દેશમાં તો સન્યાસીઓનાજ પ્રતાપે ગૃહસ્થોની નૌકા સંસારસાગરમાં નિર્વિઘ્ન ફર્યા કરે છે.

શિષ્ય:—પરંતુ લોકકલ્યાણ કરવામાં તત્પર હોય એવા સંન્યાસીઓની સખ્યા કેટલી બધી ન્યૂન છે ?

સંન્યાસાશ્રમની ઉપયોગિતા

સ્વામીજી:—એક હજાર વર્ષે પણ ગુરૂદેવ જેવા એક સન્યાસી મહાપુરૂષનો જન્મ થાય તોપણ બસ છે. તેઓ જે ઉચ્ચભાવો અને ઉચ્ચ આદર્શો આપતા ગયા છે તે ભાવો અને આદર્શો, લોકો હજારો વર્ષ સુધી સાચવી રાખશે, અને એ દ્વારા પોતાનું કલ્યાણ કરશે. સંન્યાસ પદ્ધતિ હતી તો તેમના જેવા મહાપુરૂષે આ દેશમાં જન્મ ગ્રહણ કર્યો. દોષ તો બધા આશ્રમોમાં જાણે કે રહેલાજ છે. કયાંઈ ઓછા તો કયાંઇ વધારે. દોષો હોવા છતાં પણ આ સંન્યાસાશ્રમ બીજા બધા આશ્રમોના શિર્ષસ્થાને ટકી રહેલો છે, તે કારણ વિનાજ શું ટકી રહ્યો હશે ? જેઓ સાચા સંન્યાસીઓ છે તેઓ પોતાની મુક્તિમાટે પણ પરવા કરતા નથી–જગતના હિતને ખાતરજ તેમનું જીવન અને જન્મ છે, એમ માનીને લોક કલ્યાણ કરવામાંજ તત્પર રહે છે. આવા સંન્યાસાશ્રમ પ્રત્યે તમને ભક્તિભાવ ન સ્ફુરે તો તમને ધિઃક્કાર છે–એક વખત નહીં પણ સોવાર ધિઃક્કાર છે ! !

સંન્યાસાશ્રમનો મહિમા

બોલતાં બોલતાં સ્વામીજીનું મુખમંડળ પ્રદીપ્ત થઇ આવ્યું. **સંન્યાસાશ્રમના ગૌરવ પ્રસંગે, સ્વામીજી જાણે કે સંન્યાસનું મૂર્તિમાન સ્વરૂપ હોય, તેવો આબેહુબ દેખાવ શિષ્યની સમક્ષ ખડો થઇ ગયો !**

ત્યાર પછી જાણે કે એ આશ્રમના ગૌરવનો પોતાના હૃદયમાં અનુભવ કરતા હોય તેવી રીતે અંતર્મુખ થઇ પોતાની મેળેજ મધુરસ્વરે નીચે પ્રમાણે આવૃત્તિ કરવા લાગ્યા:—

वेदान्त वाक्येषु सदा रमन्तः भिक्षान्नमात्रेण च तुष्टिमन्तः
अशोकमन्तः करणे चरन्तः कौपीनवन्तः खलु भाग्यवन्तः

અર્થાત્ વેદ—વેદાન્તની ચર્ચામાંજ જેઓ અહોનિશ રમનારા છે, ભિક્ષામાં મળેલા અન્ન ઉપરજ જેઓને સંપૂર્ણ સંતોષ છે, જેઓ શોકરહિત છે, અને જેઓ પૃથ્વીમાં વિચરતા રહે છે, તેવા કૌપીનધારી સંન્યાસીઓ ખરેખર ભાગ્યશાળી છે.

સંન્યાસીઓનાં કર્તવ્ય

ત્યાર બાદ પુનઃ બોલવા લાગ્યા:—"અનેક માણસોના હિતની ખાતર, અનેક મનુષ્યોના સુખની ખાતર સંન્યાસીઓનો જન્મ છે. સંન્યાસ સ્વીકારી પછી જેઓ આ ઉચ્ચાશયને ભૂલી જાય છે તેઓનું જીવન વ્યર્થ છે—**वृथैव तस्य जीवनम्**. બીજાઓની ખાતર પ્રાણ આપવાને, જીવોના ગગનભેદી રોદનને શાંત કરવાને, દુઃખીઓને આશ્વાસન આપવાને, અજ્ઞ મનુષ્યોને જીવનસંગ્રામમાં ઉપયોગી બનાવવાને, શાસ્ત્રના ઉપદેશો વિસ્તારી સર્વને ઐહિક તથા પારમાર્થિક મંડળમાં નિયુક્ત કરવાને તથા માનવ—હૃદયરૂપ ગુહામાં ભરનિદ્રામાં પડેલા બ્રહ્મસિંહને જગાડવાને માટેજ જગતમાં સંન્યાસીઓએ જન્મ લીધો છે." પછી પોતાના ગુરૂભાઇને ઉદ્દેશીને સ્વામીજીએ કહ્યું કેઃ—

आत्मनो मोक्षार्थं जगद्धिताय च—પોતાના મોક્ષની ખાતર તથા જગતના હિતની ખાતરજ આપણો જન્મ છે. બેસી રહીને શું કરવાના હતા? ઉઠ! જાગ! તું પોતે જાગ્રત બનીને જગતને જાગ્રત કર—નરજન્મ સાર્થક કરી જા!—**उत्तिष्ठित—जाग्रत—प्राप्य वरान् निबोधत्**—॥

प्रसंग १२ मो.

स्थान—કલકત્તા. બલરામ બાબુને ત્યાં. ઈ. સ. ૧૮૯૭
ગુરૂગોવિંદ વિષે ચર્ચા

આજે બે દિવસ થયાં સ્વામીજી બલરામ બાબુને ત્યાં બાગબજારમાંજ રહે છે. શિષ્ય રોજ ત્યાં તેમના દર્શને આવ–જા કર્યા કરે છે. સાંજે સ્વામીજી હવા ખાવામાટે મકાનની અગાશીમાં ગયા. શિષ્ય તેમજ બીજા ચાર–પાંચ માણસો પણ સાથે હતા. દિવસે બહુ સખ્ત ગરમી પડી ચૂકી હતી, તેથી સ્વામીજીએ પણ ઉકળાટને લઇને શરીર ઉપરથી અનાવશ્યક વસ્ત્રો કહાડી નાખ્યાં હતાં. ધીમે ધીમે શિતળવાયુ આવવા લાગ્યો. ફરતાં ફરતા સ્વામીજીએ ગુરૂગોવિંદની વાત કહાડી, અને તેમના તપસ્યા–ત્યાગ–તિતિક્ષા તથા જ્વલંત પરિશ્રમ આદિ ગુણોને લઇને શીખજાતિ કેવી રીતે પુનઃ ઉન્નત થવા પામી, તથા મુસલમાનધર્મમાં દીક્ષિત થઇ ચૂકેલા મનુષ્યોને પુનઃ હિંદુધર્મની દીક્ષા આપી શીખજાતિમાં કેવી રીતે તેમણે દાખલ કર્યા, એટલુંજ નહીં પણ તેમણે નર્મદાતીરે કેવીરીતે માનવલીલા સંકોચી લીધી, ઇત્યાદિ બનાવોનું અત્યંત તેજસ્વી ભાષામાં–થોડા ઘણા વિસ્તારપૂર્વક વર્ણન કર્યું. ગુરૂગોવિંદ પાસે દીક્ષિત થયેલા મનુષ્યોમાં તે સમયે કેવી મહાશક્તિ આવવા પામતી, તેનો ઉલ્લેખ કરતાં સ્વામીજીએ શીખજાતિમાં પ્રચલિત એક દોહો કહી સંભળાવ્યો, જે નીચે પ્રમાણે છેઃ—

સવા લાખ પર એક ચડાઉં,
જબ ગુરૂગોવિંદ નામ સુનાઉં.

અર્થાત્—ગુરૂગોવિંદનું નામ લેવાથી (અર્થાત્—દીક્ષિત થવાથી) એક એક મનુષ્યમાં, એક લાખ કરતાં પણ અધિક મનુષ્યો જેટલું બળ આવી જતું. મતલબ કે તેમની પાસે દીક્ષા ગ્રહણ કરવાથી ગુરૂની શક્તિના પ્રતાપે શિષ્યોના જીવનમાં એટલું બધું બળ તથા ધર્મ-પ્રેમ સ્ફુરતો કે ગુરૂગોવિંદનો માત્ર એકજ શિષ્ય સવાલાખ વિધર્મીઓને પરાજીત કરવા સમર્થ થઇ શકતો. ધર્મમહિમા સૂચવનારા આવા પ્રસંગો જ્યારે જ્યારે નીકળી જતા ત્યારે ત્યારે સ્વામીજીના નેત્રોમાંથી તેજોમય પ્રકાશ બહાર વહેવા લાગતો. શ્રોતૃવર્ગ સ્તબ્ધ બની જઇ તે સર્વ સાંભળ્યા કરતો, અને સ્વામીજીના મુખ તરફ તાકી રહેતો. તે વખતે સ્વામીજીના શરીરમાં પણ કોઇ અદ્દભુત શક્તિ તથા અદ્દ-ભુત ઉત્સાહ વહેતો હોય એમ જોનારને લાગ્યાવિના રહેતું નહીં. જ્યારે તેઓ કોઇ પણ વિષયની ચર્ચામાં ઉતરતા ત્યારે જાણે કે એજ એક વિષય, જગતના સર્વ વિષયો કરતાં ઉત્તમ હોય તેમ સાંભળના-રાઓના મનમાં લાગી જતું. સ્વામીજીની એ એક ખાસ ખૂબી હતી કે જ્યારે અમુક વિષય ઠસાવવો હોય ત્યારે તે વિષયને એટલા બધા બળવાન ભાવથી તથા જુસ્સાથી વર્ણવતા કે સાંભળનારાઓ તેને જીવ-નનો એક માત્ર સાર માન્યા વિના રહીજ શકતા નહીં.

ગુરૂગોવિંદના સમયમાં કેવા સંજોગો હતા? હિંદુ—મુસલ-માનમાં તે કાળે ઐક્ય થવાનું કારણ

થોડીવાર પછી શિષ્યે જીજ્ઞાસા કરી કેઃ—"મહાશય, ગુરૂગોવિંદે હિંદુ અને મુસલમાનોને એકજ ધર્મમાં દીક્ષિત કરી એકજ ઉદ્દેશ સિદ્ધ કરવા માટે કેવી રીતે તૈયાર કર્યા હશે? બહુ આશ્ચર્યની વાત છે! ભારત-વર્ષના ઇતિહાસમાં એના જેવો બીજો એકે દાખલો મળી આવતો નથી.

સ્વામીજીઃ—જનસમાજનું સામાન્ય હિત ન હોય તો લોકો એકતા—સંપના સૂત્રથી કદાપિ બંધાય નહીં. દરેક મનુષ્યનું સામાન્ય હિત

સચવાય તોજ સમાજમાં ઐક્ય આવે. સભા—સમિતિ કે લેક્ચર—ફેક્ચરથી સર્વસાધારણને કોઇ દિવસ એક કરી શકાય નહીં. જો તેમનો સ્વાર્થ કોઇ કોઇની આડે આવતો ન હોય તોજ એકતા બની શકે. ગુરૂગોવિંદે તે વખતે હિન્દુઓ અને મુસલમાનોને બરાબર સમજાવી દીધું કેઃ—" આપણે અત્યારે ભયંકર જુલમ અને ત્રાસના રાજ્યમાંથી પસાર થઇએ છીએ." ગુરૂગોવિદે common interest create કર્યો નહોતો; (સામાન્ય હિત ઉપજાવી કાઢયું નહોતું)પણ જનસમાજને માત્ર એટલું સમજાવી દીધું કે સામાન્ય જનહિત શેમાં રહેલું છે. એટલાજમાટે હિન્દુઓએ તથા મુસલમાનોએ પણ તેનું અનુસરણ કર્યું. એટલું તો ચોક્કસ છે કે તેઓ મહા શક્તિસાધક હતા. ભારતના ઇતિહાસમાં તેમના જેવો બીજો કોઇ દાખલો નથી, એમ કહીએ તો પણ ચાલી શકે.

ઋદ્ધિ—સિદ્ધિ વિષે વાર્ત્તાલાપ

રાત્રિનો સમય થઇ જવાથી, સ્વામીજી સર્વની સાથે નીચે ઉતરી આવ્યા. તેમની આસપાસ શિષ્યવૃંદ પણ ટોળે વળીને બેસી ગયું. એજ વખતે miracle—સિદ્ધિ સંબંધે વાતચીત ચાલુ થઇ.

સ્વામીજીએ કહ્યું કેઃ—" સિદ્ધિ અથવા વિભૂતિ—શક્તિ ઘણા સામાન્ય મનઃસંયમથી પ્રાપ્ત થઇ શકે છે." શિષ્યની તરફ લક્ષ કરીને કહ્યું કેઃ—" તારે thought reading—બીજાના મનની વાત બરાબર જાણવાની કળા શીખવી છે? તને હું ચાર—પાંચ દિવસમાંજ બતાવી દઉ?

શિષ્યઃ—એથી શું લાભ?

સ્વામીજીઃ—બીજાના મનની વાત જાણી શકાય, એ સિવાય બીજું શું હોય?

શિષ્યઃ—બ્રહ્મવિદ્યામાં કાંઇ સહાય મળે ખરી?

સ્વામીજીઃ—બિલકુલ નહીં.

શિષ્યઃ—તોપછી મારે એ વિદ્યા શીખવાની જરૂર નથી. પણ મહાશય, આપે પોતે સિદ્ધિઓ સંબંધે જે અનુભવો કર્યા છે તે સાંભળવાની ઇચ્છા છે.

સ્વામીજીનો અંગત અનુભવ

સ્વામીજીઃ—એક વખત હું હીમાલયમાં ભ્રમણ કરતો કરતો કોઇ એક પહાડી ગામમાં જઇ ચડયો. રાત્રિ ત્યાંજ કાઢવાનો વિચાર હતો. સંધ્યાકાળે ડાખલા અને ઢોલકાંના અવાજો કાને આવવા લાગ્યા. ઘરવાળાને પૂછવાથી તેણે જણાવ્યું કેઃ—"ગામના એક માણસને અંગમાં ઘણીવાર ભૂત આવે છે." તેણે મને ત્યાં લઈ જવાનો આગ્રહ કર્યો, અને મને પણ જોવાનું કૌતુહલ થયું, તેથી અમે જોવા ગયા. અમારા પહેલાં ઘણા પ્રેક્ષકો ત્યાં હાજર થઇ ગયા હતા. મારી સાથેના માણસે મને એક લાંબો અને છુટા વાળવાળો મનુષ્ય બતાવ્યો અને તેની તરફ આંગળી કરીને કહ્યું કે તેનાજ અંગમાં ભૂત ભરાય છે! પેલા માણસની પાસે ધગધગતો અગ્નિ સળગતો હતો, અને તેમાં એક કુહાડો તપાવવામાં આવતો હતો. તે ગરમ થયેલો લાલચોળ કુહાડો પેલા લાંબા પહાડીના શરીર ઉપર અનેક સ્થળે ચાંપવામાં આવ્યો તેમજ તેના માથાઉપર મૂકવામાં આવ્યો; છતાં આશ્ચર્ય જેવું હતું કે એ ધગધગતા તાપથી તેના શરીરમાં ક્યાંઇ ફોલ્લો થયો નહીં, તેમજ લેશપણ દુઃખ કે કષ્ટ પેલા માણસને થયું હોય એમ જણાવુ નહીં. હું તો આ દેખાવ જોઇને સ્તબ્ધજ બની ગયો. એટલામા ગામનો એક આગેવાન મારી પાસે આવ્યો અને હાથ જોડીને વિનતિરૂપે તેણે મને કહ્યું કેઃ—"મહારાજ, દયા કરીને આપ ભૂતને કાઢી મૂકો તો મોટી મહેરબાની થાય." હું તો ચકિતજ બની ગયો! શું કરૂં? સૌનો બહુ આગ્રહ થવાથી ભૂત કાઢવા હું તે લાંબા માણુસ પાસે ગયો. સૌ

પહેલાં તો મને કુહાડાની પરીક્ષા કરવાનું મન થયુ, તેથી તે કુહાડાને હાથવતી અડકયો. અડકતાંની સાથેજ હાથમાં તીવ્રવેદના—બળતરા થવા લાગી! જો કે મેં જ્યારે હાથ અડકાડયો ત્યારે તો એ કુહાડો ઘણોજ ઠંડો થઇ ગયો હતો, છતાં આટલો બધો ગરમ લાગ્યો, તોપછી ભૂતવાળાને તો કેવોય ગરમ લાગવો જોઇએ! હાથની બળતરાથી હું મુઝાવા લાગ્યો. તે વખતે થીયરી—બીયરી બધુ ઉંધી ગયું! હવે શુ કરવુ? એક મારી પોતાની બળતરા અને તેમાં વળી આ ભૂત ઉતારવાનો લોકોનો આગ્રહ! ગમે તેમ કરીને તે ભૂતવાળા મનુષ્યના માથા ઉપર હાથ મૂકી થોડીવાર જપ કર્યો. અજાયબ થવા જેવું છે કે દસબાર મીનીટો ગઇ તેટલામાં તો ભૂત પણ ઉતરી ગયુ અને પેલો માણસ પણ ડાહ્યા જેવો બની ગયો. પછી તો ગામના માણસોની મારા પ્રત્યે એટલી બધી ભક્તિ ઉભરાઈ આવી કે કાંઇ પૂછવાની વાતજ નહીં! મને તેમણે સાક્ષાત્ વિષ્ણુજ માની લીધો! જો કે હું પોતે આ બધું કેમ બન્યુ તે વિષે કાંઇજ જાણતો નહોતો. પછી હું કાંઇ પણ બોલ્યા ચાલ્યા વિના પેલા ઘરવાળાની સાથે મારા મુકામે જવાને તૈયાર થયો. રાત્રિના બાર વાગ્યા હશે. મુકામ ઉપર આવીને તુરત સૂઇ ગયો, પણ હાથમાં એવી તો સખત બળતરા થતી હતી, અને તેની સાથે આ-જના બનાવમાં શું ગુપ્તભેદ હશે તે શોધી કાઢવાના વિચારો મગજમાં એવા તો ભમ્યા કરતા હતા કે આખી રાત્રિ ઉંઘ આવીજ નહીં. ધગધગતા કુહાડાથી પણ જ્યારે તે મનુષ્યનું શરીર બળ્યું નહીં કે દાઝયું નહીં ત્યારે એટલી વાત તો મને ચોક્કસ લાગી કે પૃથ્વીમાં અને સ્વર્ગમાં કેટલાએક એવા વ્યાપારો પણ પ્રવર્ત્તે છે કે જેનું દર્શનશા-સ્ત્રીઓને સ્વપ્નામાં પણ ભાન નહીં હોય.

શિષ્યઃ—પછી આપ એ બનાવ વિષે કાંઇ નિર્ણય ઉપર આવી શકયા કે નહીં?

સ્વામીજી:—ના, આજે વાત વાતમાં એ બનાવ યાદ આવી ગયો એટલે તમને કહી દીધો એટલુંજ.

સિદ્ધિઓ ધર્મના માર્ગમાં અંતરાયરૂપ છે

ત્યારપછી સ્વામીજી બોલવા લાગ્યા કે:—"પણ ગુરૂદેવ સિદ્ધિઓની બહુ વિરૂદ્ધ હતા. તેઓ કહેતા કે જો એવી એવી શક્તિ ખીલવવામાં મનનો વેગ વહેવા લાગે તોપછી પરમાર્થતત્ત્વ છેક ભૂલી જવાય. પરંતુ મનુષ્યોનું મન કેટલું બધું નિર્બળ છે? ગૃહસ્થોની વાતને એક બાજુએ રહેવા દઇએ અને સાધુઓની વાત કરીએ તો-પણ સાધુઓનો ચૌદઆની જેટલો ભાગ સિદ્ધિઓની જાળમાંજ ફસાઇ જાય છે. પશ્ચિમના દેશોમાં સિદ્ધિઓના ચમત્કાર જોઇ લોકો સ્તબ્ધ બને છે. સિદ્ધિ–વિભૂતિ વગેરે ખરાબમાં ખરાબ વસ્તુઓ છે, ધર્મમાં અંતરાયરૂપ છે, એ વાત ગુરૂદેવે બહુ સ્નેહપૂર્વક મને સમજાવી દીધી છે, અને તેથી મને બહુ લાભ થયો છે. એટલામાટે તું જુએ છેને, કે ભૂલે ચૂકે પણ ગુરૂદેવનો કોઇ ભક્ત કોઇ વખત એવી સિદ્ધિઓના ફાંસામાં ફસાય છે? કારણ કે સિદ્ધિઓની જાળ લગભગ સૌને ગુરૂકૃપાથી સારી રીતે પરિચિત થઇ ગઇ છે."

પિશાચસિદ્ધ બાવાનો અનુભવ

યોગાનંદ સ્વામીએ તેજ વખતે સ્વામીજીને કહ્યું:—"આપને મદ્રાસમાં પેલા બાવા સાથે મુલાકાત થઇ હતી એ વાત તો આ "બંગાળી" ને કહો."

શિષ્યે એ વાત પહેલાં કોઈ દિવસ સાંભળી નહોતી. સ્વામીજીને વાત કહેવાનો શિષ્યે ઘણોજ આગ્રહ કર્યો, તેથી સ્વામીજીએ નીચે પ્રમાણે વાત કહી સંભળાવી:—

મદ્રાસમાં જ્યારે મન્મથબાબુને ત્યાં હું હતો ત્યારે એક દિવસે રાત્રે મને સ્વપ્ન આવ્યું અને તેમાં મને જણાયું કે મારી ગર્ભધા-

રિણી માતા મરી ગઈ છે! મારૂં મન આ દેખાવ જોયા પછી બહુ અસ્થિર બની ગયું. તે વખતે મને કાગળ-પત્રનો કોઇની સાથે વ્યવહાર નહોતો. મઠમાં પણ કાગળ નહોતો લખતો તોપછી ઘેર તો લખુંજ શાનો? સ્વપ્નની વાત મન્મથબાબુને જણાવી. તેમણે કલકત્તામાં કાગળ-પત્ર લખી તે વિષેની તપાસ કરવા માંડી. એક તરફ મદ્રાસવાસી બન્ધુઓએ અમેરિકાની મારી મુસાફરી માટે જોઇતી સર્વ તૈયારીઓ કરી રાખી હતી; પરંતુ મારૂં મન એટલું બધું ઉદાસીન બની ગયું હતું કે માતુશ્રીના સમાચાર ન આવે ત્યાંસુધી કાંઇ સૂઝે તેમ નહોતું. મને બહુ ચિંતાતુર થયેલો જોઇને મન્મથબાબુએ કહ્યું કેઃ-"શહેરથી થોડે દૂર એક પિશાચસિદ્ધ બાવો રહે છે, અને તે ભૂત-ભવિષ્યની તથા મનુષ્યોના શુભાશુભની અનેક વાતો કહી આપે છે. જો તમારે મળવું હોય તો ચાલો." મન્મથબાબુનો વધારે પડતો આગ્રહ તથા મારા મનની વ્યાકુળતા વગેરે કારણોને લઇને અમે ત્યાં ગયા. અમારી સાથે એક દુભાષીઓ પણ હતો. રેલમાંથી ઉતર્યા પછી પગે ચાલીને કેટલોક રસ્તો પસાર કરવો પડયો. સ્મશાનની પાસે એક ભયંકરમૂર્તિ-કાળો મેશ જેવો એક બાવો નજરે પડયો, અને તે બાવો અમે ધાર્યો તેજ હતો એમ અમને ખબર પડી. તેની પાસેના નોકરો "કિડિં મિડિં" એવી મદ્રાસીભાષા બોલતા હતા. પ્રથમ તો તેણે અમારી તરફ કશું લક્ષજ આપ્યું નહીં; પણ જ્યારે અમે પાછા ફરવાની તૈયારી કરી ત્યારે તે બાવાએ અમને ઉભા રહેવાનું ફરમાવ્યું. અમારી સાથે જે દુભાષીઓ હતો તેણે અમને ઉભા રહેવાનું કહ્યું. પછી પેલા બાવાએ હાથમાં પેન્સીલ લઇ કાંઇક લખવા માંડયું. ત્યારબાદ તે એકાએક concentration-મનની એકાગ્રતા કરતો કરતો સ્થિર થઇને બેસી રહ્યો. આખરે તેણે મારી સાત પેઢીઓનાં નામો કહી સંભળાવ્યાં, તેમજ મારૂં ગોત્ર તથા મારૂં નામ પણ કહી

દીધું. તેની સાથે ગુરૂદેવ હમેશા મારી સાથે ને સાથેજ રહે છે, એ વાત પણ તેણે જણાવી. માતાના સમાચાર સંબંધે જણાવ્યું કે માતા સંપૂર્ણરીતે કુશળ છે. ધર્મપ્રચારને અર્થે મારે બહુ દૂર દેશાવરમાં થોડાજ વખતમા જવુ પડે તેમ છે, એ વાત પણ તે બાવાએ કહી દીધી. માતાજીના મંગળ સમાચાર સાંભળી હુ આનંદપૂર્વક મન્મથબાબુ સાથે ઘેર આવવા નીકળ્યો ઘેર આવ્યા પછી તરતજ એક તાર આવ્યો કે જેમાં માતાજી સબંધે કુશળ સમાચાર હતા.

યોગાનંદ સ્વામી તરફ લક્ષ કરી સ્વામીજીએ કહ્યું કે:— "બાવાએ જે જે વાત કરી તે બધી બરાબર ખરી પડી. પછી તો કાકતાલીય ન્યાયથી હોય કે ગમે તે રીતે હોય!"

સ્વામી યોગાનંદ:—"પહેલાં તમે એવી વાતોમાં વિશ્વાસ રાખતા નહોતા, તેથીજ તમને નજરોનજર નિહાળવાનો પ્રસંગ પ્રાપ્ત થયો."

મનુષ્ય ભૂતના વિચારથી ભૂત અને બ્રહ્મની ભાવનાથી બ્રહ્મરૂપ બને છે.

સ્વામીજી:—જોઇને કે માત્ર સાંભળીનેજ વિશ્વાસ કરૂ, એવો હું થોડોજ છુ. હવે કાઇ હુ નાનું બાળક નથી. આ જગતમા—મહામાયાના રાજ્યમા આવ્યા પછી કોણ જાણે કેટલીએ ઠગાઇઓ જોઇ છે! જ્યાં જુઓ ત્યાં માયા, માયા ને માયા!!! રામ! રામ!! આજે કેવી નમાલી વાતોમાં ઉતરી ગયા? **ભૂતનો વિચાર કરી કરીને માણસો પણ ભૂત જેવાજ બની ગયા છે.** જાણતાં—અજાણતા, જે કોઇ રાત્રિ દિવસ એમ વિચાર્યા કરે છે કે:—"હું નિત્ય છું, હું શુદ્ધ છુ, હું બુદ્ધ છું, હું મુક્તાત્મા છું," તેને વખત જતાં બ્રહ્મજ્ઞાન પ્રાપ્ત થયા વિના રહેતું નથી.

એટલું કહીને સ્વામીજીએ શિષ્યને સ્નેહપૂર્ણ શબ્દોમાં કહ્યું કે:— "આજની નમાલી વાતોને તારા મનમાં સ્થાન આપીશ નહીં. હંમેશાં

સારાસારનો વિચાર કરવો, આત્માનો સાક્ષાત્કાર કરવા મન-વચન-કાયથી પ્રયત્ન કરવો. આત્મજ્ઞાનથી બીજું એકે જ્ઞાન ચડે તેમ નથી, એ ખાત્રીપૂર્વક માનજે. બધી માયાજાળ છે-સંસારમાં બધે ઠગાઇનુંજ રાજ્ય છે ! જે સત્ય હું સમજ્યો છું તેજ સત્ય હું તને સમજાવું છું કે **एकमेवाद्वयम् ब्रह्म नेह नानास्ति किंचन।**

વાત વાતમાં રાત્રિના અગીઆર વાગી ગયા, એટલે સ્વામીજી આહાર વગેરેથી પરવારી વિશ્રામ લેવા ગયા. શિષ્યે સ્વામીજીના પાદ-પદ્મમા નમન કરી વિદાયગીરી લીધી. સ્વામીજીએ જતા જતા પૂછ્યું કે:—" કાલે આવીશ ને ?

શિષ્ય:—આવ્યાવગર રહેવાતુંજ નથી દિવસમાં એકવાર આપના દર્શન નથી થતાં તો મન બહુ વ્યાકુળ અને ચિંતાતુર જેવું રહ્યા કરે છે.

સ્વામીજી:—વખત થઇ ગયો છે-જા, હવે.

સ્વામીજીના ઉપદેશ સબંધી વિચાર કરતો શિષ્ય રાત્રે બાર વાગે પોતાને ઘેર પહોંચ્યો.

प्रसंग १३ मो.

સ્થાન—બેલુડ—ભાડાનો મઠ. ઇ. સ ૧૮૯૮

શ્રી રામકૃષ્ણદેવની જન્મતિથિ—ઉત્સવ

સ્વામીજી જે વર્ષે ઇંગ્લાંડથી પાછા ફર્યા તે વર્ષે દક્ષિણેશ્વરમાં—રાણી રાસમણીના કાલીમંદિરમાં શ્રીરામકૃષ્ણ પરમહંસનો જન્મોત્સવ થયો હતો તેનું વર્ણન આગળ આપી ગયા છીએ. આ વર્ષે કેટલાએક કારણોને લીધે દક્ષિણેશ્વરમાં જન્મોત્સવ ઉજવી શકાય તેમ નહોતું. આલમબજારવાળો મઠ પણ થોડાક દિવસો થયાં બેલુડ ખાતે લાવવામાં આવ્યો હતો, અને ત્યાં ગંગાકીનારે શ્રીયુત નીલાંબર મુખોપાધ્યાયના બગીચામાં એક ઘર ભાડે લઈ મઠનુ કામકાજ ચલાવવામાં આવતું હતું. અત્યારે બેલુડમઠના નામથી જે સ્થાન પ્રસિદ્ધ છે, તે મકાન તે વખતે તૈયાર થયું નહોતું. જો કે જગ્યાની તો ખરીદી થઇ ગઇ હતી, પણ તેના ઉપર જેવું જોઇએ તેવું સમારકામ થયું નહોતું, તેથી આ વર્ષે શ્રીરામકૃષ્ણ પરમહંસનો જન્મોત્સવ બેલુડમાં ભાડાવાળા મકાનમાંજ ઉજવવાનો નિર્ણય થયો હતો. જન્મોત્સવ પછી તુરતજ એચાર દિવસે શુભમુહૂર્ત્ત જોઇ શ્રીરામકૃષ્ણદેવની એક છબી બેલુડમઠ, કે જે હજી તૈયાર થતો હતો ત્યાં પધરાવવામાં આવી હતી અને તે નિમિત્તે પૂજા—હોમ વગેરેની મોટી ધામધૂમ થઇ હતી. સ્વામીજી તે વખતે નીલાંબર બાબુના ભાડાવાળા મઠમાંજ રહેતા હતા. જન્મતિથિ નિમિત્તે જે હોમ—પૂજા વગેરે થવાનાં હતાં તે માટે મોટા પાયા ઉપર તૈયારીઓ

કરવામાં આવી હતી. સ્વામીજીની આજ્ઞા પ્રમાણે ગુરૂમંદિરમાં દરેક જરૂરી વસ્તુ આગમચથીજ હાજર કરી રાખી હતી. આ ઉત્સવમાં સ્વામીજીએ પોતે જાતે ફરીને દરેક વિષયનો બંદોબસ્ત કર્યો હતો.

જન્મોત્સવના મંગળ દિવસના સુપ્રભાતે સર્વ કોઇના મુખ ઉપર આનંદની છાયા પ્રસરી ગઇ હતી. શ્રી રામકૃષ્ણ—ગુરૂદેવ સિવાય બીજા કોઈ વિષયની વાત કે ચર્ચા ક્યાંઇ સંભળાતી નહોતી. જ્યાં જુઓ ત્યાં ગુરૂદેવનો મહિમાજ ગવાતો હતો. પૂજાના ઘરની સામે સ્વયં સ્વામીજી જાતે પધારી શુ શુ તૈયારીઓ થઈ છે તેનુ નિરીક્ષણ કરતા હતા.

જનોઈ પહેરવાનો કોને અધિકાર છે?

પૂજા સબંધી વ્યવસ્થાઓને નજરો નજર જોઇ, સ્વામીજીએ શિષ્યને પ્રશ્ન કર્યો કેઃ—" જનોઇઓ લાવ્યો છે ને ? "

શિષ્યઃ—જી, હા. આપની આજ્ઞા પ્રમાણે દરેક વસ્તુ તૈયાર છે. પરન્તુ આટલી બધી જનોઇઓ મંગાવવાનું શું કારણ છે, તે મારાથી સમજાતું નથી.

સ્વામીજીઃ—દ્વિજમાત્રને ઉપનયન સંસ્કાર કરવાનો અધિકાર છે. વેદમાં તે વિષે ખુલ્લા પ્રમાણો મળી આવે છે. આજે ગુરૂદેવના જન્મોત્સવમાં જેઓ હાજર હશે તે સર્વને જનોઇઓ પહેરાવી દેવામાં આવશે. અનેક મનુષ્યો આ કાળે વ્રાત્ય (સંસ્કાર ભ્રષ્ટ) બની ગયા છે. શાસ્ત્રમાં કહ્યું છે કે પ્રાયશ્ચિત્ત કરવાથી વ્રાત્ય પણ ઉપનયન સંસ્કારનો અધિકારી બની શકે છે. આજે ગુરૂદેવનો માંગલિક જન્મોત્સવ છે, તેથી આજે સહુ કોઇએ તેમનું પવિત્ર નામ લઇ શુદ્ધ બનવાનો આ અમૂલ્ય પ્રસગ સફળ કરવો જોઇએ. ઉત્સવમાં આવનારા ભકતોને જનોઇ પહેરાવવાનો ઉદ્દેશ માત્ર એટલોજ છે કે તેમને આ માંગલિક ઉત્સવમાં શુદ્ધ—પવિત્ર બનાવવા. સમજ્યો ને ?

શિષ્યઃ—આપની આજ્ઞા પ્રમાણે હું તો જનોઇઓ તૈયાર કરી

લાવ્યો છું. પૂજા થઈ ગયા પછી જ્યારે આપ કહેશો ત્યારે એકત્ર થયેલી ભક્તમંડળીને પહેરાવી દઇશ.

બન્ધુભાવ સ્થાપવાની જરૂર

સ્વામીજીઃ—બ્રાહ્મણ સિવાયના જે ભક્તો હોય તેમને આ પ્રમાણે ગાયત્રીમંત્ર સંભળાવજે. (સ્વામીજીએ શિષ્યને ક્ષત્રિયાદિ—દ્વિજો માટેનો ગાયત્રીમંત્ર તે વખતે કહી સંભળાવ્યો.) ધીમે ધીમે દેશના સર્વ મનુષ્યોને બ્રાહ્મણની પદવીએ પહોંચાડવાના છે. એકલા આપણા ગુરૂદેવના ભક્તોનેજ બ્રાહ્મણ બનાવવાના નથી; પણ હિન્દુ માત્ર પરસ્પર સગા ભાઇ તરીકે ભેટે એવી પદવીએ—એવા ઉચ્ચસ્થાને તેમને લઇ જવા જોઇએ. "અડતા નહીં, અડતા નહીં, અભડાઇ જશું," એમ કહી કહીને આપણેજ તેમને નીચ કરી દીધા છે. એટલાજ માટે આખો દેશ નીચતા—કાયરતા—મૂર્ખતા—તથા નિર્બળતાની છેલ્લી સીમાએ જઈ પહોચ્યો છે. હવે તેમનો ઉદ્ધાર કરવો જોઇએ—અભયવાણી સંભળાવી તેમને ઉચ્ચસ્થાને લઇ જવા જોઇએ. આપણે તેમને ખુલ્લી રીતે કહી દેવુ જોઇએ કેઃ—"તમે પણ અમારા જેવાજ મનુષ્યો છો. તમોને પણ અમારા જેટલોજ અધિકાર છે—ચાલો આપણે આગળ વધીએ." વગેરે. સમજ્યો ને ?

શિષ્યઃ—જી, હા.

સ્વામીજીઃ—જેઓ જનોઇ ધારણ કરવાને તૈયાર હોય તેમને ગંગાસ્નાન કરી આવવાનુ કહી દે. પછી ગુરૂદેવને પ્રણામ કરાવી તે સર્વને જનોઈ પહેરાવી દેજે.

સ્વામીજીના આદેશ પ્રમાણે લગભગ ૪૦—૫૦ ભક્તજનો ગંગાસ્નાન કરી આવ્યા, એટલે શિષ્યે ગાયત્રીમંત્રના ઉચ્ચારપૂર્વક સર્વને જનોઇઓ પહેરાવી દીધી. મઠમાં સર્વત્ર આનંદ—ઉત્સાહનો કોલાહલ મચી ગયો. જનોઇ ધારણ કરનારા ભક્તોએ પ્રથમ ગુરૂદેવ શ્રીરામ-

કૃષ્ણ પરમહંસને નમન કરી સ્વામીજીના પાદપદ્મનો સ્પર્શ કર્યો. નવા જનોઇ પહેરનારાઓને જોઈ સ્વામીજીનું મુખકમળ સોગણું પ્રફુલ્લ થઇ આવ્યું ! તે પછી થોડા વખતમાં શ્રીયુત ગિરિશચંદ્રઘોષ ત્યાં મઠમાં હાજર થયા.

સ્વામીજી મહાદેવના રૂપમાં

સ્વામીજીએ રજા આપી એટલે સંગીતની ધામધૂમ માટે તૈયારીઓ થવા લાગી, તેમજ મઠના સંન્યાસીઓએ સ્વામીજીને પોતાની (સંન્યાસીઓની) ઇચ્છા પ્રમાણે શણગારવાની શરૂઆત કરી દીધી. બે કાનમાં બે કુંડલ, આખા શરીરે કર્પૂર જેવી સફેદ પવિત્ર વિભૂતિ, મસ્તકે પગની પાની સુધી પહોંચે એવી જટા, ડાબા હાથમાં ત્રિશૂલ, બન્ને હાથમાં રૂદ્રાક્ષની માળા, ગળામાં જાનુપર્યંત પહોંચે તેવી ત્રણ હારવાળી રૂદ્રાક્ષની માળા વગેરે શૃંગારો સ્વામીજીને પહેરાવવામાં આવ્યા. આ સર્વ શૃંગારો ધારણ કરવાથી સ્વામીજીના રૂપમાં જે શોભાનો વધારો થયો તે શબ્દોથી સમજાવી શકાય તેમ નથી. તે દિવસે સ્વામીજીનું આવું સ્વરૂપ જેમણે એકવાર જોયું છે તેઓ કહે છે કેઃ– "જાણે બાલભૈરવ પોતેજ સ્વામીજીના શરીરમાં પૃથ્વી ઉપર પધાર્યા કેમ ન હોય !" સ્વામીજીએ પોતે પણ બીજા સંન્યાસીઓના અંગે વિભૂતિ ચોળી દીધી ! આ પ્રમાણે વિભૂતિવાળો સંન્યાસીવર્ગ જ્યારે સ્વામીજીની આસપાસ ઉભો રહેતો ત્યારે મઠની ભૂમિએ જાણે કૈલાસ પર્વતનુંજ સ્વરૂપ ધારણ કર્યું હોય, એવોજ ભાસ થયા કરતો હતો. આ દૃશ્યનું માત્ર સ્મરણ કરવાથી પણ શિષ્યને આજે હર્ષથી રોમાંચ થઇ આવે છે.

સ્વામીજી ભજનની ધૂનમાં

ત્યાર પછી સ્વામીજી પશ્ચિમ તરફ મુખ કરી, મુક્ત પદ્માસન વાળી, "**कूजन्तं राम रामेति**" સ્તોત્ર મધુર સ્વરે ગાવા લાગ્યા અને

એક કડી પૂરી થાય કે તુરતજ " રામ, રામ, શ્રીરામ, રામ," ઈત્યાદિ શબ્દોની પુનઃ પુનઃ ધૂન મચાવવા લાગ્યા. તેમના એકે એક શબ્દમાંથી અમૃતની ધારા વહેતી હતી. સ્વામીજીનું તે વખતનું સ્વરૂપ પણ બહુ મનોરંજક હતું. તેમનાં અર્ધ મીંચાયેલાં નેત્રો તથા હાથમાંનો તંબુર શ્રોતાઓની દૃષ્ટિને બીજે કયાંઇ આડી અવળી જવા દેતો નહીં. થોડીવાર સુધી તો " રામ, રામ, શ્રીરામ, રામ, " સિવાય મઠમાં બીજો કોઈ અવાજજ સંભળાયો નહીં. આ પ્રમાણે લગભગ અર્ધો કલાક થયો હશે, તે દરમીયાન કોઇના મુખમાંથી બીજો ઉચ્ચારજ નીકળ્યો નહીં. સ્વામીજીના કંઠમાંથી નીકળતી રામનામની ધૂને સર્વને આજે ગાંડાતૂર બનાવી દીધા હતા, એમ કહીએ તોપણ ખોટું નથી. શિષ્ય વિચાર કરવા લાગ્યો કે ખરેખરજ શું સ્વામીજી આજે શુદ્ધસ્વરૂપમાં (શિવભાવમાં) પ્રવેશી રામ–રામની ધૂન મચાવતા હશે ? તેમના મુખનું સ્વભાવિક ગાંભીર્ય આજે સોગણું વધી ગયું હતું, અર્ધ મીંચાયેલાં નેત્રોના ખૂણામાંથી પ્રભાતના સૂર્ય જેવા પ્રકાશ બહાર નીકળવા મંથન કરતો હતો, અને ગંભીર નીસાના બળથી સ્વામીજીનું કદાવર શરીર પણ સ્થિર રહી શકતું નહોતું. ટુંકામાં સ્વામીજીનો તે વખતનો દેખાવ શબ્દોમાં કે વર્ણનમાં દર્શાવી શકાય તેમ નથી. અનુભવ હોય તેજ તે સમજી શકે. પ્રેક્ષકો પણ ચિત્રમાં આલેખાયેલી મૂર્ત્તિ સમાન સ્તબ્ધ બની ગયા હતા–**दर्शकगण चित्रार्पितारन्त इवावतस्थे** "

રામનામનું કીર્તન પૂરૂં થયું એટલે તુરતજ સ્વામીજીએ પૂર્વના જેટલાજ જુસ્સાથી " સીતાપતિ રામચંદ્ર રઘુપતિ રઘુરાઇ " એ ગીત ગાવા માંડયું. તબલચી જેવો જોઈએ તેવો હુશિઆર ન હોવાથી સ્વામીજીના ગાનમાં રસભંગ થવા લાગ્યો. આથી શ્રીસારદાનંદ સ્વામીને ગાવાની અનુમતિ આપી સ્વામીજી પોતે મૃદંગ બજાવવા

લાગ્યા. સ્વામી સારદાનંદે સૌ પહેલું "એક રૂપઅરૂપ નામ-વર્ણ" નું ગાન શરૂ કર્યું. મૃદંગના સ્નિગ્ધ-ગંભીર ધ્વનીઓથી ગંગાનું પાણી પણ ઉછળવા લાગ્યું. સ્વામી સારદાનંદના સુંદર-મધુર આલાપે સમસ્ત મઠમાં શાંતિ ફેલાવી દીધી! ત્યાર પછી શ્રીરામકૃષ્ણદેવ પોતે જે ગીતો ગાતા હતા તે ગીતો ધીમે ધીમે ગવાવા લાગ્યાં.

ભૈરવના અવતારરૂપ ગિરિશબાબુ

એજ વખતે સ્વામીજીએ પોતાના અંગ ઉપરથી વેશ ઉતારી નાખી ગિરિશબાબુને પહેરાવી દીધો. સ્વામીજીએ પોતે પોતાના હાથથી ગિરિશબાબુના વિશાલ દેહ ઉપર વિભૂતિનું લેપન કર્યું અને કાનમાં કુંડલ, મસ્તકે જટા, કંઠે રૂદ્રાક્ષમાળા તથા બાહુમાં રૂદ્રાક્ષના બેરખા વગેરે યથાસ્થાને-યોગ્ય રીતે પહેરાવ્યા. આ નવીન વેશથી ગિરિશબાબુએ એક પ્રકારનું વિચિત્રરૂપ ધારણ કર્યું. સ્વામીજીની આ ક્રિયા જોઇ ભકતો ચકિતજ થઇ ગયા. થોડીવારે સ્વામીજીએ કહ્યું:-"પરમહંસદેવ કહેતા કે ગિરિશ ભૈરવના અવતારરૂપ છે. આપણામાં અને તેમનામાં કાંઇજ ભેદ નથી." ગિરિશબાબુ કાંઇ પણ બોલ્યા-ચાલ્યા વિના શાંતરીતે બેસી રહ્યા હતા. પોતાના સંન્યાસી બન્ધુઓ પોતાને આવી રીતે શણગારવા ઇચ્છે છે તે જોઈ તેઓ મનમાં બહુ રાજી થયા. છેવટે સ્વામીજીની આજ્ઞાથી એક ગેરૂઆ વર્ણનું વસ્ત્ર પણ ગિરિશબાબુને ઓઢાડવામાં આવ્યું. ગિરિશબાબુએ તેમાં પણ કાંઇ વાંધો લીધો નહીં. ગુરૂભાઇઓની મરજીમાં આવે તેમ કરે તે માટે તેમણે પોતાનું અંગ સંન્યાસીઓનેજ સોંપી દીધું હતું, એમ કહેવામાં કાંઇ ખોટું નથી. પછી સ્વામીજીએ કહ્યું:—"મી. જી. સી.* તમે આજે અમને ગુરૂદેવ (શ્રીરામકૃષ્ણ પરમહંસ) સંબંધી કાંઇક સંભળાવો. (બાકીના સર્વને સંબોધીને) તમે બધા શાંતરીતે બેસી જાઓ." ગિરિશ-

* ગિરિશબાબુને સ્વામીજી હંમેશાં મી. જી. સી. કહીનેજ બોલાવતા.

બાબુના મુખમાંથી એક પણ શબ્દ નીકળી શક્યો નહીં. જે પવિત્ર પુરૂષના જન્મોત્સવ નિમિત્તે સર્વ ભક્તો એકઠા થયા હતા તેમના દર્શનથી ગિરિશબાબુને એટલો બધો આનંદ થયો હતો કે શ્રોતાઓની પાસે શુ બોલવું તેજ તેઓ સમજી શકયા નહીં. છેવટે જ્યારે સૌએ અત્યંત આગ્રહ કર્યો ત્યારે ન છુટકે ગિરિશબાબુ બોલ્યા કેઃ—"દયામય ગુરૂદેવની વાત હું આપને કેવી રીતે કહી શકું ? છતાં એટલું તો મને ચોક્કસજ લાગે છે કે આપના જેવા કામિની અને કાંચનના ત્યાગી બાલસંન્યાસીઓની સાથે, મારા જેવા એક અધમ પુરૂષને એક આસને બેસવાનો અધિકાર આપ્યો છે, તે ઉપરથીજ તેઓની અપાર કરૂણાનો કાંઇક આભાસ આપ સૌ જોઈ શકશો." આટલી વાત કહેતાં કહેતાં ગિરિશબાબુનું હૈયુ એટલુ બધુ ભરાઇ આવ્યું કે તે સમયે તેઓ ઉક્ત શબ્દો સિવાય વધુ કાંઇજ બોલી શકયા નહિ.

ત્યારબાદ સ્વામીજીએ કેટલાંક હિન્દી ગાયનો ગાયાં. શિષ્ય સંગીતવિદ્યાથી છેક અજાત હતો, તેથી ગાયનોનો આશય પણ પૂરો સમજી શકયો નહીં, માત્ર સ્વામીજીના મુખ તરફ આંખનો પલકારો માર્યા વિના તાકીને બેસી રહ્યો એટલુંજ તેનાથી બની શકયુ. એટલામાં પ્રથમ પૂજા પૂરી થઇ જવાથી સૌ ભક્તજનોને જમવાનું નિમંત્રણ આવ્યું. ભોજન પૂરૂં થયા પછી સ્વામીજી નીચેના ઓરડામાંજ બેસી રહ્યા. નવા આવેલા ભક્તો પણ તેમની આસપાસ બેસી ગયા. ઉપવિતધારી (જનોઇવાળા) એક ગૃહસ્થને ઉદ્દેશીને સ્વામીજીએ કહ્યું કેઃ—"તમે દ્વિજ હોવા છતાં ઘણા સમયથી વ્રાત્ય જેવા બની ગયા છો; આજથી પુનઃ દ્વિજ થાઓ છો, એ લક્ષમાં રાખજો. હંમેશા એકસોવાર ગાયત્રીમંત્રનો જપ કર્યા વિના રહેવું નહીં. સમજ્યાને ?" ગૃહસ્થે પ્રત્યુત્તરમાં "જી, હા." કહી સ્વામીજીની આજ્ઞાને માથે ચડાવી. એટલામાં શ્રીયુત

મહેંદ્રનાથ ગુપ્ત (માસ્ટર મહાશય) ત્યાં હાજર થયા. સ્વામીજીએ માસ્ટર સાહેબને આવતા જોઈ વિવિધ આવકારદાયક શબ્દોથી તેમનું સન્માન કર્યું. મહેંદ્ર બાબુ સ્વામીજીને પ્રણામ કરી એક ખૂણામાંજ બેસી ગયા. સ્વામીજીએ પાસે આવવાનો ઘણો આગ્રહ કર્યો, પણ તેઓ છેવટની ઘડી સુધી પાસે જવાનુ સાહસ કરી શક્યા નહીં.

સ્વામીજીઃ—"માસ્ટર મહાશય, આજે ગુરૂદેવનો જન્મોત્સવ છે. તેમની જીવનકથા વિષે આજે તમારે કાંઇક બોલવું પડશે."

માસ્ટર મહાશયે મૃદુહાસ્ય કરતાં મસ્તક નીચે નમાવ્યુ. એટલામાં સ્વામી અખંડાનંદ મુર્શીદાબાદથી પ્રાયઃ દોઢમણ જેટલો મેવો વગેરે લઇને મઠમાં આવી પહોંચ્યા. સર્વ જણ તે જોવા દોડી ગયા. બાદ સ્વામીજીને પણ તે બતાવવામાં આવ્યો, એટલે સ્વામીજીએ કહ્યું કેઃ—"જા, ગુરૂ મંદિરમાં લઇ જા."

સ્વામી અખંડાનંદના સંબંધમાં સ્વામીજીએ શિષ્યને જણાવ્યુ કેઃ—"જોયું ને? કેવો કર્મવીર છે? ભય શુ છે, કે મૃત્યુ શું છે, તેનું તો તેને લેશ પણ ભાન નથી. જરા પણ અટક્યા વિના કર્મ કર્યા કરવાં એજ તેનો ઉદ્દેશ છે, અને તે કર્મ પણ કેવાં? બહુજનહિતકર—બહુજનસુખકર—અનેક મનુષ્યોનું કલ્યાણ—અનેક મનુષ્યોને સુખ થાય તેવાં."

તપસ્યાનો વ્યાપકભાવ

શિષ્યઃ—મહાશય, કેટલીયે તપસ્યા કરી હોય ત્યારે એવું બળ આવે! એવી શક્તિ આવવી એ તે કાંઇ સહજ વાત છે?

સ્વામીજીઃ—તપસ્યાના બળથી શક્તિ આવે એ વાત ખરી છે. પણ તપસ્યા એટલે શું? પરાર્થે—**બીજાઓને માટે કર્મ કરવાં તેનું નામ તપસ્યા.** કર્મયોગીઓ તો કર્મનેજ તપસ્યા લેખે છે. તપસ્યા કરતાં કરતાં પરહિત કરવાની ઇચ્છા જ્યારે ખૂબ બળવાન થઇ

આવે, અને તે ઇચ્છા તે સાધકદ્વારા જ્યારે કર્મ કરાવ્યેજ જાય. ત્યારે પછી તે ઉત્કૃષ્ટ તપસ્યાના ફળરૂપ ચિત્તશુદ્ધિ અથવા પરમાત્માનું દર્શન થયા વિના રહેતું નથી.

શિષ્યઃ—પણ મહાશય! પહેલેથીજ એવી શક્તિ કેમ આવે કે પરને અર્થે પોતાના પ્રાણનો પણ ભોગ આપવાને કોઇ તૈયાર થઇ જાય? જીવ પોતાના સ્વાર્થનું બલિદાન આપવા તૈયાર થાય એટલી ઉદારતા સર્વથી પૂર્વે આવીજ કેમ શકે? એ મારાથી સમજાતું નથી.

સ્વામીજીઃ—તું જેને તપસ્યા સમજી બેઠો છે તે **તપસ્યા પણ કેટલા ગણ્યાં-ગાંઠયા જીવો ખરા મનથી કરતા હશે?** કામ—કાંચનનો ત્યાગ કરી ભગવતપ્રેમમાં જોડાય એવા મનુષ્યોની સંખ્યા પણ કેટલી બધી ઓછી છે? તપસ્યા જેમ કઠિન છે, તેમ નિષ્કામકર્મ પણ તેટલાંજ કઠિન છે. મતલબ કે **તપસ્યા ન કરતા હોય, પણ પરહિતાર્થે સત્કાર્યો કર્યા જતા હોય તેની વિરૂદ્ધમાં બોલવાનો તને કશો અધિકાર નથી.** તને તપસ્યાજ સારી લાગતી હોય તો તું તારે તપસ્યા કર્યા કરને! જેને કર્મ કરવામાંજ આનંદ મળતો હોય તેને નિષેધવાનો તને શું હક્ક છે? કર્મ એ તપસ્યાથી કોઈ જૂદીજ વસ્તુ છે, એમ માની બેઠો જણાય છે!

શિષ્યઃ—જી હા. પહેલાં હું તપસ્યાનો અર્થજ કાંઇક જૂદો સમજતો હતો.

સ્વામીજીઃ—જેવીરીતે સાધન—ભજન અને અભ્યાસ કરતાં કરતાં એક પ્રકારનો સ્વભાવ બંધાઈ જાય છે તેવીજ રીતે અનિચ્છાપૂર્વક પણ કર્મ કરતાં કરતાં, ધીમે ધીમે હૃદય તેમાંજ તલ્લીન બની જાય છે, અને છેવટે પરાર્થે કર્મ કરવાની વૃત્તિ સ્ફુર્યા વિના રહેતી નથી. તું પોતેજ, તારી ઇચ્છા ન હોય છતાં **એક વાર બીજાની સેવા કરી જો; અને અનુભવ કર કે તપસ્યાનું ફળ તને**

મળ્યા વિના રહે છે? પરાર્થે કર્મ કરવાથી મનના ક્ષુદ્રભાવો ધીમે ધીમે નાશ પામે છે, અને પછી તે મનુષ્ય ખુલ્લા હૃદયથી બીજાઓની ખાતર પોતાના પ્રાણનો ભોગ આપવાને પણ તૈયાર થઇ જાય છે. મનુષ્ય–સ્વભાવની આ એક ખૂબી છે.

પરહિત તે પોતાનુંજ હિત છે

શિષ્ય:—પણ પરહિત કરવાનું પ્રયોજન શું?

સ્વામીજી:—પોતાના કલ્યાણની ખાતર. આ દેહ કે જેમાં અહંપણાનું અભિમાન સ્થાપી આપણે બેસી રહ્યા છીએ, તે **અહંપણું પરોપકાર કરવાની વૃત્તિ બળવાન થવાથી ક્રમે કરીને નષ્ટ થઇ જાય છે; અને છેવટે વિદેહબુદ્ધિ ઉત્પન્ન થાય છે.** જેમ જેમ એકાગ્રભાવે–દ્રઢતાપૂર્વક તું **પરહિત કરવા લાગીશ તેમ તેમ તું તારા સ્વાર્થને–તારા દેહભાવને ભૂલતો જઇશ.** આ રીતે જ્યારે તારા ચિત્તની શુદ્ધિ થશે ત્યારે તારો આત્મા સર્વ જીવમાં–સર્વ ઘટમાં વિરાજમાન છે, એ તત્ત્વ પ્રત્યક્ષપણે જોઇ શકીશ. એટલાજ માટે કહું છું કે **બીજાઓનું હિત કરવાની સાધના એ બીજું કશું નથી, પણ માત્ર પોતાના આત્માનો વિકાસ કરવાનોજ એક ઉપાય–એક માર્ગ છે.** ટુંકામાં પરહિત સાધના એ એક પ્રકારની ઇશ્વિરસાધનાજ છે, એમ કહું તોપણ ખોટું નથી. પ્રભુસેવાનો ઉદ્દેશ પણ આત્મવિકાસ સિવાય બીજો કાંઇ હોવો સંભવતો નથી. જ્ઞાન અને ભક્તિદ્વારા જેવીરીતે આત્માનો વિકાસ થાય છે તેવીજરીતે પરાર્થે કર્મ કરવાથી પણ આત્મવિકાસ થઇ શકે છે.

શિષ્ય:—ધારો કે હું રાત્રિ–દિવસ પરોપકારનાજ વિચાર કર્યા કરૂં તોપછી આત્મા સંબંધી વિચાર કરવાનો વખતજ ક્યારે મળે? એક ખાસ પ્રકારની ભાવનાને વળગી રહું તો પછી* અભાવરૂપી

* અત્ર આત્માને અભાવરૂપી જણાવવાનું કારણ માત્ર એટલુંજ લાગે

આત્માનો સાક્ષાત્કાર કેવી રીતે કરી શકું ?

સર્વભૂતમાં આત્મબુદ્ધિ એજ આત્મદર્શન

સ્વામીજી:—આત્મજ્ઞાનની પ્રાપ્તિ એજ સર્વ સાધનાઓનો, સર્વ માર્ગોનો ઉદ્દેશ છે, એ વાત હું અનેકવાર કહી ગયો છું. તું પોતે જો પરસેવા પરાયણ થઇ શકે, કર્મ કરતાં કરતાં જો ચિત્તની શુદ્ધિ કરી શકે અને એ રીતે સર્વ જીવને આત્મવત્ લેખી શકે તોપછી આત્મદર્શનમાં બાકી શુ રહ્યું ? આત્મદર્શનનો અર્થ એવો નથી કે કોઇ જડવસ્તુનુ દર્શન કરવું. જગતના તમામ જીવોને પોતાના જેવાજ સમજી તેમને સુખ આપવુ એનુજ નામ આત્મજ્ઞાન અથવા આત્મવિકાસ.

શિષ્ય:—જો એમજ હોય તોપછી શાસ્ત્રમાં સર્વ વૃત્તિઓ અને સર્વ કર્મોનો નિરોધ કરી આત્માનુ સ્વરૂપ પ્રત્યક્ષ કરવાનુ કેમ પ્રબોધ્યુ હશે ?

સ્વામીજી:—શાસ્ત્રમાં જેને સમાધિ કહેવામાં આવે છે તે અવસ્થા સહજ પ્રાપ્ત થઈ શકે એવી નથી. કદાચિત્ કોઇને તે પ્રાપ્ત થાય તોપણ તે અધિક સમય સુધી સ્થાયી રહેતી નથી. તોપછી હવે તેણે શું કરવું ? એટલાજ માટે શાસ્ત્રમાં કહેલી—ઉપલી અવસ્થા પ્રાપ્ત કર્યા પછી તે વ્યક્તિ પ્રત્યેક ભૂતમાત્રમાં આત્મદર્શન કરીને અને તે ભૂતોથી પોતાને અભિન્ન માનીને પ્રારબ્ધનો ક્ષય કરે છે. આ અવસ્થાને શાસ્ત્રકારો જીવન્મુક્તિ અવસ્થાના નામથી ઓળખાવી ગયા છે.

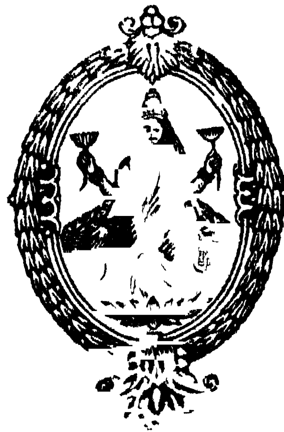
શિષ્ય:—તો પછી એટલી વાત તો નક્કીજ કે જીવન્મુક્તિ જેવી અવસ્થા પ્રાપ્ત ન થાય ત્યાંસુધી પરાર્થે બરાબર કર્મો થઇ શકતાં નથી.

છે કે "આત્મા શું છે" તે સમજાવવાનું કામ જેટલું કઠિન છે, તેટલુંજ સરળ "આત્મા શું નથી" તે સમજાવવાનું છે. મતલબ કે આત્મા દેહ નથી, ઇન્દ્રિય નથી, બુદ્ધિ નથી, વગેરે "નથી" થી વર્ણવી શકાય છે, તેથીજ તેને અભાવરૂપી લખ્યો છે. **અનુવાદક**

કર્મયોગથી જીવન્મુક્તિ થવાનો સંભવ

સ્વામીજીઃ—શાસ્ત્રમાં એમ કહ્યું છે, એની સાથે એમ પણ કહ્યુ છે કે સાધકને પણ પરહિત અર્થે સેવા કરવામાં નિરંતર તત્પર રહેવાથી જીવન્મુક્તિની અવસ્થા પ્રાપ્ત થઇ શકે છે. જો એમ ન હોત તો શાસ્ત્રમા "કર્મયોગ" નામનો જે માર્ગ દર્શાવવામાં આવ્યો છે તેનુ પ્રયોજનજ રહેતું નથી.

શિષ્ય વિચાર કરતો સ્થિરપણે બેસી રહ્યો. સ્વામીજીએ તે પ્રસંગનો ત્યાગ કરી મધુરસ્વરે એક સ્તોત્ર લલકાર્યું. આ સ્તોત્ર શ્રીરામકૃષ્ણદેવના જન્મોત્સવ નિમિત્ત બંગાળાના સુપ્રસિદ્ધ નાટયકાર ગિરિશચંદ્ર ઘોષે તૈયાર કર્યું હતું. ગિરિશબાબુ પણ સર્વ ભકતોની સાથે ઉક્ત ગાયન ગાતા હતા. ત્યાર પછી બીજાં પણ બે ત્રણ સ્તોત્રો એવીજ રીતે ગગનભેદી ધ્વનિથી ગાવામા આવ્યાં. "મુંઝાયો મનભ્રમર મારો, કાલીપદ નીલકમલે," વગેરે તેમાં મુખ્ય હતાં, એમ શિષ્યના સ્મરણમા છે. સ્તોત્રપાઠ પૂરો થયો એટલે સર્વ ભોજન કરવા ગયા.

પ્રસંગ ૧૪ મો.

સ્થાન–બેલુડ–ભાડાવાળું મકાન–ઇ. સ. ૧૮૯૮

ગુરૂદેવની પ્રતિષ્ઠા

આજે નવા મઠમાં સ્વામીજી પોતે યજ્ઞ કરીને મંદિરમાં ગુરૂદેવની પ્રતિષ્ઠા કરવાના છે. ગુરૂપ્રતિષ્ઠાનાં દર્શન કરવાની ઇચ્છાથી શિષ્ય આગલી રાત્રે ઘેર નહીં જતાં મઠમાંજ રહ્યો છે.

પ્રાતઃકાળે ગંગાસ્નાનથી નિવૃત્ત થઈ સ્વામીજીએ ગુરૂમંદિરમાં પ્રવેશ કર્યો. ત્યારબાદ પૂજકના આસને બિરાજી, પુષ્પપાત્રમાં જેટલાં ફૂલો હતાં તેટલાં સર્વ ફૂલો અને બિલ્વપત્રો બન્ને હાથમા લઈ શ્રીરામકૃષ્ણદેવના ચરણમાં ધર્યાં અને અંજલીપૂર્વક ધ્યાનમાં નિમગ્ન થયા. તે વખતનું તેમનુ અપૂર્વ સ્વરૂપ કલમથી આલેખી શકાય તેમ નથી. તેમની સ્નિગ્ધ–ઉજ્જવલ કાન્તિથી ગુરૂમદિરમા એક પ્રકારનો અદ્‌ભુત પ્રકાશ છવાઈ ગયો ! પ્રેમાનંદ તથા અન્ય સંન્યાસીઓ ગુરૂમંદિરના દ્વાર પાસે ઉભા હતા.

શ્રીરામકૃષ્ણપરમહંસનો સ્વામીજી પ્રત્યે પ્રેમ–"તું ત્યાં હું"

ધ્યાન અને પૂજા વગેરેનું કામ સમાપ્ત થયા પછી નવા મઠમાં જવાની તૈયારીઓ થવા લાગી. શ્રીરામકૃષ્ણદેવનાં ભસ્માસ્થિ કે જે એક તાંબાની પેટીમાં સંધરી રાખ્યાં હતાં, તે પેટીને પોતાની જમણી કાંધ ઉપર ઉચકી સ્વામીજી સૌ પહેલાં બહાર નીકળ્યા. બીજા સંન્યાસીઓની સાથે શિષ્ય પણ તેમની પાછળ પાછળ ચાલ્યો. શંખ

અને ઘંટના નાદોથી ગંગાની તટભૂમિ ખીલી નીકળી ! ભાગીરથી પણ જાણે નૃત્ય કરી રહી હોય તેમ ભાસતી હતી ! જતાં જતાં રસ્તામાં શિષ્યને સ્વામીજીએ કહ્યું:–"ગુરૂદેવે મને કહ્યું છે કે 'તું મને તારી કાંધ ઉપર ઉંચકીને જ્યાં લઈ જઇશ ત્યાં હું ખુશીથી જઇશ અને રહીશ–પછી તે ઝુંપડી હોય કે જંગલ હોય એની મને પરવા નથી.' એટલાજ માટે હું તેમને આજે મારી પોતાની કાંધ ઉપર ઉંચકીને નૂતન મઠ-ભૂમિમાં લઇ જઉં છું. બહુ લાંબા વખત સુધી, બહુ જનોના હિતને અર્થે ગુરૂદેવ અહિંયા સ્થિર થઇને રહેશે; એમ ચોક્કસ માનજે."

શિષ્ય:—ગુરૂદેવે આપને એવી વાત ક્યારે કહી હતી ?

સ્વામીજી:—(મઠના સાધુઓ ભણી આંગળી કરી) એમને પૂછી જો કે કાશીપુરના બગીચામાં તે દિવસે શું કહ્યું હતું ?

શિષ્ય:—અરે ! હા, હું ધારૂં છું કે તેજ દિવસે, સેવાના અધિ-કારને માટે ગુરૂદેવના ગૃહસ્થભક્તો તથા સંન્યાસીભક્તોમાં ત્રણું કરીને પક્ષાપક્ષી થઇ ગઈ હતી ! કેમ ?

મત-મતાંતરો અને પક્ષો બંધાવાનું કારણ

સ્વામીજી:—પક્ષાપક્ષી નહીં પણ એક જાતની સ્પર્ધા થઇ હતી તે વાત ખરી. છતાં આટલી વાત લક્ષમાં રાખજે કે જેઓ ગુરૂદેવના ભક્ત છે, જેઓએ ગુરૂદેવની કૃપા પ્રાપ્ત કરી છે, તે પછી ગૃહસ્થ હોય કે સંન્યાસી હોય–ગમે તે હોય–તેમનામાં કોઇ કાળે પક્ષ કે વાડા બધાય એ કદાપિ સંભવિત નથી. તે છતાં ક્વચિત્ ક્વચિત્ રસાકસી થઇ જાય છે, તેનું કારણ તું જાણે છે? પ્રત્યેક ભક્ત ગુરૂ-દેવને પોતપોતાની બુદ્ધિનો રંગ આપવા ઇચ્છે છે, અને તેથી કરીને સૌ કોઇ તેમને જૂદા જૂદા રૂપે સમજે છે, અને જૂદા જૂદા રૂપે જુએ છે. દ્રષ્ટાંત તરીકે ગુરૂદેવ એક મહાન્ સૂર્ય સ્વરૂપ છે, અને આપણે બધા આપણા પોતપોતાના ખાસ પ્રકારના રંગીન ચસ્માથી

તેમને જોઇએ છીએ, આથી સૂર્ય પણ આપણને વિવિધ રંગોવાળો ણાય છે. વસ્તુસ્થિતિ આવી હોવાથી વખત જતાં સંપ્રદાયો અને પક્ષો બંધાઇ જાય એ કુદરતી છે. પણ જેઓ સારા ભાગ્યે ગુરૂદેવના સાક્ષાત્ સંસર્ગમાં આવી ગયા છે તેમનામાં કોઇ કાળે સંપ્રદાયની ભાવના દાખલ થાય તેમ નથી, કારણ કે એવા આત્મારામ—પુરૂષના પ્રકાશથી તેમનાં ચક્ષુઓ અંજાઇ જાય છે, અને અહંકાર—અભિમાન તથા અજ્ઞાન ત્યાંથી પલાયન કરી જાય છે, એટલે પછી દલ—ફગ કે સંપ્રદાય બંધાવાનો તેમને અવસરજ મળતો નથી. હા, એટલું બને છે કે સૌ કોઇ પોતાના ખાસભાવથી હૃદયપૂર્વક તેમની પૂજા કરે છે.

શિષ્યઃ—ભક્તો ગુરૂદેવને ઇશ્વરસ્વરૂપ માની તેમની પૂજા કરે છે એ વાત જેટલે અંશે સત્ય છે, તેટલેજ અંશે આ વાત પણ સત્ય છે કે પ્રત્યેક ભક્ત પોતપોતાની વિશેષ—વિશેષ ભાવનાને અનુસરી તેમને જૂદે જૂદે રૂપે ઉપાસે છે, તોપછી વખત જતા ભક્તોના શિષ્યો—પ્રશિષ્યો ગુરૂદેવને એક સંકુચિત સીમામા પૂરી રાખી એકાદ સંપ્રદાય તૈયાર કરે તો તે શું સંભવિત નથી?

સ્વામીજીઃ—હા—હા—એટલાજ માટે તો હું કહું છું કે વખત જતાં સંપ્રદાય થાયજ. આ જોને ચૈતન્યદેવના અત્યારે બસ કે ત્રણસે જેટલા સંપ્રદાયો ચાલે છે, ઇસુ—ક્રાઇસ્ટ હજારો મતમા વહેંચાઇ ગયા છે, છતાં એટલું ચોક્કસ છે કે ભક્ત સંપ્રદાયોમા કોઇ પણ સંપ્રદાય મૂળપુરૂષને—ચૈતન્યદેવ કે ઇસુને તજી દેતા નથી.

મઠની સ્થાપનાનો મુખ્ય ઉદ્દેશ—સાંપ્રદાયિક સીમાઓ દૂર કરવી

શિષ્યઃ—તોપછી શ્રીરામકૃષ્ણદેવના ભક્તોમા પણ વખત જતાં સંપ્રદાયો ઉદ્દ્ભવે એમ આપને નથી લાગતું?

સ્વામીજીઃ—અલબત્ત, ઉદ્દ્ભવે. પણ આ મઠોની સ્થાપનાનો

હેતુ શું છે તે તું જાણે છે ? આ મઠો સર્વ મતો–સંપ્રદાયો અને ભેદોનો નિકાલ કરી સામંજસ્ય–યથાયોગ્યતા સ્થાપવાનો પ્રયત્ન કરશે. ગુરૂદેવની ભાવના જેવી ઉદાર હતી તેવીજ ઉદારભાવનાવાળી આ સંસ્થાઓ બનશે આ સંસ્થામાંથી સમાધાની અને એકસંપીનું જે ઝરણ વહેવા લાગશે તે આખા જગતમાં પ્રસરી જશે.

એટલી વાતચીત થતાં થતાંમાં સર્વે નૂતન મઠભૂમિ ઉપર આવી પહોંચ્યા. સ્વામીજીએ પોતાના સ્કંધ ઉપરથી તાંબાની પેટી આસન ઉપર મૂકી, અને પૃથ્વી ઉપર લાંબા થઇને પ્રણામ કર્યા. સ્વામીજીની સાથે બાકીનાઓએ પણ પ્રણામ કર્યા.

ત્યારપછી સ્વામીજી પૂજાના આસન ઉપર બેઠા. પૂજા થઇ રહ્યા પછી યજ્ઞ માટે અગ્નિ સળગાવી હોમ કર્યો અને સન્યાસી–ભ્રાતાઓની મદદથી પોતાના હાથે તૈયાર કરેલુ પાયસાન્ન (દૂધપાક) ગુરૂદેવને નિવેદન કર્યું. તેજ દિવસે તેજ સ્થળે તેમણે કેટલાએક ગૃહસ્થોને દીક્ષા પણ આપી હતી, એમ કાંઇક સ્મરણમાં છે, તે ગમે તેમ હોય. પૂજા સમાપ્ત થયા પછી સ્વામીજીએ સર્વને સન્માનપૂર્વક સંબોધીને જણાવ્યુ કેઃ—“ આપ સર્વ મન–વચન–કાયાથી શ્રી ગુરૂદેવના પાદપદ્મમાં એવી પ્રાર્થના કરો કે મહાયુગના અવતાર સમાન આપણા તે ગુરૂદેવ આજથી આ પુણ્યક્ષેત્રમાં અવસ્થાન કરે અને બહુજનહિતાર્થે–બહુજનસુખાર્થે આજ ક્ષેત્રમાં લાંબો કાળ રહી, આ સંસ્થાને સર્વ ધર્મોમાં સમાધાન સ્થાપનારી એક અપૂર્વ મુખ્ય સંસ્થા બનાવે.” સર્વેએ એજ પ્રમાણે બે હાથ જોડીને પ્રાર્થના કરી. પછી સ્વામીજીએ શિષ્યને બોલાવીને કહ્યું કેઃ—“ ગુરૂદેવના અવશેષોની આ પેટી અહિંથી પાછી લઇ જવાનો અમને (સંન્યાસીઓને) અધિકાર નથી, કારણ કે અમે તો આજે ગુરૂદેવની આહિંયા સ્થાપના કરી ચૂકયા છીએ; માટે તુંજ તારે માથે ચડાવીને નીલાંબરબાબુના બગી-

ચામાં લઈ ચાલ." શિષ્ય પેટીને અડકતાં જરા સંકોચ પામ્યો, તેથી સ્વામીજીએ કહ્યું કેઃ—" એમાં બીક જેવું શું છે? મારી આજ્ઞા છે—ઉપાડીને આગળ ચાલ." શિષ્યે આનંદિત ચિત્તે સ્વામીજીની આજ્ઞા માથે ચડાવી અને ગુરૂની આજ્ઞાપ્રતાપે આ પેટીનો સ્પર્શ કરવા જેટલો પોતાને અધિકારે મળ્યો તેથી પોતાને કૃતાર્થ માનવા લાગ્યો. પેટી માથે ચડાવી શિષ્ય આગળ અને પાછળ સ્વામીજી તથા બીજાઓ ચાલવા લાગ્યા. રસ્તામા સ્વામીજીએ શિષ્યને જણાવ્યું કેઃ—" ગુરૂદેવ આજે તારા મસ્તિકઉપર વિરાજમાન થઇ તને આશિર્વાદ આપે છે, માટે હવેથી સાવધાન રહેજે, અને ભૂલે—ચૂકે પણ કોઇ દિવસ અનિત્ય વિષયમાં મનને જવા દઇશ નહીં." રસ્તામાં આગળ ચાલતાં એક ખાડો આવ્યો એટલે સ્વામીજીએ કહ્યું કેઃ " જોજે, ખૂબ સાવચેતીથી ચાલજે! બરાબર વિચાર કરીને પગલું ભરજે!"

મઠસંબંધી સ્વામીજીની ઉદારભાવના

આ પ્રમાણે નિર્વિઘ્ને સર્વે મઠમાં પહોંચી ગયા. ચાર પછી વાત—વાતમાં સ્વામીજી બોલી ગયા કેઃ—" ગુરૂદેવની ઇચ્છાથી આજે તેમના ધર્મક્ષેત્રની પ્રતિષ્ઠા થઇ ગઈ! બાર વરસથી જે ચિંતા મગજમાંથી જરાયે ખસતી નહોતી તે ચિંતા આજે દૂર થઇ. હવે મને કેવા વિચારો આવતા હશે તેની તું કલ્પના કરી શકે છે? આ મઠને વિદ્યા અને સાધનાનું મુખ્યસ્થાન બનાવવાનો મારો વિચાર છે. તારા જેવા ધાર્મિક ગૃહસ્થો આ મઠની આસપાસ મકાનો બંધાવીને રહે અને મધ્યમાં ત્યાગી—સંન્યાસીઓ રહે એવી યોજના કરવામાં આવશે. તે સિવાય આ મઠની દક્ષિણ દિશાવાળી જગ્યા ઇંગ્લાંડ તથા અમેરિકાવાસી ભક્તોને આપવામાં આવશે, અને તેઓ ત્યાં ઘરબાર બાંધીને રહે એવી ગોઠવણ કરવામાં આવશે. કહે જોઇએ, આ યોજના તને કેમ લાગે છે?"

સિદ્ધાંતો નહીં જોઇએ–વ્યવહારના ક્ષેત્રમાં કામ કરો

શિષ્ય:—મને તો લાગે છે કે આપની અદ્દભૂત કલ્પનાની ખૂબીજ નિરાળી છે !

સ્વામીજી:—"તું કલ્પના ગણી કાઢે છે? વખત જતાં તું નજરોનજર નિહાળશે. હું તો કામની કેવળ શરૂઆતજ કરતો જઉં છું. ત્યાર પછી કોણ જાણે શું યે બનશે. મારાથી બનશે તેટલું હુ કરી જઈશ, તે ઉપરાંત તમારા જેવાઓની અંદર વિવિધ ભાવનાઓ મૂકતો જઇશ. મારી ભાવનાઓને વ્યવહારૂ બનાવવાનું કામ તમારૂં છે. **મહાન્ મહાન્ સિદ્ધાંતો સાંભળીને બેસી રહેવાથી શું વળવાનું હતું ?** તેને વ્યવહારના ક્ષેત્રમાં ઉતારી હંમેશા કાંઇક કર્મ કરતા રહેશો ત્યારેજ કાંઇ કર્યું કહેવાશે. **શાસ્ત્રની લાંબી લાંબી વાતો કંઠસ્થ કરી, જગતનું શું કલ્યાણ તમે કરી વાળ્યું છે ?** અલબત્ત, શાસ્ત્રની વાતોને સૌ પહેલાં સમજી લ્યો; પણ પછી તેને ક્રિયામાં મૂકી **જગતનું કલ્યાણ કરવામાં પ્રમાદ ન કરો.** જેને practical religion–વ્યવહારૂધર્મ કહે છે તે ત્યારેજ સફળ થયો ગણાય. સમજ્યો ?"

શંકરાચાર્યપ્રસંગ—શ્રીશંકરાચાર્યની અનુદારતા

આ પ્રમાણે વાર્ત્તાલાપ ચાલતો હતો તેટલામાં શ્રીમદ્દ શંકરાચાર્યનો પ્રસંગ નીકળ્યો. શિષ્ય પોતે શ્રીશંકરનો ખાસ પક્ષપાત ધરાવતો હતો; શ્રીશંકરની કોઇ પણ વાત સામે જો કોઇ વાંધો ઉઠાવતું તો શિષ્યના હૃદયમાં સખ્ત આઘાત થતો. સ્વામીજી શિષ્યની આ સ્થિતિ સારી રીતે જાણતા હતા, પણ કોઇની અંધશ્રદ્ધા તેમનાથી સહન થઇ શકતી નહીં; તેઓ જ્યારે કોઇનું શ્રદ્ધાંધપણું જોતા કે તુરતજ તેની સામે ચર્ચા કરવા બેસતા અને અમોઘ તથા સજ્જડ યુક્તિઓનો એવો તો સતત મારો ચલાવતા કે શ્રદ્ધાંધતાના ફીણાઓ

ચોડીજવારમાં જમીનદોસ્ત થયા વિના રહેતા નહીં.

સ્વામીજી:—શંકરની બુદ્ધિ અત્યંત સૂક્ષ્મ હતી, જેવા વિચારક હતા તેવાજ તેઓ પંડિત પણ હતા, પરંતુ બ્રાહ્મણ સિવાયના મનુષ્યોને બ્રહ્મજ્ઞાન થઇજ ન શકે એ વાતનું વેદાંતભાષ્યમાં કેવું સમર્થન કર્યું છે? વિદુરના સંબંધમાં તેમણે લખ્યું છે કે વિદુર પોતે પૂર્વજન્મમાં બ્રાહ્મણના શરીરમાં હતા, તેટલાજ માટે તેમના પૂર્વજન્મના ફળરૂપે તે બ્રહ્મજ્ઞ થઇ શકયા! મારો તો એજ પ્રશ્ન છે કે કેવળ બ્રાહ્મણપણાની ખાતરજ આટલી બધી ખેંચતાણ કરવાની જરૂર શું છે? સ્વયં વેદ ત્રણે વર્ણને વેદપાઠનો તથા બ્રહ્મજ્ઞાનનો અધિકાર આપે છે. વળી કહે છે કે કેટલાયે બૌદ્ધસાધુઓને શાસ્ત્રાર્થમાં હારી ગયા તે માટે સળગતી અગ્નિમાં બાળીને ભસ્મ કરી દીધા! શ્રમણો બળીને ભસ્મ થઇ ગયા, પણ બૌદ્ધધર્મ તો હજી પણ જીવતો—જાગતો રહી ગયો છે! બીજી તરફ બુદ્ધદેવનું હૃદય જો? "બહુજનહિત" તથા "બહુજનસુખ" ની ભાવનાને એક બાજુ મૂકી દઇશ તોપણ તું જોઇ શકીશ કે એક બકરાંનાં બચ્ચાનું રક્ષણ કરવા માટે પણ બુદ્ધદેવ કેટલો તૈયાર છે? બકરાંની જીવનરક્ષા થતી હોય અને પોતાનું શિર્ષ કપાતું હોય તો તે પોતાનું શિર્ષ કપાવવાને તૈયાર થયો હતો! કેટલી બધી ઉદારતા? કેટલી બધી દયા?

બુદ્ધદેવમાં ધર્મઘેલછા હતી?

શિષ્ય:—એક પશુની ખાતર પોતાનો પ્રાણ આપવા તૈયાર થઇ જવું, એ પણ શું એવાજ પ્રકારની એક ઘેલછા નથી? બુદ્ધદેવમાં બીજા પ્રકારની ધર્માંધતા હતી, એમ કહેવામાં આવે તો તે શું ખોટું છે?

સ્વામીજી:—પરંતુ બુદ્ધદેવની ઘેલછાથી જગતના જીવોનું કેટલું કલ્યાણ થયું છે? એકવાર વિચાર કરી જો, કે બુદ્ધદેવની પ્રબળ ભાવનાથી કેટલાં આશ્રમો, કેટલાં વિદ્યાલયો, કેટલી કૉલેજો, કેટલાં જાહેર

ઔષધાલયો તથા કેટલી પશુશાળાઓ સ્થાપન થઇ હતી? શિલ્પ-વિદ્યાને પણ કેટલું ઉત્તેજન મળ્યું હતું? બુદ્ધદેવના જન્મ પૂર્વે આ દેશની સ્થિતિ બહુ દયાજનક હતી. તાડપત્ર ઉપર લખાયેલા ધર્મગ્રંથોને સંઘરી રાખવા સિવાય લોકોને બીજું કશું જ્ઞાનજ નહોતું. થોડાં-ઘણાં માણસો ધર્મપુસ્તકોનાં રહસ્યોને સમજી બેસી રહેતા. ભગવાન બુદ્ધદેવે ધર્મના સિદ્ધાંતોનો વ્યવહારિકરૂપમાં પ્રચાર કર્યો, અને નિત્યના જીવનમાં ધર્મ કેવીરીત પાળી શકાય તે લોકોને બતાવી દીધું. બરાબર વિચાર કરવાથી તને જણાશે કે વેદાંતની જાગ્રતમૂર્તિ જો કોઈ પણ હોય તો તે બુદ્ધદેવજ છે!

બુદ્ધધર્મની દુર્દશાનું કારણ-હદ કરતાં વધારે દર્શનચર્ચા

શિષ્ય:—પરંતુ મહાશય, વર્ણાશ્રમધર્મને તોડી નાખવાથી ભારતવર્ષમા હિંદુઓએ બળવો જગાડયો અને એટલાજ ખાતર બૌદ્ધધર્મને દેશનિકાલ થવું પડયું, તે વાત ખરી કે ખોટી?

સ્વામીજી:—બૌદ્ધધર્મની એ દુર્દશા તેના શિક્ષણને લીધે નથી થઇ, તેના અનુયાયીઓના દોષનોજ એ પ્રતાપ છે તેઓ વધારે પડતા દર્શન સંબંધી ચર્ચાઓમા ઉતરી પડયા, એટલે તેમના હૃદયની ઉદારતા ક્ષીણ થઈ ગઇ; ત્યારપછી વામાચારના વ્યભિચારે એટલું બધુ જોર કર્યું કે બૌદ્ધધર્મને મરવા સિવાય બીજો ઉપાયજ રહ્યો નહીં. એવો બીભત્સ વામાચાર અત્યારના કોઇપણ તંત્રમાં નથી. બૌદ્ધધર્મનુ એક મુખ્ય સ્થળ " જગન્નાથક્ષેત્ર " હતું, તે ઠેકાણે મંદિરોની દીવાલોમાં જે બીભત્સ મૂર્ત્તિઓ પથ્થરમાં ચીતરવામાં આવી છે તે જોવાથી મારી આ વાતની તને ખાત્રી થયા વિના રહેશે નહીં. રામાનુજ અને ચૈતન્યમહાપ્રભુના સમયથી એ " પુરૂષોત્તમક્ષેત્ર "માં વૈષ્ણવોનું જોર વધ્યું અને અત્યારે એ મહાપુરૂષોના પ્રતાપે એ ક્ષેત્રે એક નવુંજ રૂપ ધારણ કર્યું છે.

તીર્થ માહાત્મ્ય–રૂપકના આધ્યાત્મિક અર્થો

શિષ્યઃ—શાસ્ત્રોમાં તીર્થાદિ સ્થાનોનો જે મહિમા વર્ણવ્યો છે તે કેટલે અંશે સત્ય હશે?

સ્વામીજીઃ—આ આખું બ્રહ્માંડ એક નિત્ય આત્મા–ઇશ્વરનુ વિરાટ્ શરીર છે. શરીરમાં જેવીરીતે ઉચ્ચ–નીચ ભેદો હોય છે તેવી રીતે આ વિરાટ્ દેહમાં પણ હોઇ શકે. કોઇ ખાસ સ્થાનમાં ઇશ્વરનો પ્રકાશ પોતાની મેળેજ પ્રકટી નીકળે, તો કોઇ સ્થાનમાં પવિત્ર હૃદયના સત્પુરૂષોના સંસર્ગથી એક પ્રકારની વિશેષતા દાખલ થઇ જાય, એમાં કાંઇ આશ્ચર્ય જેવું નથી. સાધારણ મનુષ્યો આવાં પવિત્ર સ્થળોમાં જીજ્ઞાસુ બનીને જાય તો તેમને સહેજે સુયોગ્ય ફળની પ્રાપ્તિ થાય, એટલાજ માટે તીર્થાદિના અવલંબનથી ક્રમે ક્રમે આત્માનો વિકાસ થવાનુ શાસ્ત્રમાં લખેલું છે. બાકી એટલું તો નિશ્ચિત સમજજે કે આ માનવદેહ કરતાં વધારે માહાત્મ્યવાળું તીર્થ બીજું એકે નથી. દેહમાં જેવો અને જેટલો આત્માનો વિકાસ થાય છે તેવો બીજા કોઇ તીર્થમાં નથી થતો. જગન્નાથનો જે રથ કાઢવામાં આવે છે તે શું છે? દેહરથનું સ્થૂલ રૂપકમાત્ર છે. દેહરથમાંજ આત્માનું દર્શન કરવું જોઇએ. " **आत्मानं रथिनं विद्धि** " વગેરે વાંચ્યું છે ને? "**मध्ये वामनमासीनम् विश्वे देवा उपासते॥** આ વામનરૂપી આત્માનું દર્શન એજ જગન્નાથનું દર્શન છે. **रथे च वामनम् दृष्ट्वा पुनर्जन्म न विद्यते**—એમ કહેવાય છે તેનો અર્થ એટલોજ છે કે અંતરમાં જે આત્મા વ્યાપી રહ્યો છે અને જેની ઉપેક્ષા કરીને દેહરૂપ હાડ–માંસ–લોહીમાં અહંપણું રાખી બેઠા છો, તે ભ્રમને દૂર કરી તમારા યથાર્થસ્વરૂપનું દર્શન કરો, એટલે પછી તમારે માટે પુનર્જન્મ જેવું કાંઇ રહેશે નહીં. લાકડાની કે પાષાણની મૂર્તિના દર્શન કરવા માત્રથીજ જો જીવની મુક્તિ થઈ જતી હોત તો

દર વર્ષે લાખો માણસો મુક્તિએ પહોંચી જતાં હોત–તેમાં પણ આજ કાલ તો રેલવેની સગવડ થઈ ગઈ છે, એટલે પછી મુક્તિમાં જનારાઓની ગણત્રીજ થઇ શકત નહીં ' ! એટલું છતાં જગન્નાથ તીર્થ સંબંધે સાધારણ મનુષ્યો જે વિશ્વાસ ધરાવે છે તેમના વિશ્વાસને હું નિરર્થક કે ખોટો કહેતો નથી, એ વાત ભૂલી જઇશ નહીં. માણસોમાં કેટલાએક એવા વર્ગના પણ હોય છે કે જેમને મૂર્તિના અવલંબનવગર આગળ વધવાની દિશાજ ન સૂઝે. આવા મનુષ્યો મૂર્તિનો યોગ્ય આશ્રય લઇ પોતાનું કલ્યાણ કરી શકે છે. એમાં જરાય શકા કરવા જેવું નથી.

મૂર્ખના અને બુદ્ધિમાનના પૃથક્ પૃથક્ ધર્મો

શિષ્યઃ—ત્યારે તો મૂર્ખનોએ ધર્મ જૂદો અને બુદ્ધિમાનનોએ ધર્મ જૂદો, એમજ માનવું પડે.

સ્વામીજીઃ—હાજ તો. જો એમ ન હોત તો તારાં ધર્મશાસ્ત્રો અધિકારીના નિર્ણય માટે આટલી બધી માથાકૂટ શા માટે કરત ? જો કે સત્ય તો સર્વ સ્થાને છે, તો પણ relative truth different in degrees (અપેક્ષાકૃત સત્ય, કળાની વધઘટ) વગેરે માનવુંજ જોઇએ. મનુષ્યો જેને સત્ય કહે છે અને સત્ય તરીકે જેનો સ્વીકાર કરે છે તે સર્વે સત્યો, ઉપર કહ્યાં તે પ્રકારનાંજ હોય છે. કોઇ સત્ય અલ્પાંશે સત્ય હોય છે, તો કોઈ સત્ય તેનાથી અધિકાંશે સત્ય હોય છે, નિત્ય સત્ય તો કેવળ એક માત્ર પરમાત્માજ છે. જે આત્મા જડ પદાર્થોની અંદર મુઝાઇ રહ્યો છે તેજ આત્મા, જીવનામધારી મનુષ્યોમાં થોડો ઘણો જાગ્રત–conscious રૂપે પ્રકાશી રહ્યો છે. શ્રીકૃષ્ણ, શ્રીબુદ્ધદેવ તથા શ્રીશંકર વગેરેમાં એજ આત્મા પૂર્ણ જાગ્રત અવસ્થાએ પહોંચ્યો હતો. તેનાથી પણ ઉપર–ઉપરની અવસ્થાઓ છે, પરંતુ તે અવસ્થાઓ ભાવનામાં કે ભાષામાં આવી શકતી નથી–" अवाङ् मनसगोचरम् ॥ "

ઇશ્વરોપાસના

શિષ્યઃ—મહાશય, કોઇ કોઇ ભક્તિસંપ્રદાયવાળા ભક્તો કહે છે કે ભગવાનની સાથે એક પ્રકારના સંબંધથી જોડાઇએ તોપછી સાધના કરવામાં કાંઇ મુશ્કેલી જેવું રહેતું નથી. આમ કહેનારા ભક્તો આત્માના મહિમાની વાતો જાણતા નથી, તેમજ જાણવાની દરકાર પણ રાખતા નથી. કદાચ કોઇ તેમને જણાવવાનો પ્રયત્ન કરે છે તો તેઓ કહી દે છે કે એ બધી વાતોને એક બાજુએ રહેવા દઇ ભક્તિ-ભાવમાં સર્વદા તરબોળ રહો, એટલે માથાકુટ જેવું કાંઇજ નહીં રહે.

સ્વામીજીઃ—એમ કહેનારાઓને માટે, અલબત્ત, તે સત્ય છે; એ માર્ગે પણ વખત જતાં એક દિવસે તેમનામાં બ્રહ્મ જાગ્રત થવાનો સંભવ છે. અમે (સંન્યાસીઓ) જે કાંઇ કરીએ છીએ તે પણ અમારે માટે સત્ય અને ઉપયોગી છે. અમે સસારનો ત્યાગ કર્યો છે, એટલા માટે સંસારના સબંધો—જેવા કે મા, બાપ, સ્ત્રી, પુત્ર વગેરેમાથી કોઇ એક પ્રકારનો સંબંધ ઇશ્વર સાથે બાંધી શકીએ નહીં, કારણકે અમારે માટે એવા સંબંધો મકીણું અને કીંમતવગરના છે. ખરેખર, સર્વભાવથી પર એવા ભગવાનની ઉપાસના કરવી તથા તેમની પ્રાપ્તિ કરવી એ બહુ કઠિન સાધના છે, પરંતુ અમૃત ન મળે તો તેને બદલે ઝેર ખાવાની ઇચ્છા તો કોઇ મૂર્ખ પણ ન કરે. એટલામાટે હંમેશાં આત્માસંબંધી વાતોમાંજ તલ્લીન રહેવું, આત્માસંબંધીજ વિચારો કર્યા કરવા અને આત્માસંબંધીજ ઉપદેશો સાંભળ્યા કરવા. આમ કરતાં કરતાં એક સમય એવો આવશે કે જ્યારે આપણી અંદર બ્રહ્મસિંહ જાગી ઉઠશે! મારૂં કહેવું માત્ર એટલુંજ છે કે તું નાની નાની ક્ષુદ્રભાવનાઓ અને વાસનાઓની પેલી પાર ચાલ્યો જા. કઠોપનિષદ્‌માં યમના ઉદ્દગાર સાંભળ્યા છે કેઃ—**उत्तिष्ठत जाग्रत प्राप्य वरान् निबोधत ।**

એ રીતે આજનો પ્રસંગ સમાપ્ત થયો. મઠમાં જમવાનો ઘંટ વાગ્યો, એટલે શિષ્ય પણ સ્વામીજીની સાથે ભોજન કરવા ગયો.

પ્રસંગ ૧૫ મો.

સ્થાન—બેલુડ—ભાડાવાળું મકાન—ઇ. સ. ૧૮૯૮—ફેબ્રુઆરી માસ

આલમબજારવાળા મકાનમાંથી, બેલુડ ખાતે શ્રીયુત નીલાંબર બાબુના બગીચાવાળા મકાનમાં મઠ લઈ જવામા આવ્યો છે. સ્વામીજી આજ મકાનમા રહે છે. હજી આલમબજારમાંથી આવેલી વસ્તુઓને બરાબર ગોઠવીને મૂકવામાં આવી નથી, તેથી સર્વત્ર છિન્ન—ભિન્ન પડયુ હતું. સ્વામીજી આ નવા મકાનમા આવવાથી બહુ પ્રસન્ન થયા હતા. શિષ્ય હાજર થયો એટલે સ્વામીજીએ કહ્યું:—"જો, કેવી સુદર ગંગા! કેવું સુદર મકાન! આવા સુદર સ્થળે મઠની સ્થાપના ન થાય તો મઠમા જે યોગ્ય [illegible]—ઉલ્લાસ રહેવો જોઇએ તે ક્યાંથી મળી શકે?" તે વખતે [illegible]નકાળ હતો.

સ્વામીજીના બાલ્યાવસ્થાનો તથા યુવાવસ્થાનો થોડો અહેવાલ.

સાંજે શિષ્ય સ્વામીજીને મળવા આવ્યો ત્યારે વાર્ત્તાલાપના અનેક પ્રસંગો નીકળી પડયા. મઠમાં કોઈ હતું નહીં, તેથી શિષ્ય સ્વામીજીને વિવિધ પ્રશ્નો પૂછી શકતો અને સ્વામીજી પણ તેના ખુલાસા આપ્યા કરતા. પ્રસંગોપાત શિષ્યે સ્વામીજીની બાલ્યાવસ્થા વિષે કાંઇક સાંભળવાની જીજ્ઞાસા દર્શાવી, તેથી સ્વામીજી બોલવા લાગ્યા કે:—"નાનપણથીજ હું બહુ સાહસિક હતો. નહીંતર પુરતી સામગ્રી સાથે લીધા વિના દુનિયામાં ભમવાનો સંકલ્પજ મને ક્યાંથી આવે?"

બાલ્યાવસ્થામાંથી રામાયણ સાંભળવાનો સ્વામીજીને બહુ શોખ હતો. શેરીમાં જો ક્યાંઇ રામાયણ વંચાય છે, એમ તેમના સાંભળવામાં આવતું તો રમત—ગમતને એક બાજુ મૂકી દઇ તુરતજ તેઓ ત્યાં દોડી જતા. રામાયણ સાંભળવામાં કોઇ કોઇ વખત એટલા બધા તલ્લીન બની જતા કે ત્યાંથી ઘેર પાછા જવાનુંજ તેમને ભાન રહેતું નહીં, એટલુંજ નહીં પણ "હવે બહુ મોડું થયું છે, હવે ઘેર જવું જોઇએ," એવો વિચાર પણ તેમના મગજમાં પ્રવેશતો નહીં. એક દિવસે રામાયણની કથામાં એમ સાંભળવામાં આવ્યું કે હનુમાન ખાસ કરીને કેળનાં વૃક્ષોઉપરજ રહે છે, આથી સ્વામીજીને હનુમાનનાં દર્શન કરવાની આકાંક્ષા એટલી બધી પ્રબળ થઈ આવી કે રામાયણ સાંભળી રહ્યા પછી રાત્રિએ ઘેર નહીં જતાં પાસેના એક બગીચામાં કેળનાં વૃક્ષ નીચે બેસી હનુમાનની રાહ જોવામાંજ આખી રાત્રિ વીતાવી દીધી.

રામાયણમાં ખાસ કરીને હનુમાનજી પ્રત્યે સ્વામીજીની અગાધ ભક્તિ હતી. સન્યાસી થયા પછી પણ ઘણીવાર જ્યારે મહાવીરની વાત નીકળતી ત્યારે તેઓનામાં એક પ્રકારનો વિશેષ જુસ્સો પ્રકટી નીકળતો. મઠમાં મહાવીરની એક મૂર્ત્તિ સ્થાપવાનો સંકલ્પ પણ ઘણીવાર કરી રાખેલો.

વિદ્યાર્થીઅવસ્થા ઘણું કરીને આખો દિવસ, તેઓ પોતાના સરખા વયના મિત્રો સાથે આમોદ—પ્રમોદ કરવામાંજ ગુજારતા અને રાત્રે ઘેર આવીને ઓરડાને સાંકળ દઇને ભણવા બેસી જતા. આથી કરીને તેઓ કયારે અભ્યાસ કરતા કે કયારે વાંચતા તેની કોઇને ખબરજ પડતી નહીં.

* * * * *

યુવાવસ્થામાં એક દિવ્યદર્શન

શિષ્યે જીજ્ઞાસા કરી કેઃ—"મહાશય, આપ જ્યારે સ્કૂલમાં અભ્યાસ કરતા ત્યારે કોઇ વખત કોઈ પ્રકારનો દિવ્ય દેખાવ જોયેલો કે નહીં?

સ્વામીજીઃ—નિશાળમાં જ્યારે હું ભણતો ત્યારે એક દિવસે રાત્રિના સમયે મારા ઓરડામાં દ્વાર બંધ કરી ધ્યાન કરતો હતો. ધ્યાનમાં એટલો બધો તન્મય બની ગયો કે કેટલો વખત પસાર થઇ ગયો તેનું મને સ્મરણ રહ્યું નહીં. ધ્યાનમાંથી નિવૃત્ત થયા પછી પણ હું જ્યાંનો ત્યાંજ બેસી રહ્યો. એટલામાં ઘરની દક્ષિણ દિશાની એક દિવાલમાંથી એક જ્યોતિર્મય મૂર્ત્તિ બહાર નીકળી અને મારી સામે આવીને ઉભી રહી! તેના મુખ ઉપર એક અદ્‌ભૂત પ્રકારની જ્યોતિઃ છવાઇ હતી–કોઇ પણ પ્રકારના વિચારની કે ચિંતાની રેખા તેની મુખમુદ્રા ઉપર નહોતી. મહાશાંત સંન્યાસિ મૂર્તિ! મસ્તકે મુંડન કરાવેલું તથા હાથમાં દંડ અને કમંડલ! તે મૂર્ત્તિ થોડીકવાર સુધી મારી સામે એકીટસે તાકી રહી. મને લાગ્યું કે તે મને કાંઈ કહેવા માંગે છે. હું પણ બોલ્યાચાલ્યા વિના તેની સામેજ જોઇ રહ્યો. ત્યારપછી કોણ જાણે કયાંઇથી મારા મનમાં એવો ભય પ્રવેશ્યો કે તુરતજ દ્વાર ઉઘાડી હું ઘર બહાર નાસી ગયો. પાછળથી મને એમ થયું કે અરેરે! બેવકુફની માફક હું શા માટે નાસી ગયો? થોડીવાર બેસી રહ્યો હોત તો અલબત્ત મને કાંઇક સાભળવાનું મળત. ત્યાર પછી એવી મૂર્ત્તિનાં પુનઃ દર્શનજ થયાં નહીં. હવે ઘણીવાર મનમાં એમ થઇ આવે છે કે જો પુનઃ એ મૂર્ત્તિ પ્રત્યક્ષ થાય તો કોઇ દિવસ ભયભીત થઇને નાસી જવું નહીં, અને બની શકે તો તેની સાથે વાર્ત્તાલાપ પણ કરૂં. પરંતુ હવે દર્શનજ થતાં નથી.

શિષ્યઃ—પછી આપે એ સંબંધે કાંઈ વિચાર કરી જોયો?

સ્વામીજી:—વિચાર તો બહુ કર્યો, પણ કોઇ નિર્ણય ઉપર આવવાનું બની શકયું નહીં. ઘણું કરીને ભગવાન બુદ્ધદેવનાં દર્શન થયાં હોય એમ લાગે છે.

શુદ્ધહૃદય અનેક દિવ્યદર્શનો કરી શકે છે

થોડી ક્ષણો પસાર થઇ એટલે પુનઃ સ્વામીજીએ કહ્યું કેઃ—"મન જ્યારે શુદ્ધ થાય, કામિની અને કાંચનની સ્પૃહા દૂર જાય, ત્યારે સંખ્યાબંધ દિવ્યદર્શનો થવા લાગે છે. અને તે પણ મહા અદ્‌ભુત પ્રકારનાં! છતાં એ તરફ લેશ પણ લક્ષ આપવાની જરૂર નથી. રાત્રિ-દિવસ જો સાધકપુરૂષ એવો લક્ષ રાખ્યા કરે તો તે આગળ વધીજ શકે નહીં. ગુરૂદેવ કહેતા તે શબ્દો યાદ છે કેઃ—"રત્નચિંતામણિ પ્રાપ્ત કરવા જતાં રસ્તામાં અનેક મણિઓ મળી આવે છે. રત્ન-ચિંતામણિ પ્રાપ્ત ન થાય ત્યાંસુધી એવા હલકા મણિઓ તરફ લોભાવુ યોગ્ય નથી. આત્માનો સાક્ષાત્કાર કરવો, તે સિવાય બીજો કોઇ વિચારજ કરવો નહીં. ખોટા ખ્યાલો અને દર્શનોથી શું વળવાનું હતું?"

અમેરિકાની વિજયકથા-સૂક્ષ્મમનનું સામર્થ્ય

એટલું કહીને સ્વામીજી તન્મય મનાં કાંઇ વિચારમાં નિમગ્ન થઇ ગયા. શિષ્ય પણ મૌનભાવે બેસી રહ્યો. થોડીવાર થઇ એટલે પુનઃ સ્વામીજી બોલવા લાગ્યા:—"વિચાર કરી જો કે હું જ્યારે અમેરિકામાં હતો ત્યારે મારી કેટલી અદ્‌ભુત શક્તિઓ બહાર સ્ફુરી નીકળી હતી? લોકોની આંખો સામે સહેજ નજર ફેરવતો કે તુરતજ—એક ક્ષણવારમાં તેમના મનના વિચારો સમજી જતો—કોણ ક્યાં કેવા વિચાર કરે છે તે હું કરામલકવત્—હાથમાંના આંગળાની માફક સ્પષ્ટ રીતે જોઇ શકતો. કોઇ કોઇને તો હું તેમના અંતરના વિચારો કહી પણ દેતો. જેઓ મારા શબ્દો એક વખત સાંભળતા તેઓ મારૂં

શિષ્યત્વ સ્વીકાર્યો વિના રહેતા નહીં. જો કોઇ ખાસ સ્વાર્થને લઇને મને મળવા આવતો, તો મારી અંતરભેદી શક્તિનો પરિચય મેળવી ત્યાંથી નાસી જતો અને પછી મ્હોં બતાવવાની હિંમત પણ કરી શકતો નહીં.

ભાષણોમાટે વિષયની પસંદગી કરવાની મુંઝવણ

" જ્યારે ચિકાગો શહેરમાં ભાષણો આપવાં શરૂ કર્યાં ત્ય એક અઠવાડીયામાં ૧૨-૧૪ ભાષણો આપવાં પડતાં-કોઇ કોઇ વખત તો તેથી પણ અધિક લેકચરો કરવાં પડતાં. હદ ઉપરાંતના શારીરિક તથા માનસિક પરિશ્રમથી એકવાર બહુ કંટાળી ગયો; એટલે સુધી થાક અને કંટાળો આવ્યો કે ભાષણોના વિષયોનીજ સુઝ પડે નહીં. આવતી કાલે ક્યાંથી નવી વાત કહાડીને શ્રોતાઓને સંભળાવીશ, એનો નિર્ણય કરવો મુશ્કેલ થઇ પડયો. વિચાર કરવા લાગ્યો કે હવે નવી વાત તે શું કહેવી ? સ્મરણશક્તિ પણ જાણે એકાએક લોપ થઇ ગઇ! એક દિવસે એક ભાષણ આપ્યા પછી સૂતો સૂતો એજ વિષયનો વિચાર કરતો હતો-વિચારમાંને વિચારમાં જરા નિંદ્રા આવી ગઇ. તે અવસ્થામાં મારી પાસે ઉભું રહીને કોઇ ભાષણ આપતું હોય તેમ મને લાગ્યું ! એ ભાષણમાં એટલી બધી નવી વાતો તથા નવી ભાવનાઓ સાંભળવામાં આવી કે જેનો મેં આ જન્મમાં કદાપિ ખ્યાલ સરખો પણ ભાગ્યેજ કર્યો હશે. ઉંઘમાંથી ઉઠયો એટલે સ્વપ્નમાં સાંભળેલા ભાષણનું સ્મરણ કર્યું અને સભામાં જઇને એજ ભાષણ આપ્યું. આવાં આવાં મેં કેટલાં ભાષણો સાંભળ્યાં હશે તેની સંખ્યા નક્કી થઇ શકતી નથી; બધાં ભાષણો સૂતાં સૂતાંજ સાંભળેલાં. સ્વપ્નનાં આ ભાષણો કોઇ કોઇ વખત તો એટલાં બધાં જુસ્સાદાર થતાં કે આસપાસના ઘરમાં રહેતા પાડોશીઓ પણ તે સાંભળી જાગી જતાં અને સવારમાં તેઓ મને કહેતાં કેઃ—"સ્વામીજી, કાલે રાત્રે આપ કોની સાથે એટલી બધી

પ્રબળતાથી ચર્ચા કરતા હતા?" હું તેઓની આ જીજ્ઞાસાને હરકોઇ પ્રકારે શાંત કરતો. પરંતુ તે એક અદ્દભૂત વ્યાપાર હતો, એમ તો માનવુંજ પડશે."

સ્વામીજીની આ વાત સાંભળી શિષ્ય મુંગે મ્હોડે બેસી રહ્યો. થોડીવાર સુધી વિચાર કર્યા પછી તેણે કહ્યું કેઃ—" સ્વામીજી, મને તો એમ લાગે છે કે આપનો સૂક્ષ્મદેહજ એ ભાષણો આપતો હશે. સ્થૂલદેહમાં તેનો કવચિત્ પ્રતિધ્વનિ થઇ જતો હશે, એટલે ઉદ્દગાર બહાર નીકળી જતો હશે; એટલુંજ.

સ્વામીજીઃ—તે હશે.

અમેરિકાની પ્રજાના ગુણાવગુણ

ત્યારબાદ અમેરિકાની પ્રજા સંબંધે વાત નીકળી. સ્વામીજીએ કહ્યું કેઃ—" તે દેશમાં પુરૂષો કરતાં સ્ત્રીઓ અધિક શિક્ષિત હોય છે. વિજ્ઞાન કે દર્શનમાં સારી પંડિતા ગણાતી બાઇઓની સંખ્યા પુરૂષો કરતાં અનેકગણી વધારે છે, એટલાજ માટે સ્ત્રીઓ તરફથી મને બહુ સન્માન મળતું. પુરૂષો તો બિચારા રાત્રિ—દિવસ પોતાના ધંધામાંજ લાગ્યા રહે છે. થોડીવાર જંપવાનો પણ ભાગ્યેજ તેમને વખત મળે છે. કન્યાઓ ભણી—ગણીને કાળક્રમે મહા વિદુષીબાઈ તરીકે પ્રસિદ્ધ થાય છે. અમેરિકામાં ગમે ત્યાં જુવો, કેવળ સ્ત્રીયારાજ્યજ જણાશે."

ક્રીશ્ચીયન પાદરીઓનો ઉપદ્રવ !

શિષ્યઃ—અસ્તુ. પણ ત્યાંના ક્રીશ્ચીયન ધર્માંધ પાદરીઓ તમારી સામે થયા કે નહીં ?

સ્વામીજીઃ—સામે ન થાય એમ કોઇ કાળે બને ખરૂં ? લોકો જેમ જેમ મારૂં બહુમાન કરવા લાગ્યા તેમ તેમ પાદરીઓએ મારો પીછો પકડયો. ખુલ્લીરીતે મારી કેટલીયે નિંદાઓ છાપામાં છપાવી, વર્ત્તમાનપત્રોમાં કેટલાએ આક્ષેપો કર્યા. મને ઘણા બન્ધુઓએ તેના

રદીઆ આપવાની કે ખુલાસો આપવાની વિનતિ કરી, પણ મેં કોઇના બોલવા સામે લેશ પણ લક્ષ આપ્યું નહીં. મારો તો મૂળથીજ એવો દ્રઢ વિશ્વાસ હતો કે કેવળ માત્ર ચાલાકી કરવાથી કોઇ મહાન કાર્ય સિદ્ધ થઈ શકતું નથી. એટલા માટે સર્વ **નિંદનીય** આક્ષેપોની પરવા **નહીં કરતાં હું તો મારૂં કામજ કર્યા કરતો.** ઘણીવાર એવું પણ બનતું કે મને જેઓ એકવાર ગાળો આપતા તેઓ પોતેજ પશ્ચાત્તાપપૂર્વક મારે શરણે આવતા અને પોતેજ વર્ત્તમાનપત્રમાં ખુલાસો લખી ક્ષમા માગતા. કેટલાક એવા પ્રસંગો પણ વીતી ચૂકેલા કે કોઇને ત્યાં મારૂ ભાષણ થવાનું હોય તો મારા ભાષણના વખત પહેલાં મારા વિરોધીઓ ભાષણવાળા મકાનમાં જઇ, મકાનના માલેકને મારા વિષે ખોટી ખોટી વાતો કહી ભરમાવી દેતા, અને તેથી મકાનનો માલેક ઘરના બારણાને તાળું દઇ ત્યાંથી અન્યત્ર ચાલ્યો જતો. હું નિમંત્રણને માન આપી વખતસર મકાન ઉપર જઉં તો ત્યાં કોઇ મળેજ નહીં—મકાને તાળાં દીધાં હોય અને બધુ ખાલીખમ પડયું હોય ! પછી જ્યારે પેલો માલેક મારા સંબંધી સાચી વાતો જાણવા પામતો ત્યારે પાછો પશ્ચાત્તાપ કરતો અને કાયમને માટે મારો શિષ્ય બની રહેતો. બાપુ ! દુનિયામાં કેટલી જાતની દુનિયાદારીઓ ખેલાય છે, તેની તને અહિં બેઠાં શું ખબર પડે ? **ખરેખરો સત્સાહસી અને જ્ઞાનિપુરૂષ દુનિયાદારીના આવા પ્રપંચોથી કોઈ દિવસ નિરાશ થતો નથી** કે કંટાળીને બેસી રહેતો નથી. **“ જગત ગમે તે બોલે પણ આપણે આપણું કામ કર્યે જવું ”** એવી ભાવના જેનામાં દ્રઢપણે રહેલી હોય તેજ સાચો વીરપુરૂષ ગણાય, અને એજ વીરપુરૂષ સંસારમાં પોતાનું વીરત્વ દાખવતો જાય. **બીજાઓ મારા માટે શું કહે છે, અને શું લખે છે, તેની રાત્રિ-દિવસ તપાસ રાખ્યા કરીએ તો કોઈ મહાન**

કાર્ય થઈ શકેજ નહીં. આ શ્લોક તેં નથી વાંચ્યો કેઃ—

निन्दन्तु नीतिनिपुणा यदि वा स्तुवन्तु
लक्ष्मीः समाविशतु गच्छतु वा यथेष्टम्।
अद्यैव वा मरणमस्तु युगान्तरे वा
न्यायात्पथः प्रविचलन्ति पदं न धीराः॥

ભાવાર્થઃ—"લોકો તારી નિંદા કરે કે સ્તુતિ કરે, લક્ષ્મી તારી પાસે આવે અથવા ગમે ત્યાં જતી રહે, મરણ આ ક્ષણેજ આવે અથવા તો એક યુગ જીવ્યા પછી આવે; પરંતુ હે ધીરપુરૂષ ! ન્યાયના માર્ગથી એક પગલુ પણ પાછળ હઠીશ નહીં." કેટલાંયે મહાભયંકર તોફાનને ઓળંગીને આગળ વધી શકીએ તોજ શાંતિનાં રાજ્યમાં પહોંચી શકાય છે. જે જેટલો મહાન્ હોય છે તેની કસોટીઓ પણ તેવીજ કઠિન હોય છે. કસોટીના પથરા ઉપર તારા જીવનને ઘસીને ખાત્રી કરી લીધા પછીજ જગત મહાન તરીકે તારો સ્વીકાર કરે, એવો નિયમ છે. જેઓ બીકણ છે—નિર્બળ છે—તેઓ સમુદ્રમાંના તરંગોને દૂરથી માત્ર જોઇનેજ કાંઠા ઉપર પોતાના નાવને ડૂબાડી દે છે ! હનુમાન જેવા મહાવીરો શું બીજે નજર સરખી પણ નાખે ? જે થવાનું હોય તે ભલે થાય, એકવાર ધારેલું કામ પૂરૂં કરવું એજ પુરૂષાર્થીઓનો મુખ્ય મુદ્રાલેખ હોય છે. આવો પુરૂષાર્થ ન આવે ત્યાંસુધી સેંકડો વસ્તુઓ પણ તારા જડત્વને દૂર કરવાને સમર્થ નથી.

આપણો દૈવવાદ મૃત્યુનીજ નિશાની આપે છે !

શિષ્યઃ—ત્યારે સદ્‌ભાગ્ય ઉપર આધાર રાખીને બેસી રહેવું એ શું નિર્બળતાનું ચિહ્ન છે ?

સ્વામીજીઃ—આધાર રાખી બેસી રહેવું—નિર્ભર રહેવું—તેને તો શાસ્ત્રમાં પાંચમો પુરૂષાર્થ કહેવામાં આવ્યો છે, પરંતુ આપણા દેશમાં

જેને દૈવ—નસીબ કે ભાગ્ય કહે છે તે તો મૃત્યુનીજ નિશાની છે—મહા કાયરપણાનું પરિણામ માત્ર છે—અથવા તો મરજીમાં આવે એવા એકાદ ઇશ્વિરની કલ્પના કરી લઇ પોતાના દોષ ઇશ્વિરને માથે નાખી દઇ છુટી જવાનો પ્રયત્ન માત્રજ છે. ગુરૂદેવ પેલી* ગોહત્યાની વાર્ત્તા કહેતા

* ગોહત્યાવાળી શ્રીરામકૃષ્ણપરમહંસની વાર્તાનો સારાંશ નીચે પ્રમાણે છેઃ—

એક વખત બે દેવતાઓને, મનુષ્ય કેટલો અહંકારી છે તેની પરીક્ષા કરવાની ઈચ્છા થઈ, તેથી એક દેવે ગાયનું સ્વરૂપ ધારણ કરી એક બ્રાહ્મણના બગીચામાં પ્રવેશ કર્યો. બ્રાહ્મણ—માળી બગીચામાંથી ગાયને હાંકવા ગયો અને એકાદ લાકડી મારી હશે એટલામાં ગાય તો મરી ગઈ! એટલે ગોહત્યા પેલા માળીના શરીરમાં પ્રવેશ કરવા આવી. તેને પેલા માળીએ કહ્યું કેઃ—મારા શરીરમાં દાખલ થવાનો તને અધિકાર નથી, કારણ કે આ હાથ તો ઇંદ્રની શક્તિથી હલન—ચલન કરે છે, માટે ઇંદ્ર પાસે જા. ત્યાર પછી બીજો દેવ એક પ્રેક્ષક તરીકે બગીચામા હાજર થયો અને માળીને સાથે લઇને બગીચો જોવા લાગ્યો બાગની રચના બહુ સુંદર હતી—ફળ—ફૂલવાળા વિવિધ વૃક્ષોની ગોઠવણી માળીએ બહુ આકર્ષક રીતે કરી હતી. દેવે પેલા માળીને પૂછ્યું કે;—આ ગોઠવણી કોણે કરી છે? બહુ સુંદર છે, ખરેખર, ગોઠવનારની બુદ્ધિ કોઈ અદ્ભૂત પ્રકારની હોવી જોઇએ. પેલો માળી તરતજ બોલી ઉઠયો કેઃ—"એ બધી રચના મારી છે—મેંજ પરિશ્રમ અને વિચાર કરીને આ રચના કરી છે." દેવે કહ્યુંઃ—બહુ સારૂં. એટલામાં પેલો દેવ અને માળી, મરેલી ગાય પડી હતી ત્યાં આવી પહોંચ્યા. દેવે પૂછ્યું કેઃ—આ ગાય કોણે મારી નાખી? પેલા માળીએ જવાબ આપ્યો કેઃ "એમાં મારો કશો દોષ નથી, ઇન્દ્રની શક્તિથી આ હસ્તવડે ક્રિયા થાય છે, અને તે હસ્તથીજ આ ગાય મરી ગઈ છે, માટે મને એમાં કાંઈ લેવા દેવા નથી." પેલા દેવે માળીનો કાન પકડયો અને કહ્યું કેઃ—"મૂર્ખ! બગીચામાં જે સારી ગોઠવણી થઇ છે તે બધી તેં કરી અને આ ગાય મરી ગઇ એ ઇન્દ્રની શક્તિને લીધે કેમ? જેટલું સારૂં તેમાં તો તારો અહંકાર, અને ખરાબ થાય તેને માટે દેવ જવાબદાર કેમ?"

તે યાદ છે ને ? છેવટે ગોહત્યાનું પાપ બગીચાના માળીનેજ ભોગવવું પડયું. આજ કાલ તો સઘળા **"यथा नियुक्तोऽस्मि तथा करोमि"** એમ કહી પાપ–પુણ્ય ઇશ્વિરને ગળે વળગાડી દઈ પોતે તો જાણે કે જળમાંના કમળ જેવા–સર્વથી નિર્લેપ હોય, એમ માને છે. જો સર્વદા–સર્વથા એવા ભાવે રહેવાય તો તો મુક્તાવસ્થાજ લેખાય; પરંતુ થાય છે એમ કે "સારૂં" હોય તે વખતે તો "હું" અને કાંઇ ખરાબ થયું એટલે "બીજો" ! આવા નિર્લેપભાવની ખરેખર બલિહારી છે ! પૂર્ણ પ્રેમ કે જ્ઞાન ઉદ્‌ભવે નહીં ત્યાંસુધી નિર્લેપતાની ખરી અવસ્થા પ્રાપ્તજ થતી નથી. જેઓ ઇશ્વિરપર ખરેખરા નિર્ભર ભાવવાળા–ઇશ્વિ-રાધીન હોય છે તેમને એવી ભેદબુદ્ધિ હોતી નથી. આ અવસ્થાનું ઉજ્જવલ દ્રષ્ટાંત જોવું હોય તો આપણામાં (શ્રીરામકૃષ્ણદેવના શિ-ષ્યોમાં) અત્યારે એક **નાગમહાશય** છે.

નાગમહાશય સંબંધે બોલતાં સ્વામીજીએ જણાવ્યું કેઃ— "એમના જેવો પ્રેમી–ભક્ત–પુરૂષ અત્યારે બીજો કોઇ નથી. હવે ક્યારે એમનાં દર્શન થશે ?"

નાગમહાશય સંબંધે કેટલોક વાર્તાલાપ

શિષ્યઃ—તેઓ થોડાજ વખતમાં કલકત્તે પધારનાર છે. માતુ-શ્રીએ (નાગમહાશયની પત્નીએ) મને લખ્યું છે કે સ્વામીજીનાં દર્શન કરવા તેઓ જલદીથી રવાના થશે.

સ્વામીજીઃ—ગુરૂદેવ **નાગમહાશયની** તુલના **જનકરાજા** સાથે કરતા. એવા જીતેંદ્રિય પુરૂષનાં દર્શન થવાં તો દૂર રહ્યાં, પરંતુ તેમના સંબંધી વાત સાંભળવામાં આવે તોપણ મહાસુભાગ્ય સમજવું. બને તેટલો તેવા સત્પુરૂષોનો સમાગમ કરજે. તેઓ ગુરૂદેવના એક અંતરંગ વ્યક્તિ છે.

શિષ્યઃ—એમના દેશમાં તો એમને એક ગાંડા જેવા ગણી કાઢવામાં આવે છે; પરંતુ હું તો પહેલી વખતે દર્શનમાત્રથી સમજી

ગયો કે ખરેખર તેઓ કોઈ મહાનપુરૂષ છે. મારા ઉપર તેમની બહુ કૃપા તથા પ્રેમ છે.

સ્વામીજી:—એવા મહાપુરૂષનો સત્સંગ મળ્યો છે, એટલે તારે હવે કોઈ જાતની ચિંતા રાખવાનું કારણ નથી. અનેક જન્મોની તપસ્યા ફળે ત્યારેજ એવા મહાપુરૂષોનો સત્સંગ પ્રાપ્ત થાય છે. ભલા **નાગમહાશય** ઘેર કેવી રીતે રહે છે?

શિષ્ય:—નાગમહાશય પોતે તો ઘરની કશી સંભાળજ રાખતા નથી. આખો દિવસ અતિથિઓની સેવા કરવી, એજ એમનું કર્ત્તવ્ય છે. **પાલ** કુટુંબના બાબુઓ જે કાંઈ પૈસા–ટકા આપે છે તે સિવાય ખાવા–પહેરવાને માટે બીજું કાંઈ સાધન નથી; છતાં તેમના ઘરનું ખરચ જુઓ તો એક ગૃહસ્થના જેવુંજ! પોતે પોતાની ખાતર એક પાઇ પણ ખરચતા નથી, પરોપકાર અર્થે જેટલો ખરચ થાય તેટલુંજ તેમનું ખર્ચ ગણાય છે. સેવા–સેવા–ને સેવા એજ તેમના જીવનનું મહાવ્રત છે, એમ કોઈ પણ જોનારને લાગ્યા વિના રહેતું નથી. પ્રત્યેક ભૂતમાં પોતાના આત્મા જેવી ભાવના રાખી અભિન્નજ્ઞાનપૂર્વક જગતની સેવા કરવામાંજ રાત્રિ–દિવસ તેઓ લાગ્યા રહે છે. સેવા કરતી વખતે તેમને પોતાના શરીરનું પણ ભાન રહેતું નથી. કેટલીક વખત તો એવી સખ્ત સેવાઓ કરે છે કે તેમને પોતાને શરીર હશે કે નહીં? એવો મને સંદેહ થઈ આવે છે. આપ જેને જ્ઞાનાતીત અવસ્થા કહો છો તે અવસ્થામાંજ તેઓ સર્વદા રહેતા હોય એમ મને લાગે છે.

સ્વામીજી:—ખરેખર એમજ છે. ગુરૂદેવનો તેમના પ્રત્યે કેટલો બધો પ્રેમ હતો? આપણા ગુરૂદેવનાજ એક સોબતી તારા બંગાળ–દેશમાં અવતર્યા છે, અને એમના અવતરણથીજ પૂર્વ બંગાળ આજે પ્રકાશમય બન્યો છે!

પ્રસંગ ૧૯ મો.

સ્થાન-બેલુડ-ભાડાવાળું મકાન. ઈ. સ. ૧૮૯૮ નવેમ્બર માસ.

સ્વામીજી આજે બે ત્રણ દિવસ થયા કાશ્મીરથી પાછા ફર્યા છે. શરીર જેવું જોઈએ તેવું સારૂં નથી. શિષ્યે જેવો મઠમાં પ્રવેશ કર્યો કે તરતજ બ્રહ્માનંદ સ્વામીએ જણાવ્યું કે: "કાશ્મીરથી પાછા આવ્યા પછી, સ્વામીજી કોઇની સાથે દિલ દઇને વાતચીત કરતા નથી, આખો દિવસ વિચારમાં-ધ્યાનમાંજ બેસી રહે છે; માટે તમે સ્વામીજી પાસે જઈને વાતો કરો અને સ્વામીજીનું મન શાંત કરવાનો પ્રયત્ન કરો."

કાશ્મીરમાંના અમરનાથનાં દર્શનની અસર

શિષ્યે ઉપર સ્વામીજીના દીવાનખાનામાં જઇને જોયું તો તે વખતે સ્વામીજી પૂર્વ તરફ મુખ રાખી, મુક્ત પદ્માસન વાળી, ગંભીર ધ્યાનમાં શાંતભાવે બેઠા હતા. મુખ ઉપરનું પ્રથમનું હાસ્ય, કે તેજસ્વી નયનોમાંની બાહ્યદ્રષ્ટિ, એ સર્વ શાંત હતું. જાણે અંતર્દ્રષ્ટિ કરી કાંઇ શોધી રહ્યા હતા! શિષ્યને જોયો એટલે સ્વામીજીએ કહ્યું:—"આવ્યો, બાપુ! બેસ." બસ. એથી આગળ કાંઈ બોલી શકયા નહીં. તે વખતે સ્વામીજીના નેત્રનો અંદરનો ભાગ લાલચોળ જેવો જણાવાથી શિષ્યે પૂછ્યું કે: "આપની આંખમાં આટલીબધી લાલાશ કેમ આવી ગઇ?" સ્વામીજી:-માત્ર "કાંઇ નથી," એમ કહી પુનઃ સ્થિર થઇને બેસી રહ્યા. ઘણીવાર સુધી જ્યારે સ્વામીજી કાંઈપણ બોલ્યા-ચાલ્યા વિના જેમના તેમ બેસી રહ્યા ત્યારે શિષ્યે તેમના ચરણકમળનો સ્પર્શ કરીને કહ્યું:—"પવિત્ર તીર્થસ્થાન અમરનાથમાં

આપને જે કાંઇ અનુભવ થયો હોય તે જણાવવાની કૃપા કરશો ?" ચરણસ્પર્શથી સ્વામીજી ચમકયા અને જાણે ઉંઘમાંથી ઉઠતા હોય તેમ જાગ્રત થયા. તેમણે કહ્યું કેઃ—" અમરનાથનાં દર્શન કર્યાં છે ત્યારથી ચોવીસે ચોવીસ કલાક મારા મગજમાં શિવનું સ્મરણ રહ્યા કરે છે. ગમે તે પ્રકારે એ સ્મૃતિને ભુંસી નાખવાનો પ્રયત્ન કરૂં છું, પણ તે નિષ્ફળ જાય છે." શિષ્યથી કાંઈ જવાબ અપાય તેમ નહોતું, તેથી તે મૌનભાવે બેસી રહ્યો.

સ્વામીજીઃ—" અમરનાથમાં જઇને ક્ષીરભવાનીના મંદિરમાં ખૂબ તપસ્યા કરી. જા જરા તંબાકુ ભરી લાવ."

શિષ્યે પ્રફુલ્લચિત્તથી સ્વામીજીની આજ્ઞા માથે ચડાવી. તંબાકુ પી રહ્યા પછી સ્વામીજીએ કહ્યુંઃ—" અમરનાથ જતી વખતે અનેક ખાડા-ટેકરા ચડવા પડયા હતા, તેથી શરીર થાકી ગયું છે. એક રસ્તો એવો છે કે જે રસ્તે થઈને માત્ર પહાડનાજ માણસો આવ-જા કરે છે, અને કોઇ યાત્રી પણ જે રસ્તે થઇને જવાનું પસંદ કરતો નથી તેજ રસ્તે થઇને જવાનો મને વિચાર થયો, અને ગયો પણ ખરો; પરંતુ શરીરને એટલોબધો શ્રમ પડયો કે હજીસુધી તે દૂર થઇ શકયો નથી. ઠંડી પણ એવી હતી કે જો જરાક જેટલું અંગ ઉઘાડું રહી ગયું તો ચામડી ફાટી જાય."

શિષ્યઃ—મેં એમ સાંભળ્યું છે કે અમરનાથનાં દર્શન કરવા જતાં શરીર ઉપરનાં વસ્ત્રો કહાડી નાખવાં પડે છે, એ વાત ખરી છે?

સ્વામીજીઃ—હા-હા, હું પોતેજ એક માત્ર કૌપીન પહેરી તથા શરીરે ભસ્મ ચોળી ગુફામાં દાખલ થયો હતો. તે વખતે તો ટાઢ કે તડકા જેવું કાંઈ જણાયુંજ નહીં; પરંતુ મંદિરમાંથી જેવો બહાર આવ્યો કે તુરતજ શરદીથી જડ જેવો બની ગયો.

શિષ્યઃ—ત્યાંનાં કબુતરો જોયાં? એમ કહેવાય છે કે ઠંડીને

લીધે ત્યાં કોઇ પણ જીવ—જન્તુ રહી શકતું નથી, માત્ર ક્યાંઈથી થોડાં—ઘણાં સફેદ કબુતરો કોઇ કોઈ વખત આવી ચડે છે.

સ્વામીજીઃ—હા—૩, ૪, સાદાં કબુતરો જોયાં હતાં. તેઓ ગુફામાં રહેતાં હશે કે પાસેના પહાડોમાં રહેતાં હશે તે કાંઇ સમજાયું નહીં.

શિષ્યઃ—મહાશય, લોકોમાં એમ કહેવાય છે કે ગુફામાંથી નીકળતાંવારજ જો સફેદ કબુતરોનાં દર્શન થાય તો સમજવું કે ખરેખર સાચા **શિવ**નાં દર્શન થયાં.

સ્વામીજીઃ—મેં પણ એમ સાંભળ્યું છે કે સફેદ કબુતરોનાં દર્શનથી ધારેલી ઇચ્છા પાર પડયા વિના રહેતી નથી.

ભવાનીના મંદિરમાં દેવવાણી—સ્વામીજીનો સંકલ્પ—ત્યાગ કરવાનો ઠરાવ

ત્યારબાદ સ્વામીજીએ જણાવ્યું કે તેઓ જે પહાડી રસ્તે થઇને મંદિરમાં ગયા હતા, તેજ રસ્તે થઇને પુનઃ **શ્રી**નગરમાં પધાર્યા હતા. શ્રીનગરમાં આવ્યા પછી થોડાજ દિવસે તેઓ ક્ષીરભવાની દેવીનાં દર્શને ગયા હતા અને ત્યાં એક અઠવાડીયું રહીને રોજ કેવળ દૂધથીજ દેવીની પૂજા તથા યજ્ઞ વગેરે કર્યું હતું. પૂજામાં રોજ એક મણ દૂધ વપરાતું. એક દિવસે પૂજા કરતાં કરતાં સ્વામીજીના મનમાં નીચેના વિચારો સ્ફુરી આવ્યાઃ-“ મા—ભવાની અહિં કેટલા બધા લાંબા કાળથી પ્રકાશી રહ્યાં છે ! યવનોએ આવીને તેમના મંદિરનો ધ્વંસ કર્યો, છતાં અહિંના માણસોથી કશુંજ બની શક્યું નહીં— અરેરે ! જો હું અહિંયા તે વખતે હાજર હોત તો શું ચૂપચાપ એ દેખાવ જોયા કરત ? નહીં—” આવા વિચારો આવવાથી સ્વામીજીનું મન દુઃખ અને ક્ષોભથી બહુ ગમગીન બની ગયું. તેજ વખતે સ્વામીજીએ નીચેના શબ્દો સ્પષ્ટ રીતે સાંભળ્યાઃ—“ મારી પોતાની ઇચ્છાથીજ યવનોએ મારા મંદિરનો ધ્વંસ કર્યો છે. મારી મરજી જીર્ણ

મંદિરમાંજ રહેવાની છે. સાત માળવાળી સોનાની હવેલીમાં રહેવાની ઇચ્છા હોત તો શું હું અહિં તેવી મહેલાતો ઉભી કરી શકું તેમ નથી ? તારાથી શું બનવાનું હતું ? અમારે તારી રક્ષા કરવી જોઇએ કે તારે અમારી રક્ષા કરવી જોઇએ ?" સ્વામીજીએ કહ્યું કેઃ—"આ દેવવાણી જ્યારથી સાંભળી છે ત્યારથી કાંઈ કામ કરવાનોજ સંકલ્પ થતો નથી. મઠ–ફંડ સ્થાપવાના વિચારો પણ માંડી વાળ્યા છે. માની ઇચ્છામાં આવશે તે પ્રમાણે થયા કરશે. શિષ્ય વિચાર કરવા લાગ્યો કે સ્વામીજીએ પોતેજ એક વખતે કહ્યું હતું કેઃ—"બહાર જે કાંઇ જોવામાં કે સાંભળવામાં આવે તે સર્વ તારા પોતાના આત્માનો પ્રતિધ્વનિ માત્ર છે; બહાર વસ્તુતઃ કશું છે જ નહીં." આથી શિષ્ય તેજ વખતે બોલી ઉઠયો કેઃ—" મહાશય, આપેજ એક સમયે કહ્યું છે કે "બધી દેવવાણીઓ એ બીજું કશું નથી, પણ માત્ર આપણા અંતરની ભાવનાઓનો પ્રતિધ્વનિ માત્ર છે." સ્વામીજી કાંઇક ગંભીર થયા અને જવાબ આપ્યો કેઃ—" તે અંતરના શબ્દો હોય કે બહારના પ્રતિધ્વનીઓ હોય, ગમે તે હોય, પણ જો તું પોતે એકવાર એવી શરીર વિનાની વાણી સાંભળવા પામે તો તેનું તું કેવી રીતે વર્ણન કરી શકે ? વસ્તુતઃ દેવવાણી સંભળાય છે. જાણે આપણે પોતે કોઇની સાથે વાર્તાલાપ કરતા હોઈએ, તેવો ક્ષણવાર ભાસ થઇ આવે છે."

શિષ્યે તેની સામે કાંઇ વાંધો લીધો નહીં. સ્વામીજીનાં વાક્યો ઉપર વિશ્વાસ રાખી મુંગે મ્હોડે બેસી રહ્યો. તેમના શબ્દોમાં કોઇ એક એવી અદ્દ્ભુત શક્તિ હતી કે સાંભળનારને તે વાત સ્વીકાર્યા વના ચાલેજ નહીં. તેની સામે ગમે તેટલી યુક્તિઓ કે તર્કો લાવવામાં આવે તોપણ તેની કશી અસરજ થાય નહીં.

પ્રેતયોનિનું અસ્તિત્વ–પ્રેતદર્શનની વાસના દૂર કરવી જોઇએ

શિષ્યે હવે પ્રેતાત્માઓનો પ્રસંગ કહાડયો, અને કહ્યું કેઃ—

"આ ભૂત—પ્રેત વગેરેની વાતો જગતમાં વિવિધ પ્રકારે ચાલે છે, અને શાસ્ત્રોમાં પણ જેનું અત્યંત સમર્થન કરવામાં આવ્યું છે, તે શું ખરેખર સત્ય હશે?"

સ્વામીજીઃ—સત્ય ન હોય એમ બને નહીં. તું જે કાંઇ દેખી ન શકે એ વસ્તુજ જગતમાં નથી એમ તારાથી શા આધારે કહેવાય? તારી દ્રષ્ટિ પણ જ્યાં ન પહોંચી શકે એવાં અસંખ્ય બ્રહ્માંડો દૂર દૂર ઘુમી રહ્યાં છે! તું નથી જોઈ શકતો એટલે તેનું અસ્તિત્વ જ નથી, એમ કેવીરીતે કહી શકાય? છતાં આટલું તો ચોક્કસ છે કે ભૂત—પ્રેતની વાતોમાં બહુ લક્ષ આપવાની જરૂર નથી. આ શરીરમાં જે આત્મા પ્રકાશી રહ્યો છે તેને ગમે તે પ્રકારે પ્રત્યક્ષ કરવો, એજ તારૂં મુખ્ય કર્તવ્ય છે. તારો આત્મા તને પ્રત્યક્ષ થશે એટલે ભૂત—પ્રેત વગેરે તારા દાસાનુદાસ બની જશે."

શિષ્યઃ—પણ મહાશય, જો એવાં ભૂત વગેરેનાં દર્શન થાય તો પુનર્જન્માદિની શ્રદ્ધા એવી દ્રઢ થાય કે પછી તે સંબંધે કોઇ કાળે શંકાજ ઉદ્દ્ભવવા પામે નહીં.

સ્વામીજીઃ—તમે પોતેજ મહાવીર છો, છતાં શું ભૂત—પ્રેતને જોયા પછીજ પરલોકનો નિર્ણય કરવાનું હજી બાકી રાખ્યું છે? આટલાં શાસ્ત્રો વાંચ્યાં, આટલું વિજ્ઞાન જાણ્યું, આ વિશાળ જગતનાં અસંખ્ય ગૂઢતત્ત્વો જાણ્યાં, છતાં પરલોક—પુનર્જન્મ અને આત્મજ્ઞાન માટે ભૂત—પ્રેત જોવાની જરૂર રહી ગઇ છે!! ધિક્કાર છે તારા ભણતરને!

શિષ્યઃ—ખેર, મહાશય! આપે પોતે કોઇ દિવસ ભૂત—પ્રેતનાં દર્શન કર્યાં છે?

એક પ્રેતાત્માનો સંકલ્પદ્વારા ઉદ્ધાર

સ્વામીજીએ આ પ્રશ્નના ઉત્તરમાં નીચેના ભાવાર્થનું જણાવ્યું:—

કોઈ કોઇ વખત સ્વામીજીના સંસારીસંબંધવાળી એક વ્યક્તિ ભૂતરૂપે તેમને પ્રત્યક્ષ થતી. ઘણી વખત દૂર દેશાવરોના સમાચાર પણ આ ભૂત તરફથી સ્વામીજીને પહોંચાડવામાં આવતા. સ્વામીજીએ પરીક્ષા કરી જોઇ તો જણાયું કે તેમાંના કેટલાક સમાચાર સાચા તો કેટલાક ખોટા પણ હતા. પછી એક સમયે એક તીર્થમાં જવાનું થયું તે વખતે સ્વામીજીએ તે ભૂતની મુક્તિ માટે પ્રાર્થના કરી, અને ત્યારથી તે ભૂત દેખાતું બંધ થયું.

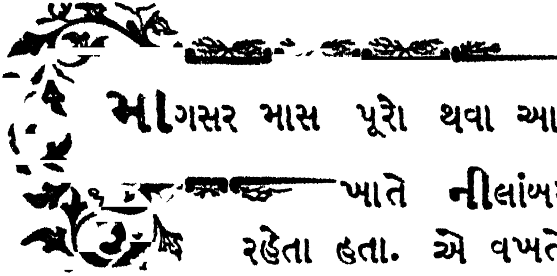
શ્રાદ્ધાદિથી પ્રેતાત્માઓની તૃપ્તિ થતી હશે કે નહીં, તે સંબંધે શિષ્યે જીજ્ઞાસા કરી, એટલે સ્વામીજીએ કહ્યું કેઃ–" તેમાં અસંભવિત જેવું કશું નથી." શિષ્યે તે સંબંધે યુક્તિ તથા પ્રમાણો આપવાની વિનતિ કરી ત્યારે સ્વામીજીએ કહ્યું કેઃ " એક દિવસ હું તને એ વિષય ખૂબ વિસ્તારથી, અને તું સમજી શકે એવીરીતે કહી સંભળાવીશ. શ્રાદ્ધાદિથી પ્રેતાત્માઓ તૃપ્ત થાય છે તે વિષે મારી પાસે એવાં સબળ પ્રમાણો અને એવી સુંદર યુક્તિઓ છે કે તેની સામે કોઇનાથી વાંધો લઇ શકાયજ નહીં. આજે મને બરાબર ઠીક નથી, માટે એ વિષયને કોઇ બીજા પ્રસંગ માટે રહેવા દે." પરંતુ શિષ્યને એ વિષે બીજીવાર પ્રશ્ન કરવાનો અવસરજ મળ્યો નહીં, તેથી એ વિષયની ચર્ચા સ્વામીજી પાસે થઇ શકી નહીં.

प्रसंग १७ मो.

સ્થાન—બેલુડ—ભાડાવાળું મકાન. ઇ. સ. ૧૮૯૮ નવેંબર માસ.

સ્વામીજીની સંસ્કૃતરચના

માગસર માસ પૂરો થવા આવ્યો હતો. સ્વામીજી બેલુડ ખાતે નીલાંબર બાબુવાળા બગીચામાંજ રહેતા હતા. એ વખતે સ્વામીજીને સંસ્કૃતશાસ્ત્રોના વાંચનનો બહુ શોખ હતો, તેથી ઘણો ખરો સમય સંસ્કૃત વાંચન-લેખનમાંજ ગાળતા. " **आचण्डाला प्रतिहतरयः** " વગેરે શ્લોકો, જે **વીરવાણી** નામના પુસ્તકમાં પ્રકટ થયા છે તે આ વખતેજ રચાયા હતા. આજે સ્વામીજીએ " **ॐ ह्रीं ऋतम्** " ઇત્યાદિ સ્તોત્રની રચના કરી હતી. શિષ્યના હાથમાં તે સ્તોત્ર મૂકતાં સ્વામીજીએ કહ્યું:—" એક વખત બરાબર વાંચી જજે, અને તેમાં છંદ ભંગનો ક્યાંઈ દોષ રહી ગયો હોય તો મને જણાવજે." *

સ્વામીજીએ ઉક્ત સ્તોત્રની રચના કરી તે દિવસે જાણે સાક્ષાત્

* આ સ્તોત્રની કૉપી કરી લીધા પછી ચાર-પાંચ દિવસે સ્વામીજીએ શિષ્યને પૂછ્યું હતુ કે:—" સ્તોત્રમાં કયાઇ દોષ રહી ગયો છે ? " તેના ઉત્તરમાં શિષ્યે જણાવ્યું કે:—" મને હજી બરાબર ધ્યાનપૂર્વક વાચવાનો પ્રસંગ મળ્યો નથી. " ત્યારપછી જે મૂળકૉપી મઠમાં હતી તે ક્યાંઈક ગૂમ થઈ ગઈ. શિષ્યની પાસે કૉપી હતી તે પણ તુરતમાં હાથ આવી શકી નહીં. સ્વામીજીના દેહાવસાન પછી ચાર વર્ષે શિષ્યની કૉપી અચાનક હાથ આવી, અને તે જ વખતે તે સ્તોત્ર ઉદ્‌બોધનમાં છપાવી દીધું. આવી રીતે આ સ્તોત્ર નાશ પામવાની અણી ઉપરથી બચી ગયું.

સરસ્વતીદેવી સ્વામીજીની જીહ્વા ઉપર આવીને વિરાજ્યાં હોય તેમ સ્પષ્ટ દેખાઇ આવતું હતું ! તે દિવસે સ્વામીજીએ શિષ્યની સાથે પ્રાયઃ બે કલાક સુધી સુલલિત સંસ્કૃત ભાષામાં છુટથી વાર્તાલાપ કર્યો હતો. શિષ્યે હજીસુધી એવો સુંદર વાક્યવિન્યાસ કે એવી સુંદર શબ્દરચના, કોઇ મહાન પંડિતના મુખેથી પણ સાંભળી નથી.

અસ્તુ. શિષ્યે સ્તોત્રની નકલ કરી લીધી એટલે સ્વામીજીએ કહ્યું:–જોજે, મેં તો વિચારના પ્રવાહમાં જેમ આવે તેમ લખી નાખ્યું છે. વ્યાકરણની અશુદ્ધિ ક્યાંઇ રહી હોય તો તે બનવાજોગ છે, માટે એકવાર સુધારીને મને બતાવી દેજે."

શિષ્યઃ—મહાશય, એનું નામ અશુદ્ધિ ન કહેવાય, પણ આર્ષ-પ્રયોગ કહેવાય.

વર્તમાન ભાષાનો એક દોષ–બહુ ક્રિયાપદોથી જણાતી નિર્બળતા

સ્વામીજીઃ—કદાચ તું એમ માને, પણ લોકોને એ વાતની કેવી રીતે ખાત્રી થાય ? જો ને તે દિવસે મેં બંગાળી ભાષામાં "હિન્દુધર્મ એટલે શું ?" એ વિષે એક લેખ લખ્યો હતો. તે વખતે તારા જેવા અનેકોએ કહ્યું હતું કે આ ભાષા સાધારણ ભાષાથી છેક જૂદીજ પડી જાય છે. મને તો એમ લાગે છે કે જેમ બીજી વસ્તુઓના સંબંધમાં બને છે તેમ ભાષા અને ભાવના સંબંધમાં પણ બને છે, અને તે એજ કે વખતના વહેવા સાથે સર્વ વસ્તુઓ એક નવુંજ રૂપ ધારણ કરે છે. ગુરૂદેવના આગમનની સાથે આપણી ભાષામાં તથા આપણા ભાવોમાં એક નવા પ્રકારનો પ્રવાહ વહી આવ્યો છે. હવે એ બધાને નવું રૂપ આપવાની જરૂર છે. દરેક વિષયને નૂતન પ્રાતભાની–નવા યુગની ભાવનાની છાપ મારી જન-સમાજ પાસે રજુ કરવો જોઇએ. એકજ દૃષ્ટાંત બસ થશે કે જૂના

કાળના સંન્યાસીઓની ચાલ–ચલનમાં અને અત્યારના સંન્યાસીઓની ચાલ–ચલનમાં કેટલો બધો ફેરફાર થઇ ગયો છે? આ નવું રૂપાંતર થયું ત્યારે સમાજ તરફથી પણ અનેક હુમલાઓ આવ્યા હતા. પણ એ હુમલાઓ અને વાંધાઓથી શું થયું? અમે પણ એવા વાંધાઓથી શું ડરી ગયા! નહીંજ. **અત્યારે સંન્યાસીઓને દૂર-દૂરના દેશોમાં જઈ ધર્મપ્રચાર કરવાની જરૂર છે.** આવા સમયે જો એક માત્ર કોપીન પહેરીને અને શરીરે ભસ્મ ચોળીને કોઇ બહાર જવા ધારે તો પ્રથમ સ્ટીમર ઉપરજ તેને ચડવા દે નહીં. છતાં ધારો કે ગમે તે પ્રકારે સ્ટીમરમાં બેસી જાય તો બીજા દેશમાં ઉતર્યા પછી સીધું કેદમાંજ જવું પડે. દેશને સુધારવાને તથા સમયોપયોગી બનાવવાને દરેક વિષયમાં થોડો ઘણો change ફેરફાર કરવોજ જોઇએ. હવે તો બંગાળી ભાષામાં કોઇ લેખજ બનતાં સુધી ન લખવો એવી ધારણા કરી રાખી છે. મારી આ વાત, સાહિત્યસેવીઓના જાણવામાં આવશે એટલે તેઓ મારા ઉપર અવશ્ય આક્ષેપ કરશે, પરંતુ હું બંગાળી ભાષાને નવા સંસ્કારોથી નવુંરૂપ આપવાનો દરેક પ્રયત્ન કરીશ. અત્યારના બંગાળી લેખકો લેખ લખતી વખતે અનેક ક્રિયાપદોનો વ્યવહાર કરે છે, તેથી ભાષામાં બળ આવી શકતું નથી. વિશેષણદ્વારા જો ક્રિયાપદોનો ભાવ સ્પષ્ટ થઇ શકતો હોય તો ભાષા બહુ બળવાન થાય એમ મને લાગે છે. તું એકવાર એવી રીતે લખવાનો પ્રયત્ન કરી જોજે. "ઉદ્બોધન"માં એવા રૂપના લેખો આવે એવો પણ પ્રયત્ન કરજે. ભાષામાં ક્રિયાપદોનો વ્યવહાર કરવામાં આવે છે તેનો ખરો અર્થ તું જાણે છે? ક્રિયાપદ એટલે ભાવનાઓના પ્રવાહનો pause અથવા વિરામ. એટલામાટે જે ભાષામાં બહુ ક્રિયાપદો આવે, તે જેમ એક થાકેલો માણસ ઉપરા ઉપરી નિઃશ્વાસ મૂકતો હોય તેના જેવી દુર્બળ ગણાય.

બહુ ક્રયાપદોનો વ્યવહાર એ પણ એક દુર્બળતાનું ચિહ્ન છે. આવી દુર્બળતાથી ભાષા દમવગરની લાગે છે. બંગાળી ભાષામાં ભાષણ આપવામાં મજા નથી આવતી તેનું કારણ પણ એજ છે. ભાષા ઉપર જે મનુષ્ય control (અંકુશ) ધરાવતો હશે તે જલદી જલદી ક્રિયાપદો મૂકી ભાવ–પ્રવાહ અટકાવી દેવાનું કદાપિ પસંદ કરશે નહીં. દાળ–ભાત ખાવાથી જેમ તમારૂં શરીર ઢીલું બની ગયું છે તેવીરીતે તમારી ભાષા પણ ઢીલી–ઢચ બની ગઇ છે. ભાષામાં તેજસ્વીતા આવે એવું ખાન–પાન તથા ચાલ–ચલન રાખી ચોતરફ પ્રાણ–શક્તિ અને બળનો પ્રવાહ ધોધબંધ વહેવા લાગે તેવા પ્રયત્નો કરો. પ્રત્યેક નસમાં, પ્રત્યેક ધમનીમાં અને પ્રત્યેક શિરામાં એવું લોહી વહેવા દો કે સર્વત્ર ચૈતન્ય સ્ફુરવા લાગે! જો તમારાથી એટલું થઇ શકશે તોજ અત્યારના ભયંકર જીવનસંગ્રામ વચ્ચે તમારો દેશ ટકી શકશે. નહીં તો થોડાજ વખતમાં મૃત્યુની છાયા આવીને તમારા દેશને તથા તમારી જાતિને ગળી જશે, અને ઘોર અંધકારમાં ઢાંકી દેશે.

શિષ્ય:—મહાશય, ઘણા લાંબા કાળથી જે બંધારણ દ્રઢ થઇ ગયું છે તેમાં એકાએક ફેરફાર થઈ શકે, એમ આપ ધારો છો ?

સ્વામીજી:—પુરાણા રીત–રીવાજોમાંથી જે જે અયોગ્ય હોય તેને તજી દેવાનો તું પોતેજ એકવાર પ્રયત્ન કરી જો, એટલે તારી દેખા-દેખીથી બીજા દસ માણસો તારે પગલે ચાલવા લાગશે અને એ દસ માણસોને જોઇ બીજાં પચાસ માણસો એ પ્રમાણે વર્તવા લાગશે. આવીરીતે વખત જતાં આખા દેશમાં નવો ફેરફાર પોતાની મેળે દાખલ થઇ જશે. **તું જેને ખરાબ સમજતો હોય તેને ત્યજી દેવાનું અને જે સારૂં લાગતું હોય તેને ગ્રહણ કરવાનું સાહસ નહીં કરે તો તું માત્ર વાતોમાંજ પંડિત હોઇને વ્યવહારમાં તો મૂર્ખજ છે;** એમજ હું સમજીશ.

યથાર્થ "મનુષ્યો" તૈયાર કરવા એજ ભાષણોનો હેતુ છે

શિષ્યઃ—"આપની વાતો સાંભળવાથી હૃદયમાં ન હોય ત્યાંથી ઉત્સાહ, બળ, તેજ અને સાહસ આવી જાય છે."

સ્વામીજીઃ—હૃદયને બળવાન બનાવવાની જરૂર છે. જેને "મનુષ્ય" કહી શકાય એવો **એકાદ યથાર્થ મનુષ્ય તૈયાર થાય તો સમજવું કે લાખો ભાષણો આપ્યાં તે નિરર્થક** નથી ગયાં. મન અને વાણીને એક કરી ભાવનાઓને જીવનમાં પરિણામ પમાડો. ગુરૂદેવ કહેતા કેઃ "વર્તનના રાજ્યમાં ચોરી ચાલતી નથી." તેવીજરીતે **ક્રિયાદ્વારા ભાવનાઓ અથવા વિચારોનો પ્રસાર કરો ત્યારેજ કાંઈક કામ કર્યું ગણાય.** Theory અને Theory એટલે કે **જાતે ન આચરતાં માત્ર બીજાને ઉપદેશવાના વિચારોએ અને મતોએજ દેશનું સર્વનાશ કરી નાખ્યું છે!** ગુરૂદેવના સાચા સંતાનોનું એજ કર્તવ્ય છે કે ધર્મભાવનાઓને practically ક્રિયાગત આચારમાં મૂકવી અને **લોકો કે સમાજોની નિંદા તરફ દ્રષ્ટિ સુદ્ધાં ન કરતાં વિશુદ્ધ મનથી કામજ કર્યા કરવું.** તુલસીદાસનો પેલો દુહો સાંભળ્યો છે ને?

હાથી ચલ્યા બજારમેં, કૂત્તા ભસે હજાર;
સાધૂનકો દુર્ભાવ નહીં, જબ નિંદે સંસાર.*

---

*આ મતલબના બીજા બે દુહા સ્મૃતિમાં આવતાં અત્ર અપાય છે. **મંત્રી.**

નારાયણ તું કાર્ય કર, કહા કરેંગે કૂર,
સ્તુતિ નિંદા જગતકી, દોનોંકે સિર ધૂર.
દુષ્ટ બચન શરતેં બુરે, ભલે શત્રુકે બાન;
તુલસી જો નર સહત હે, તાસમ સાધ ન આન.

કૂર એટલે કૂડા–ખરાબ માણસો.

બસ એજ પ્રમાણે કામ કરો. **લોકોના બોલવા સામું જોયે તો જીંદગીમાં કાંઇ કામજ બની શકે નહીં. "नायमात्म बलहीनेन लभ्यः"** અર્થાત્–શરીરમાં અને મનમાં બળ ન હોય ત્યાં સુધી આત્મપ્રાપ્તિ થઇ શકતી નથી. પહેલાં તો પુષ્ટિ આપે એવા નિર્મળ–**ઉત્તમ આહારથી શરીરને બળવાન બનાવો, તેથી પછી મન પણ મજબૂત થશે,** કેમકે મન પણ શરીરનોજ સૂક્ષ્મ અંશ છે. મન અને વાણીમાં બની શકે તેટલું બળ લાવો. **"હું હીન છું–મારામાં કાંઈ નથી," એવા એવા વિચારોથી હાથે કરીને મનુષ્ય પામર જેવો બની જાય છે.** શાસ્ત્રકારને એટલાજ માટે કહેવુ પડયું છે કેઃ—

मुक्ताभिमानी मुक्तो हि बद्धो बद्धाभिमान्यपि ।
किम्वदन्तीति सत्येयम् या मतिः सा गतिर्भवेत् ॥

અર્થાત્—જે મનુષ્ય નિરંતર "હું મુક્ત છું" એવી ભાવના રાખે તે મુક્તજ છે, અને "હું બંધાએલો છું" એવી ભાવના રાખે તે બંધ દશામાંજ રહે છે. ઐહિક તેમજ પારમાર્થિક એ ઉભય પક્ષે આ વાત સત્ય છે. આ જીવનમાં જેઓ સર્વદા નિરાશ ચિત્તથી ફર્યા કરે છે તેમનાથી એક તૃણના બે કડકા પણ થઈ શકતા નથી, એવા મનુષ્યો પ્રત્યેક ભવે જન્મ લઇ હાયવોય કરતા મરી જાય છે! **वीरभोग्या वसुन्धरा**–વસુંધરા (પૃથ્વી) નો ભોગ તો વીરપુરૂષોથીજ થઇ શકે એ વાત તદ્દન ખરી છે. **બસ, વીર બનો, વીરહાક મારો અને બોલો કે अभीः अभीः હું નિર્ભય છું–હું નિડર છું;** તેની સાથે જગતને પણ જણાવો કે **मामैः मामैः** ભય ન રાખો, ભય ન રાખો. ભય એજ મૃત્યુ, ભય એજ પાપ, ભય એજ નરક, ભય એજ અધર્મ–અને ભય એજ વ્યભિચાર છે. જગતમાં જેટલા જેટલા negative thoughts–અસત્ યા મિથ્યા ભાવો છે તે બધા આ ભયરૂપ સેતાનમાંથીજ જન્મ્યા છે. ભયને

લઇનેજ સૂર્યનું સૂર્યત્વ, ભયને લઇનેજ વાયુનું વાયુત્વ અને ભયને લઇનેજ યમનું યમત્વ યથાસ્થાને સચવાઈ રહ્યું છે. ભયને લઇનેજ એક પગલું પણ આગળ—પાછળ કોઇથી ભરાતું નથી. એટલાજ માટે શ્રુતિ કહે છે કે—"**भयादस्याग्निस्तपाति भयात् तपाति सूर्यः भयादिन्द्रश्च वायुश्च मृत्युर्धावति पंचमः**" ઇન્દ્ર, ચન્દ્ર, વાયુ અને વરૂણ વગેરે જેવા ભયરહિત થયા કે તુરતજ બ્રહ્મમાં મળી જવાના—સૃષ્ટિરૂપ અધ્યાસનો તેજ ક્ષણે લય થઈ જવાનો. એટલાજ માટે કહું છું કે—"ૐ ૐ"

એટલું કહેતાં કહેતાંમાં તો સ્વામીજીનાં કમળસમાન નેત્રો લાલચોળ થઈ ગયાં. જાણે "**अभीः**" નું સાક્ષાત્ મૂર્તિમાન્ સ્વરૂપજ સ્વામીજીના રૂપમાં શિષ્યની સમક્ષ આવીને ઉભું રહ્યું હોય ને ! આ રીતની અભયમૂર્તિનું દર્શન કરી શિષ્ય વિચારવા લાગ્યો કેઃ "આવા મહાપુરૂષોની સમક્ષ બેસતાં અને વાતો કરતાં મૃત્યુનો ભય કોણ જાણે ક્યાં પલાયન કરી જાય છે તે સમજાતુંજ નથી. આશ્ચર્ય જેવું છે કે સ્વામીજીની પાસે મૃત્યુનો ભયજ રહેતો નથી."

ભાવનાઓને કેળવો

ફરીથી સ્વામીજી બોલવા લાગ્યાઃ—"આ દેહ ધારણ કર્યા પછી અસંખ્ય પ્રકારનાં સુખ—દુઃખો, અસંખ્ય પ્રકારની આપદાઓ અને અસંખ્ય પ્રકારની સંપદાઓની છોળો સહન કરતે કરતે સંસાર-સાગરમાંથી પસાર થવું પડે છે. છતાં એટલું ચોક્કસ સ્મરણમાં રાખજે કે એ બધું ક્ષણિક છે—એક મુહૂર્ત્ત પછી તેનું નામ—નિશાન પણ રહેતું નથી. કોઈ પણ પ્રસંગને ચિત્તમાં સ્થાન આપી હર્ષ—શોકથી રંગાઇશ નહીં. "હું અજર છું, હું અમર છું, હુ ચિદાનંદમય આત્મ-સ્વરૂપ છું," એજ ભાવ દ્રઢરીતે હૃદયમાં ધારણ કરી જીવન વીતાવવું. "મારો જન્મ નથી, મારૂં મૃત્યુ નથી, હું નિર્લેપ આત્મા છું," એજ ભાવના નિરંતર સેવ્યા કરવી અને તેમાંજ તલ્લીન રહેવું.

એકવાર એવી ભાવનામાં મનને તલ્લીન કરી શકીશ તોપછી દુઃખ અને કષ્ટના સમયમાં પોતાની મેળેજ ઉપરોક્ત ભાવનાઓ જાગ્રત થઈ જશે; અત્યારે જેમ કષ્ટ–પરિશ્રમ અને પ્રયત્નપૂર્વક એવી ભાવના રાખવી પડે છે તેમ પાછળથી નહીં બને. પછી તો એ સ્વાભાવિકજ બની રહેશે. હું તે દિવસે હવાફેર કરવા વૈદ્યનાથ દેવઘરે ગયો હતો તે પ્રસંગ યાદ છે કે? તે વખતે મને એવો શ્વાસ ચડયો હતો કે પ્રાણ રહેશે કે નહીં તેની પણ શંકા હતી, પરંતુ શ્વાસોચ્છ્વાસની સાથેજ અંતરમાંથી ગંભીર ધ્વનિ નીકળવા લાગ્યો કેઃ–"**सोहं–सोहं**" બીછાનાઉપર તકીયાનો આધાર રાખીને બેઠો હતો ત્યારે મને જણાયું કે પ્રાણવાયુ બહાર નીકળવાનો પ્રયત્ન કરતો હતો તે વખતે **सोहं-सोहं**ના ધ્વનિ સિવાયબીજો કોઇ અવાજજ અંતરમાંથી નીકળતો નહીં. **सोहं**ના ઉદ્દગારો સાથે "**एकमेवाद्वयं ब्रह्म नेह नानास्ति किंचन**" એ ઉદ્દગારોનો પણ સ્વાભાવિકરીતેજ સાક્ષાત્કાર થતો."

શિષ્ય મોટા આશ્ચર્યમાં પડયો અને કહ્યું કેઃ–મહાશય, આપની સાથે જ્યારે પણ વાર્તાલાપ કરૂ છું અને આપના અંગત અનુભવો સાંભળું છું ત્યારે મને એમજ થાય છે કે શાસ્ત્રના અધ્યયનની કશી જરૂરજ નથી.

શાસ્ત્રીયજ્ઞાન પ્રત્યે સ્વામીજીની લાગણી–એક અનુભવ

સ્વામીજીઃ—નહીં રે! શાસ્ત્રનું અધ્યયન–વાંચન તો જોઇએજ. જ્ઞાનપ્રાપ્તિની ખાતર શાસ્ત્રનું વાંચન ખાસ જરૂરનું છે. હું આ મઠમાંજ એક વર્ગ ખોલવા માગું છું, અને તેમાં વેદ, ઉપનિષદ્‌, ગીતા, ભાગવત તથા અષ્ટાધ્યાયીનું પણ શિક્ષણ મળી શકે એવી યોજના કરવાના વિચારમાં છું.

શિષ્યઃ—આપે પાણિનીનું અષ્ટાધ્યાયી વાંચ્યું છે?

સ્વામીજીઃ—હું જ્યારે જયપુરમાં હતો ત્યારે એક મહા વૈયાકરણી સાથે મુલાકાત થઇ હતી. તેની પાસે વ્યાકરણનો અભ્યાસ

કરવાની મને ઇચ્છા થઇ. પેલો પંડિત વ્યાકરણમાં ઘણોજ કુશળ હતો, છતાં તેની ભણાવવાની શક્તિ જેવી જોઇએ તેવી સારી નહોતી. મને તેણે પ્રથમ સૂત્રનું ભાષ્ય ત્રણ દિવસ સુધી સમજાવ્યું, પરંતુ તેનો જરાયે અંશ મારી ધારણામાં રહી શક્યો નહીં. ચોથે દિવસે અધ્યાપક પંડિતે ગુસ્સે થઇને મને જણાવ્યું કેઃ—"સ્વામીજી! ત્રણ દિવસથી માથું કુટું છું, પણ હજી પ્રથમ સૂત્રનો મર્મ સમજી શક્યા નહીં. હવે મારૂં ભણાવવું આપને માટે નિષ્ફળ છે." પંડિતજીનો આ ઠપકો સાંભળી મને મારા પોતાના ઉપર સખ્ત તિરસ્કાર છુટયો. ખાવું-પીવું-સૂવું સર્વ ત્યજી દઇને તેજ દિવસે હું પોતે એકલોજ પ્રથમ સૂત્રનું ભાષ્ય વાંચવા બેસી ગયો. ત્રણ કલાક બરાબર મહેનત કરી એટલે પહેલા સૂત્રનો આશય મગજમાં દઢ થઈ ગયો, એટલુંજ નહીં પણ સ્વપ્નમાં પણ કોઇ પૂછે તો તેને જવાબ આપવા જેટલી શક્તિ આવી ગઇ. ત્યારપછી હું પેલા પંડિતજી પાસે ગયો અને વાત વાતમાં પ્રથમ સૂત્રની વ્યાખ્યા કહી સંભળાવી. પંડિતજી બહુ આશ્ચર્ય પામ્યા અને કહ્યું કેઃ—"હું ત્રણ દિવસમાં જે કાંઇ તમને સમજાવી શક્યો નહીં, તેના કરતાં પણ અતિ અદ્દભુત વ્યાખ્યા ત્રણ કલાકમાં તમ કેવીરીતે તૈયાર કરી શક્યા?" ત્યાર બાદ તો સમુદ્રમાં જેમ ભરતી આવે તેવીરીતે રોજ રોજ અધ્યાયોના અધ્યાયોનો પાઠ કરવા લાગ્યો. મનની એકાગ્રતા હોય તો શું નથી થઇ શકતું? સુમેરૂ પર્વતના રાઇ-રાઇ જેટલા કટકા થઇ જાય, તોપછી આમાં શું મોટી વાત છે? હા, મનની એકાગ્રતા થવી જોઇએ.

અદ્દભુત જેવી કોઇ વસ્તુ નથી—લોકોનું અજ્ઞાન દૂર કરો

શિષ્યઃ—આપની દરેક વાત અદ્દભુત જેવી લાગે છે.

સ્વામીજીઃ—"અદ્દભુત" એવી કોઇ વસ્તુજ નથી. અજ્ઞાનના અંધકારમાં જે વસ્તુ ઢંકાઇ જાય છે તે અદ્દભુત જેવી જણાય છે એટલુંજ. જ્ઞાનનો પ્રકાશ જ્યારે ઝળહળે છે ત્યારે એ અદ્દભુત બદભુત

જેવું કાંઇજ રહેતું નથી. માયા—કે જે અઘટિત ઘટના પટીયસી—ન બની શકે તેવું પણ ઉપજાવવાની શક્તિવાળી કહેવાય છે—તે પણ જ્ઞાન-પ્રકાશ આગળ સંતાઈ જાય છે ! જે એકને જાણવાથી સર્વ વસ્તુઓનું જ્ઞાન થાય, એવો તો એક આત્માજ છે; તેને જાણવાનો પ્રયત્ન કરો, તેનાજ વિચારો કર્યા કરો. **જેવો તે આત્મા પ્રત્યક્ષ થયો કે તુરતજ શાસ્ત્રના અર્થો હાથમાંના આંગળાંની માફક સ્પષ્ટ થઇ જશે.** પુરાતનકાળના ઋષિઓને આત્માનો સાક્ષાત્કાર થયો હતો તો શું આપણને તે નહીં થાય? આપણે શું મનુષ્યો નથી ? એક વખત એક મનુષ્યના જીવનમાં જે કાંઈ બન્યું છે, તે પ્રયત્ન કરવાથી અન્યના જીવનમાં પણ બનવું યોગ્ય છે. અલબત્ત, પ્રયત્ન કરવો જોઇએ. History repeats itself—જે એકવાર બન્યું છે તેજ અવાર–નવાર બન્યા કરે છે. આત્મા સર્વ પ્રાણીમાત્રમાં એક-સમાન છે. કોઈ પ્રાણીમાં તેનો અધિક વિકાસ થયેલો હોય છે તો કોઇનામાં અલ્પ વિકાસ થયો હોય છે. **બીજા બધા પ્રયત્નોને એક બાજુએ રહેવા દઇ આત્માનો વિકાસ થઈ શકે એવો પ્રયત્ન કર.** આત્માના વિકાસની સાથે બુદ્ધિ પણ દરેક વિષયમાં પ્રવેશ કરવા લાગશે. **જેઓને આત્માનું જ્ઞાન નથી તેઓની બુદ્ધિ એકદેશીય હોય છે,** જ્યારે આત્મજ્ઞાનીની બુદ્ધિ સર્વદેશીય–સર્વગ્રાસિની–પ્રત્યેક વિષયમાં પ્રવેશ કરી શકે તેવી તીવ્ર હોય છે. આત્મપ્રકાશ થશે એટલે તને જણાશે કે દર્શન–વિજ્ઞાન આદિ શાસ્ત્રો તારે અધીનજ છે. માટે સર્વ પહેલું તમારૂં કર્તવ્ય એ જ છે કે **ઉઠો અને સિંહ સમાન ગર્જનાકરી આત્માનો મહિમા જગતને જાહેર કરો, જીવોને અભયવાણી સંભળાવો અને ઉત્તેજો કેઃ "उत्तिष्ठत जाग्रत प्राप्य वरान् निबोधत**—Arise, Awake and stop not till the goal, is reached.

प्रसंग १८ मो.

સ્થાન—બેલુડ—ભાડાવાળું મકાન—ઈ. સ. ૧૮૯૮

શિષ્ય આજ બે દિવસ થયાં બેલુડ ખાતે નીલાંબરબાબુવાળા બાગમાં સ્વામીજી પાસેજ રહ્યો છે. સ્વામીજી પાસે કલકત્તાથી એટલાબધા યુવકો આવ—જા કરે છે કે મઠમાં આખો દિવસ જાણે ઉત્સવ હોય તેમજ લાગ્યા કરે છે. કેટલીયે ધર્મચર્ચા, કેટલાંયે સાધન—ભજન અને દીન—દુઃખીનાં દુઃખો ટાળવાના કેટલાયે ઉપાયો વિષે રોજ વિચારો થયા કરે છે. મહાદેવના ગણ જેવા સર્વ સંન્યાસીઓ પણ સ્વામીજી મહારાજની આજ્ઞામાં હંમેશ તત્પર રહ્યા કરે છે. સ્વામી પ્રેમાનંદે ગુરૂસેવાનો ભાર પોતાને માથે લીધો છે. મઠમાં પૂજાની અને ભોજનની મોટા પાયા ઉપર તૈયારીઓ કરવી પડે છે. નવા આવનારાઓને માટે ખાન—પાનની સગવડ કરવામાં સર્વ કોઇ ઉત્સાહથી કામ કરવા લાગી ગયા છે.

આજે સ્વામીજીએ પોતાના સૂવાના ઓરડામાં રાત્રે રહેવાની શિષ્યને રજા આપી હતી. સ્વામીજીની સેવા કરવાનો પોતાને અધિકાર મળ્યો તેથી શિષ્ય બહુ પ્રસન્ન થયો. સાયંકાળનું ભોજન લીધા પછી સ્વામીજી સૂતા હતા અને શિષ્ય તેમની પાદસેવા કરતો હતો તે વખતે સ્વામીજીએ કહ્યું:—"આવી સુંદર જગ્યા મૂકી દઇ તને કલકત્તે જવાનો વિચાર થાય છે ? અહિંયા કેવી સુંદર પવિત્રતા છવાઇ છે ? ગંગાજીની હવા પણ કેવી સ્વચ્છ છે ? સાધુઓનો પણ કેવો અપૂર્વ સમાગમ છે ? આવું સ્થાન તને બીજે ક્યાં મળવાનું હતું ?"

શિષ્યઃ—મહાશય અનેક જન્મોની તપસ્યા ફળે ત્યારેજ આપના

જેવા પુરૂષોનાં દર્શન તથા સહવાસ થાય. હવે હું પુનઃ માયાના મોહમાં ફસાઉં નહીં એવો કાંઇક ઉપાય કરો. પ્રત્યક્ષ અનુભૂતિને માટે ઘણીવાર મન બહુ વ્યાકુળ થઇ જાય છે.

ધ્યાનકાળનો અનુભવ

સ્વામીજીઃ—મને પણ ઘણીવાર એમ થયું છે. એક વેળા કાશીપુરના બગીચામાં ગુરૂદેવની પાસે ખૂબ વ્યાકુળભાવથી પ્રાર્થના કરી હતી. ત્યાર પછી સાંજે ધ્યાન કરવામાં એટલો બધો રસ આવ્યો કે શરીરનું પણ જરા સરખું ભાન રહ્યું નહ ચંદ્ર, સૂર્ય, દેશ, કાળ, આકાશ એ બધું બાહ્યજગત પણ ક્યાંયે જતું રહ્યું ! બુદ્ધિ ઇ૦ વૃત્તિઓનો પણ અભાવ થઈ ગયો હતો. આવો સમાધિનો અનુભવ થાય છે ત્યારે "હું" અને "બ્રહ્મ" એવો ભેદ રહેતો નથી-બધું એકજ થઇ જાય છે—જાણે મોટો સમુદ્ર—જ્યાં નજર કરો ત્યાં પાણી, પાણી ને પાણીજ દેખાય; બીજું કાંઇજ મળે નહીં! ભાવ અને ભાષા પણ ગુમ થઇ જાય છે. **अवाङ्मनसगोचरम्** એમ જે કહ્યું છે તેનો અનુભવ પણ તેજ વખતે થાય છે. સાધક જ્યારે એમ ભાવે છે અને વિચારે છે કેઃ " હું બ્રહ્મ " છું ત્યારે "હું" અને "બ્રહ્મ" એ બે પદાર્થો પૃથક્ પૃથક્ હોય એમ લાગે છે, અને દ્વૈતભાવ રહી ગયો હોય તેમ જણાય છે. ત્યારપછી ઉપર કહી તેવી અવસ્થા પ્રાપ્ત કરવા અનેક પ્રયત્નો કર્યા, પણ પુનઃ તે પ્રાપ્ત થઇ શકી નહીં, એટલે ગુરૂદેવને મેં પ્રાર્થના કરી. ગુરૂદેવે જણાવ્યું કેઃ— "રાત્રિ–દિવસ જો એવી અવસ્થામાં રહીએ તો માતાનું કાંઇ કામકાજ થાય નહીં; માટે હવે એવી અવસ્થામાં તારાથી પ્રવેશી શકાશે નહીં. માનું કામ પૂરૂં થશે એટલે તારી અવસ્થા પુનઃ તને પ્રાપ્ત થઇ જશે."

નિર્વિકલ્પ સમાધિમાંથી અવતારી મહાપુરૂષોનું પુનઃ સંસારમાં આવવું

શિષ્યઃ—નિઃશેષ સમાધિ અથવા બરાબર નિર્વિકલ્પ સમાધિ

થયા પછી પુનઃ અહંજ્ઞાનના આશ્રયથી દ્વૈતભાવના સંસારમાં કોઈ નહીં આવી શકતું હોય ?

સ્વામીજી:—ગુરૂદેવ કહેતા કે જેઓ અવતારી પુરૂષો હોય તેઓજ માત્ર જીવોના કલ્યાણની ખાતર સમાધિમાંથી પાછા ફરી શકે. સાધારણ જીવોને એવું વ્યુત્થાન થતું નથી.

શિષ્ય:—મન જ્યારે વિલુપ્ત થાય ત્યારેજ સમાધિ થાય, અને જો મનનો કોઈ તરંગજ ન રહે તોપછી વિક્ષેપ થવાનો અને અહંજ્ઞાનપૂર્વક સંસારમાં પાછા ફરવાનો સંભવજ ક્યાં રહ્યો ? મનજ નથી તો પછી કોણ કેવા નિમિત્તે સમાધિ અવસ્થા ત્યજી દઇ દ્વૈતરાજ્યમાં નીચે ઉતરી આવે ?

સ્વામીજી:—વેદાન્તશાસ્ત્રનો અભિપ્રાય એટલોજ છે કે નિઃશેષ—નિરોધ—છેક છેલ્લી સમાધિમાંથી પુનરાવૃત્તિ સંભવિત નથી. કહ્યું પણ છે કે: **"अनावृत्तिः शब्दात्"** પરન્તુ અવતારી પુરૂષોને જીવોના હિતને અર્થે સહેજ વાસના રહી જાય છે, અને તેથીજ જ્ઞાનાતીત અદ્વૈતભૂમિકામાંથી અહંપણાની જ્ઞાનમૂલક દ્વૈતભૂમિકામાં તેમને આવવું પડે છે.

સૃષ્ટિની ઉત્પત્તિ તથા પ્રલય—અવતારી પુરૂષોની સમાધિ તથા વ્યુત્થાન

શિષ્ય:—પરન્તુ સ્વામીજી, જો થોડી—ઘણી અથવા સહેજ પણ વાસના રહી જાય તોપછી તેને નિઃશેષ—નિરોધ સમાધિ કેમ કહી શકાય ? કારણ કે શાસ્ત્રમાં સ્પષ્ટરીતે કહ્યું છે કે નિઃશેષ—છેવટની નિર્વિકલ્પ સમાધિમાં મનની સર્વ વૃત્તિઓ—સર્વ વાસનાઓનો નિરોધ અથવા ધ્વંસજ થઇ જાય છે."

સ્વામીજી:—તો હવે પ્રશ્ન એ છે કે મહાપ્રલય પછી સૃષ્ટિનો ઉદ્ભવ કેવી રીતે થાય ? મહાપ્રલય વખતે સર્વ વસ્તુઓ બ્રહ્મમાં મળી જાય છે, ત્યારપછી ફરીથી સૃષ્ટિ ઉદ્ભવે છે એની તારાથી ના કહેવાશે

નહીં, કારણ કે શાસ્ત્ર પણ એમાં સમ્મતિ આપે છે. અર્થાત્ મહાપ્રલય પછી પણ સૃષ્ટિ અને લય એ પ્રવાહરૂપે પુનઃ વહેવા લાગે છે. હવે જો મહાપ્રલય પછી સૃષ્ટિ અને લયનું પુનરાવર્ત્તન માને છે તોપછી અવતારી પુરૂષોનો નિરોધ અને વ્યુત્થાન માનવામાં અયોગ્યતા જેવું શું છે?

શિષ્યઃ—એની સામે હું એમ કહું છું કે લયકાળે તો પુનઃ સૃષ્ટિ ઉપજાવી શકે એવું બીજ, બ્રહ્મમાં માત્ર લીનપ્રાય થઈ જાય છે, એટલુંજ; બાકી એને મહાપ્રલય અથવા નિરોધ–સમાધિ કહી શકાય નહીં. ટુંકામાં કહું તો તે પ્રલય એ માત્ર સૃષ્ટિના બીજનો અને શક્તિનો એક પ્રકારનો અવ્યક્ત–potential આકાર માત્ર છે.

સ્વામીજીઃ—તો હું એમ પૂછું છું કે જે બ્રહ્મમાં કોઇ વિશેષણનો આભાસ માત્ર નથી, જે નિર્લેપ છે–નિર્ગુણ છે, તેની મારફતે આ સૃષ્ટિ કેવી રીતે projected–બહિર્ગત થાય?

શિષ્યઃ—એ તો seming projection–મિથ્યા બહિર્ભાવ છે. શાસ્ત્ર ખુલ્લીરીતે જણાવે છે કે બ્રહ્મમાંથી સૃષ્ટિનો વિકાસ જણાય છે તે કેવળ ઝાંઝવાના જળ જેવો છે–વસ્તુતઃ સૃષ્ટિ વગેરે કશુંજ નથી. ભાવ વસ્તુ જે બ્રહ્મ તેનું અંતઃકરણમાં અજ્ઞાન હોવાથી અને મિથ્યા માયાશક્તિનો પ્રભાવ વર્તતો હોવાથી આપણને એવો ભ્રમ દેખાય છે.

સ્વામીજીઃ—સૃષ્ટિને મિથ્યા માને છે તોપછી જીવની નિર્વિકલ્પ સમાધિ અને સમાધિમાંથી પુનઃ વ્યુત્થાન થવું તેને તું મિથ્યા માની શકીશ કે? જીવ પોતેજ બ્રહ્મસ્વરૂપ છે; તેને વળી બન્ધનનો અનુભવ સંભવેજ શી રીતે? “હું આત્મા” છું એવીરીતે તું જેનો અનુભવ કરવા માગે છે તે પણ તારા કહેવા પ્રમાણે ભ્રમરૂ ગણાય; કારણ કે શાસ્ત્રો કહે છે કે તુંજ સર્વદા બ્રહ્મરૂપ છે. એટલા માટે **अयमेव हि ते बन्धः समाधिमनुतिष्ठसि**–તું જે સમાધિ પ્રાપ્ત કરવા ચાહે છે તેજ તારૂં બંધન છે.

"મન" વિષે સ્પષ્ટીકરણ

શિષ્યઃ—આપની એ વાત બહુ કઠિન છે, અને એકાએક સમજાય તેમ નથી; પણ હું જો બ્રહ્મરૂપજ હઉં તો એવો અનુભવ સર્વદા કેમ રહ્યા કરતો નથી?

સ્વામીજીઃ—હું-તું ની દ્વૈતભાવવાળી ભૂમિકામાં તેવો અનુભવ કરવા માટે જે દ્વારા અનુભવ થઇ શકે એવું એક સાધન જોઇએ. અને મન એજ આપણું સાધન છે. પરંતુ તે મન તો જડ છે, તેની પાછળ આત્માની પ્રભા રહેલી છે, તેથી કરીનેજ તે ચેતનના જેવો આભાસ આપી શકે છે. એટલામાટે પંચદશીકારને કહેવું પડયું છે કેઃ–"**चित्छायावशतः शक्तिश्चेतनेव विभाति सा**"–ચિતસ્વરૂપ આત્માની છાયા અથવા પ્રતિબિમ્બને લીધેજ શક્તિને ચૈતન્યમયી માની લેવાય છે. મનને ચેતન પદાર્થ માની લેવાનું કોઇ કોઇ સાહસ કરે છે તે પણ એજ કારણથી. તે ગમે તેમ હો, પણ આટલી વાત તો નિશ્ચિતજ છે કે મનદ્વારા શુદ્ધ ચૈતન્ય સ્વરૂપ આત્માનો સાક્ષાત્કાર થઇ શકે નહીં. આત્મસાક્ષાત્કાર માટે તો મનની પણ પેલી તરફ જવું જોઇએ. મન એટલે કે અંતઃકરણની પછી બીજું એકે કરણ (સાધન) નથી—માત્ર આત્મા છે. આથી કરીને એમ બનશે કે જેનો સાક્ષાત્કાર કરશો તેજ કરણરૂપ બની જશે. કર્તા–કર્મ અને કરણ બધું એકજ થઇ જશે. શ્રુતિ કહે છે કે **विज्ञातारमरे केन विजानीयात्** ॥ સારાંશ એજ છે કે દ્વૈતભૂમિકાની ઉપર એક એવી અવસ્થા છે કે જ્યાં કર્તા–કર્મ–કે કરણ વગેરે દ્વૈતનો ભાવજ નથી. અંતઃકરણ નિરૂદ્ધ થયું કે તુરતજ તે અવસ્થા પ્રત્યક્ષ થાય છે. " પ્રત્યક્ષ " શબ્દ એટલામાટેજ વાપરૂં છું કે તે અવસ્થાને સૂચવવા માટે બીજી ભાષા નથી—તે અનુભવને બરાબર પ્રકટ કરી શકે એવી શક્તિજ ભાષામાં નથી. શંકરાચાર્યે તે અવસ્થાને

" **अपरोक्षानुभूति** " એવું નામ આપ્યું છે. એજ પ્રત્યક્ષ અનુભૂતિ અથવા અપરોક્ષાનુભૂતિ અવતારી મહાપુરૂષોને થાય છે, છતાં તેઓ ત્યાંથા દ્વૈતભૂમિકામાં નીચે ઉતરી આવે છે. જે આપ્તપુરૂષોના અનુભવમાંથી વેદાદિ શાસ્ત્રોની ઉત્પત્તિ થઇ છે તે પુરૂષો બીજા કોઇ નહીં, પણ મેં કહ્યા તેવા અદ્વૈતભૂમિકામાંથી દ્વૈતભૂમિકામાં ઉતરી આવેલાજ સમજવા. સાધારણ જીવોની અવસ્થા તેથી જૂદા પ્રકારની હોય છે. લવણનું પૂતળું દરિયો માપવા જતાં જેમ પોતેજ ઓગળી જાય છે, તેમ સાધારણ જીવો બ્રહ્મનો અનુભવ લઇ પાછા ફરે તે પહેલાં તો તેઓ ત્યાંજ તલ્લીન થઇ જાય છે. ટુંકામાં, કહેવાનું છે તે માત્ર એટલુંજ છે કેઃ " તું પોતે હંમેશાં બ્રહ્મરૂપ " છે, એ વાતનો નિશ્ચય ખૂબ દ્રઢ કરજે. આથી કરીને ક્રમે ક્રમે તું તદ્રૂપ બનતો જઇશ. છતાં અનેક પ્રસંગોમાં જડ મન (કે જેને શાસ્ત્રમાં માયા કહેવામાં આવે છે) તે તને ગુંચવણમાં નાખી દેશે. તે સૂક્ષ્મ જડરૂપ ઉપાદાન–સામગ્રીથી નિર્માયેલું મન જેવું શાંત થયું કે તુરતજ આત્મા પોતાની પ્રભાથીજ પોતે પ્રકાશવા લાગશે. મન એ મિથ્યા છે, અથવા માયા માત્ર છે, તે વાત સિદ્ધ કરવાને આ એકજ પુરાવો બસ થશે કે મન પોતે જડરૂપ છે, એટલુંજ નહીં પણ અંધકાર સ્વરૂપ છે; તેની પાછળ આત્માની પ્રભા વિસ્તરી રહી છે તેથીજ તે ચેતનવત્ જણાય છે. આ વાત જ્યારે તારા અનુભવમાં સંપૂર્ણરીતે આવશે ત્યારે એક અખંડ ચેતનામાં તારૂં મન લય પામી જશે–"**अयमात्मा ब्रह्म**" એવો અનુભવ પણ તેજ ક્ષણે તને થવા લાગશે.

ત્યાર પછી સ્વામીજીએ કહ્યું કેઃ–"ઉંઘ આવતી હોય તો હવે સૂઇ જા." સ્વામીજીની આજ્ઞાથી શિષ્ય પોતાના બીછાના ઉપર સૂઇ ગયો. રાત્રે સ્વામીજીને બરાબર નિદ્રા નહીં આવવાથી વચમાં વચમાં જાગી ઉઠતા. શિષ્ય પણ તેજ વખતે ઉઠતો અને સ્વામીજીને કાંઇ જોઇતું કરતું હોય તો તે લાવી આપતો. આ પ્રમાણે લગભગ આખી રાત્રિ પસાર થઇ ગઇ.

છેવટે રાત્રિના છેલ્લા પહોરમાં શિષ્યને એવું અદ્દ્ભુત સ્વપ્ન આવ્યું કે સવારે તે બહુ આનંદપૂર્વક બીછાનામાંથી ઉભો થયો. પ્રાતઃકાળના સ્નાનથી પરવારી શિષ્ય જ્યારે આશ્રમમાં આવ્યો ત્યારે સ્વામીજી પૂર્વ તરફ મુખ રાખી એક મોટા બેંચ ઉપર બેઠા હતા. "ગઇ રાત્રિના સ્વપ્નનું સ્મરણ કરતાં કરતાં સ્વામીજીના પાદપદ્મની મારાથી પૂજા થાય તો હું કેટલો બધો ભાગ્યશાળી ગણાઉં ?" એવો શિષ્યને વિચાર થયો. તેણે તે વિચાર સ્વામીજીને જણાવ્યો. શિષ્યનો અત્યંત આગ્રહ જોઇ સ્વામીજીએ રજા આપી. એટલે શિષ્યે ધન્તુરાના કેટલાં-એક ફૂલો એકઠાં કરી, સ્વામીજીના શરીરમાં મહાશિવનું અધિષ્ઠાન ચિંતવી, વિધિપુરઃસર પૂજા કરી.

પૂજા થઇ રહ્યા પછી સ્વામીજીએ શિષ્યને કહ્યું:—"તેં પૂજા તો કરી, પણ હમણાં જો બાબુરામ (પ્રેમાનંદ) આવશે તો તારો જીવ કહાડી નાખશે. ગુરૂદેવની પૂજા કરવાના વાસણમાં—(પુષ્પપાત્રમાં) મારો પગ રાખી પૂજા કરી ?" હજી આ વાત પૂરી ન થઈ એટલામાંજ સ્વામી પ્રેમાનંદ ત્યાં આવીને ઉભા રહ્યા. તેમને જોઇને સ્વામીજીએ કહ્યું કે:—"આ જુઓ ! આ બંગાળીએ બધું ભેળી નાખ્યું ! ગુરૂદેવની પૂજા કરવાના વાસણમાં ચન્દન—કપૂર લાવી મારી પૂજા કરી !" સ્વામી પ્રેમાનંદ હસતા હસતા બોલ્યા:—"એમાં શું ખોટું કર્યું ? તમે ક્યાં ગુરૂદેવથી ભિન્ન છો ?" શિષ્ય નિર્ભય થયો.

શિષ્ય પોતે બહુ આચારપરાયણ બ્રાહ્મણ હતો, એમ અહિં જણાવવાની જરૂર છે. અભક્ષ્ય તો દૂર રહ્યું, પરન્તુ કોઇનું સ્પર્શેલું દ્રવ્ય પણ તે કદાપિ ખાતો નહીં; એટલામાટે સ્વામીજી કોઇ કોઈ વખત "ભટ્ટાચાર્ય" ના નામથી પણ તેને બોલાવતા. સ્વામીજી સવારે નાસ્તો કરવા બેઠા ત્યારે તેમણે સદાનંદ સ્વામીને કહ્યું કે:—"જા—જા—પેલા ભટ્ટાચાર્યને પકડી લાવ." આજ્ઞાને માન આપી શિષ્ય સ્વામીજી

પાસે હાજર થયો, એટલે સ્વામીજીએ પોતાના નાસ્તામાંથી થોડો ભાગ તેને પ્રસાદીરૂપે આપ્યો. શિષ્યે વગર આનાકાનીએ તે સ્વીકાર્યો અને ખાઈ ગયો. થોડીવારે સ્વામીજીએ પૂછ્યું કે:–"આજે તેં શું ખાધું તેની તને ખબર પડી? એમાંતો અભક્ષ્ય દ્રવ્ય હતું." ઉત્તરમાં શિષ્યે કહ્યું:–" ગમે તે હોય. મારે જાણવાની જરૂર નથી. આપના પ્રસાદરૂપી અમૃતથી હું અમર થઇ ગયો." સ્વામીજીએ કહ્યું:–" જા, આજથી તારી જાત–ભાત–પાપ–પુણ્ય–અભિમાન એ બધું દૂર થઈ ગયું સમજજે. મારો આશીર્વાદ છે."

સ્વામીજીની તે દિવસની અપાર દયાનું સ્મરણ કરી શિષ્ય પોતાનો જન્મ સફળ થયો માને છે.

તે દિવસે બપોરે સ્વામીજીની પાસે એકાઉન્ટન્ટ જનરલ બાબુ મન્મથનાથ ભટ્ટાચાર્ય પધાર્યા હતા. અમેરિકા જતાં પહેલાં સ્વામીજી તેમને ત્યાં મદ્રાસમાં અતિથિરૂપે કેટલાક દિવસ રહ્યા હતા. તેઓ પણ સ્વામીજી પ્રત્યે બહુ સારો ભક્તિભાવ ધરાવતા હતા. ભટ્ટાચાર્ય મહાશયે પાશ્ચાત્ય દેશ અને ભારતવર્ષ સંબંધે કેટલીક વાતો સ્વામીજીને પૂછી. સ્વામીજીએ તે બધાના બરાબર ઉત્તરો આપ્યા. છેવટે જણાવ્યું કે–"એક દિવસ અહિં આવીને રહો તો બધી વાત ખુલાસાથી થાય." મન્મથ બાબુએ "કોઇ વખત આવી જઇશ" એમ કહીને રજા લીધી. ભટ્ટાચાર્ય મહાશયે ઉપરથી નીચે ઉતરતાં ઉતરતાં પોતાના એક મિત્રને કહ્યું કે:–"સ્વામીજી મદ્રાસમાં આવ્યા ત્યારથી મને તો બરાબર ખાત્રી થઈ હતી કે આ પુરૂષ પૃથ્વીમાં ઉથલ–પાથલ કર્યા વિના રહેશે નહીં. આવી સર્વતોમુખી (સર્વ દેશીય) પ્રતિભા મનુષ્યોમાં ભાગ્યેજ જોવામાં આવે છે."

સ્વામીજી મન્મથ બાબુને ગંગાના કીનારા સુધી વળાવવા ગયા અને ત્યાર પછી થોડીવાર મેદાનમાં ફરી આશ્રમમાં આવી વિશ્રામ કર્યો.

प्रसंग १९ मो.

સ્થાન બેલુડ—ભાડાવાળું મકાન. ઈ. સ. ૧૮૯૮

સ્વતંત્ર વ્યાપાર કરવાનો ઉપદેશ

શિષ્ય આજે પ્રાતઃકાળેજ મઠમાં આવ્યો. સ્વામીજીના પાદ-પદ્મમાં વંદના કરી જેવો ઉભો રહ્યો કે તુરતજ સ્વામીજીએ કહ્યું કેઃ—"નોકરી કરવાથી શું દી વળવાનો હતો ? અને તો કાંઇ ધંધો–રોજગાર કરને ?" શિષ્ય તે વખતે ખાનગી શિક્ષણ આપવાનું કામ કરતો હતો. સંસારનું ધુંસરૂં હજી તેની કાંધ ઉપર આવ્યું નહોતું એટલે દિવસો આનંદમાં પસાર થતા હતા. શિક્ષક તરીકેના ધંધા વિષે શિષ્યે સ્વામીજીનો અભિપ્રાય પૂછ્યો એટલે સ્વામીજીએ કહ્યું કેઃ—" ઘણા દિવસો સુધી શિક્ષકપણું કરવાથી બુદ્ધિ ખરાબ થઈ જાય છે, અને જ્ઞાનનો વિકાસ થાય એવો પ્રસંગ પણ ભાગ્યેજ મળે છે. રાત્રિ–દિવસ અજ્ઞાન છોકરાંઓની સાથે રહેવાથી શિક્ષકની બુદ્ધિ પણ જડ જેવી થઇ જાય છે. હવે માસ્તરપણું છોડી દે."

શિષ્યઃ—તો પછી શું કરૂં ?

સ્વામીજી—કેમ ? અગર સંસારમાં રહી દુનિયાદારી કરવી હોય, અને પૈસા એકઠા કરવાની સ્પૃહા હોય તો અમેરિકા ચાલ્યો જા ! ધંધો કેમ કરવો એ હું તને બતાવી દઉં. પાંચ વરસમાં તો એટલો પૈસો એકઠો કરી લઇશ કે પછી ધંધો કરવાની જરૂરજ નહીં રહે.

આત્મશ્રદ્ધાજ ક્યાં છે? નોકરીથી હાનિ

શિષ્યઃ—શું ધંધો કરૂં? પહેલાં પૈસા જોઇએ તે પણ ક્યાંથી કાઢું?

સ્વામીજીઃ—ગાંડાની માફક શું બકે છે? તારી શક્તિનો તને વિશ્વાસ નથી? આત્માની અંદર કેટલી અખૂટ શક્તિ ભરી છે? "હું પામરથી શું થઇ શકે" એવા એવા વિચારો કરવાથીજ આજે તમે ખરેખર પામર અને વીર્યહીન બની ગયા છો. તારા એકલાને માટેજ આ વાત નથી કહેતો, આખી જાત–પ્રજાને લગભગ એ ચેપ લાગ્યો છે. એક વખત દરિયાપારના દેશોમાં મુસાફરી કરીને જોઇ આવ કે તેઓનો જીવનપ્રવાહ કેટલા બધા વેગથી વહી રહ્યો છે? અને આ તરફ તમારા દેશમાં શું સ્થિતિ છે? આટલી વિદ્યા પ્રાપ્ત કરી, છતાં લોકોના આંગણે ભીખારીની માફક ઉભા રહી "ચાકરી આપો, નોકરી આપો," એવા કાલાવાલા કરવા એ સિવાય લોકોને બીજું કાંઇ સુઝતુંજ નથી! ઠોકરો અને જોડાઓ ખાઇ ખાઇને મનુષ્યત્વ સુદ્ધાં ગુમાવી બેઠા છો. ખરૂં પૂછો તો એક પાઈ જેટલી પણ હવે તમારી કીંમત રહી નથી. આવો ફળ–ફૂલથી લચી પડતો સુંદર દેશ તમને મળ્યો છે, બીજા દેશો કરતાં એક કરોડગણું ફળ–ફૂલ ઉપજાવી દે એવી કુદરત પણ તમને અનુકૂળ છે, છતાં અન્ન અને વસ્ત્રને માટે હાય–વૉય કરવી પડે છે! પૃથ્વીના બીજા ભાગોમાં જે દેશની સભ્યતા એક વખતે વિસ્તરી રહી હતી તેજ આ અન્નપૂર્ણાના દેશમાં તમારી કેવી દુર્દશા થઇ પડી છે! તિરસ્કાર પામેલાં કૂતરાંઓ કરતાં પણ અધિક દુર્દશા થઇ ગઇ છે, છતાં હજી તમારી આંખો ઉઘડતી નથી! આટલું આટલું વીતવા છતાં પણ હજી તમારા વેદ–વેદાન્તની બડાઇ હાંકવામાંથી નવરાજ થતા નથી! જે જાતિ સામાન્ય અન્ન–વસ્ત્રની જોગવાઇ પૂરી કરી શકતી નથી, અને જેને બીજાના મુખ

સામે નિહાળી જીંદગી પૂરી કરવી પડે છે તેને તે વળી બડાઇ હાંકવા જેવું શું હોય ? ધર્મ-કર્મને અત્યારે ગંગામાં તણાતાં મૂકી ઘો અને સૌ પહેલાં જીવનસંગ્રામમાં આગળ વધો. ભારત દેશમાં કેટલી કેટલી વસ્તુઓ થાય છે ? વિદેશી પ્રજા તમારાજ દેશમાંથી કાચો માલ લઈ જાય છે અને તમારાજ પ્રતાપે સોનું કમાય છે, જ્યારે તમને ગર્દભની માફક ભાર ખેંચી લાવવા સિવાય બીજું કામજ સુઝતું નથી. ભારતવર્ષમાં જે કાચો માલ તૈયાર થાય છે તેના ઉપર બુદ્ધિ ચલાવી વિદેશી પ્રજા વિવિધ વસ્તુઓ તૈયાર કરે છે, અને સમૃદ્ધિશાળી બને છે; જ્યારે તમે લોકો બુદ્ધિની આડે બારણાં બંધ કરી ઘરનું ધન બીજાને આપી દો છો અને પછી અન્ન અન્ન કરતા ભૂખ્યા તરફડો છો.

અમેરિકામાં જઈ ધંધો શું કરવો ?

શિષ્યઃ—શા ઉપાયથી અન્ન-વસ્ત્રની જોગવાઇ થઈ શકે, મહાશય ?

સ્વામીજીઃ—ઉપાય તારાજ હાથમાં છે. હાથે કરીને આંખે પાટા બાંધ્યા છે, અને પછી પૂછે છે કે “શું કરવાથી હું દેખતો થઇ શકું ?” આંખ ઉપરનો પાટો કાઢીને દૂર ફેંકી દે, એટલે જગતમાં મધ્યાહ્નકાળના સૂર્યના કિરણોએ કેવો પ્રકાશ ફેલાવ્યો છે, તે તું તારી નજરે જોઇ શકીશ. ભાડાના પૈસા ન મળે તો વહાણમાં ખલાસી તરીકે રહી વિદેશમાં ચાલ્યો જા! દેશી કાપડ, રૂમાલ, સાડી વગેરે વસ્તુઓ માથા ઉપર ઉંચકીને અમેરિકા-યૂરોપમાં એકવાર ફેરી તો કરી જો ! ભારતવર્ષની ચીજોની ત્યાં કેટલી કદર થાય છે, તેની તને તે વખતેજ ખબર પડશે. હુગલી જીલ્લાના કેટલાક.મુસલમાનોને એ રીતે ફેરી કરીને ધનવાન બની ગયેલા મેં મારી નજરે અમેરિકામાં જોયા છે. શું એમના કરતાં પણ તમે બુદ્ધિહીન છો ? અરે ! આ દેશમાં જે બનારસી સાડી તૈયાર થાય છે તેના જેવું ઉત્કૃષ્ટ

કાપડ દુનિયાના બીજા કોઇ પણ ભાગમાં નીપજતું નથી. બસ, આ કાપડ લઇને અમેરિકા ઉપડી જા ! ત્યાં એજ કાપડનાં ત્યાંની સ્ત્રીઓને બરનાં વસ્ત્રો વગેરે તૈયાર કરી વેચવા લાગીશ તો જોત જોતામાં ધનવાન બની જઇશ.

શિષ્યઃ—મહાશય, એ લોકો બનારસી સાડીનાં વસ્ત્રો શા માટે પહેરે ? મેં એમ સાંભળ્યું છે કે ત્યાંની સ્ત્રીઓ ચિત્ર–વિચિત્ર વસ્ત્રો પહેરવાનું પસંદ નથી કરતી.

સ્વામીજીઃ—લેશે કે નહીં લે તે હું જાણું છું; તું તારે એક વખત ઉદ્યમ કરવા લાગી જાને ? મારા અનેક મિત્રો–બન્ધુઓ ત્યાં છે, હું તને તેઓની સાથે પરિચય કરાવી દઇશ. પહેલવહેલાં તો ભલામણ મારફતે તારૂં કામ ચાલ્યું જશે, પણ પાછળથી તને જોઇને બીજા સંખ્યાબંધ માણસો તારૂં અનુકરણ કરશે; અને તારા માલની ખપતી પણ એટલી બધી થશે કે તું થોડા વખતમાં ધરાઈ જઇશ.

શિષ્યઃ—ધંધો કરતાં પહેલાં મૂળ ધન જોઇએ તે ક્યાંથી લાવવું ?

સ્વામીજીઃ—હું ગમે તે પ્રકારે તને કાર્યારંભ કરાવી દઇશ. પછી તો તું જેવો ઉદ્યમ કરીશ તેવું મળી રહેશે. **हतो वा प्राप्यसि स्वर्गं जित्वा वा मोक्ष्यसे महीम्**–જીતીશ તો રાજ્ય કરીશ અને મરીશ તો સ્વર્ગમાં જઇશ. એવીરીતે જો પ્રયત્ન કરતાં કરતાં મરી જઇશ તો પણ લાભ છે–**તારૂં અધુરૂં રહેલું કામ બીજા દસ જનો ઉપાડી લેશે** અને જો સફળતા મળશે તો સુખચેનમાં જીવન પૂરૂં કરીશ.

ઇંગ્લાંડમાં નોકરી કરનારાઓને છેલ્લું સ્થાન મળે છે

શિષ્યઃ—પણ મહાશય, એમ કરવાનું સાહસ થતું નથી.

સ્વામીજીઃ—એટલામાટે તો કહું છું કે બાપુ, આત્મશ્રદ્ધા તમારામાં ક્યાં છે? તમારૂં શું થશે તેનીજ મને તો સમજણ પડતી

નથી. તમારાથી નથી ચાલવાનો સંસાર કે નથી થવાનો ધર્મ! મારે તો તમને એટલુંજ કહેવું છે કે બની શકે તો મેં કહ્યું તેવા પ્રકારનો કોઇ ઉદ્યોગ—ધંધો કરીને કાંતો successful (ગણ્ય—માન્ય—શ્રીમાન્) થાઓ, અને કાંતો બધુ છોડી દઇને અમારા માર્ગમાં આવો. દેશ—વિદેશમાં ફરી લોકોને ધર્મનો ઉપદેશ આપી જનસમાજનું કલ્યાણ કરશો તોપણ અમારી માફક તમને ભિક્ષા તો મળીજ રહેશે. આપ—લેનો વ્યવહાર જ્યાં નથી ચાલતો ત્યાં કોઇ કોઇની સામે પણ જોતું નથી. અમે જ્યારે ધર્મની એક બે વાતો લોકોને સંભળાવીએ છીએ ત્યારેજ ગૃહસ્થો બે મુઠી અન્ન અમને ખાવા આપે છે. તું કાંઈ નહીં કરે અને હાથ—પગ જોડીને બેસી રહે તો પછી લોકો તને શા માટે ખવડાવે? ચાકરીમાં અને ગુલામીમાં તમે લોકો આટલું આટલું દુઃખ ભોગવો છો છતાં હજીએ ચેતના આવતી નથી? દુઃખ દૂર કરવાનો કાંઇ ઉપાય સૂઝતો નથી? ખરેખર માયાની લીલા વિચિત્ર છે! મેં પશ્ચિમના દેશોમાં જોયું છે કે જેઓ ચાકરી કરે છે તેમને પાર્લામેંટમાં છેવટનુ સ્થાન આપવામાં આવે છે, અને જેઓ પોતાના હાથના બળથી, પોતાની વિદ્યાથી અને પોતાના સાહસથી પ્રસિદ્ધ થયા હોય છે તેમને front seets પાસેનાં આસનો આપવામાં આવે છે. તે દેશમાં નાત—જાતનો કશો ભેદભાવ નથી. ઉદ્યમ અને પરિશ્રમથી જે પુરૂષ ભાગ્યલક્ષ્મીને વરે છે તેજ પુરૂષ દેશનો નેતા અને અધ્યક્ષ ગણાય છે. તારા દેશમાં તો એવી સ્થિતિ છે કે ભલે ખાવાને પૂરતું ધાન ન મળે છતાં જ્ઞાતિની બડાઈમાંથી નવરાજ ન થાય! એક ખીલો કેમ તૈયાર કરવો, તે તો જાણતા નથી, અને વળી અંગ્રેજોના ગુણ—દોષનો વિચાર કરવા બેસી જાઓ છો, એ મિથ્યા અભિમાન નહીં તો બીજું શું? **ઉઠો, જાઓ, પાશ્ચાત્ય પ્રજાને પગે પડો અને જીવનસંગ્રામમાં ઉપયોગી થાય તેવી વિદ્યા, શિલ્પ-**

કળા તથા કર્મતત્પરતા પ્રાપ્ત કરો! જ્યારે તમારામાં કાંઇ પણ શક્તિ જોશે ત્યારેજ દુનિયાની પ્રજા તમારો સત્કાર કરશે; તમારૂં બોલવું પણ ત્યારેજ તેઓ સાંભળશે. કામ તો કાંઈ કરવું નહિ અને મોટાં મોટાં મંડળો ભરીને ભાષણો આપવાં, એથી શું વળવાનું હતું?

કેળવણીએ શું કર્યું? યથાર્થ કેળવણી કેવી હોય?

શિષ્યઃ—સારા સારા ભણેલા-ગણેલા સુશિક્ષિતો પણ તેમાં (સભાઓમાં) જોડાય છે તે કેમ?

સ્વામીજીઃ—યુનીવર્સીટીની થોડી ઘણી ડીગ્રીઓ મેળવી અથવા સભામાં સારાં ભાષણો આપતાં આવડયાં, એટલે શું સુશિક્ષિત બની ગયા? જે વિદ્યાના પ્રતાપથી જનસમાજનો મોટો ભાગ જીવનસંગ્રામમાં સમર્થ થઈ શકે નહીં, જે વિદ્યાના પ્રકાશથી મનુષ્યોનું ચારિત્રબળ કેળવાય નહીં, અને જે જ્ઞાનની પ્રાપ્તિથી મનુષ્યો સિંહ સમાન બળધારી-પરાક્રમશાળી-પરહિત તત્પર બને નહીં, એને વિદ્યા કે જ્ઞાનનું નામ આપવું વાજબી નથી. જે શિક્ષણથી મનુષ્યો પોતાના પગ ઉપર ઉભા રહેતાં શીખે તેજ વિદ્યા સાચું શિક્ષણ છે. આજકાલ જેઓ સ્કુલોમાં અને કૉલેજોમાં ભણે છે, તેઓ એક પ્રકારનાં dyspeptic અજીર્ણરોગવાળાં મનુષ્યોની સંખ્યામાં વધારો કરવા સિવાય બીજું શું કરે છે? માત્ર Machine—યંત્રની માફક રાત્રિ-દિવસ કમાવું અને મોત આવે એટલે મરી જવું એટલામાંજ તેમની વિદ્યા ખરચાઈ જાય છે. આવા લોકો તો માત્ર "जाय च म्रियस्व" જન્મ-મરણની સાક્ષી આપવાની ખાતરજ દેહ ધારણ કરે છે, એમ કહું તો ખોટું નથી. તારા દેશના ખેડુતો-મજુરો તથા ફેરીઆઓમાં પણ તમારા જેવા ભણેલાઓના

કરતાં તો વિશેષ ઉદ્યમ અને આત્મનિષ્ઠા હોય એમ જણાઈ આવે છે. તેઓ બિચારા મુંગે મ્હોડે આખી જીંદગી સુધી કર્મ કર્યા કરે છે, દેશમાં ધન–ધાન્ય ઉત્પન્ન કરે છે, અને મ્હોડામાંથી એક શબ્દ પણ બહાર કાઢતા નથી. યાદ રાખજે કે એક વખત તેઓજ તમારા કરતાં આગળ વધી જશે, અને તમે આંખો ફાડીને જોઇ રહેશો! તને કેપીટલ–મૂડીના ધનને માટે જેટલી ચિંતા છે તેટલી તેમને નથી હોતી. વર્તમાન કેળવણીએ તમારા બાહ્ય આચારોમાં મોટો ફેરફાર કરી દીધો છે, પણ નવી નવી કળાઓ અને નવા નવા હુન્નરોથી પૈસો કેમ પ્રાપ્ત કરવો તે પ્રકારની શું કોઈ શક્તિ રહેવા દીધી છે? તમે લોકોએ અત્યાર સુધી સહનશીલ અને નીચ ગણાતી જાતિ ઉપર જે જૂલમ કર્યો છે, તેજ જાતિ હવે તમારાપર વેર લેશે અને તમે લોકો "ચાકરી–નોકરી" કરતા કરતા રસાતળ પહોંચી જશો.

શિષ્યઃ—મહાશય, બીજા દેશોની અપેક્ષાએ નવું ઉત્પન્ન કરવાની અમારી શક્તિ અલબત્ત અલ્પ હશે, છતાં ભારતની તમામ કોમો–જાતિઓ અમારી બુદ્ધિથી–અમારી સલાહથી કામ કર્યે જાય છે, તોપછી અમારા જેવી બ્રાહ્મણ–કાયસ્થ વગેરે કોમોને જીવનસંગ્રામમાં પરાજીત કરી નીચ લેખાતી જાતિઓ આગળ વધી જાય એ બનેજ કેમ? કારણ કે અમારી બુદ્ધિની મદદથી તો તેઓ કામ કરી શકે છે.

નીચ ગણાતો વર્ગજ દેશના આધારરૂપ છે

સ્વામીજીઃ—તમારી માફક તેઓએ થોડાં પુસ્તકો વાંચ્યાં ન હોય, અથવા ખમીસ કે કોટ પહેરતાં શીખ્યા ન હોય એટલે શું તેઓ તમારાથી હલકા બની ગયા? ખરૂં પૂછે તો તમારા દેશના આધારરૂપ જો કોઈ પણ હોય તો તે નીચ વર્ગજ છે. આખી દુનિયાના સંબંધમાં આ વાત ખરી પડી

છે. તુંજ વિચાર કરી જો કે એ નીચ ગણાતો વર્ગ જો કામકાજ કરવું બંધ કરી દે તો તમને અનાજ ક્યાંથી મળે ? માત્ર એકજ દિવસ શહેરના ભંગીલોકો એકત્ર થઈ હડતાળ પાડે તો કલકત્તામાં રહેવું મુશ્કેલ થઈ પડે, અને જો એક અઠવાડીયું કામ ન કરે તો પ્લેગથી આખું શહેર ઉજ્જડ–પાયમાલ થઇ જાય. મજુરો કામ કરે છે તેથીજ તમને અન્ન–વસ્ત્રની ખોટ નથી જણાતી. **જેમના પ્રતાપે તમે આનંદ–મોજ કરો છો તેમનેજ તમે હલકા ગણી કહાડો છો ! અને તમે મોટા બુદ્ધિવાન્ થઇ ગયા એમ પોતાની જાતે મનમાં માની લઈ અભિમાન કરો છો !!**

એક સમયે હક્કની લડાઈ જાગશે

જીવનસંગ્રામમાં રાત્રિ–દિવસ મચ્યા રહેવાથી હલકી કોમોમાં હજીસુધી જ્ઞાનનાં કિરણોએ પ્રવેશ કર્યો નથી, મનુષ્યોની બુદ્ધિથી ચાલતાં યંત્રોની માફક તેઓ બિચારા તન–મનથી કામ કર્યા કરે છે, અને એને લઇને બુદ્ધિમાન તથા ચતુર માણસો તેમના પરિશ્રમમાંથી સારો બદલો પ્રાપ્ત કરી મોજ કરે છે, દરેક દેશના સંબંધમાં એમજ બનતું આવ્યું છે; પરંતુ હવે એમ વધારે વખત ચાલે એવો સંભવ નથી. તે લોકો પણ સમજવા લાગ્યા છે કે આપણા પરિશ્રમનું ફળ આપણને જેવું જોઇએ તેવું મળતું નથી, તેથી તેઓ કમ્મર કસીને પોતાના હક્કોની રક્ષા કરવા બહાર આવવા લાગ્યા છે. યૂરોપ અને અમેરિકામાં તો એ હક્કની લડાઇ ચાલુ પણ થઇ ગઇ છે. ભારતવર્ષમાં પણ તેવાં લક્ષણો જણાવા લાગ્યાં છે. હવે હજારો પ્રયત્ન કરવા છતાં હલકી કોમ ઊચ્ચ કોમોનું દબાણ સહન કરશે નહીં. **જે કોમોને અત્યાર સુધી નીચ ગણવામાં આવતી તેમને પોતાના હકકો પાછા અપાવવાનો પ્રયત્ન કરવો એમાંજ હવે ઉચ્ચ કોમોનું કલ્યાણ રહેલું છે.**

આપણા દેશબન્ધુઓ પ્રત્યેની ફરજ

એટલાજ માટે હું તમને પુનઃ પુનઃ કહેતો આવ્યો છું કે હલકી

કામોમાં જ્ઞાનનો ફેલાવો થાય તેવા પ્રયત્નો કરો. હવે તેમના ઘેર જઇ તેમને સમજાવી દો કેઃ—" તમે અમારા ભાઇઓ છો–અમારા દેહનું એક અંગ છો–અમે તમને પ્રેમથી ભેટવાને તૈયાર છીએ, હવે કદાપિ તમારો તિરસ્કાર નહીં કરીએ. " આવા પ્રકારનો ઉત્સાહ તમારા તરફથી તેમને મળશે એટલે તે લોકો હજારગણા વધારે ઉત્સાહમાં આવી જશે અને એટલાજ ઉત્સાહથી કામ કરવા મંડી જશે. વર્તમાન વિજ્ઞાનશાસ્ત્રની મદદથી તેમના જ્ઞાનમાં વધારો થાય, તેવી વ્યવસ્થાઓ કરવા લાગો. ઇતિહાસ, ભૂગોળ, વિજ્ઞાન તથા સાહિત્યની સાથે સાથે ધર્મનાં ગૂઢતત્ત્વો પણ તેમને શીખવી દ્યો. આવું શિક્ષણ આપશો તો તેના બદલામાં તમને એવું ધન મળશે કે તમારૂં દારિદ્રય તેજ ક્ષણે દૂર થયા વિના રહેશે નહીં. આ પ્રમાણે આપ–લેનું ધોરણ બરાબર ચાલુ રહેશે તો તમે બન્ને કોમો એક બીજાના અંગરૂપ બની જશો, અને પછી અન્ન કે વસ્ત્ર માટે કોઇને હાય–વૉય કરવાપણું રહેશે નહીં.

શિષ્યઃ—ધારો કે એવા લોકોની અંદર કેળવણીનો ફેલાવો કરવાનો અમે પ્રયત્ન કર્યો અને વખત જતાં તેઓ પણ અમારા જેવાજ બુદ્ધિમાન થયા તોપછી સંભવિત નથી કે બુદ્ધિમાન બનેલા નીચ જાતિના મનુષ્યો પોતે ઉદ્યમહીન અને આળસુ બની જાય, અને પોતાના કરતાં જેઓ હલકા હોય તેમના પરિશ્રમનું ફળ ઝડપી લેવા તૈયાર થાય ?

સ્વામીજીઃ—નહીં, જ્ઞાનનો ફેલાવો થશે તોપણ કુંભાર તે કુંભારજ રહેશે, ખેડુત તે ખેડુતજ રહેશે, સૌ કોઇ પોતપોતાનો વંશ-પરંપરાનો ધંધો શા માટે તજી દેશે? **सहजं कर्म कौन्तेय! सदोषमपि न त्यजेत्।** પોતાનો ધંધો ભલે ખામીવાળો હોય તો પણ તે તજવો નહિ, એ પ્રકારનું શિક્ષણ જો આપવામાં આવે તો

કોઇ પોતાનો બાપદાદાનો ધંધો શા માટે છોડી દે? જ્ઞાનના બળથી મનુષ્યો પોતાનો ધંધો વધારે સારીરીતે કરવા લાગશે. સો બસો એવા પ્રતિભાશાલી માણસો કદાચ નીકળી આવે તો વખત જતાં તેમને પણ તમારી અંદર ખેંચી લેવા. બ્રાહ્મણોએ તેજસ્વી વિશ્વામિત્રનો બ્રાહ્મણ તરીકે સ્વીકાર કર્યો તેથી ક્ષત્રિયજાતિ બ્રાહ્મણોની કેટલી બધી આભારી બની હતી? આ પ્રકારની સહાય અને દિલસોજી મળવાથી મનુષ્યો તો શું પણ પશુઓ સુદ્ધાં આપણામાં મળી જાય છે.

શિષ્યઃ—આપ જે કહો છો તે અક્ષરે અક્ષર સત્ય છે, પરંતુ ઉચ્ચ કોમ અને નીચ કોમ એ ઉભય જાતિઓમાં અત્યારે એટલું બધું છેટું પડી ગયું છે કે ભારતવર્ષમાં ગૃહસ્થ ગણાતો વર્ગ નીચ કોમો પ્રત્યે સહાનુભૂતિ દર્શાવે એવો પ્રસંગ આણવો બહુ મુશ્કેલ છે.

તમારી સભ્યતા નીચ ગણાતી કોમને આભારી છે

સ્વામીજીઃ—પરંતુ એમ નહીં થાય ત્યાંસુધી તમારૂં ઉચ્ચ કોમનું કલ્યાણ કદાપિ થવાનું નથી. તમારી અંદર અંદરની મારામારીથી–ઇર્ષ્યાથી તમે પોતે નાશ પામવાની અણીઉપર આવી ચૂક્યા છો. **એ નીચ લેખાતો જનસમાજ જ્યારે જાગ્રત થશે અને તમારો જુલમ સમજવા લાગશે ત્યારે તેમની એક ફુંક માત્રથી તમે ઉડી જવાના!** તમારી અંદર જેઓના પ્રતાપે civilazation–સભ્યતા આવવા પામી છે તેઓજ તમારી સભ્યતાને રસાતળ પહોંચાડી દેશે. વિચાર કરી જુઓ કે ગોલજાતિના હાથથી પ્રાચીન રોમનજાતિની સભ્યતા ક્યારે અને કેવીરીતે નષ્ટ થઇ તેની કોઇને ખબર પણ પડી? **એટલાજ માટે હું કહું છું કે સર્વ નીચ કોમોમાં વિદ્યાદાન–જ્ઞાનદાનના આશ્રમો બાંધી તેમની ઉંઘ ઉડાડવાનો પ્રયત્ન કરો. જ્યારે તેઓ જાગશે–અને જાગશે એ વાત ચોક્કસજ છે,**

ત્યારે તમારા ઉપકારનો બદલો તેઓ આપ્યા વિના રહેશે નહીં. તમારી પાસે એ જાતિ કાયમને માટે કૃતજ્ઞ બની રહેશે.

આ પ્રમાણેની વાતચીત પૂરી થઇ એટલે સ્વામીજીએ શિષ્યને કહ્યું:—"એ બધી વાત હમણાં રહેવા દે. તેં શું નિર્ણય કર્યો તે એક વાર કહી દે. ગમે તે, પણ કાંઇક કામ કર, કાંતો કોઇ ધંધો કર અને નહીં તો અમારી માફક **आत्मनो मोक्षार्थं जगद्धिताय च**—યથાર્થ સંન્યાસનો માર્ગ ગ્રહણ કર. આ છેલ્લો માર્ગ અતિ ઉત્તમ છે, એમાં તો કાંઇ શકજ નથી. સંસારી થયે શું વળવાનું હતું? જોતો નથી સંસાર કેટલો ક્ષણિક છે તે? **नलिनीदलगत जलवत्तरलं तद्वज्जीवनमतिशयचपलं** (કમળના પાંદડાપરનું પાણી જેમ સ્થિર રહી શકતું નથી, તેની પેઠે જીવનનો પણ કાંઇ ભરૂંસો નથી—અસ્થિર છે.) એટલામાટે આત્મશ્રદ્ધા ઉદ્ભવતી હોય અને ઉત્સાહ આવતો હોય તો હવે વખત ગુમાવવા જેવું નથી. અત્યારથીજ કામ કરવા લાગી જા. **यदहरेव विरजेत तदहरेव प्रव्रजेत्**—(વૈરાગ્ય થાય કે તુરતજ સંન્યાસ લઇ લેવો.) પરાર્થે પોતાના જીવનનું બલિદાન આપી, લોકોને ઘેરઘેર જઇ તેમને આ એકજ અભયવાણી સંભળાવ કે:—**उत्तिष्ठित जाग्रत प्राप्य वरान् निबोधत॥**

प्रसंग २० मो.

સ્થાન—બેલુડ—ભાડાવાળું મકાન. ઈ. સ. ૧૮૯૮

એક વર્તમાનપત્ર કહાડવાની હીલચાલ

આલમબજારમાંથી નીલાંબર બાબુના બગીચામાં મઠ લઈ જવામાં આવ્યો તે પછી બે ત્રણ દિવસે સ્વામીજીએ પોતાના ગુરૂભાઇઓને જણાવ્યું કે આપણા ગુરૂદેવની ભાવનાઓનો જનસમાજમાં વિસ્તાર કરવાને બંગાળી ભાષામાં એક પત્ર કહાડવું જોઇએ. સ્વામીજીએ સૌ પહેલાં એક દૈનિક પત્ર કહાડવાની દરખાસ્ત રજુ કરી, પરંતુ તેમાં ખર્ચ બહુ વધી પડે તેમ લાગવાથી સૌ કોઇએ પાક્ષિક પત્ર કહાડવા માટે સમ્મતિ આપી. આ પત્રનો સર્વ કારભાર સ્વામી ત્રિગુણાતીતે સંભાળવો, એમ પણ તેજ વખતે ઠરાવવામાં આવ્યું. સ્વામીજીની પોતાની પાસે એક હજાર રૂપીઆ હતા, અને ગુરૂદેવના એક ગૃહસ્થ મિત્ર પાસેથી બીજા એક હજાર રૂપીઆ ઉધાર લઇ કાર્યની શરૂઆત કરી દેવામાં આવી. એક પ્રેસ પણ ખરીદ કરવામાં આવ્યો અને તે શ્યામબજારમાં રામચંદ્ર મિત્રની ગલ્લીમાં ખુલ્લો મૂકવામાં આવ્યો. (આ પ્રેસ સ્વામીજીની હયાતીમાંજ કેટલાએક કારણોને લીધે વેચી દેવો પડયો હતો.) એ પત્રનું " ઉદ્દબોધન " એવું નામ રાખવું, એમ સ્વામીજીએ ઠરાવ્યું હતું. પત્રનો પ્રથમ અંક સૌ પહેલાં *૧૩૦૫ ના માઘ માસમાં બહાર પડયો હતો. સતત પરિશ્રમી સ્વામી ત્રિગુણાતીતે

---

* અત્યારે—ઇ. સ. ૧૯૧૫માં બંગાળમાં ૧૩૨૧ની જાતીય સાલ ચાલે છે.

ઉક્ત પત્રનો બહોળો ફેલાવો કરવા માટે જે આત્મભોગ આપ્યો છે તેના જેવું બીજું દ્રષ્ટાંત મળવું દુર્લભ છે. કોઇ વખત એકજ ભક્ત ગૃહસ્થના ભિક્ષાન્ન ઉપર આધાર રાખી ચલવી લેવું પડે, કોઇ વખત આખો દિવસ ખાવાનુંજ મળે નહીં, અને કોઇ કોઇ દિવસ તો ભૂખ્યા અને તરસ્યા પાંચ—પાંચ ગાઉ પગે ચાલીને જવું પડે, તોપણ સ્વામી ત્રિગુણાતીતે એ પત્રની ઉન્નતિ અને પ્રચારને અર્થે પોતાની સર્વશક્તિ વાપરવામાં કોઇ જાતનો સંકોચ કર્યો નહીં. પત્રની શરૂઆતમાં પૈસો ખરચીને નોકર પાસે કામ કરાવી શકાય એવી સગવડ નહોતી. તે ઉપરાંત સ્વામીજીની એવી આજ્ઞા હતી કે પત્રની ખાતર એકઠા કરેલા પૈસામાંથી પત્રના કામ સિવાય બીજા કામને માટે એક પાઇ પણ ખરચાવી નહીં જોઇએ. સ્વામી ત્રિગુણાતીત ભક્ત ગૃહસ્થોને ત્યાંથી ભિક્ષા માગી લાવી પોતાના અન્ન—વસ્ત્રાદિનુ ખર્ચ બહારો બહારથી ચલાવી લેતા.

ઉદ્બોધન પત્રનો ઉદ્દેશ

પત્રની પ્રસ્તાવના સ્વામીજીએ પોતેજ લખી આપી હતી, અને તેમાં તેમણે જણાવ્યુ હતું કે ગુરૂદેવના ગૃહસ્થભક્તો તેમજ સન્યાસીઓ આ પત્રમાં લેખો લખવાનું ચાલુ કરશે. અશ્લીલતાવાળી બિભત્સ જાહેર ખબરો ઉદ્બોધન પત્રમાં ન છપાય તે માટે સ્વામીજીએ ખાસ સૂચના કરી હતી. શ્રીરામકૃષ્ણ મિશનના સર્વ સભ્યોને, ગુરૂદેવ સંબંધી જો કાંઇ લખવું હોય તો બનતાં સુધી આ પત્રમાંજ લખવું, એમ સ્વામીજીએ જણાવી દીધું હતું. પત્રનો પહેલો અંક બહાર પડયો તે પછી શિષ્ય એક દિવસ મઠમાં હાજર થયો. સ્વામીજીને પ્રણામ કરીને બેઠો એટલે તેમની સાથે શિષ્યને ઉદ્બોધન પત્ર સંબંધે નીચે પ્રમાણે વાર્ત્તાલાપ થયોઃ—

સ્વામીજીઃ—(પત્રનું નામ જરા વિકૃત કરી હાસ્યની ખાતર) "ઉદ્બંધન" જોયું ?

શિષ્યઃ—જી હા, ઠીક છે.

સ્વામીજીઃ—પત્રની ભાષા અને ભાવનાઓમાં આપણે નવીજ શૈલી દાખલ કરવાની છે.

શિષ્યઃ—તે કેવી રીતે ?

સ્વામીજીઃ—ગુરૂદેવની ભાવનાઓનો તો આપણે પ્રચાર કરવો છેજ, પરંતુ તે ઉપરાંત બંગાળી ભાષામાં પણ નવો પ્રકાશ આણવાનો પ્રયત્ન કરવો પડશે. અત્યારે લેખકો કેવળ verb use (ક્રિયાપદોનો વ્યવહાર) બહુ કરે છે, તેથી ભાષા બળવાન થઇ શકતી નથી, માટે વિશેષણોની સહાયથી ક્રિયાપદનો વ્યવહાર જેમ બને તેમ ઓછો કરી દેવો જોઇએ. તું પોતેજ એવીરીતના લેખો લખવાની શરૂઆત કર. મને પહેલા લેખો બતાવજે એટલે પછી હું ઉદ્‌બોધનમાં છાપવા આપી દઇશ.

શિષ્યઃ—મહાશય, સ્વામી ત્રિગુણાતીત આ પત્રની પાછળ જે જે પરિશ્રમ કરે છે તે બહુ અદ્દભુત પ્રકારનો છે.

સ્વામીજીઃ—તું અત્યાર સુધી એમ સમજી બેઠો હતો કે ગુરૂદેવના આ સર્વ સન્યાસી સતાનોએ કેવળ ધૂણી સળગાવી આખો દિવસ તાપવા માટેજ જન્મ ધર્યો છે? તેઓ જ્યારે કાર્યના ક્ષેત્રમાં પૂર જોસથી ઘૂમવા લાગશે ત્યારે તેમનો ઉદ્યમ—પરિશ્રમ અને આત્મભોગ જોઇને જગત સ્તબ્ધ થઇ જશે. "કામ કેમ કરવું" એ શિક્ષણ જો તારે મેળવવું હોય તો એમની પાસે જા. એકજ ઉદાહરણ બસ થશે કેઃ—મારી આજ્ઞા મળી કે તુરતજ ત્રિગુણાતીત પોતાનું સાધન—ભજન—ધ્યાન—ધારણા એ સર્વ તજી દઇ, કામ—કેવળ કામ કરવામાંજ તલ્લીન થઈ ગયો છે, એ શું ઓછો સ્વાર્થત્યાગ છે? મારા પ્રત્યે એને કેટલી ભક્તિ હોવી જોઇએ કે મારો શબ્દ નીકળતાંની સાથેજ તેણે ભગીરથ પ્રયત્ન કરવો શરૂ કરી દીધો? વિજય

મેળવ્યા સિવાય કોઇ દિવસ તે નિરાંતે બેસી શકશે નહીં, એ વાતની મને સંપૂર્ણ ખાત્રી છે.

શિષ્ય:—કિન્તુ મહાશય, સંન્યાસીઓ ગૃહસ્થોને ઘેરેઘેર ભમી પત્રની ખાતર ઉપદેશ કરે એ દેખાવ મારી આંખોને બહુ વિચિત્ર લાગે છે.

સ્વામીજી:—કેમ ? ગૃહસ્થોનું કલ્યાણ કરવું એજ અમારા પત્રનો ઉદ્દેશ છે. દેશમાં જ્યારે નવીન ભાવનાઓનો પ્રચાર થશે ત્યારેજ જનસમાજ જાગ્રત થશે. **સાધન—ભજન કરતાં આ ફલાકાંક્ષારહિત કર્મને તું શું ઓછું ઉપયોગી સમજે છે?** જીવોના હિતની સાધના એજ અમારો મુદ્રાલેખ છે. પત્રની આવકમાંથી પૈસો ભેગો કરવાની કોઇને સ્વપ્નમાં પણ ઇચ્છા થતી નથી. અમે સર્વ ત્યાગી સંન્યાસીઓ છીએ, અમારે કાંઇ પુત્ર—પુત્રીઓ નથી કે તેમની ખાતર પાછળ કાંઇક પુંજી મૂકી જવી પડે; અમને જો આ કાર્યમાં વિજય કે લાભ મળશે તો તેની આવક પણ જીવસેવાના કાર્યમાંજ ખરચાશે. સ્થાને સ્થાને સંઘોની સ્થાપના કરવાની છે, સેવાશ્રમો તૈયાર કરવાનાં છે, તે સિવાય બીજાં પણ અનેક હિતકર કાર્યો કરવાનાં હજી બાકી છે. તે સર્વેમાં પૈસાની પ્રથમ જરૂર છે. અમે કાંઇ ગૃહસ્થો નથી કે ધંધો—રોજગાર કરીને ધન એકઠું કરી શકીએ. માત્ર પરહિત એજ અમારી સર્વ હિલચાલોનું સાધ્ય છે, એ વાત કોઇ દિવસ ભૂલીશ નહીં.

શિષ્ય:—જનસમાજ આપનો એ ઉદ્દેશ કેવી રીતે સમજી શકે?

સ્વામીજી:—ન સમજે તો કાંઇ નહીં, અમને તો એમાં કોઇ જાતની લાભ—હાનિ છે જ નહીં. અમે તો નિંદા કે સ્તુતિની પણ પરવા રાખતા નથી.

શિષ્ય:—મહાશય, આ પત્ર જે પંદર પંદર દિવસે પ્રકટ થાય છે તેના કરતાં આઠ આઠ દિવસે પ્રકટ થાય તો બહુ સારૂં.

સ્વામીજી:—તે તો છેજ. પણ પૈસા ક્યાં ? ગુરૂદેવની કૃપાથી જો પૈસાની જોગવાઇ થઇ જશે તોપછી દૈનિક પણ બનાવી દઇશું.

પૈસાઉપરજ ઘણો ખરો આધાર છે. મારો તો એવો વિચાર છે કે જો સારી સહાય મળે તો પત્રની એક લાખ કૉપીઓ રોજ છપાવી કલકત્તાની પ્રત્યેક ગલીમાં મફત વહેંચી દેવી.

શિષ્યઃ—આપનો એ વિચાર બહુ ઉત્તમ છે.

સ્વામીજીઃ—મારી એવી ઇચ્છા છે કે પત્ર જો પોતે પોતાનું ખર્ચ ઉપાડી લે તોપછી તેના Editor–સંપાદક તરીકે તારી નીમણુંક કરવી. કોઇ પણ વિષયને પગભર કરવા જેટલી તારામાં હજી શક્તિ નથી. તે ઉપરાંત સર્વ ત્યાગી સાધુઓ સિવાય તે કામ બીજા કોઇથી બની પણ શકે નહીં. કારણ કે ગમે તેવાં વિઘ્નો કે કષ્ટો માર્ગમાં આવી પડે તોપણ સંન્યાસીઓ કોઇ દિવસ એક પગલું પણ પાછળ હઠવાના નહીં. જ્યારે તમારા જેવા ગૃહસ્થોને વિઘ્ન તો દૂર રહ્યું, પણ જરા criticism–ટીકા કે નિંદા થતી સંભળાઇ કે તેજ વખતે આંખે અંધારાં આવી જવાનાં.

શિષ્યઃ—તે દિવસે જ્યારે પ્રેસ ખુલ્લો કરવામાં આવ્યો ત્યારે ત્રિગુણાતીત સ્વામીએ ગુરૂદેવની છબીની ખૂબ પ્રેમભાવથી ભક્તિ તથા પૂજા કરી કાર્યની સફળતા માટે પ્રાર્થના કરી હતી, તે મેં નજરે જોયું છે; ત્યારથી તેમની ગુરૂભક્તિ માટે મને બહુ માન સ્ફુર્યું છે.

સ્વામીજીઃ—અમારૂ centre–કેન્દ્રસ્થાન માત્ર ગુરૂદેવજ છે. અમારામાંનો પ્રત્યેક જણ તેમનું એક કિરણ માત્રજ છે. ગુરૂદેવની પૂજા કરી કાર્યની શરૂઆત કરી એ બહુજ ઠીક કર્યું. પૂજાની વાત તો મને કોઇએ કરીજ નહીં, તેનું શું કારણ?

શિષ્યઃ—મહાશય, તેઓ આપનાથી જરા ડરતા રહે છે. ગઇ કાલેજ મને ત્રિગુણાતીત સ્વામીએ કહ્યું કેઃ—"ઉદ્બોધન પત્રનો પ્રથમ અંક બ્હાર પડયો તે સ્વામીજીને પસંદ પડયો કે નહીં, તે વિષે તું તેમનો અભિપ્રાય પૂછી લેજે, અને જો તેમને તે અંક પસંદ પડયો હશે તો હું તેમને મ્હોં બતાવી શકીશ."

સ્વામીજીઃ—તું જઇને તેમને કહેજે કે હું તેમનો ઉદ્યોગ જોઇને બહુજ પ્રસન્ન થયો છું. મારો આશીર્વાદ છે કે તેમને તેમના પરિશ્રમનું ફળ કોઇ કાળે મળ્યા વિના નહીંજ રહે. તું પણ તારાથી બને તેટલી તેમને મદદ આપજે; કારણ કે આ કામ કોઇ એક વ્યક્તિનું નથી-ગુરૂદેવની ખાતર આપણે સઘળાએ તન-મનથી ભોગ આપવો એ આપણી ફરજ છે.

શિષ્યઃ—એટલી વાત થયા પછી સ્વામીજીએ બ્રહ્માનંદ સ્વામીને પોતાની પાસે બોલાવ્યા, અને જરૂર જણાય તો ત્રિગુણાતીત સ્વામીને વધુ પૈસા આપવાની ભલામણ કરી. તેજ દિવસે રાત્રે સ્વામીજીએ ઉદ્દબોધન સંબંધી વિચારો શિષ્યને બહુ વિસ્તારથી જણાવ્યા હતા. તેનો સારાંશ નીચે આપીએ છીએઃ—

ઉદ્દબોધનની લેખનશૈલી કેવી રાખવી ?

સ્વામીજીઃ—"ઉદ્દબોધન" માં જનસમાજને માત્ર positive ideas (પ્રતિપાદક વિચારો) આપવા. Negative thoughts (નિષેધાત્મક ભાવનાઓ) મનુષ્યને weak—નિર્બળ બનાવી મૂકે છે. જોતો નથી કે માબાપો છોકરાંઓને ભણવાની ખાતર રાત્રિ-દિવસ ટોક્યા કરે છે, અને "ભણીશ નહીં તો ગધાડા જેવો રહીશ, આ છોકરા તો આવો હરામખોરજ થવાનો," એવા આક્ષેપો કર્યા કરે છે; તેથી છોકરાંઓ પણ વખત જતાં ઘણુંકરીને તેવાંજ બની જાય છે. બાળકોને ઉત્સાહ આપવાથી તથા તેમને પ્રેમપૂર્વક સંબોધવાથી વખત જતાં તેઓ ભલાં અને ઉત્સાહી બને છે. બાળકોને માટે આ વાત જેટલે અંશે સત્ય છે તેટલેજ અંશે આધ્યાત્મિક પ્રદેશમાં જેઓ બાળકસમાન છે તેમને માટે પણ સત્ય છે. Positive idea પ્રતિપાદક ભાવનાઓનો પ્રચાર કરવાથી જનસમાજમાં યથાર્થ મનુષ્યો ઉત્પન્ન થશે અને તેઓ પોતે પોતાના પગઉપર ઉભા રહેવાનો પ્રયત્ન કરશે. ભાષા-સાહિત્ય-દર્શન-કવિતા-શિલ્પ વગેરે વિષયો

સંબંધે જેઓ વિચાર કે પ્રયત્ન કરતા હોય તેમને તેમની ભૂલો બતાવવાને બદલે, તેમ કરવાથી ધીમે ધીમે દોષરહિત બની શકે તે બતાવવાનોજ આપણે પ્રયત્ન કરવો. ભૂલ અથવા પ્રમાદ બતાવવાથી મનુષ્યોનું મન દુઃખાય છે. તેં જોયું નથી કે આપણે જેને તિરસ્કારી કાઢતા તેજ મનુષ્યને આપણા ગુરૂદેવ ખૂબ ઉત્સાહ આપી કેવી સરસ રીતે સુધારી દેતા ? ખરેખર, તેમની શિક્ષણ આપવાની પદ્ધતિ પણ બહુ અદ્‌ભુત પ્રકારની હતી !

આટલું કહીને સ્વામીજી થોડીવાર સ્થિર બેસી રહ્યા. ત્યાર પછી પુનઃ કહેવા લાગ્યાઃ—

ધર્મપ્રચાર અર્થે સહનશીલ બનવું જોઇએ

ધર્મનો પ્રચાર કરવો એ કાંઈ રમત વાત નથી, વાત વાતમાં ગુસ્સે થઇ જવાથી કે કોઇનો તિરસ્કાર કરવાથી કોઇ કાળે ધર્મનો બરાબર પ્રચાર થઇ શકતો નથી, શારીરિક, માનસિક તથા આધ્યાત્મિક એ દરેક વિષય સંબંધે positive—પ્રતિપાદક શૈલિથીજ કામ કર્યા કરવું. લોકોની ઘૃણા કરવાથી કોઇ દિવસ મહાન ઉદ્દેશ સિદ્ધ થતો નથી. પરસ્પરનો તિરસ્કાર કરવાથીજ આજે આપણી અધોગતિ થઇ છે. હવે લોકોને ઉન્નત બનાવવાને માટે positive thought પ્રતિપાદક વિચારોનો ઉપયોગ કરવાની અનિવાર્ય આવશ્યકતા છે. સર્વ પહેલાં આપણા હિન્દીબન્ધુઓને ઉન્નત કરવા અને ત્યારપછી જગતને ઉન્નતિનો માર્ગ દર્શાવી દેવો. ગુરૂદેવને જે ખાતર અવતાર લેવો પડ્યો હતો તે કામ આપણે પાર પાડવાનો દરેક પ્રયત્ન કરવો જોઇએ. તેઓ કોઈ દિવસ કોઇ મનુષ્યના હૃદયને આઘાત પહોંચે એવા એક પણ શબ્દનો ઉચ્ચાર કરતા નહીં. તેઓ જેવીરીતે મનુષ્યોને ઉત્સાહ અને અભયદાન આપતા તેવીજ રીતે આપણે પણ તેમને પગલે ચાલવું જોઇએ. જનસમાજને ઉઠાડવાનો અને જાગ્રત કરવાનો એ સિવાય બીજો ઉપાયજ નથી. સમજ્યો ને ?

નિષેધાત્મક ઉપદેશોનું પરિણામ

તમારો ઇતિહાસ, સાહિત્ય, પુરાણ વગેરે શાસ્ત્રગ્રંથો મનુષ્યોને માત્ર ભયજ દેખાડે છે. શાસ્ત્રો કહે છે કે:—"જુઓ, ચેતતા રહેજો, નહીં તો નર્કમાં જવું પડશે. નર્ક સિવાય બીજી તમારી ગતિ નથી" વગેરે. આથી કરીને નિર્બળતાએ અને કાયરતાએ તમારી નસે નસમાં પ્રવેશ કર્યો છે. હવે તો વેદ—વેદાન્તની ઉચ્ચભાવનાઓ, સાદી ભાષામાં મનુષ્યોને સમજાવી દેવી જોઇએ. સદાચાર, સદ્‌વ્યવહાર તથા વિદ્યા—શિક્ષા આપીને બ્રાહ્મણ તથા ચંડાલને એકજ ભૂમિકા ઉપર સ્થાપવાનો આપણે પ્રયત્ન કરવો જોઇએ. "ઉદ્‌બોધન" પત્રમાં એવાજ ભાવના લેખો લખી જનસમાજને જાગ્રત કર. એટલું કરી શકીશ તો તારૂં વેદ—વેદાન્તનું શિક્ષણ સાર્થક થયું છે, એમ હું માનીશ. કેમ, બની શકશે કે નહીં ?

શિષ્ય:—આપના આશીર્વાદથી શું ન થાય ? આપની આજ્ઞાને માન આપી બની શકશે તેટલી મહેનત કરીશ.

શરીરબળ પ્રાપ્ત કરો

સ્વામીજી:—એક બીજી પણ વાત કરવાની છે, શરીર ખૂબ મજબૂત બનાવવું અને લોકોને પણ શારીરિક સંપત્તિ વધારવાનો ઉપદેશ કરવો. હું પોતે રોજ ડંબેલની કસરત કરૂં છું તે જોતો નથી ? સવારે અને સાંજે ખુલ્લી હવામાં ફરવા જવાની ટેવ રાખવી. શારીરિક પરિશ્રમ કરવામાં કોઇરીતે કંટાળવું નહીં. દેહ અને મનને એક સરખી રીતે ઉન્નત બનાવવા જોઇએ. સઘળી વાતોમાં પરાધીન રહેવાથી આપણું ગાડું લાંબો વખત ચાલી શકે નહીં, માટે શરીરને એક ઉપયોગી સાધન માની ખૂબ સબળ બનાવવું. તેમાં જરાયે પ્રમાદ કરવો નહીં. શરીર કેટલું ઉપયોગી છે, તે પણ લોકોને સમજાવી દેવું, એટલે તેઓ પોતે તેને સુદૃઢ બનાવવાનો પ્રયત્ન કરશે.

પ્રસંગ ૨૧ મો.

સ્થાન—કલકત્તા. ઇ. સ. ૧૮૯૮

ત્રણ દિવસ થયાં સ્વામીજી બાગબજારમાં બલરામ બસુને ત્યાં આવ્યા છે. રોજ હજારો માણસો તેમનાં દર્શન કરવા આવે છે, તેથી લોકોની ભીડ આખો દિવસ રહ્યા કરે છે. સ્વામી યોગાનંદ પણ સ્વામીજીની સાથેજ છે. આજે સાંજે સ્વામીજી સીસ્ટર નિવેદિતાને સાથે લઇને અલીપુરની પશુશાળા જોવા જવાના હતા. શિષ્ય સ્વામીજી પાસે હાજર થયો એટલે સ્વામીજીએ કહ્યું કેઃ—"તું અને યોગાનંદ ચાલતા થાઓ, હું સીસ્ટર નિવેદિતાને સાથે લઇને પાછળથી આવું છું."

સ્વામી યોગાનંદ તથા શિષ્ય લગભગ બપોરે અઢી વાગતાં ટ્રામમાં બેસીને અલીપુર તરફ રવાના થયા. તે વખતે ઘોડાની ટ્રામ હતી. પશુશાળામાં પહોંચતાં લગભગ ચાર વાગી ગયા. પશુશાળામાં દાખલ થઈ બગીચાના સુપ્રીન્ટેન્ડેન્ટ બાબુ રામબ્રહ્મ સન્યાલ રાયબહાદુરને સ્વામીજીના આગમનની ખબર આપી. રામબ્રહ્મ બાબુ સ્વામીજીના આગમનની વાત સાંભળી બહુ ખુશી થયા અને બગીચાના દરવાજા પાસે સ્વામીજીનો સત્કાર કરવા ઉભા થઈ રહ્યા. પ્રાયઃ સાડાચાર વાગતામાં સ્વામીજી સીસ્ટર નિવેદિતાને સાથે લઇને ત્યાં આવી પહોંચ્યા. રામબ્રહ્મ બાબુએ તેમને અંતઃકરણપૂર્વક આવકાર આપ્યો અને તેમને પશુશાળામાં પ્રદર્શન જોવા લઈ ગયા. દોઢ કલાક સુધી બગીચામાં સર્વ સ્થાને ફરી સ્વામીજીએ તથા નિવેદિતાએ દરેક વસ્તુનું બારિક નિરીક્ષણ કર્યું. શિષ્ય તથા યોગાનંદ સ્વામી પણ સ્વામીજીની પાછળ પાછળ ચાલતા હતા.

ડારવીનના સિદ્ધાંત વિષે ચર્ચા

રામબ્રહ્મ બાબુ વનસ્પતિશાસ્ત્રમાં બહુ સારા વિદ્વાન હતા. બગીચામાંના વિવિધ વૃક્ષોને બતાવતા, વનસ્પતિશાસ્ત્રની દ્રષ્ટિએ વૃક્ષાદિના આકારમાં વખત જતાં કેવીરીતે કેવા ફેરફારો થાય છે તેનું તેમણે સંક્ષિપ્ત વર્ણન કહી સંભળાવ્યું. સ્વામીજી પણ વિવિધ જીવ-જન્તુઓને જોઇને જીવની ઉત્તરોત્તર પરિણતિ સંબંધે ડારવીનના મતની પ્રસંગોપાત ચર્ચા કરતા હતા. શિષ્યને એટલું યાદ છે કે સ્વામીજી જ્યારે સર્પગૃહમાં દાખલ થયા ત્યારે તેઓએ ચાઠાચાઠાવાળા એક મહાન સર્પને બતાવતાં કહ્યું કેઃ—"કાચબાની ઉત્પત્તિ આવા સર્પમાંથીજ કાળક્રમે થાય છે. આ સાપ બહુ લાંબો વખત એકને એક સ્થાને પડયો રહે તો તેથી ધીમે ધીમે તેનો પીઠનો ભાગ કઠોર થઈ જાય એ બનવાજોગ છે." આટલી વાત થઈ રહી એટલે શિષ્યની મશ્કરી કરવાના આશયથી સ્વામીજીએ કહ્યુંઃ—"તમે લોકો કાચબા ખાઓ છો ને? ડારવીનના મત પ્રમાણે સાપમાંથીજ કાળક્રમે કાચબાઓ ઉદ્‌ભવે છે, માટે એક રીતે તમે સર્પનુંજ ભક્ષણ કરો છો!" શિષ્યે ઘૃણાથી માથું નીચે નમાવ્યું. પણ થોડીવાર રહીને કહ્યુંઃ—

"મહાશય, એક પદાર્થ ધીમે ધીમે ફેરફાર પામતો પામતો જો બીજા પદાર્થના રૂપમાં બદલાઇ જાય તો પછી તેમાં પહેલાના જેવી આકૃતિ કે સ્વભાવ જેવું કાંઈ રહેતું નથી. જો આ વાત ખરી હોય તો કાચબાનું ભક્ષણ એ સર્પનુંજ ભક્ષણ છે, એમ કેમ કહેવાય?"

સ્વામીજી તથા રામબ્રહ્મ બાબુ હસી પડયા. સીસ્ટર નિવેદિતાને આ સંવાદ સમજાવવામાં આવ્યો એટલે તેઓ પણ હસવા લાગ્યાં. ત્યાર બાદ અમે સર્વે સિંહ તથા વાઘના પાંજરા પાસે જઇ પહોંચ્યા.

રામબ્રહ્મ બાબુના હુકમથી વ્યાઘ્રાદિના રક્ષકોએ અમારી નજર આગળજ સિંહ વગેરેને પુષ્કળ ખાવાનું મૂક્યું. આથી સિંહની ગર્જ-

નાઓ તથા ભોજન સમયના તેમના આહ્લાદની તાડનાઓ સાંભળ-વામાં સૌને બહુ આનંદ મળ્યો. ત્યાર પછી અમે સર્વ રામબ્રહ્મ બાબુના રહેવાના મકાન ભણી વળ્યા. ત્યાં ચ્હા–પાણી તથા નાસ્તાની સગવડ અગાઉથીજ કરી રાખવામાં આવી હતી. સ્વામીજીએ બહુજ ઓછા પ્રમાણમાં ચ્હા લીધી. નિવેદિતાએ પણ ચ્હા સાથે બીજું મિષ્ટાન્ન ખાધું. શિષ્યને સીસ્ટર નિવેદિતાવાળા એકજ ટેબલ ઉપર બેસી, નિવેદિતાનો અડકેલો પદાર્થ ખાતાં સહેજ સંકોચ થયો. સ્વામીજી આ દૃશ્ય જોઇ ગયા, તેથી પુનઃ પુનઃ ભલામણ કરી નિવેદિતાનું અડકેલું મિષ્ટાન્ન ખાવાની ભલામણ કરી, અને તે ખવરાવ્યું ત્યારેજ શાંત થયા. તે ઉપરાંત એક પ્યાલો પાણીનો મંગાવી તેમાંથી સ્વામી-જીએ પોતે થોડું પીધું અને બાકીનું મને પી જવાનો હુકમ કર્યો. ત્યાર પછી ડારવીનની ક્રમવિકાસની થીઅરી વિષે વાર્તાલાપ શરૂ થયો.

ડારવીનનો સિદ્ધાંત નિર્ણયાત્મક નથી

રામબ્રહ્મ બાબુઃ—ડારવીને જે ક્રમવિકાસનો સિદ્ધાંત પ્રકટ કર્યો છે, અને તે સંબંધે જે કારણો તેણે આપ્યાં છે તે વિષે આપનો શું અભિપ્રાય છે?

સ્વામીજીઃ—ડારવીનની વાત યુક્તિવાળી અને બંધબેસતી છે, એમાં ના નહીં, પરંતુ વિકાસક્રમનાં કારણો સંબંધે તે છેલ્લામાં છેલ્લો નિર્ણય છે, એમ માનવાને હું તૈયાર નથી.

રામબ્રહ્મ બાબુઃ—એ વિષયમાં આપણા દેશના પ્રાચીન પંડિ-તોએ કાંઇ વિચારો દર્શાવ્યા છે કે નહીં?

સ્વામીજીઃ—સાંખ્યદર્શનમાં એ વિષય બહુ સુંદર રીતે ચર્ચવામાં આવ્યો છે. ભારતના પ્રાચીન દાર્શનિકોનો સિદ્ધાંત, એજ વિકાસક્રમના કારણો સંબંધેનો છેલ્લામાં છેલ્લો નિર્ણય છે, એમ મારૂં માનવું છે.

"ઇવોલ્યુશન" સંબંધે સ્વામીજીના વિચારો

રામબ્રહ્મ બાબુઃ—બની શકે તો એ સિદ્ધાંત સંક્ષેપમાં સમજાવો તો સાંભળવાની ઇચ્છા છે.

સ્વામીજીઃ—નીચ જાતિ ઉચ્ચ જાતિમાં પરિણત થાય (મળી જાય) તે માટે પાશ્ચાત્ય મતાનુસાર struggle for existence (જીવનસંગ્રામ) survival of the fittest (યોગ્યતમનો વિજય) natural selection (કુદરતી ચુંટણી) વગેરે જે કારણો દર્શાવવામાં આવ્યાં છે, તે આપ જાણતા હશો. પાતંજલ દર્શનમાં, ઉપર કહ્યાં તે કારણો પૈકીનું એક પણ કારણ દર્શાવ્યું નથી. પતંજલીનો અભિપ્રાય એવા પ્રકારનો છે કે એક જાતિમાંથી બીજી એક જાતિની પરિણતિ "**प्रकृत्यापूरात्**-પ્રકૃતિના આપુરણ" દ્વારાજ સધાય છે. આવરણ અથવા obstacles ની સાથે રાત્રિ દિવસ struggle (લડાઇ) કરવાથીજ તે સધાય એવું કાંઇજ નથી. મારા વિચાર પ્રમાણે તો struggle (લડાઇ) અને competition (પ્રતિસ્પર્દ્ધા) પૂર્ણતા પ્રાપ્ત કરવા જતાં માર્ગમાં જીવોને ઘણીવાર મોટા વિઘ્નરૂપ થઇ પડે છે. હજારો જીવોનો ધ્વંસ કરવાથી જો એક જીવની ક્રમોન્નતિ થતી હોય (પાશ્ચાત્ય દર્શન એજ વાતનું સમર્થન કરે છે) તો કહેવું પડશે કે એ evolution (ક્રમોન્નતિ) દ્વારા સંસારની કોઇ ખાસ ઉન્નતિ થાય એવો લેશ પણ સંભવ રહેતો નથી. કદાચિત્ સાંસારિક ઉન્નતિ થઇ શકતી હોય એમ માની લઇએ, તોપણ આધ્યાત્મિક વિકાસને માટે તો તે મહા ભયંકર પ્રતિબન્ધક છે, એમ માન્યા સિવાય છુટકો નથી. જીવમાત્ર એ પૂર્ણ આત્મારૂપ છે, એવો આપણા દાર્શનિકોનો દૃઢ અભિપ્રાય છે, એમ જણાવવાની જરૂર નથી. આત્માના વિકાસના (તારતમ્ય) અનુસારેજ પ્રકૃતિનો વિકાસ વિચિત્રરૂપોમાં આપણને પ્રત્યક્ષ થાય છે. પ્રકૃતિના વિકાસની આડે રહેલા પ્રતિબન્ધો જ્યારે છેક દૂર થાય છે ત્યારે આત્મા સંપૂર્ણરૂપે

પ્રકાશિત થઈ શકે છે. પ્રકૃતિના વિકાસને અર્થે નીચ જાતિઓમાં ગમે તેમ થતું હોય, તોપણ ઉચ્ચ જાતિઓમાં પ્રતિબન્ધોની સામે નિરંતર યુદ્ધ કરવાની જરૂર છે, અને યુદ્ધ કરવાથીજ તે પ્રતિબન્ધો દૂર થાય છે, એમ માનવાની જરૂર નથી. આ વાત તદ્દન બનવાજોગ છે કે જ્યાં શિક્ષા, દીક્ષા, ધ્યાન, ધારણા અને ત્યાગનું બળ હોય ત્યાં પ્રતિબન્ધો પોતાની મેળે દૂર થઈ જાય છે; અને તે દૂર થયા એટલે પછી આત્મપ્રકાશ થયા વિના રહેતો નથી. ઘણી વખત આમ બન્યું છે અને બને પણ છે. મતલબ કે પ્રતિબંધોને આત્મપ્રકાશનું કાર્ય નહીં કહેતાં, તેના કારણરૂપે જણાવવા, અને પ્રકૃતિના આ વિચિત્ર વિકાસમાં તે સહાયક છે એમ કહેવું તે વાજબી નથી. હજારો પાપીઓના પ્રાણનો સંહાર કરી જગતમાંથી પાપને દૂર કરવાનો પ્રયત્ન કરીએ તો જગતમાં પાપનીજ વૃદ્ધિ થવાનો ભય શું નથી રહેતો ? પરંતુ જો ઉપદેશદ્વારા જીવને પાપથી નિવૃત્ત કરી શકીએ તો જગતમાં પાપ જેવું રહીજ શકે નહીં. અત્યારે તાજોજ દાખલો લ્યો કે પાશ્ચાત્ય દેશોમાં પરસ્પરમાં સંગ્રામ અને પ્રતિસ્પર્દ્ધાઓદ્વારા ઉન્નતિ પ્રાપ્ત કરવાની મનુષ્યોની ભાવનાઓએ કેટલું બધું ભયંકરરૂપ ધારણ કર્યું છે?

રામબ્રહ્મ બાબુ સ્વામીજીની વાત સાંભળી ચકિતજ બની ગયા. છેવટે તેમણે કહ્યું કેઃ—" આપના જેવા, પૂર્વ અને પશ્ચિમનાં દર્શનોને જાણનારા વિદ્વાનોની આ ભારતવર્ષને અત્યારે ઘણીજ જરૂર છે. આપના જેવા મહાપુરૂષોજ એકદેશીય પંડિતોની ભૂલો બરાબર બતાવી શકે. આપના વિકાસવાદના ક્રમની તદ્દન નવીજ યુક્તિઓ સાંભળી મને બહુ આનંદ થયો."

જતી વખતે રામબ્રહ્મ બાબુ દરવાજા સુધી અમને વળાવવા આવ્યા, અને સ્વામીજીને સત્કારપૂર્વક વિદાયગીરી આપી. પ્રસંગ મળે તો ઉક્ત વિષય સંબંધે વિશેષ ચર્ચા કરવા મઠમાં આવવાનો નિશ્ચય

પણ રામબ્રહ્મ બાબુએ સ્વામીજી પાસે જાહેર કર્યો, પણ ત્યાર બાદ રામબ્રહ્મ બાબુને સ્વામીજી સાથે કોઇ વખત વાર્તાલાપ થયો હોય એવો પ્રસંગ જાણવામાં નથી, કારણ કે ઉક્ત બનાવ પછી થોડાજ વખતમાં રામબ્રહ્મ બાબુ સ્વર્ગવાસ પામ્યા.

સ્વામી યોગાનંદ સાથે શિષ્ય ટ્રામમાં બેસી રાત્રે પ્રાયઃ નવ વાગે બાગબજારમાં આવી પહોંચ્યો. સ્વામીજી ઘણું કરીને પંદર મીનીટ પહેલાંજ આશ્રમમાં આવી પહોંચ્યા હતા. અડધા કલાક પછી અમે સર્વ જ્યાં બેઠા હતા ત્યાં બેઠકખાનામાં તેઓ પધાર્યા. તે વખતે સ્વામી યોગાનંદ, સ્વ. શરચ્ચંદ્ર સરકાર, શશિભૂષણ ઘોષ (ડૉક્ટર), બિપિનવિહારી ઘોષ (ડૉક્ટર) તથા શાન્તિરામ ઘોષ વગેરે પરિચિત બન્ધુઓ તેમજ સ્વામીજીના દર્શનાર્થે આવેલા બીજા પણ પાંચ છ જણ ત્યાં હાજર હતા. સ્વામીજીએ રામબ્રહ્મ બાબુ પાસે પશુશાળામાં વિકાસવાદના ક્રમની જે અપૂર્વ વ્યાખ્યા કરી હતી તે વ્યાખ્યા, વિશેષ સ્પષ્ટપણે સાંભળવાને સૌ કોઈ બહુ ઉત્સુક હોવાથી, સ્વામીજી પધાર્યા કે તુરતજ શિષ્યે એ પ્રસંગ કહાડ્યો.

શિષ્યઃ—મહાશય, પશુશાળામાં ક્રમવિકાસ સંબંધે આપે જે કહ્યું તે અમે બરાબર સમજી શક્યા નથી. બીજી વખત સમજાવવાની કૃપા કરશો ?

સ્વામીજીઃ—કેમ, શું ન સમજાયું ?

મનની સાથે સંગ્રામ કરી શકે તેજ મનુષ્ય

શિષ્યઃ—આપે પોતેજ અમને ઘણીવાર કહ્યું છે કે બહારની શક્તિઓ સાથે સંગ્રામ struggle કરવાની શક્તિ હોવી એજ જીવનનું ચિહ્ન તથા ઉન્નતિની સીડી છે. આજે તો આપ બરાબર એથી વિરૂદ્ધજ બોલ્યા !

સ્વામીજીઃ—વિરૂદ્ધ નથી. તું સમજી શક્યો નહીં એટલે વિરૂદ્ધ લાગે છે. Animal kingdom અથવા પશુઓમાં આપણે ખરેખરજ

struggle for existence, survival of the fittest (જીવન-સંગ્રામ, યોગ્યતમનો વિજય) વગેરે નિયમો સ્પષ્ટરીતે જોઈ શકીએ છીએ. એટલામાટે ડારવીનનો મત કેટલેક અંશે સત્ય હોવાનો આભાસ થાય છે; પરન્તુ મનુષ્યસૃષ્ટિમાં જ્યાં rationality, (જ્ઞાન-બુદ્ધિ)નો વિકાસ હોય છે ત્યાં એ નિયમની વિરૂદ્ધજ કામ થાય છે. જેઓને આપણે વાસ્તવિક મહાન્ પુરૂષો અથવા આદર્શ પુરૂષો માનીએ છીએ તેમનામાં બાહ્ય જીવનસંગ્રામ બિલકુલ નજરે પડતો નથી. મનુષ્ય સિવાયનાં પ્રાણીઓમાં સ્વાભાવિક જ્ઞાનનું બહુ પ્રાબલ્ય હોય છે, પરંતુ મનુષ્ય જેમ જેમ ઉન્નતિ પ્રાપ્ત કરતો જાય છે, તેમ તેમ તેની જ્ઞાન–બુદ્ધિ વધારે વિકાસ પામતી જાય છે, એટલામાટે પશુ-વર્ગની પેઠે બુદ્ધિમાન માનવસમાજ બીજાઓનો ધ્વંસ કરીને ઉન્નતિ પ્રાપ્ત કરી શકે નહીં. મનુષ્યોનો સર્વશ્રેષ્ઠ evolution (પૂર્ણ વિકાસ) એક માત્ર ત્યાગ sacrifice થીજ સિદ્ધ થઈ શકે છે. જે મનુષ્ય બીજાની ખાતર જેટલે અંશે ત્યાગ અથવા ભોગ આપી શકે તેટલેજ અંશે તે મનુષ્યોમાં વિશેષ મહત્તા પ્રાપ્ત કરી શકે. આથી બરાબર ઉલટું પશુઓમાં બને છે. નીચ જાતિનાં પ્રાણીઓમાં જે પ્રાણી બીજાં પ્રાણીઓનો જેટલે અંશે ધ્વંસ–નાશ કરી શકે તેટલેજ અંશે તે પશુજાતિમાં વધારે બળવાન જાનવર ગણાય છે. સારાંશ એટલો જ છે કે struggle theory (જીવનસંગ્રામવાદ) બન્ને રાજ્યોમાં (પશુરાજ્ય અને મનુષ્યરાજ્યમાં) એક સરખો ઉપયોગી ગણી શકાય નહીં. મનુષ્યોનો સંગ્રામ મનની સાથે હોય છે, મનને જે કોઇ જેટલે અંશે અંકુશમાં આણી શકે તેટલે અંશે તે મહાન્ પુરૂષ ગણાય; અને મનને સંપૂર્ણ વૃત્તિરહિત બનાવી દેવાથી આત્માનો વિકાસ થાય છે, એ વાત અગાઉ ઘણીવાર કહી ગયો છું. મનુષ્ય સિવાયનાં પ્રાણી-ઓમાં સ્થૂલદેહના સંરક્ષણ માટે જે સંગ્રામ ચાલે છે, તેવોજ સંગ્રામ મન ઉપર અંકુશ સ્થાપવાને અથવા હૃદયની વિશુદ્ધિ પ્રાપ્ત કરવાને

માટે માનવ જગતમાં સદાકાળ ચાલતો હોય છે. એક જીવતા વૃક્ષમાં અને તળાવમાં પડેલા વૃક્ષના પ્રતિબિંબમાં જેટલો ફેર છે તેટલોજ ફેર મનુષ્યવર્ગમાં અને ઇતર પ્રાણીવર્ગમાં ચાલતા સંગ્રામ વચ્ચે છે. મતલબકે બન્નેના પ્રયત્નો તદ્દન વિરૂદ્ધ પ્રકારનાજ છે.

શરીર મજબૂત ન હોય તો મનની સાથે સંગ્રામ કોણ કરે ?

શિષ્યઃ—તો પછી આપ અમને શારીરિક ઉન્નતિ પ્રાપ્ત કરવા વખતો વખત શા માટે ભલામણ કરો છો ?

સ્વામીજીઃ—તમે મનુષ્યો છો, એમ કોણ કહે છે ? માત્ર જરા બુદ્ધિ છે એટલુંજ. દેહ બળવાન ન હોય તો પછી મનની સાથે struggle—સંગ્રામ કરવાને તૈયારજ કોણ થાય ? તમે લોકોએ જગતની બીજી પ્રજાઓએ પ્રાપ્ત કરેલો શરીરનો પૂર્ણ વિકાસ શું પ્રાપ્ત કર્યો છે ? આહાર, નિદ્રા, ભય અને મૈથુન સિવાય તમારી પાસે બીજું છેજ શું ? હજી છેક જનાવર જેવા નથી બની ગયા એજ તમારૂં સદ્‌ભાગ્ય છે ! ગુરૂદેવ કહેતા કેઃ—**"જેનામાં આત્મબળ હોય તેજ મનુષ્ય."** તમે લોકો તો **જન્મ—મરણની સાક્ષી આપવા અને સ્વદેશવાસીઓની ઇર્ષ્યા કરવા માટેજ જન્મ્યા છો.** વિદેશીઓના પણ શું તમે ઓછા તિરસ્કારને પાત્ર બન્યા છો ? તમે પશુઓ છો એટલાજ માટે તમને struggle (સંગ્રામ) કરવાનું કહેતો આવ્યો છું. તમારી થીઅરી—બીઅરીને હમણાં એક બાજુએ રહેવા દો, અને તમારાં રોજનાં કાર્યો તથા વ્યવહારો કેવીરીતે ચાલે છે, તે વિષેજ શાંતભાવે વિચાર કરી જુવો; એટલે તમે પશુ અને મનુષ્યની અવસ્થાની વચમાંના જીવો છો, એમ તમને પોતાને લાગે છે કે નહીં ? માટે સૌ પહેલાં—શરીરને તૈયાર કરો. શરીર સારૂં હશે તોજ મન ઉપર અંકુશ રહી શકશે. **नायमात्मा बलहीनेन लभ्यः**—આત્મપ્રાપ્તિ નિર્બળ મનુષ્યોને માટે અશક્ય છે, એ વાક્ય નથી સાંભળ્યું ?

"બળહીન"નો અર્થ

શિષ્યઃ—મહાશય, બળહીનનો અર્થ ભાષ્યકારે તો "બ્રહ્મચર્ય રહિત" એવો કર્યો છે.

સ્વામીજીઃ—તેથી શું થયું? હું કહું છું કે The physically weak are unfit for the realisation of self—દુર્બળ શરીરવાળાઓથી આત્માનો સાક્ષાત્કાર થઇ શકે નહીં.

શિષ્યઃ—પરન્તુ ઘણા સબળ શરીર ધરાવનારાઓ બુદ્ધિમાં તો જડ જેવા જોવામાં આવે છે તેનું કેમ ?

સ્વામીજીઃ—પણ એવા સબળ મનુષ્યોને જો એક વિચાર એક વખત ઠસાવી દેવામાં આવે તોપછી એટલું તો ચોક્કસ છે કે તે વિચારને તે work out (કાર્યમાં પરિણત) કર્યા સિવાય કોઇ કાળે ન રહે. તમારા જેવા હીનવીર્ય માત્ર સમજીને બેસી રહે છે તેમ સબળ મનુષ્ય ભલે જડબુદ્ધિવાળો હોય તો પણ સમજ્યા પછીથી બેસી તો નજ રહે. તે સિવાય નિર્બળ શરીરમાં કામ–ક્રોધ પણ ઓછો જુલમ વર્ત્તાવતા નથી. દુર્બળ અને રોગી મનુષ્યો બહુ જલદીથી ગુસ્સે થઇ જાય છે અને બહુ જલદીથી કામવૃત્તિને વશ થઇ જાય છે તેનું શું કારણ ? "કમ જોર ગુસ્સા બહોત" એમ કહેવાય છે તેનો પણ એજ આશય છે કે જો શરીર બળવાન ન હોય તો મનની સાથે સંગ્રામમાં ઉતરી શકાયજ નહીં.

શિષ્યઃ—પણ ઘણીવાર એ નિયમથી વિરૂદ્ધ પ્રકારનું વર્ત્તન જોવામાં આવે છે.

સ્વામીજીઃ—તેની કોણ ના કહે છે ? મન ઉપર એકવાર કાબુ આવ્યો એટલે પછી દેહ સબળ હોય કે નિર્બળ હોય તેથી કાંઇ વિશેષ ફેર પડતો નથી. સ્થૂલરીતે જોતાં દેહ બરાબર ન હોય તો તે આત્મજ્ઞાનનો અધિકારી બની શકે નહીં. ગુરૂદેવ કહેતા કેઃ—"શરીરમાં લેશ પણ દોષ હોય તો જીવની સિદ્ધિ થવી અશક્ય છે."

વાત કરતા કરતા સ્વામીજી એટલા બધા જુસ્સામાં આવી ગયા કે હવે તેમની પાસે બીજો પ્રશ્ન મૂકવાનું સાહસ કરવું એ શિષ્યને વાજબી લાગ્યું નહીં. શિષ્ય તેમના સિદ્ધાંતો સાંભળી સ્થિરતાથી બેસી રહ્યો. થોડીવાર પછી સ્વામીજીએ પોતેજ આનંદની ખાતર, હાજર રહેલા સઘળા ગૃહસ્થોને સંબોધીને કહ્યુ કેઃ—" પણ બીજી એક વાત સાંભળી ? આજે તમારો ભટ્ટાચાર્ય બ્રાહ્મણ નિવેદિતાનું એઠું ભોજન ખાઇ આવ્યો ! (શિષ્યની તરફ જોઇને) તેનુ અડકેલુ મિષ્ટાન્ન ખાઇ ગયો એ તો ઠીક, કારણ કે મિષ્ટાન્નમાં અભડાવા જેવું કાંઇ ન હોય; પણ તેનું અડકેલું પાણી તારાથી કેમ પીવાય ?"

શિષ્યઃ—આપની આજ્ઞાનેજ હું તો અનુસર્યો છું. ગુરૂનો હુકમ થાય તો હું સર્વ કાંઈ કરી શકું છું. અલબત્ત, પાણી પીવામાં હુ જરા નારાજ હતો, પણ આપે થોડુ પીધુ એટલે મેં પણ પ્રસાદરૂપે પી લીધુ.

સ્વામીજીઃ—આજથી તને તારી જાતિમાંથી રદ બાતલ ગણવામાં આવશે. હવે તને ભટ્ટાચાર્ય બ્રાહ્મણ નહીં માનીએ.

શિષ્યઃ—" ન માનો તો કાંઇ નહીં. આપની આજ્ઞા થાય તો હું ચંડાલને ત્યાં પણ ભોજન કરવાને તૈયાર છું. " સ્વામીજી તથા અન્ય સર્વ લોકો શિષ્યની આ વાત સાંભળી હસી પડયા.

વાત વાતમાં રાત્રિના સાડાબાર વાગી ગયા. શિષ્ય રાત્રે પોતાને ઉતારે આવ્યો તો તે સમયે ઉતારાનાં બારણાં બંધ થઇ ગયાં હતાં. ઘણા સાદ કર્યા પણ કોઇ જાગ્યું નહીં, જેથી પછી દરવાજાની બહારની ઓસરીમાં સૂઇને આખી રાત્રિ પસાર કરી.

કાળચક્રના કઠોર પરિવર્ત્તનથી સ્વામીજી પોતે, સ્વામી યોગાનંદ કે બ્હેન નિવેદિતા આજે માનવશરીરે આ સંસારમાં નથી ! માત્ર તેમના જીવનની પવિત્ર સ્મૃતિઓ રહી ગઇ છે ! શિષ્ય આજે તે મધુર સ્મરણોનો સહેજસાજ ઉલ્લેખ કરી, પોતાને ભાગ્યશાળી સમજે છે.

प्रसंग २२ मो.

સ્થાન—બેલુડ—ભાડાવાળું મકાન.—ઈ. સ. ૧૮૯૮

બેલુડમઠને અદ્વિતીય ધર્મક્ષેત્ર બનાવવાની ભાવના

આજે પ્રાયઃ બે વાગે બપોરે શિષ્ય પગે ચાલીને મઠમાં આવ્યો છે. નવા મઠને માટે જગ્યા ખરીદ કરવામાં આવી હતી, તે નિલાંબર બાબુના બગીચાથી થોડે દૂર હતી. સ્વામીજી વગેરે ચાર વાગતાં સાંજે તે તરફ ફરવા ગયા. અત્યારે જે સ્થાન બેલુડમઠના નામથી પ્રસિદ્ધ છે તે સ્થાન તે વખતે જંગલ જેવું હતું. ઉત્તર તરફ એક નાની ઓરડી હતી તેના ઉપર સમારકામ કરાવી તથા બીજો કેટલોક ફેરફાર કરાવી વર્તમાન મઠ તૈયાર કરવામાં આવ્યો છે. મઠ માટેની જગ્યા જેણે ખરીદ કરી હતી તે ગૃહસ્થ પણ સ્વામીજી સાથે થોડે દૂર સુધી આવી પાછા ફર્યા. શિષ્યની સાથે મઠવાળી જગ્યા ઉપર ફરતાં ફરતાં સ્વામીજીએ ભાવી મઠના ઉદ્દેશો તથા નિયમો વિષે પોતાના વિચારો જણાવ્યા.

પૂર્વ તરફના વરંડામાં પહોંચ્યા ત્યારે સ્વામીજીએ કહ્યું કેઃ— "સાધુઓને રહેવાને માટે આજ સ્થાન ઉપયુક્ત છે. મારો અભિપ્રાય એવો છે કે આખી દુનિયામાં, આ મઠને સાધન—ભજન તથા જ્ઞાન-ચર્ચાનું એક મુખ્ય કેન્દ્રસ્થાન બનાવવું. આ સ્થળેથી શક્તિનો જે પ્રવાહ છૂટે તે પ્રવાહ સમસ્ત જગતમાં પ્રસરી જવો જોઇએ. મનુષ્યોની વર્તમાન જીવનગતિમાં પરિવર્તન કરી દેવું એજ આ મઠનો મુદ્રાલેખ થશે. જ્ઞાન, ભક્તિ, યોગ અને કર્મની એકતાવાળા જન-

હિતકર ઉચ્ચ આદર્શો આ સ્થળેથીજ ઉદ્દભવે એવી યોજના થશે. એક વખત ભવિષ્યમાં એવો પણ આવશે કે જ્યારે આ મઠવાસી પુરૂષોના ઇસારા માત્રથી દિગદિગંતમાં પ્રાણુનો સંચાર થવા લાગશે. યથાર્થ ધર્માભિમાનીઓ પ્રેમથી પરસ્પર ભેટે તે માટે આ સ્થળજ વખત જતાં અનુકૂળ થઇ પડશે. આ પ્રમાણે કોણ જાણે મને કેટલીએ કલ્પનાઓ થયા કરે છે.”

બ્રહ્મચારીઓને કેવું શિક્ષણ આપવું?

“મઠની દક્ષિણ દિશામાં જે જમીન તું જુવે છે ત્યાં વિદ્યાનું કેંદ્રસ્થાન સ્થપાશે. વ્યાકરણ, દર્શન, વિજ્ઞાન, કાવ્ય, અલંકાર, સ્મૃતિ, ભક્તિશાસ્ત્ર અને રાજકીય ભાષાનું શિક્ષણ પણ એજ સ્થાને આપવામાં આવશે. પ્રાચીન ગુરૂકુળના ધોરણે એ વિદ્યામંદિરનું કામકાજ ચલાવવામાં આવશે. બાલ બ્રહ્મચારીઓ ત્યાં રહીને શાસ્ત્રોનો અભ્યાસ કરશે. બ્રહ્મચારીઓને ખાવા–પીવાની–રહેવાની દરેક અનુકૂળતા આ મઠ તરફથીજ કરી આપવામાં આવશે. પાંચ વર્ષની શિક્ષાપ્રાપ્તિ પછી જે બ્રહ્મચારીઓને લગ્ન કરવાં હશે તેઓ લગ્ન કરી સંસારી બનશે, અને સંન્યાસ ગ્રહણ કરવાની જેમની ઇચ્છા હશે તેમને મઠના મહાપુરૂષની સમ્મતિ મળશે તો સંન્યાસ પણ આપવામાં આવશે. બ્રહ્મચારીઓમાં જો કોઇ ઉચ્છૃંખલ તથા દુષિત ચરિત્રવાળો જણાશે તો મઠના અધિકારી તેને મઠની બહાર કાઢી મૂકશે. અહિં જાતિનો કે વર્ણનો કોઇ પ્રકારે ભેદભાવ રાખવામાં આવશે નહીં. તે સંબંધે જેમને કાંઇ વાંધો હશે તેમને મૂળથીજ દાખલ કરવામાં નહીં આવે. છતાં પોતાની જાતિ તથા વર્ણાશ્રમના નિયમો વગેરે પાળીને અધ્યયન કરવાની જેમની ઇચ્છા હશે તેમને આહારાદિનો બંદોબસ્ત પોતાના તરફથી જૂદો કરી લેવો પડશે. બાકી અધ્યયનમાં તો કોઈ જાતનો ભિન્નભાવ રાખવામાં આવશે નહીં. બ્રહ્મચારીઓના ચારિત્ર સંબંધે મઠાધિકારી

બહુ બારિક તપાસ રાખશે. એવો પણ એક નિયમ બનાવવો કે જેઓ અહિંયા શિક્ષિત થયા નહીં હોય તેમને સંન્યાસના અધિકારી લેખવામાં આવશે નહીં. આ પ્રમાણે જ્યારે મઠના કાર્યનો આરંભ થશે ત્યારે કેવો આનંદ મળશે!! કહે જોઇએ?"

શિષ્યઃ-પ્રાચીનકાળમાં ગુરૂગૃહે જેવાં બ્રહ્મચર્યાશ્રમો હતાં તેવાંજ બ્રહ્મચર્યાશ્રમો ફરીથી સ્થાપવાનો આપનો ઉદ્દેશ હોય તેમ જણાય છે.

સ્વામીજીઃ—હાલ તો, વર્તમાનકાળે જે પદ્ધતિએ શિક્ષણ અપાય છે તે પદ્ધતિથી બ્રહ્મવિદ્યાનો વિકાસ થાય એવો લેશ પણ સંભવ નથી. પ્રથમના જેવાજ બ્રહ્મચર્યાશ્રમોની પુનઃ સ્થાપના થવી જોઇએ. છતાં અત્યારે તેના પાયાની સ્થાપના ઉદારભાવ ઉપર થવી જોઇએ, અર્થાત્ પૂર્વની આશ્રમપદ્ધતિમાં પણ કાળોપયોગી કેટલાક સુધારા વધારા દાખલ કરવા જોઇએ. અસ્તુ, તે બધું વખત જતાં બની રહેશે.

બ્રહ્મચારીઓ દીન અને દુઃખીઓની સેવા કરશે

પુનઃ સ્વામીજી બોલવા લાગ્યાઃ—"મઠની દક્ષિણ બાજુની જમીન વહેલે મોડે આપણે ખરીદવી પડશે, કારણ કે ત્યાં એક અન્નક્ષેત્ર સ્થાપવાની કદાચ જરૂર પડશે. તેજ સ્થળે દીન-દુઃખીઓને ઇશ્વરરૂપે માની સેવા-સુશ્રુષા કરવાનો પણ બંદોબસ્ત કરવામાં આવશે. એ અન્નક્ષેત્રની પ્રતિષ્ઠા શ્રીરામકૃષ્ણપરમહંસના સ્મરણ તરીકે થાય તો ઠીક, એમ મને લાગે છે. પૈસા વહેલા એકત્ર થઇ જાય તો અન્નક્ષેત્રની સ્થાપના તો સૌ પહેલાં કરી દેવી, અને બે-ત્રણ માણસો રાખી કાર્યારંભ પણ કરી દેવો. ઉત્સાહી બ્રહ્મચારીઓને આ અન્નક્ષેત્રની વ્યવસ્થા કરવાનું શિક્ષણ મળે તેવી પણ યોજના કરવી. ગમે ત્યાંથી ભિક્ષા માગીને આ અન્નક્ષેત્રનો નિભાવ તો કરવોજ. બ્રહ્મચારીઓ દેશ-પરદેશમાં ફરી અન્નક્ષેત્રને ચિરસ્થાયી બનાવે તે માટે તેમને કાર્યની દિશા બતાવી દેવી જોઇએ. આ પ્રમાણે પાંચ વરસ સુધી એક

બ્રહ્મચારી સેવાભાવનું શિક્ષણ લે, ત્યાર પછી વિદ્યામંદિરની શાખામાં પ્રવેશ કરવાનો અધિકાર તે પ્રાપ્ત કરી શકે; એવો નિયમ બનાવવામાં આવશે. સેવાભાવનાં પાંચ વર્ષ અને વિદ્યાપ્રાપ્તિનાં પાંચ વર્ષ એવી રીતે જ્યારે દસ વર્ષનો અભ્યાસ પૂરો થશે ત્યારે મહાધિકારીદ્વારા દીક્ષિત થઇ એક વિદ્યાર્થી સંન્યાસ આશ્રમમાં પ્રવેશ કરી શકશે. અલબત્ત, તે દીક્ષા લેનાર અધિકારી ઉચ્ચ સદ્‌ગુણવાળો અને મહાધિકારીની આજ્ઞામાં રહેનારો હોવોજ જોઇએ. દસ વર્ષ સુધી જેણે સેવાભાવનું તથા વિદ્યાશાળાનું શિક્ષણ ન લીધુ હોય છતાં સંન્યાસને માટે યોગ્ય હોય તો મહાધિકારીની આજ્ઞાનુસાર તેને દીક્ષા આપવામાં કોઇ જાતનો વાંધો લેવાશે નહીં. માત્ર સાધારણ બ્રહ્મચારીઓને માટે ઉપલા નિયમનો અમલ કરવોજ જોઇએ. મારા મગજમાં આવા આવા વિચારો કેમ આવ્યા કરતા હશે ?"

શિષ્ય:—મહાશય, એ પ્રકારે એકજ મઠમાં ત્રણ શાખાઓ સ્થાપન કરવાની શી જરૂર છે ?

સ્વામીજી:—એટલુ પણ ન સમજ્યો ? સૌ પહેલુ અન્નદાન, ત્યાર પછી વિદ્યાદાન અને છેવટે જ્ઞાનદાન; આ ત્રણે ભાવોની એકત્રતા આ મઠમાં થાય તેમ આપણે કરવુ પડશે. અન્નદાન માટે બ્રહ્મચારીઓ પાસે પ્રયત્નો કરાવીશુ એટલે બ્રહ્મચારીઓ પરાર્થે કર્મ કરવાની તત્પરતાવાળા બનશે, એટલુજ નહીં પણ પ્રત્યેક મનુષ્ય એ સાક્ષાત્ પરમાત્મા છે, એમ સમજીને વિદ્યાર્થીઓ તેમની સેવા કરવા લાગશે. આમ પરસેવાની ભાવના દ્રઢ થશે એટલે ધીમે ધીમે તેમનું ચિત્ત નિર્મળ બનશે અને તેમાંથી હૃદયની વિશુદ્ધિ પણ સ્વાભાવિકરીતેજ સ્ફુરવા પામશે. છેવટે બ્રહ્મચારીઓ બ્રહ્મવિદ્યા પ્રાપ્ત કરવાની યોગ્યતા પ્રાપ્ત કરી સંન્યાસ આશ્રમમાં પ્રવેશ કરવાનો પણ અધિકાર મેળવી શકશે.

શિષ્યઃ—જ્ઞાનદાનજ જો શ્રેષ્ઠ હોય તોપછી અન્નદાન અને વિદ્યાદાન માટે શાળાઓ સ્થાપવાનું શું પ્રયોજન છે?

અન્નદાનની ઉપયોગિતા

સ્વામીજીઃ—હજીસુધી મારો આશય તું સમજી શક્યો નહીં. સાંભળ—અત્યારે જ્યારે અન્નને માટે લોકોમાં હાહાકાર વર્તવા લાગ્યો છે તે વખતે જો તું દીન—દુઃખીઓની સેવા કરવા, ભીખ માંગી લાવી તેમને માત્ર બે મુઠી અન્ન ખવડાવી શકીશ તો તેથી જીવ, જગત અને તારૂં પોતાનું કલ્યાણ તો થશેજ, તેની સાથે તારૂં સત્કાર્ય જોઇ બીજા અનેક મનુષ્યો તારા પ્રત્યે સહાનુભૂતિ ધરાવતા થશે, અને તારા સત્કાર્યથી આકર્ષાઇને, તારા ઉપર વિશ્વાસ મૂકી, કામ—કાંચનમાં મુઝાઇ પડેલા સંસારી જીવો પણ તને મદદ આપવા બહાર પડશે. તું વિદ્યાદાન અને જ્ઞાનદાનથી જેટલા લોકોનું આકર્ષણ કરી શકીશ તેનાથી એક હજારગણું વધારે આકર્ષણ માત્ર **અન્નદાનથી** કરી શકીશ; એ વાત ખાત્રીપૂર્વક માનજે. છુટે હાથે દીન—દુઃખીઓને અન્નદાન આપવાથી અને તેઓની સેવા કરવાથી તું જેટલી જાહેર દિલસોજી મેળવી શકીશ તેટલી બીજા કોઇ કાર્યમા મેળવી શકીશ નહીં. **યથાર્થ કાર્યમાં મનુષ્યો તો શું પણ સ્વયં પ્રભુ સહાયક બને છે.** આ પ્રમાણે એક વખત લોકો આકર્ષાયા એટલે પછી બહુજ સહેલાઇથી તું વિદ્યાદાન અને જ્ઞાનદાન માટે યોગ્ય તૈયારીઓ કરી શકીશ. અન્નદાનને હુ અગ્રસ્થાન આપું છું તેનું કારણ હવે સમજાયું ને?

શિષ્યઃ—મહાશય, અન્નક્ષેત્રની સ્થાપના કરવા જઇએ તો પ્રથમ સ્થાનની જરૂર પડે, ત્યાર પછી તેને માટે મકાન તૈયાર કરવું જોઇએ, એટલુંજ નહીં પણ કાર્યની શરૂઆત કરતાં પૈસાની પણ પૂરતી સગવડ જોઇએ. આ સર્વ તૈયારીઓ કેવીરીતે કરવી?

સ્વામીજી:—મઠની દક્ષિણ દિશામાં એક નાની ઝુંપડી તને તૈયાર કરાવી આપું છું. તું કાલથી એક બે આંધળા અને અપંગ છતાં અન્નથી દુઃખી એવા મનુષ્યોને શોધી લાવી ત્યાં તેમની સેવા કરવા લાગી જા. તું પોતે ભિક્ષા માગી લાવી, હાથે રાંધીને તેમને ખવાડજે. આ પ્રમાણે થોડા દિવસ સુધી તું દીનોની સેવા કરતો રહીશ તો તું જોઇશ કે હજારો લોકો તને સહાય આપવા બહાર આવ્યાવિના રહેશે નહીં. જે પૈસાને માટે તું આટલી હાય-વૉય કરે છે તે પૈસો પણ પુષ્કળ પ્રમાણમાં મળી રહેશે. “**नहि कल्याणकृत् कश्चित् दुर्गतिं तात गच्छति ॥**” એ વાક્ય નથી સાંભળ્યું ?

શિષ્ય:—તે ખરૂં, પણ આપ કહો છો તે પ્રમાણે જો નિરંતર કર્મજ કર્યા કરૂં તો વખત જતાં મહાન કર્મબંધન થાય તેનું કેમ ?

પરાર્થે કર્મો કરવાં એજ કર્મબંધન ટાળવાનો ઉપાય છે

સ્વામીજી:—કર્મના ફળ તરફ તારી દ્રષ્ટિ ન હોય અને સર્વ પ્રકારની કામનાઓ તથા વાસનાઓની પેલી તરફ પહોંચી જવાની પ્રબળ ઇચ્છા હોય તો મેં ઉપર કહ્યાં તે સત્કાર્યો તારાં કર્મબન્ધનોને તોડવામાંજ સહાયક થશે. સત્કાર્યો કરવાથી કર્મબન્ધન થશે, એમ બોલવું તારે માટે યોગ્ય ન કહેવાય. પરાર્થે કર્મો કરવાં એજ કર્મમોચનનો માત્ર એક ઉપાય છે—**नान्यः पन्था विद्यतेयनाय।** એ સિવાય બીજો કોઇ માર્ગજ નથી.

સેવાશ્રમોની વ્યવસ્થા કેવીરીતે થવી જોઇએ ?

શિષ્ય:—અન્નક્ષેત્ર અને સેવાશ્રમ સંબંધે આપના મનોભાવો આપના મુખથીજ સાંભળવાની બહુ ઇચ્છા રહ્યા કરે છે.

સ્વામીજી:—ગરીબ દુઃખીઓને માટે સ્વચ્છ હવા અને પ્રકાશવાળા નાના નાના ઓરડાઓ તૈયાર કરાવવા અને એક એક ઓરડામાં બે ત્રણ જણ સુખ-સગવડથી રહી શકે તે માટે ઉત્તમ

બીછાનાની તથા સ્વચ્છવસ્ત્રોની સગવડ પણ સાથેજ કરવી. દર્દીઓની ખાતર એક ડૉકટરની પણ નિમણુંક કરવી, અને એક અઠવાડીયામાં બે-ત્રણ વાર આવી, સર્વેની સાર-સંભાળ લઈ જાય એવો બંદોબસ્ત કરવો. અન્નક્ષેત્રની અંદરજ સેવાશ્રમનો વિભાગ રાખવો અને તેમાં રોગીઓની સુશ્રુષા કરવી. એમ કરતાં કરતાં જ્યારે Funds—પૈસાની વૃદ્ધિ થાય ત્યારે એક મોટું રસોડું ખુલ્લુ મૂકવું. આ અન્નક્ષેત્રમાંથી "**दीयतां नीयतां भूज्यताम्**" નો ગંભીર ધ્વનિ એટલા જુસ્સાથી બહાર નીકળશે કે સમસ્ત જગતના કાન સુધી તે નાદ પહોંચ્યાવિના રહેશે નહીં. આશ્રમમાં ભાતનો જથ્થો એટલા બધા મ્હોટા પ્રમાણમાં રંધાશે કે ભાતના અવશિષ્ઠ પાણી માત્રથી ગંગાનું પાણી શ્વેત બની જશે. આવીરીતનું અન્નક્ષેત્ર હું જ્યારે જોઇશ ત્યારેજ મારો આત્મા શાંત થશે.

શિષ્ય:—આપની ઇચ્છા વખત જતાં સફળ થયા વિના રહેશે નહીં.

શિષ્યની વાત સાંભળી સ્વામીજી ગંગા તરફ થોડીવાર એકીટસે જોઇ રહ્યા. ત્યાર પછી પ્રસન્નવદને સ્નેહમય શબ્દોમાં શિષ્યને કહ્યું કે:—"તમારી અંદર ભરનિદ્રામાં સૂતો પડેલો આત્મસિંહ ક્યારે જાગ્રત થશે તે હું સમજી સકતો નથી. જો તારા જેવા એકજ મનુષ્યની અંદર શક્તિમાતા સહેજ-સાજ શક્તિ ઉત્તેજીત કરી દે તો દુનિયામાં આવાં એક નહીં પણ અસખ્ય અન્નક્ષેત્રો હું સ્થાપી શકું. જ્ઞાન, શક્તિ અને ભક્તિ તે સર્વ વસ્તુઓ પ્રત્યેક જીવમાં સંપૂર્ણરૂપે રહેલી છે એ વાત તમે ક્યારે સમજવા લાગશો ? અમુક મનુષ્યને મહાન અને અમુક મનુષ્યને નીચ તરીકે ઓળખવામાં આવે છે તેનું કારણ એટલુંજ હોય છે કે મહાન પુરૂષમાં આત્મા વધારે વિકાસ પામ્યો હોય છે; જ્યારે નીચ મનુષ્યમાં આત્મા આવરણોથી

ઢંકાયેલો હોય છે. જીવોના આંતરભાગમાં એક એવો પડદો છે કે જે પડદાને લીધે મનુષ્યના આત્માની શક્તિઓ બહાર પ્રકટી શકતી નથી. આ પડદો જેવો દૂર થયો કે તુરતજ મનુષ્ય જે કાંઇ ધારે છે તે કરી શકે છે.

સ્વામીજીની વાત સાંભળી શિષ્ય વિચાર કરવા લાગ્યો કેઃ–"મારા મનનો પડદો ક્યારે દૂર થશે અને ઇશ્વરનાં દર્શન કરવા હું ક્યારે ભાગ્યશાળી થઇશ ?"

મઠને મતભેદોનું નિર્ણાયક ક્ષેત્ર બનાવવાની ભાવના

સ્વામીજી પુનઃ બોલવા લાગ્યાઃ—"ઇશ્વરની ઇચ્છા હશે તો આ મઠને એક મહા સમન્વય (મતભેદનું નિર્ણાયક) ક્ષેત્ર બનાવી મૂકીશું. આપણા ગુરૂદેવ સર્વભાવે સમન્વયની મૂર્તિરૂપ હતા. તેમની પાસે કોઇ પણ પ્રકારના મતભેદનું નિરાકરણ થયા વિના રહેતું નહીં. આવી સમન્વયની ભાવનાઓનો આપણે જગતમાં પ્રચાર કરી શકીએ તોજ ગુરૂદેવની યથાર્થ પ્રતિષ્ઠા થઈ ગણાય. ચંડાળથી લઇ બ્રાહ્મણ સુધીના સર્વ ધર્મવાળાઓ, સર્વ મતવાળાઓ અને સર્વ પંથવાળાઓ અહિંયાં આવીને પોતપોતાને યોગ્ય ઉચ્ચ આદર્શ જોઇ શકે તેવો પ્રયત્ન કરવાની જરૂર છે. તે દિવસે જ્યારે મઠની ભૂમિ ઉપર ગુરૂદેવની મૂર્ત્તિ સ્થાપન કરી, તે સમયેજ મને લાગ્યું કે જાણે આ ક્ષેત્રમાંથી વિશુદ્ધ ભાવનાઓનો એક એવો મોટો પ્રવાહ બહાર વહી રહ્યો છે કે સમસ્ત જગત આશ્ચર્યમુગ્ધ બનીને તેને જોઇ રહ્યું છે. હું મારી શક્તિ પ્રમાણે કરૂં છું અને કરીશ; પરન્તુ તું પણ તારા ગુરૂદેવની ઉદાર ભાવનાઓ લોકોને સમજાવી દે. કેવળ વેદાંત જાણી જવાથી કોઇનું શું કલ્યાણ થવાનું હતું ? નિત્યના કર્મમય જીવનમાં જ્યારે શુદ્ધ અદ્વૈતવાદની સભ્યતા સિદ્ધ કરી શકીએ ત્યારેજ આપણો શાસ્ત્રપાઠ સફળ થયો લેખાય. શંકરાચાર્યે જે અદ્વૈતવાદને

જંગલોમાં અને પહાડોમાં ઉછેર્યો છે તેને ત્યાંથી સંસારમાં લાવી સમાજના સર્વ ભાગોમાં વહેંચી દેવો, એટલાજ ખાતર મારો આ જન્મ છે. ઘરે ઘરે, મઠે મઠે, પર્વતે પર્વતે અને જંગલે જંગલે આ અદ્વૈતવાદના દુન્દુભિનો વિજયઘોષ કરી લોકોને જાગ્રત કરીશ. તમે લોકો અમને સહાયક થાઓ, એજ મારી ઇચ્છા છે."

આત્માના અનુભવમાં નિરંતર તલ્લીન રહેવું તે પણ એક સ્વાર્થજ છે

શિષ્યઃ—મહાશય, ધ્યાનની સહાયતાથી એકવાર અનુભૂતિ કરી તેના આનંદમાં તલ્લીન રહ્યા કરવું એ દશા મને બહુ ગમે છે; આડાં-અવળાં કામોમાં મને કાંઈ રસ પડતો નથી.

સ્વામીજી—અનુભૂતિમાં નિરંતર બેસી રહેવુ એ તો એક પ્રકારની જડતા જેવું છે. ઘણાં મનુષ્યો નિસો કરી અચેતન જેવા બની જાય છે, તેના જેવીજ દશા શું તું પણ ઇચ્છે છે? અદ્વૈતવાદની પ્રેરણાથી ક્વચિત્ ક્વચિત્ તાંડવનૃત્ય કરતાં પણ શીખો. સારી વસ્તુ મળી એટલે એકલા ખૂણામા જઈ તે ખાઇ લેવી એમાં શું આનંદ છે? **આપણી સારી વસ્તુથી બીજા દસ માણસોને આનંદ મળી શકે તોજ આપણને વસ્તુ પ્રાપ્ત થઈ તે સાર્થક ગણાય.** ધાર કે કદાચ તને આત્માનો અનુભવ થયો અને તું મુક્ત થઇ ગયો, તોપણ તેથી જગતને શું લાભ થયો? ત્રણ જગતના લોકોને મુક્ત કર્યા પછી સર્વને સાથે લઇ મુક્ત થઇએ ત્યારેજ આપણે આપણું કર્ત્તવ્ય બજાવ્યુ કહેવાય. માયાના રાજ્યમાં અગ્નિ મૂકી દેશો તો નિત્યસત્ય આપોઆપજ પ્રકાશવા લાગશે. એ નિત્યસત્યના પ્રકાશથી જે આનંદ મળે છે તે અનિર્વચનીય–અનુપમ છે. જીવ–જગતમાં સર્વત્ર તારી પોતાનીજ સત્તા જોઇ તું ચકિત બની જઇશ. સ્થાવર–જંગમ વગેરે જેટલી વસ્તુઓ છે તે

સર્વ તારી પોતાની સત્તાથીજ છે, એમ તને લાગ્યા વિના રહેશે નહીં. આવીરીતે જ્યારે તને સર્વત્ર તારી પોતાનીજ સત્તા જણાશે ત્યારે તું તેમને સંપૂર્ણ પ્રેમથી ભેટયા વિના કેમ રહી શકીશ? આ અવસ્થાનેજ કર્મની અંદર વેદાન્તનો અનુભવ કહે છે. સમજ્યો ને? તે બ્રહ્મ વસ્તુતઃ એક હોવા છતાં વ્યવહારિકભાવે બહુરૂપે આપણને દૃષ્ટિગોચર થાય છે. નામ અને રૂપ એજ વ્યવહારમાં મૂળભૂત છે. દાખલા તરીકે એક ઘડો છે, તેમાંથી તેનું નામ અને રૂપ બાદ કરી નાખ, અને પછી તને શું જણાય છે તે કહે? માત્ર માટી અથવા ઘટની યથાર્થ સત્તા. તેજ પ્રમાણે ભ્રમવશ ઘટ, પટ, મઠ વગેરે દેખાય છે, તેમજ અનુભવાય છે. જ્ઞાનનું પ્રતિબન્ધક જે અજ્ઞાન છે, અને વળી જેની લેશ પણ યથાર્થ સત્તા છેજ નહીં, તેને આશ્રયેજ આપણો સઘળો વ્યવહાર ચાલે છે. કેટલું બધું આશ્ચર્ય છે? માતા, પુત્ર, દેહ, મન વગેરે જે કાંઇ છે તે માત્ર નામ—રૂપની સહાયથીજ અજ્ઞાનની સૃષ્ટિમાં આપણે જોયે છીએ. બાકી અજ્ઞાનનું આવરણ જેવું દૂર થયું કે તુરતજ બ્રહ્મ—સત્તાની જ્યોતિઃ પૂર્ણ પ્રકાશથી ઝળહળવા લાગશે.

અજ્ઞાનનો પ્રભાવ

શિષ્યઃ—એ અજ્ઞાન ક્યાંથી આવ્યું?

સ્વામીજીઃ—ક્યાંથી આવ્યું તે વાત પાછળથી કહીશ. તું આ દોરીને સાપ માની એકદમ દોડવા લાગે તો શું દોરી પણ સાપ બની જાય ખરી? નહીંજ. તારી અજ્ઞાનતાએજ તને બ્હીવરાવી ત્યાંથી નસાડયો, એમ માનવું યોગ્ય નથી શું?

શિષ્યઃ—અમુક પ્રકારની અજ્ઞતામાંથીજ મારૂં એ વર્ત્તન ઉદ્‌ભવ્યું હતું, એમ કહું તો?

સ્વામીજીઃ—વિચાર કરી જો કે જ્યારે તું દોરીને દોરીરૂપે ઓળખીશ ત્યારે શું તને તારી પ્રથમની અજ્ઞાનતાને માટે હસવું નહીં

આવે ? તે વખતે તને નામ–રૂપ મિથ્યા જણાયા વિના રહેશે કે નહીં ?

શિષ્યઃ—તે બનવાજોગ છે.

સ્વામીજી—બસ, નામ–રૂપ મિથ્યારૂપે પ્રતીત થયાં એટલે બ્રહ્મસત્તાજ એક માત્ર સત્ય છે, એવી અનુભૂતિ થયા વિના નહીં રહે. બ્રહ્મના સ્વરૂપનું લેશ માત્ર પરિવર્તન આટલી અનંત વિચિત્રતાઓમાં પણ થયું નથી. અજ્ઞાનનો અંધકાર તારા પોતાનામાં છે એટલેજ આ મારૂં, આ પારકું, આ મારો પુત્ર, આ મારી પત્ની, એવા મિથ્યામોહમાં મુઝાઈ રહ્યો છે; પણ જ્યારે ગુરૂના ઉપદેશથી અને તારા પોતાના વિશ્વાસથી આ નામ–રૂપાત્મક જગતને દેખતો બંધ પડીશ અને તેને બદલે તેની મૂલસત્તાનોજ અનુભવ કરવા લાગીશ ત્યારે બ્રહ્માંડના સકળ પદાર્થોમાં તને આત્માનુભૂતિ થયા વિના રહેશે નહીં. **भिद्यते हृदयग्रन्थिश्छिद्यन्ते सर्वसंशयाः** ” એ અવસ્થા તેજ વખતે પ્રાપ્ત થશે.

વસ્તુતઃ અજ્ઞાન છેજ ક્યાં

શિષ્યઃ—મહાશય, એ અજ્ઞાનના આદિ તથા અંત વિષે કાંઇક સાંભળવાની ઇચ્છા છે.

સ્વામીજીઃ—જે વસ્તુ અમુક કાળ પછી રહેતી નથી, તે મિથ્યાજ છે, એ વાત હજી પણ ન સમજી શક્યો ? જે બ્રહ્મજ્ઞ હોય છે તે તો એમજ કહે છે કેઃ—“ અજ્ઞાન છે જ ક્યાં ? ” હું આગળ કહી ગયો તેમ તેવા પુરૂષો દોરીને દોરીજ માને છે, તારી માફક સર્પ માની ભયભીત થઇને નાસી જતા નથી; એટલુંજ નહીં પણ તને ભય પામતો જોઇ જ્ઞાનીપુરૂષો ઉલટા તારી દયા ખાય છે. સારાંશ એ છે કે અજ્ઞાનનું વાસ્તવિક સ્વરૂપજ નથી. અજ્ઞાનને સત્ પણ કહેવાય નહીં, તેમ અસત્ પણ કહી શકાય નહીં. કહ્યું છે કે “ **सन्नाप्यसन्नाप्युभयात्मिकान्ता ।** ” જે વસ્તુ આ પ્રમાણે મિથ્યા

રૂપે સિદ્ધ થાય છે તેના સંબંધમાં પ્રશ્ન પણ ન હોય, તેમજ ઉત્તર પણ ન હોય, એ સ્વાભાવિકજ છે. પ્રશ્ન કેમ ન હોય તેનું કારણ સમજાવું ? આપણે જે પ્રશ્નોત્તર કરીએ છીએ તે પણ નામ—રૂપ દેશ—કાળને આભારી છે. હવે જે બ્રહ્મવસ્તુ નામ—રૂપ દેશ—કાળથી અતીત છે તે વસ્તુને પ્રશ્નોત્તરો કરવાથી કેવીરીતે સમજી શકાય ? એટલાજ માટે શાસ્ત્ર, મંત્ર વગેરે વ્યવહારિક ભાવે સત્ય હોવા છતાં, પરમાર્થિકરૂપે અસત્ય છે. અજ્ઞાનને પોતાનું કાંઈ સ્વરૂપજ નથી તોપછી તે વિષે બીજાને શી રીતે સમજાવી શકાય ? જ્યારે બ્રહ્મનો પ્રકાશ થશે ત્યારે આવા પ્રશ્નો કરવાની જરૂરજ રહેશે નહીં. અજ્ઞાન જેવું ઓળખ્યુ કે તુરતજ તે નાસી જાય છે. ગુરૂદેવ આ વિષે એક વાર્ત્તા કહેતા તે યાદ છે કે ?

શિષ્યઃ—પરંતુ અજ્ઞાન આવ્યું ક્યાંથી ?

સ્વામીજીઃ—જે વસ્તુ નથી, તે વળી આવીજ કેમ શકે ? હોય તો આવે ને ?

શિષ્યઃ—તોપછી આ જીવ—જગતની ઉત્પત્તિ કેવી રીતે થઇ ?

સ્વામીજીઃ—એ તો કહી ગયો કે જગતમાં એક માત્ર બ્રહ્મ-સત્તાજ વિલસી રહી છે. તેં માત્ર મિથ્યા નામ—રૂપ આપી તેનું રૂપાંતર—નામાંતર કરી દીધું છે, એટલુંજ.

શિષ્યઃ—એ મિથ્યા નામ—રૂપ ક્યાંથી અને શા માટે આવ્યું ?

સ્વામીજીઃ—શાસ્ત્રમાં એ નામ—રૂપાત્મક સંસ્કાર અથવા અજ્ઞતાને પ્રવાહરૂપે અનાદિ કહેવામાં આવે છે. છતાં અંતવાન—સાન્ત છે. બ્રહ્મ-સત્તા સર્વદા પ્રથમના દ્રષ્ટાંતમાં કહ્યા પ્રમાણે રજ્જુરૂપે—સત્યરૂપે, સ્વ સ્વરૂપેજ પ્રકાશી રહી છે; એટલામાટે વેદાન્તશાસ્ત્રે એવો સિદ્ધાંત કર્યો છે કે આ નિખિલ બ્રહ્માંડ બ્રહ્મમાં અધ્યસ્ત છે—ઇન્દ્રજાલવત્

માત્ર ભાસે છે, એટલુંજ; બાકી તેનાથી બ્રહ્મના સ્વરૂપમાં લેશ પણ વિલક્ષણતા આવતી નથી. સમજ્યો કે ?

શિષ્યઃ—હજી એક વાત બરાબર સમજાઇ નહીં.

સ્વામીજીઃ—કહી નાખને ત્યારે ?

શિષ્યઃ—આપે જે એમ કહ્યું કે આ સૃષ્ટિ, સ્થિતિ અને લય વગેરે બ્રહ્મમાં અધ્યસ્ત છે, અને વસ્તુતઃ તેમનું પોતાનુ કાંઇ સ્વરૂપ કે સત્તા નથી–તો તે કેવીરીતે બની શકે, એ હું હજી સમજી શક્યો નથી. જે વસ્તુ પૂર્વે નહોતી તે વસ્તુનો ભ્રમ હોઇજ કેમ શકે ? જેણે કોઇ દિવસ સાપ જોયો ન હોય તેને રજ્જુમાં સાપની ભ્રાન્તિ થઇજ કેમ શકે ? એવીજરીતે જેણે આ સૃષ્ટિ પૂર્વે જોઇ નથી તેને બ્રહ્મમાં સૃષ્ટિનો ભ્રમ કેવીરીતે હોઇ શકે? મતલબ કે સૃષ્ટિ પહેલાં હતી અને અત્યારે પણ છે, તેથીજ સૃષ્ટિનો ભ્રમ રહ્યા કરે છે; અને અહિંથીજ દ્વૈતભાવનો આરંભ થાય છે.

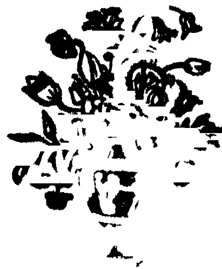
સ્વામીજીઃ—બ્રહ્મજ્ઞ પુરૂષો તને પ્રથમ તો એવો નિશ્ચય કરાવશે કે તારી દ્રષ્ટિમાં જે કાંઇ પ્રતિભાત થાય છે તે વસ્તુતઃ એક માત્ર બ્રહ્મસત્તાજ છે, તું જેને સૃષ્ટિ માની બેઠો છે તેવું કાંઇ છેજ નહીં. તું જે જુવે છે તે રજ્જુ છે, સર્પ નહીં. અગર તું એમ કહીશ કેઃ—"હું તો સૃષ્ટિ અથવા સાપનેજ જોઉં છું," તો તારો તે દ્રષ્ટિદોષ દૂર કરવા તેઓ તને રજ્જુનું સ્વરૂપ સમજાવવાનો પ્રયત્ન કરશે. જ્યારે તું તેમના ઉપદેશથી અને વિચાર કરવાથી રજ્જુ અથવા બ્રહ્મની સત્તાને ઓળખી શકીશ ત્યારે તેં કહ્યું તેવું ભ્રમાત્મકજ્ઞાન–સર્પજ્ઞાન અથવા સૃષ્ટિજ્ઞાન રહેવા પામશે નહીં. આવી સમજ પડયા પછી, સૃષ્ટિની સ્થિતિ અને લય થવારૂપ ભ્રમજ્ઞાન બ્રહ્મમાં આરોપિત છે એ સિવાય તું બીજું શું કહ શકશે ? આ અનાદિ પ્રવાહરૂપ સૃષ્ટિ ચાલી આવતી હોય તેમ ભલે ચાલ્યા કરે, તેના નિર્ણયથી આપણને કશો લાભ કે અલાભ નથી. બ્રહ્મતત્ત્વનો હથેળીમાં મૂકેલા

આમળાની પેઠે અનુભવ ન થાય ત્યાંસુધી આવા પ્રશ્નોનો છેલ્લામાં છેલ્લો નિર્ણય આપણાથી થઇ શકે નહીં. અને જ્યારે બ્રહ્મજ્ઞાન થાય છે ત્યારે તો એવો પ્રશ્ન પણ ઉદ્‌ભવતો નથી, તેમજ તેના ઉત્તરની પણ જરૂર રહેતી નથી. બ્રહ્મતત્ત્વનો આસ્વાદ **मूकास्वादनवत्**—મુંગાના આસ્વાદન જેવો હોય છે—"મુંગેકો સ્વપ્ના ભયા, સમજ સમજ મુસ્કાય."

શિષ્યઃ—તોપછી અનેક પંડિતો તે વિષે શા માટે વિચારો કરતા હશે ?

સ્વામીજીઃ—વિષયને સમજવાની ખાતર વિચાર તો કરવો પડે, પરન્તુ સત્યવસ્તુ તો વિચારની પણ પેલી તરફ છે. કહ્યું પણ છે કે **नैषा तर्केन मतिरापनेया**. તર્ક અને બુદ્ધિ ત્યાંસુધી પહોંચી શકતાં નથી.

આ પ્રમાણે વાર્ત્તાલાપ કરતા કરતા શિષ્ય અને સ્વામીજી મઠમાં આવી પહોંચ્યા. મઠમાં આવ્યા પછી સ્વામીજીએ મઠના સંન્યાસીઓ તથા બ્રહ્મચારીઓને આજનો બ્રહ્મજ્ઞાનનો વિષય સંક્ષેપમાં સમજાવી દીધો. સ્વામીજીથી શિષ્ય જૂદો પડયો ત્યારે સ્વામીજીએ માત્ર એટલુંજ કહ્યું કેઃ—"**नायमात्मा बलहीनेन लभ्यः—આત્મપ્રાપ્તિ કરવી, એ નિર્બળોનું કે કાયરોનું કામ નથી.**"

प्रसंग २३ मो.

સ્થાન–બેલુડમઠ ચણાવવા સમયે. ઇ. સ. ૧૮૯૯

ભારતવર્ષમાં ભાષણો નહીં આપવાનું કારણ

શિષ્ય:—સ્વામીજી, આપ આ દેશમાં વ્યાખ્યાન કેમ આપતા નથી ? યુરોપ અને અમેરિકામાં તો આપે બની શકયો તેટલો ખળભળાટ કર્યો, પણ હિંદમાં પધાર્યા પછી આપનો તત્સંબંધી ઉદ્યમ અને અનુરાગ કાંઇક ઘટી ગયો હોય તેમ જણાય છે. તેનું કારણ સમજી શકાતું નથી. અમારા ધારવા પ્રમાણે તો પાશ્ચાત્ય દેશો કરતાં આજ દેશમાં અધિક ઉદ્યમ કરવાની જરૂર છે.

સ્વામીજી:—સૌ પહેલાં આ દેશમાં હજી જમીન તૈયાર કરવી પડશે. જમીન તૈયાર થાય તોજ બીજમાંથી ફળ પેદા થઇ શકે. પાશ્ચાત્ય ભૂમિ ઘણી ખેડાઇ છે, અને તેથી બીજ વાવવાને માટે તે ઉપયોગી બની છે. તે દેશની પ્રજા અત્યારે વૈભવની છેલ્લી સીમાએ પહોંચી ચૂકી છે. હવે એ બાહ્ય ભોગોપભોગ તેમના મનને શાંતિ આપી શકતા નહીં હોવાથી તેમના મનમાં એક પ્રકારની બહુજ અતૃપ્તિ રહ્યા કરે છે. તારા દેશમાં તો નથી ભોગ કે નથી યોગ. ભોગોપભોગમાંથી વાસનાઓની ઉપરામતા થાય ત્યારેજ મનુષ્યો યોગની વાતો તરફ લક્ષ આપે છે. અન્નના અભાવે ભૂખમરાથી જેમનાં શરીરો મુડદાલ જેવાં થઇ ગયાં છે, જેમનું મનોબળ પણ ક્ષીણ થઇ ગયું

છે, એવાં રોગી અને દુઃખી પ્રાણીઓ (ભારતવાસીઓ) પાસે લેક્ચર—ફેક્ચર આપવાથી શું દી વળવાનો હતો ?

શિષ્યઃ—એમ કેમ કહો છો ? આપેજ અનેકવાર કહ્યું છે કે આ દેશ તો ધર્મની ભૂમિ છે. આ દેશમાં લોકોના જેટલી સરળતાથી બીજા કોઇ દેશના લોકો ધર્મનું રહસ્ય સમજી શકતા નથી. આવા દેશમાં જો આપ આપની જ્વલંત વક્તૃત્વ શક્તિવાળાં વ્યાખ્યાનો શરૂ કરો તો નિષ્ફળ નજ થાય, એમ હુ માનુ છું.

કૂર્માવતારની પૂજા—કૂર્મ એટલે પેટ

સ્વામીજીઃ—પણ ધર્મ—કર્મની વાત કરવા પહેલાં કૂર્માવતારની પૂજા થવી જોઇએ, તેની તને ખબર છે ? કૂર્મ એટલે પેટ. જ્યાં સુધી પેટની જ્વાળાઓને તું શાંત કરી શકીશ નહીં, ત્યાંસુધી તારી ધર્મ—કર્મની વાત કોઇ સાંભળશે નહીં. એક માત્ર પેટ ભરવાની ચિંતાથી કેટલા બધા માણસો રાત્રિ—દિવસ હાય—વૉય કરી રહ્યા છે તે તું જોતો નથી ? વિદેશીઓની સાથે હરીફાઇ, વાણિજ્યની અબાધ્ય રાજનીતિ અને તે ઉપરાંત હલકા ગુલામોમાં હોય તેવી પરસ્પર ઇર્ષ્યા, વગેરે કારણોથી તમારાં હાડ—માંસ શોષાઇ ગયાં છે. ધર્મકથા સંભળાવવા પહેલાં લોકોના પેટની ચિંતા દૂર કરવી જોઇએ. તેમ કયા વિના લેક્ચર—ફેક્ચર કરવાં તે નિરર્થક છે.

શિષ્યઃ—તો હવે અમારે શું કરવું જોઇએ ?

જોઇએ છીએ—થોડા આત્મભોગી યુવકો

સ્વામીજીઃ—પોતાના **સ્વાર્થનો લેશ પણ વિચાર નહીં કરતાં, બીજાઓના સુખની ખાતર પોતાનો પ્રાણ આપવાને તૈયાર હોય એવા કેટલાએક ત્યાગી પુરૂષોની અને બહુ જરૂર છે.** હું પોતે એક મઠની સ્થાપના કરી કેટલાએક બાળ સંન્યાસીઓ તૈયાર કરવા માંગુ છું. તેઓ જ્યારે ભણી—ગણીને તૈયાર

થશે ત્યારે લોકોને ઘેરે–ઘેર જઇ સર્વને વર્તમાન શોચનીય અવસ્થા સમજાવશે, અને હવે ઉન્નતિ પ્રાપ્ત કરવા શું કરવું જોઇએ, તે પણ બતાવી દેશે; તેની સાથે તેઓ ધર્મનાં મહાન્ સત્યો સરળ ભાષામાં સ્વચ્છ જળની માફક લોકોને ગળે ઉતારશે. તમારા દેશનો સાધારણ જનસમાજ કુંભકરણના જેવી ઘોર નિદ્રામાં પડયો છે. દેશમાં જે વિશ્વવિદ્યાલયો છે તેમાં પણ સેંકડે એક કે બે મનુષ્યો શિક્ષા પ્રાપ્ત કરી શકે છે. જેઓ કાંઇક વિદ્યા પ્રાપ્ત કરી શકયા છે તેઓ પણ દેશના હિતને અર્થે કાંઇ કરી શકતા નથી. ખરૂ પૂછે તો એવા સુશિક્ષિત ગણાતા યુવકો દેશની ખાતર કરી પણ શું શકે ? કૉલેજમાંથી બહાર નીકળવા પામે ત્યાંસુધીમાં તો તે બિચારો કયારનોએ સાત છોકરાનો બાપ બની ચૂકયો હોય છે ! પછી તો ગમે ત્યાં એકાદી કલાર્કની કે આસિસ્ટંટની નોકરી મેળવી ધંધે લાગી જવું એજ ચિંતા તેને રહ્યા કરે છે. કેળવણી પ્રાપ્ત કરવી એતો માત્ર નોકરીનેજ ખાતર હોય ને ! તેમ મનાઈ ગયુ છે. નોકરીનો અને સંસારનો બોજો પણ એટલો બધો વધી પડયો છે કે ઉચ્ચવિચારો કરવા કે ઉચ્ચકર્ત્તવ્યો કરવા જેટલો અવકાશ પણ તેમને નથી મળી શકતો. આ પ્રમાણે **જેઓ પોતાનો સ્વાર્થ પણ પૂરો સાધી શકતા નથી, તેઓ પારકાનું કલ્યાણ શી રીતે કરવાના હતા ?**

દેશજનોને જાગ્રત કરો–કર્તવ્ય પરાયણ બનાવો.

શિષ્યઃ—ત્યારે હવે અમારે માટે કોઈ ઉપાયજ નથી ?

સ્વામીજીઃ—કેમ નહીં ? ઉપાય અવશ્ય છે. આ દેશ સનાતન ધર્મનો દેશ છે. વર્તમાનકાળે અલબત્ત, તે અધઃપતિત થયો છે, છતાં તે પુનઃ ઉઠશે, એમાં તો કોઈ જાતનો શક નથી. જ્યારે તે ઉઠશે ત્યારે એવી રીતે ઉઠશે કે જગત તેની જાગ્રતિ જોઇને આશ્ચર્ય પામશે. સમુદ્રમાં એક તરંગ જેટલો નીચે જાય છે તેટલાજ જોરથી તે પુનઃ

ઉપર આવે છે, આ દેશના સંબંધમાં પણ તેમજ બનશે. પૂર્વ આકાશમાં અરૂણોદય થઈ ચૂકયો છે, હવે સૂર્યોદય થવાને બહુ વિલંબ નથી. તમારા જેવા યુવકોને માટે કમ્મર કસીને કામ કરવાનો આજ ઉપયુક્ત સમય છે. બસ કામ કરવા લાગી જાઓ. સંસારમાં પડવાથી શું કલ્યાણ કરવાના હતા? ગામે–ગામે અને ઘેરે ઘેરે ફરીને દેશના લોકોને સમજાવી દો કે હવે ઉંઘમાં પડયા રહેવું તે આપણે માટે કોઈરીતે શ્રેયસ્કર નથી. શિક્ષાની હીનતા, ધર્મની હીનતા ઇત્યાદિ વર્તમાન અવનતિની વાત તેમને જણાવીને કહો કેઃ—**"ભાઇઓ, ઉઠો, જાગો, હવે ક્યાંસુધી ઉંઘ્યા કરશો?"** તેની સાથે સાથે ધર્મનાં મહાન્ સત્યો પણ તેમને સમજાવી દો. અત્યાર સુધી બ્રાહ્મણોજ ધર્મનો ઇજારો રાખી બેઠા હતા, પણ હવે કાળના પ્રવાહ પાસે તે ટકી શકે તેમ નથી; એટલામાટે દેશના સઘળા માણસો ધર્મ સમજી શકે તેવી વ્યવસ્થા કરો. સર્વને ખુલ્લીરીતે કહી દો કે ધર્મમાં સર્વનો એક સરખો અધિકાર છે. એક ચંડાળને પણ અગ્નિ મંત્રથી દીક્ષિત કરો. વ્યાપાર–વાણિજ્ય તથા કૃષિ વગેરે ગૃહસ્થ–જીવનને માટે ઉપયોગી લેખાતા વિષયો સરળતાથી સૌ કોઈ સમજી શકે એવી યોજનાઓ કરો. જો આટલું પણ તમારાથી ન બની શકે તો તમારા ભણતરને–તમારા વેદ–વેદાંતના અભ્યાસને ધિઃક્કાર છે!

શિષ્યઃ—પણ મહાશય, અમારામાં એવી શક્તિ ક્યાંથી લાવવી? આપની શક્તિનો એક શતાંશ ભાગ પણ જો અમારી પાસે હોત તો અમે પોતે ભાગ્યશાળી બની બીજાને પણ ભાગ્યશાળી કરી શકત.

શક્તિ ખીલવવાનો રાજમાર્ગ

સ્વામીજીઃ—દૂર, મૂર્ખ! શક્તિ–બક્તિ શું કોઈ તને આપી દેવાનું હતું? **શક્તિનો ફુવારો તારી પોતાનીજ અંદર રહેલો છે. તેને માર્ગ આપીશ એટલે આપોઆપ તે વહેવા લાગશે.**

તું એક વખત કર્મ કરવા લાગી જા. પછી તારામાં એટલી બધી શક્તિ આવી જશે કે તારાથી તેને સંભાળવીજ મુશ્કેલ થઇ પડશે. પરાર્થે થોડું કામ કરવાથી પણ અંતરની શક્તિઓ જાગ્રત થતી જાય છે. બીજાઓના કલ્યાણનો વિચાર માત્ર કરવાથી હૃદયમાં એક સિંહના જેટલું બળ આવે છે. તારા ઉપર મારો સંપૂર્ણ પ્રેમ છે, એટલું છતાં મારી એવી ઇચ્છાછે કે પરાર્થે કર્મ **કરતો કરતોજ તને મૃત્યુ પામતો હું જોઇ શકું!** તારૂં એવું મૃત્યુ જોઈ હું ખરેખર બહુજ આનંદિત થઇશ.

શિષ્યઃ—પરન્તુ મહાશય, જેઓ અમારા ઉપર આધાર રાખી બેઠાં છે તેમનું શું થાય ?

સ્વામીજીઃ—તું બીજાઓની ખાતર પ્રાણ અર્પણ કરવાને તૈયાર થઇશ તો શું ઇશ્વર તારા આશ્રિતોને માટે કાંઇ ઉપાય નહીં કરે ? **नहि कल्याणकृत कश्चित् दुर्गतिं तात गच्छति।** એ ગીતાનું વાક્ય નથી સાંભળ્યું ?

શિષ્યઃ—જી હા.

દરિદ્ર વેશધારી નારાયણની સેવા કરો

સ્વામીજીઃ—ત્યાગ એજ મુખ્ય વાત છે. જ્યાંસુધી કોઈ સંપૂર્ણ ત્યાગી બની શકે નહીં, ત્યાંસુધી અંતઃકરણપૂર્વક પરહિતાર્થે પોતાનું સર્વસ્વ કોઈ અર્પી શકે નહીં. ત્યાગીપુરૂષો સર્વને સમભાવે જોઇ શકે છે, એટલુંજ નહીં પણ સર્વની સેવા પણ પ્રસન્નતાપૂર્વક કરી શકે છે. વેદાન્ત તો તું ભણી ગયો છે. સર્વને સમાનભાવથી જોવા જોઇએ, એવી વાત શું વેદાન્તમાં નથી આવી ? તોપછી એક સ્ત્રી અને થોડાંક છોકરાંઓનેજ પોતાનાં માની બેસી રહેવાથી જગતનું શું હિત સાધવાનો હતો? તારા ઘરના દ્વાર પાસે સ્વયં પ્રભુજ દરિદ્રના વેશમાં મૃતપ્રાય જેવી અવસ્થામાં આવીને ઉભા રહ્યા છે તે નથી જોતો ?

એ દરિદ્ર નારાયણની સેવા ત્યજી દઈ, કેવળ સ્ત્રી–પુત્રનાંજ પેટ ભર્યાં કરવાં, એ તો પશુઓ પણ કરે છે. તેં તેનાથી વિશેષ શું કર્યું ?

શિષ્યઃ—પરાર્થે કાર્ય કરવાનું આપ કહો છો તે એક રીતે ઠીક છે, પણ તેમાં પગલે પગલે પૈસાની જરૂર પડે, તે ક્યાંથી કહાડવા ?

સ્વામીજીઃ—મારૂં કહેવું તો એટલુંજ છે કે તારામાં જેટલી શક્તિ હોય તે પ્રમાણે એકવાર કાંઈક કામ તો કરી જો ? પૈસાના અભાવે કોઈને કાંઈ આપી શકે નહીં, તો કાંઈ નહીં, એક બે મધુર સત્યો કે ઉપદેશ, આશ્વાસન આપવામાં પણ શું પૈસા પડે છે ? વાણીથી પરહિત કરવુ એમાં પણ શું પૈસાની જરૂર છે ?

પરાર્થે પ્રયત્ન કરતે કરતેજ બહાદુરીથી મરતાં શીખો

શિષ્યઃ—જી, ના એટલું તો કરી શકું.

સ્વામીજીઃ—"કરી શકું" એમ મ્હોડેથી કહેવાય છે એટલુંજ; બાકી કરી શકતો હો તો કર્મો કરી બતાવી આપ ને ? જો એટલું કરી શકશે તો હું સમજીશ કે મારી પાસે આવવાની તારી મહેનત નિષ્ફળ નથી ગઈ ! કામ કરવા લાગી જા, જીંદગી કેટલો કાળ ચાલવાની હતી ? જગતમાં જ્યારે જન્મ્યો છે ત્યારે કાંઈક નિશાની મૂકતો જા. એમ તો વૃક્ષો અને પથરાઓ પણ મરે છે, પરંતુ એવીરીતે મરી જવું એમાં શું બહાદુરી છે ? ખરા મનુષ્યો વૃક્ષોનાં પાંદડાંની માફક મરી જવાની કદાપિ ઈચ્છા કરતા નથી. તારૂં વેદ–વેદાન્તનું અધ્યયન સાર્થક થયું છે, એમ મને કર્મ કરીને બતાવી આપ. સર્વને આ એકજ વાત સંભળાવી દે કેઃ–"**તમારા અંતરમાં જે અનંત શક્તિ રહેલી છે તેને જાગ્રત કરો.**" પોતાની એકની મુક્તિ ઈચ્છવાથી શું વળવાનું હતું ? મુક્તિની ઈચ્છા એતો એક પ્રકારની મહાન્ સ્વાર્થાંધતા છે. મૂકી દે તારા ધ્યાનને, અને જવા દે તારી મુક્તિ–ફુક્તિને! હું જે કામ કરૂં છું તેજ કામ કરવામાં તું પણ લાગી જા.

મારા જેવા સેંકડો વિવેકાનંદો ક્યારે જન્મશે ?

શિષ્ય ચૂપચાપ સાંભળી રહ્યો. પુનઃ સ્વામીજીએ બોલવા માંડયું:–

તમે એક વખત જમીન તૈયાર કરશો, તોપછી મારા જેવા હજારો **વિવેકાનંદો** ભાષણો આપવાને આ નરલોકમાં અવતાર લેશે. ભાષણોને માટે ચિંતા કરવી મૂકી દો. પહેલાં કેટલાએક માણસો કહેતા કે અમારામાં (શ્રી રામકૃષ્ણના શિષ્યોમાં) એવી તે શું શક્તિ છે કે અમે પરહિતનું કાંઈ કામ કરી શકીએ ? પરંતુ લોકો જેને એક વખત શક્તિરહિત અને નિર્બળ ગણતા તેવા લોકોએ પણ કેટલાં બધાં અનાથાશ્રમો અને દુષ્કાળફંડો ખુલ્લાં મૂકયાં છે ? **નિવેદિતા જેવી અંગ્રેજ કુમારિકા સ્વદેશ છોડીને તમારી સેવા કરવા આવી છે, અને તમે લોકો તમારા પોતાના દેશની સેવા માટે પણ કાંઇ કરી શકતા નથી !!** જ્યાં પ્લેગ કે મહામારી ચાલતી હોય, જ્યાં જીવો દુઃખથી પીડાતા હોય ત્યાં નિશ્ચિંતપણે ચાલ્યો જા ! નહીંતર પણ એક વખત મરવું તો છેજ ! આપણા જેવા કીડાઓ રોજ કોણ જાણે કેટલાયે જન્મતા હશે અને કેટલાયે મરી જતા હશે ? તેમના જન્મ–મરણથી જગતને કાંઇ લાભ કે હાનિ થઇ હોય એમ કોઇ દિવસ સાંભળ્યું છે ? માટે કોઇ એક મહાન ઉદ્દેશની ખાતર મરી જા. **મરવું છે એ વાત નક્કીજ છે, તોપછી શુભઉદ્દેશની ખાતર મરવું, એજ ઇચ્છવા યોગ્ય છે.** દેશના કલ્યાણને અર્થે એજ ભાવનાનો પ્રચાર કર. દેશની આશા અને વિશ્વાસ તમારા જેવા યુવકો ઉપર છે. તમને હાથ–પગ જોડીને બેસી રહેલા જોવાથી મને બહુ દુઃખ થાય છે. લાગી જા–કામ કરવામાં લાગી જા. વિલંબ કરીશ નહીં. મૃત્યુ રોજ રોજ પાસે આવતું જાય છે. પાછળથી કરીશ, એમ વિચારી બેસી રહેનારથી કાંઇજ બની શકતું નથી.

प्रसंग २४ मो.

સ્થાન—બેલુડ મઠ ઈ. સ. ૧૮૯૯

સૃષ્ટિનાં વૈચિત્ર્યોનું કારણ

શિષ્યઃ—સ્વામીજી, બ્રહ્મજ એક માત્ર સત્યવસ્તુ હોય તો પછી જગતમાં આટલી બધી વિચિત્રતાઓ જોવામાં આવે છે તેનું શું કારણ ?

સ્વામીજીઃ—બ્રહ્મવસ્તુ—પછી તે સત્ય હોય કે અસત્ય હોય—તોપણ તેને સંપૂર્ણ રીતે કોણ સમજી શકે ? જગતને આપણે દેખીએ છીએ એટલે સત્ય તરીકે તેનો દૃઢ વિશ્વાસ કરીએ છીએ, પણ બ્રહ્મ કાંઇ એવી ખાસ વસ્તુ નથી કે અનાયાસે તે પ્રત્યક્ષ થઈ શકે. સૃષ્ટિનાં અનેક વૈચિત્ર્યોનો સત્ય તરીકે સ્વીકાર કર્યા પછી પણ જો તે સંબંધે ઊંડો વિચાર કરીએ તોજ વખત જતાં તે સર્વના મૂળરૂપ "અદ્વૈત" સત્યનું જ્ઞાન થાય તેમ છે. આ મૂળ સમજાયુ એટલે સૃષ્ટિનાં તમામ વૈચિત્ર્યો નજરે પડતાં બંધ થાય છે.

શિષ્યઃ—એ તો ઠીક, પણ જો અમારા જેવાથી અદ્વૈતનું મૂળ પ્રાપ્ત કરી શકાતું હોત તો આવો પ્રશ્નજ શા માટે કરત ? સૃષ્ટિની વિચિત્રતાઓ જોવાથીજ આવો પ્રશ્ન થાય છે, અને તે વિચિત્રતાઓ સત્ય છે, એમજ માનવાની ઇચ્છા થઇ આવે છે.

સ્વામીજીઃ—ભલે. સૃષ્ટિની વિચિત્રતાઓ જોઈ તેને સત્ય માની લેવી અને અદ્વૈત મૂળ તરફ જવું, તેને શાસ્ત્રમાં 'વ્યતિરેક' વિચાર કહે છે; અર્થાત્ અભાવ અથવા અસત્યવસ્તુને પ્રથમ ભાવ અથવા

સત્યવસ્તુ માની લઇને પછી તેજ વસ્તુ ભાવ નહીં, પણ અભાવ રૂપ છે, એમ સિદ્ધ કરવું, તેને વ્યતિરેક વિચાર કહે છે. એજ પ્રકારે તું મિથ્યાવસ્તુનો સત્ય તરીકે સ્વીકાર કરી, સત્યના વાસ્તવિક મૂળ તરફ જવાની જીજ્ઞાસા રાખે છે ને?

શિષ્યઃ—જી હા. પણ હું ભાવનેજ સત્ય માનું છું, ભાવરહિતતાને તો મિથ્યા માનું છું.

સ્વામીજીઃ—ભલે. હવે જો, વેદ શું કહે છે? "**एकमेवाद्वितीयम्**। વસ્તુતઃ જો એકજ બ્રહ્મ છે તોપછી તારી વિચિત્રતાઓ મિથ્યારૂપ બની ગઇ ને? વેદને માને છે કે નહીં?

શિષ્યઃ—હું તો કદાચ વેદની વાત માની લઉં, પણ કોઇ ન માને તો તેને નિરૂત્તર કરવા શું કરવું?

સ્વામીજીઃ—તે પણ કહું છું. પ્રથમ તો જડ-વિજ્ઞાનની સહાયથી તેને બરાબર બતાવી આપવું જોઇએ કે ઇન્દ્રિયોદ્વારા થતું પ્રત્યક્ષ જ્ઞાન પણ ઘણીવાર વિશ્વાસપાત્ર નથી હોતું. કેટલીકવાર ઇન્દ્રિયોથી જે કાંઈ જોયે છીએ અથવા અનુભવીએ છીએ તે ભ્રાંતિવાળું હોય છે. મતલબ કે જે યથાર્થ અને સત્યવસ્તુ છે તે આપણી ઇન્દ્રિય, મન તથા બુદ્ધિની પણ પેલીપાર છે. ત્યાર પછી તેને કહેવું જોઇએ કે મન, બુદ્ધિ અને ઇન્દ્રિયોની પેલી પાર પહોંચવાને કેટલાએક ઉપાયો છે. આ ઉપાયોને ઋષિઓએ યોગની સંજ્ઞા આપી છે. યોગ-અનુષ્ઠાન સાપેક્ષ હોવાથી મનુષ્યે જાતેજ તેને પરિશ્રમપૂર્વક સાધવું જોઇએ. વિશ્વાસ હોય કે ન હોય, પણ એક વાર પ્રયત્ન કરી જુઓ, એટલે તેનું ફળ તમને મળ્યા વિના રહેશે નહીં. ઋષિઓ જે કાંઈ કહી ગયા છે તે સર્વ સત્ય છે, એવો મને પોતાને પ્રત્યક્ષ અનુભવ થયો છે. મને એક સમયે એવો પણ અનુભવ થયો હતો કે જે વિચિત્રતાઓને તું અત્યારે સત્ય માની રહ્યો છે તેજ વિચિત્રતાઓ

મારી પાસેથી લુપ્ત થઇ ગઇ હતી. એ સર્વ ગુરૂદેવનો પ્રતાપ છે.

વૈચિત્ર્યના લોપનો અનુભવ

શિષ્ય:—એવો અનુભવ ક્યારે થયો ?

સ્વામીજી:—એક દિવસ ગુરૂદેવે દક્ષિણેશ્વરના બગીચામાં મને શાંતભાવે બેસાડી મારા માથા ઉપર હાથ મૂકયો. તેજ ક્ષણે મને જણાવા લાગ્યુ કે ચન્દ્ર—સૂર્ય—વૃક્ષ—ઘર—બાર એ સર્વ આકાશમાં જાણે મળી ગયું છે—પછી તો આકાશ પણ લય પામતું જણાયું. ધીમે ધીમે આકાશ પણ કયાં ગયું તેની ખબર રહી નહીં. ત્યારબાદ મને જે કાંઇ પ્રત્યક્ષ થયું તેનું હું આજે હવે બરાબર સ્મરણ કરી શકતો નથી; પરંતુ એટલું યાદ છે કે જેમ જેમ આ લય જોતો ગયો તેમ તેમ હું બહુજ ભયભીત થવા લાગ્યો. છેવટે રહેવાયું નહીં, એટલે મારાથી એક ચીસ નીકળી ગઈ ! ભયમાંને ભયમાં મારાથી બોલી જવાયું કે:—" હું આ શું જોઉં છું ? મારા મા—બાપ કયાં ? " એટલે ગુરૂદેવે હસતાં હસતાં કહ્યું કે:—" કાંઈ નહીં, રહેવા દે. " એટલું કહીને ગુરૂદેવે પુનઃ મારા માથા ઉપર હાથ મૂકયો. હું ચમકી ઉઠયો. જોઉં છું તો ઘર—બાર—સૂર્ય—વૃક્ષ વગેરે જેમનાં તેમજ હતાં. તે પછી એક દિવસે અમેરિકામાં એક સરોવરને કીનારે પણ એવોજ કાંઈક અનુભવ થયો હતો.

શિષ્ય છાનોમાનો સાંભળતો બેસી રહ્યો. થોડીવારે તેણે કહ્યું:— "પણ મહાશય, મગજમાં કાંઇ વિકાર હોય તો શું એવો દેખાવ દ્રષ્ટિગોચર ન થાય ? તે ઉપરાંત એક બીજી પણ વાત જાણુવા માગું છું કે આપને એ અવસ્થામાં કોઇ ખાસ પ્રકારનો આનંદ મળ્યો હતો કે નહીં ? "

સ્વામીજી:—જ્યારે નખમાં પણ કાંઇ વિકાર ન હોય, નીસા પણ કર્યો ન હોય, ખાન—પાનમાં પણ કોઇ વિકારી વસ્તુ વપરાઈ ન હોય, અને શરીર તથા મન ખૂબ શાંત અવસ્થામાં હોય તે વખતે

એવો અનુભવ થાય તો તેને મગજનો વિકાર કેમ કહી શકાય ? વળી મેં જે અવસ્થાની વાત કહી તેવીજ વાતો વેદમાં પણ મળી આવે છે, ઋષિ–મુનિઓનાં આપ્તવાક્ય સાથે પણ મળતી આવે છે, તોપછી મને એકલાનેજ મગજનો વિકાર થયો હતો, એમ તારાથી કેમ ઠરાવાય ?

શિષ્યઃ—ના મહાશય, હું એમ કહેતો નથી. શાસ્ત્રમાં પણ જ્યારે એવા આત્માનુભવનાં સેંકડો દ્રષ્ટાંતો મળી આવે છે, આપ પણ જ્યારે તેને કરામલકવત્ પ્રત્યક્ષસિદ્ધ કહો છો, એટલુંજ નહીં પણ આપની અપરોક્ષાનુભૂતિ પણ વેદનાં વાકયોથી વિરૂદ્ધ નથી જતી, તોપછી હું તેને મિથ્યા કહેવાનું સાહસ કેમ કરી શકું ? શ્રી શંકરાચાર્ય પણ કહે છે કેઃ—"**क्व गतं केन वा नीतम्**" ઇત્યાદિ.

સર્વ કોઇ એક વખત બ્રહ્મજ્ઞાન પ્રાપ્ત કરી શકશે

સ્વામીજીઃ—એટલું સમજી રાખજે કે જેને એકત્વજ્ઞાન કહે છે, અને તારા શાસ્ત્રોમાં જેને બ્રહ્માનુભવનું નામ આપવામાં આવ્યું છે, તેવું જ્ઞાન કે અનુભૂતિ જ્યારે જીવને થાય છે ત્યારે કોઇ પણ પ્રકારનો ભય રહેતો નથી. જન્મ–મૃત્યુની મહા ભયંકર ગણાતી જાળ પણ તૂટી જાય છે. કામ–કાંચનની મિથ્યા આસક્તિઓમાં પડયા રહેવાથી મનુષ્યોને બ્રહ્માનંદની પ્રાપ્તિ થઈ શકતી નથી. જેને એક વખત બ્રહ્માનંદની–પરમાનંદની પ્રાપ્તિ થાય છે તે મનુષ્યને જગતનાં સુખ–દુઃખો કશી ઊંડી અસર કરી શકતાં નથી.

શિષ્યઃ—વારૂ, મહાશય, આપ કહો છો તેમજ હોય, એટલે કે અમે સર્વ વસ્તુતઃ પૂર્ણ બ્રહ્મસ્વરૂપ હોઇએ, તોપછી સમાધિદ્વારા સુખ પ્રાપ્ત કરવાનો પ્રયત્ન અમારામાંથી કેમ કોઇ કરતું નથી ? તુચ્છ કામ–કાંચનના પ્રલોભનોમાં પડી હાથે કરીને શા માટે મરણ માગી લેતા હઇશું ?

સ્વામીજીઃ—શાંતિ પ્રાપ્ત કરવા માટે કોઇનો પ્રયત્ન નથી, એમ

તું શા આધારે કહી શકે છે? બરાબર વિચાર કરવાથી તું જોઇ શકીશ કે જગતમાં પ્રત્યેક પ્રાણી અનંતસુખ પ્રાપ્ત કરવાની ખાતરજ રાત્રિ—દિવસ પ્રયત્ન કરી રહ્યા છે. ઘણાખરા લોકોને સુખની ખરી દિશાનું બરાબર જ્ઞાન ન હોવાથી તેમના પ્રયત્નો નિષ્ફળ જાય એ વાત જૂદી છે, પણ પુનઃ નાશ પામે નહીં એવું (સત્ય) ખરૂં સુખ મેળવવાને માટેજ દરેક મનુષ્ય, દરેક પ્રાણી, જાણતાં કે અજાણતાં પ્રયત્ન કરતો હોય છે. પરમાનંદ પ્રાપ્તિની ઇચ્છા સર્વને હોય છેજ, કારણ કે સર્વત્ર બ્રહ્મતત્ત્વજ ભર્યું છે—તું પોતેજ બ્રહ્મસ્વરૂપ છે. જો કે આ વાત તારાથી એકાએક માની શકાય તેવી નથી, પરંતુ જ્યારે આત્માનુભવ થશે ત્યારે તને તે સંબંધે લેશ પણ સંશય જેવું રહેશે નહીં. ભલા, તું જે નોકરી—ચાકરી કરે છે અને સ્ત્રી—પુત્રોની ખાતર રાત્રિ—દિવસ પૈસો એકઠો કરે છે તે સચ્ચિદાનંદ પ્રાપ્ત કરવા અર્થે નહીં તો બીજા કયા ઉદ્દેશ માટે? મોહ—માયાના ઉપરા ઉપરી એક બે ઘા લાગશે એટલે તારી દ્રષ્ટિ સ્વસ્વરૂપ ભણી વળ્યા વિના રહેશેજ નહીં. વ્હેલીમોડી સર્વની દ્રષ્ટિ એક વખત બ્રહ્મ તરફ વળવાનીજ. કોઇની આ જન્મમાં, તો કોઇની એક લાખ જન્મ પછી. બ્રહ્મજ્ઞાન વિના યથાર્થ શાંતિ કે સુખ ક્યાંઇ છેજ નહીં.

શિષ્યઃ—આપના આશીર્વાદવિના અને ગુરૂદેવની કૃપાવિના એવું ચૈતન્ય આવવું મારા જેવાને માટે તો બહુ અસંભવિત છે.

સ્વામીજીઃ—ગુરૂદેવનો કૃપારૂપી વાયુ તો વહી રહ્યા છે—તું તારા શઢ ચડાવી દે ને! જ્યારે જ્યારે કાંઇ પણ કામ કરવું ત્યારે ખૂબ એકાગ્ર મનથી કરવું. “હું સચ્ચિદાનંદ સ્વરૂપ છું, મને વળી કોઇ જાતનો ભય કે ચિંતા કેવી?” એવી ભાવના નિરંતર દ્રઢ કર્યા કરવી. દેહ, મન, બુદ્ધિ એ સર્વ ક્ષણિક છે—તે સર્વની પેલી પાર જે કાંઇ છે તેજ યથાર્થ ‘હું’પણું છે.

તીવ્ર વ્યાકુળતા પ્રકટશે એટલે સાંસારિક ઉપાધિઓ ટળી જ

શિષ્યઃ—એવી ભાવના કોઇ કોઇવાર આવે છે, પણ એક પછી ક્યાંની ક્યાંય ચાલી જાય છે! પુનઃ જોઉં છું તો સાંસારિક વિષયોની પાછળજ મન લાગ્યું હોય છે!

સ્વામીજીઃ—શરૂઆતમાં એમ થાય, પણ ધીમે ધીમે એ સર્વ દૂર થઈ જશે. મનમાં ખૂબ તીવ્ર વ્યાકુળતા અને ઉત્કટ જીજ્ઞાસા હોય તોપછી સાંસારિક વિષયો બહુ હેરાન કરી શકતા નથી. “મારા જેવો નિત્ય–શુદ્ધ–બુદ્ધ અને મુક્ત સ્વભાવી શું કોઈ દિવસ અન્યાય કાર્ય પોતાના હાથથી કરે? અન્ય સાધારણ જીવોની પેઠે હું પણ કંચન અને કામિનીમાં મુઝાઇ રહું તો તેમાં મારૂં વીરત્વ શું?” આવી આવી ભાવનાઓથી મનને પુનઃ બળવાન કરવું. એમ કરતાં કરતાં કલ્યાણના માર્ગે ગાત થશે.

શિષ્યઃ—મહાશય, કોઇ કોઈ વખત તો મન બહુ બળવાન બની જાય છે, પણ થોડીજ વાર પછી પુનઃ વિચાર થાય છે કેઃ– “ડેપ્યુટીગીરી માટેની પરીક્ષા પાસ કરી ધન–માન પુષ્કળ કમાઇશું અને ખૂબ આનંદ કરીશુ!”

સ્વામીજીઃ—મનમાં એવા વિચારો આવે કે તુરત સાવચેત થઈ જવું. વેદાન્ત તો તું ભણ્યો છે, સૂતી વખતે પણ વિચારરૂપી તલવાર માથા નીચે મૂકીને સૂઇ જવું, કે જેથી સ્વપ્નમાં પણ મોહ–લોભ વગેરે તારી પાસે ફરકી શકે નહીં. આ પ્રમાણે જ્યારે બળાત્કારપૂર્વક વાસનાઓનો ત્યાગ કરીશ ત્યારેજ ધીમે ધીમે યથાર્થ વૈરાગ્ય તારામાં આવવા પામશે; સ્વર્ગનાં દ્વાર પણ તેજ વખતે તારે માટે ખુલ્લી જશે.

વૈરાગ્યરહિત શાસ્ત્રોને એક બાજુએ રહેવા દે

શિષ્યઃ—ભક્તિશાસ્ત્રમાં વધારે પડતા વૈરાગ્યનો નિષેધ કર્યો છે તેનું શું કારણ હશે?

સ્વામીજી:—જેમાં વૈરાગ્ય વિરૂદ્ધ વાત હોય તેવા તારાં ભક્તિ-શાસ્ત્રને એક ખૂણામાં પડયું રહેવા દે. વૈરાગ્ય અથવા વિષયો પ્રત્યે ઉદાસીનતા આવે નહીં, કાકવિષ્ટા જેવાં કામિની અને કાંચનનો ત્યાગ થાય નહીં, ત્યાંસુધી **न सिध्यति ब्रह्मशतान्तरेऽपि।** બ્રહ્માના કોટિ કલ્પો વીતવા છતાં પણ કોઇ જીવની મુક્તિ થાય નહીં. જપ, ધ્યાન, પૂજા હોમ અને તપસ્યા વગેરે જેટલાં જેટલાં સાધનો છે તે સર્વ માત્ર તીવ્ર વૈરાગ્ય આણવાને માટેજ છે. જેઓમાં ત્યાગ–વૈરાગ્ય નથી તેમની નૌકા સમુદ્રમાં સહિસલામત રહી શકતી નથી. **न धनेन न चेज्यया त्यागेनैकेन अमृतत्व मानशुः ॥**

લોકખ્યાતિથી ડરતા રહેવું

શિષ્ય:—કામ–કાંચનનો ત્યાગ થયો એટલે શું બધું થઇ ગયું ગણાય ?

સ્વામીજી:—એ બે વસ્તુઓનો ત્યાગ કર્યા પછી પણ અનેક વિઘ્નો ઓળંગવાં પડે છે. કામ–કાંચનનો ત્યાગ થયો એટલે લોક-ખ્યાતિ આવીને ઉભી રહે છે. સામાન્ય જીવો આ લોકખ્યાતિને મુગે મ્હોડે સહન કરવા જેટલું બળ ધરાવતા નથી. લોકો જેમ જેમ માન આપવા લાગે તેમ તેમ વિવિધ ભોગોપભોગો પણ પ્રાપ્ત થતા જાય છે. આ રીતે ત્યાગી થવા છતાં ત્યાગીઓનો બારઆના જેટલો મ્હોટો ભાગ આવી લોકખ્યાતિમાંજ અટકી પડે છે, અને આગળ વધી શકતા નથી. મેં પોતે મઠ–ફંડની સ્થાપના કરી છે અને પરહિ-તનાં કેટલાંએક કામો કર્યાં છે, તેથી મને પણ સદા એવો ભય રહ્યા કરે છે કે લોકખ્યાતિમાંજ ક્યાંઇક અટકી પડીશ તો ?

શિષ્ય:—આપના જેવા મહાપુરૂષો એવો ભય રાખે તો અમારા જેવાનું શું ગજું ?

સ્વામીજી:—સંસારમાં રહ્યો છે એટલાજ કારણથી કાંઇ ડરી જવાની જરૂર નથી. **अभिरभीरभीः**–ભયનો ત્યાગ કરો. **નાગમહા-**

શયનાં દર્શન કર્યાં છે ને? સંસારમાં રહેવા છતાં એક સંન્યાસીના કરતાં પણ આગળ વધી જાય! આવા પુરૂષો આ કાળે બહુ દુર્લભ છે. ગૃહસ્થ બનવું તો **નાગમહાશયના** જેવાજ બનવું. **નાગમહાશયના** જન્મથી પૂર્વબંગાળમાં અદ્દભુત પ્રકાશ ફેલાયો છે. બની શકે તેટલા લોકોને **નાગમહાશયની** પાસે જવાની ભલામણ કરજે. તેમના દર્શન માત્રથી લોકોનું કલ્યાણ થશે.

શિષ્યઃ—ખરેખર એમજ છે. શ્રીરામકૃષ્ણપરમહંસની જીવન્ત નમ્રતા જાણે **નાગમહાશયમાં** રહી ગઇ હોય તેમ મને તો લાગે છે.

સ્વામીજીઃ—એક વખત તેમનાં દર્શન કરવા જવું છે. ઘણીવાર તેમનાં દર્શન કરવાની એટલી બધી પ્રબળ ઇચ્છા થઇ જાય છે કે કેમે કરતાં ચેન પડતું નથી. હવે તો ગમે તે રીતે તેમનાં દર્શન કરવાંજ, એવો નિર્ણય કર્યો છે. તું તેમને એક પત્ર લખી નાખજે.

શિષ્યઃ—ભલે, હું પત્ર તો લખી નાખીશ, પણ આપ ત્યાં જવાના છો, એમ જાણી તેઓ ગાંડા જેવા બની જશે! ઘણા લાંબા વખત પહેલાં આપ જ્યારે ત્યાં પધારવાના હતા ત્યારે **નાગમહાશયે** કહ્યું હતું કેઃ–" **નરેંદ્રના** ચરણની ધૂળથી આ પૂર્વબંગાળ દેશ તીર્થના રૂપમાં પલટાઇ જશે."

સ્વામીજીઃ—**નાગમહાશયના** સંબંધમાં ગુરૂદેવ કહેતા તે યાદ છે ને? જાણે "સળગતી અગ્નિશિખા!"

શિષ્યઃ—જી હા, એ શબ્દો ઘણીવાર સાંભળ્યા છે.

સ્વામીજીઃ—બહુ મોડું થઈ ગયું; ચાલ, જરા જમી લે.

શિષ્યઃ—જેવી આજ્ઞા.

ત્યાર બાદ ભોજન કરી શિષ્ય કલકત્તા તરફ રવાના થયો. રસ્તામાં તે વિચાર કરવા લાગ્યો કેઃ–" સ્વામીજી કેવા અદ્દભુત પુરૂષ છે? જાણે સાક્ષાત્ જ્ઞાનમૂર્ત્તિ આચાર્ય શંકરજ!"

प्रसंग २५ मो.

સ્થાન—બેલુડ મઠ ઇ. સ. ૧૮૯૯

શુદ્ધજ્ઞાન અને શુદ્ધભક્તિમાં કાંઈજ ભેદ નથી

શિષ્યઃ—સ્વામીજી, જ્ઞાન અને ભક્તિની યથાયોગ્યતા (સામંજસ્ય) કેવીરીતે સ્થાપી શકાય? ભક્તિમાર્ગવાળાઓ શંકરાચાર્યનું નામ માત્ર સાંભળીને કાન આડા હાથ દે છે, અને જ્ઞાનમાર્ગવાળાઓ ભક્તોના આકુળ આક્રંદ, ઉલ્લાસ તથા નૃત્ય-ગીતો વગેરેને ગાંડપણમાં ગણી કાઢે છે!

સ્વામીજીઃ—તને ખબર છે? ગૌણજ્ઞાન અને ગૌણભક્તિ હોય ત્યાંજ આવા વિવાદો જન્મે છે. ગુરૂદેવ ભૂત-વાંદરાની વાર્તા કહેતા તે યાદ છે? *

શિષ્યઃ—જી, હા.

સ્વામીજીઃ—ખરીરીતે જોતાં મુખ્યભક્તિ અને મુખ્યજ્ઞાનમાં કોઇ જાતનો પ્રભેદ નથી. મુખ્યભક્તિનો અર્થ માત્ર એટલોજ છે કે

---

* વાર્તાનો સારાંશઃ—એક વખત શિવ અને રામ વચ્ચે મહાન યુદ્ધ થયું હતું. પાછળથી જો કે બન્ને વચ્ચે સમાધાન થઇ ગયું; પણ શિવના શિષ્યો ભૂત-પ્રેત વગેરે અને રામના સહાયકો વાંદરાઓ વગેરે વચ્ચે એવો કલહ થયો કે તે કોઈરીતે શાંત થયો નહીં. એ કલહ હજી સુધી ચાલ્યા કરે છે. મતલબ કે ગુરૂઓ ગુરૂઓ વચ્ચેનો કલહ તો શાંત કરી શકાય, પણ તેમના અજ્ઞાન અનુયાયીઓને સમજાવી શાંત કરવા, એ બહુ મુશ્કેલ છે.

ભગવાનને પ્રેમસ્વરૂપે જોવા અને મેળવવા. તું જો સર્વત્ર સર્વમાં ભગવાનની પ્રેમમૂર્તિનાં દર્શન કરી શકે તો તને કોઈના ઉપર દ્વેષ કે ક્રોધ કરવાનું કારણ રહે નહીં. એવી પ્રેમાનુભૂતિ જો સહેજ પણ વાસના રહી ગઈ હોય, અથવા ગુરૂદેવના શબ્દોમાં કહું તો કામ-કાંચનાસક્તિ રહી ગઇ હોય તો કોઇ કાળે પણ થાય નહીં. સંપૂર્ણ પ્રેમાનુભૂતિ પ્રકટે છે ત્યારે દેહબુદ્ધિ પણ રહી શકતી નથી. મુખ્યજ્ઞાનનો અર્થ માત્ર એટલોજ છે કે સર્વત્ર એકત્વની–બ્રહ્મત્વની અનુભૂતિ કરવી, આત્મસ્વરૂપનું દર્શન કરવું. એવી એકત્વાનુભૂતિ પણ અહંબુદ્ધિનો નાશ કર્યા વિના પ્રાપ્ત થઇ શકતી નથી.

પ્રેમ અને પરમજ્ઞાન એકજ છે

શિષ્યઃ—તો આપ જેને પ્રેમ કહો છો તેને પરમજ્ઞાન કહી શકાય ખરૂં ?

સ્વામીજીઃ—કેમ ન કહેવાય ? જ્યાંસુધી કોઇ પૂર્ણપ્રજ્ઞ ન થાય ત્યાંસુધી તેને પૂર્ણપ્રેમની અનુભૂતિ પણ થઈ શકતી નથી. બ્રહ્મને વેદાન્તશાસ્ત્રમાં સચ્ચિદાનંદની સંજ્ઞા આપવામાં આવી છે તે જાણે છે ? સચ્ચિદાનંદ શબ્દનો અર્થ આ પ્રમાણે છેઃ–સત્ અર્થાત્ અસ્તિત્વ, ચિત્ અર્થાત્ ચૈતન્ય અથવા જ્ઞાન, અને આનંદ એટલે પ્રેમ. ભગવાનના સત્ભાવને માટે ભક્તો અને જ્ઞાનીઓમાં કોઇ જાતનો મતભેદ નથી. કલહ માત્ર ચિત્ અને આનંદમાં છે. જ્ઞાનમાર્ગવાળાઓ બ્રહ્મની ચિત્ અથવા ચૈતન્યસત્તા ઉપર ખૂબ ભાર મૂકે છે, અને ભક્તિમાર્ગાવલંબી ભક્તો આનંદસત્તા સિવાય બીજું કાંઇ જોઈજ શકતા નથી; પરંતુ આટલી વાત તો ચોક્કસ છે કે ચિત્ સ્વરૂપનો જેવો અનુભવ થયો કે તુરતજ આનંદસ્વરૂપ પણ પ્રાપ્ત થઈ જાય છે, કારણ કે જે ચિત્ છે તેજ આનંદ છે.

શિષ્યઃ—તોપછી ભારતવર્ષમાં આટલા બધા સંપ્રદાયો કેમ

ઉદ્‌ભવ્યા ? ભક્તિ અને જ્ઞાનમાં એટલો બધો વિરોધ કેમ થયો ?

અજ્ઞાનીઓજ કલેશ–કંકાસ કરે છે

સ્વામીજીઃ—હજી પણ એ સમજાવવાની જરૂર છે? હંમેશા ઓછાભાવમાંથીજ વિવાદ કે કલહનો જન્મ થાય છે; એ વાત ખાત્રીથી માનજે. જેઓ જ્ઞાન કે ભક્તિનું સ્વરૂપ સંપૂર્ણરીતે સમજી શકતા નથી તેઓજ આવા કલેશો કરી સાધ્ય વસ્તુ ભૂલી જાય છે. તને કેમ લાગે છે ? ઉદ્દેશ (End) મ્હોટો કે (means) ઉપાયો મ્હોટા? ઉદ્દેશ કરતાં ઉપાયો મ્હોટા, એમ કહેવાનું સાહસ કોઇ કરી શકે નહીં. કારણ સ્પષ્ટ છે–એકજ ઉદ્દેશને પ્રાપ્ત કરવા માટે અધિકારીભેદે અનેક ઉપાયો હોઇ શકે છે. જપ, ધ્યાન, પૂજા, હોમ વગેરે ધર્મનાં જેટલાં અંગો મનાય છે તે સર્વ ઉપાયોમાત્રજ છે. પરાભક્તિ અથવા પરમબ્રહ્મસ્વરૂપનાં દર્શન એજ તેનો મુખ્ય ઉદ્દેશ છે. હવે વિવાદો ઉદ્‌ભવવાનું શું કારણ છે તે તરફ દ્રષ્ટિ કર. એક જણ કહે છે કે પૂર્વ તરફ મુખ રાખી પ્રભુનું આહ્‌વાન કરીએ તોજ પ્રભુનાં દર્શન થાય. બીજો કહે છે કે નહીં, પશ્ચિમ તરફ મુખ રાખીને બેસીએ તોજ પ્રભુ આપણી પ્રાર્થના સાંભળે. બનવા જોગ છે કે ઘણા લાંબા કાળ પહેલાં કોઇએ પૂર્વ તરફ મુખ રાખી ધ્યાન–ભજન વગેરે કરી ઇશ્વરનાં દર્શન કર્યાં હોય. તે ઉપરથી તેના શિષ્યો પાછળથી એવોજ સિદ્ધાંત કરી બેસે છે કે પૂર્વ તરફ મુખ રાખ્યા સિવાય ભજન–સાધન કરીએ તો કોઇ કાળે તે સફળ થાયજ નહીં. આ એકદેશીય સિદ્ધાંતનો પ્રચાર કરવા માટે તેઓ પોતાથી બનતું કરે તે પણ સ્વાભાવિકજ છે; પરંતુ એજ વખતે બીજો એક આવીને કહેશે કેઃ—અરે, એમ તે કાંઇ બને ? મેં મારી નજરે જોયું છે કે અમુક પુરૂષ પશ્ચિમ તરફ મુખ રાખી પ્રભુનું ધ્યાન કરતો હતો અને તેને પ્રભુએ દર્શન પણ આપ્યાં હતાં. અમે નજરે જોયેલી અથવા કાને સાંભળેલી વાત ખોટી કેમ માનીએ ? આ પ્રમાણે ધીમે ધીમે સંપ્ર-

દાયોની રચના થવા લાગે. ધારો કે એક જણે હરિનામનો જપ કરતાં કરતાં પરાભક્તિ પ્રાપ્ત કરી, તો તેજ વખતે એક મત પ્રબળ થાય કે—**नास्त्येव गतिरन्यथा**—એ સિવાય બીજો કોઇ માર્ગજ નથી. વળી બીજો કોઇ "અલ્લાહ, અલ્લાહ" જપતો સિદ્ધ થયો, તો તેના ચેલાઓ એવોજ એક સિદ્ધાંત દ્રઢ કરે. આપણે આ સર્વમાં જે કાંઇ જોવાનું છે તે માત્ર એટલુંજ છે કે આ સર્વ જપ-તપ-પૂજા-અર્ચના વગેરેનો આરંભ ક્યાંથી થયો? નિર્મળ અને નિષ્પક્ષપાત બુદ્ધિથી વિચાર કરશો તો જણાશે કે "**શ્રદ્ધા**" એજ સર્વ ઉપાયોનું જન્મસ્થાન છે. **શ્રદ્ધા**ને સમજાવવા માટે આપણી ભાષામાં બીજો કોઈ શબ્દ નથી. ઉપનિષદ્‌માં કહ્યું છે કે એવી **શ્રદ્ધા**એજ એક વખત નચિકેતાનાં હૃદયમાં પ્રવેશ કર્યો હતો. "એકાગ્રતા" શબ્દદ્વારા શ્રદ્ધા શબ્દમાં રહેલો ભાવ સંપૂર્ણરૂપે સ્પષ્ટ થતો નથી. "એકાગ્ર-નિષ્ઠા" એ શબ્દથી શ્રદ્ધાનો કાંઇક ભાવ પ્રકટ થાય છે. એકાગ્ર મનમાં નિષ્ઠાનો યોગ થવાથી એક એવું તત્ત્વ ઉદ્‌ભવે છે કે ધીમે ધીમે "અદ્વૈત" અથવા "સચ્ચિદાનંદ" સ્વરૂપની અનુભૂતિ તરફ મનની ગતિ થયા વિના રહેતી નથી. ભક્તિમાર્ગ અને જ્ઞાનમાર્ગ એ બન્ને માર્ગો, જીવનમાં એક પ્રકારની ખાસ નિષ્ઠા સ્થાપવાનો ઉપદેશ કરે છે. એ ઉપદેશો યુગપરંપરાથી યા કાળબળથી વિકૃત થવા લાગે છે, અને એક વખતનાં મહાન સત્યો સમય જતાં દેશાચાર કે કુળાચારના રૂપમાં પલટાઇ જાય છે. કેવળ ભારતવર્ષમાંજ એમ થયું છે અને થાય છે એમ નથી, પણ દુનિયાની સઘળી જાતિઓમાં અને સઘળા સમાજોમાં લગભગ તેમજ બને છે. વિચારહીન સાધારણ જીવો એવી વિકૃત ભાવનાઓને વળગી રહીને વિવાદો અને કલહોના રણસ્થંભો રોપી, મૂળ ઉદ્દેશને ભૂલી જઇ, મારામારી કરવામાં વખત ગુમાવે છે.

શિષ્ય:—તો હવે એનો કાંઈ ઉપાય?

સત્યોનો પુનરૂદ્ધાર કરો

સ્વામીજી:—મેં કહ્યું તેમ પૂર્વના જેવી બરાબર શ્રદ્ધા પ્રકટાવવાના પ્રયત્નો કરો. દરેક મતમાં અને દરેક સંપ્રદાયમાં દેશકાળાતીત સત્યો રહેલાં છે, પણ તેના ઉપર યુગોના યુગો થયાં જે જાળાં–ઝાંખરાં બાઝી ગયાં છે તે ખંખેરી નાખીએ તોજ તેના યથાર્થ સ્વરૂપનું દર્શન થઇ શકે. જે સત્યો અજ્ઞાનતા અને મતાંધતાના આવરણો નીચે દબાઈ ગયાં છે તેજ સત્યોનો ઉદ્ધાર કરી લોકોની આગળ ધરો. એટલે તમારા ધર્મનું અને દેશનું પણ કલ્યાણ થશે.

શ્રીકૃષ્ણ અને શ્રીરામચંદ્ર વગેરે મહાવીરોની પૂજાનો પ્રચાર કરો

શિષ્ય:—સત્યોને મૂળસ્વરૂપમાં રજુ કરવાનો કાંઇ માર્ગ દર્શાવશો?

સ્વામીજી:—સર્વ પહેલાં મહાપુરૂષોની પૂજાનો પ્રારંભ કરો. જે પવિત્ર પુરૂષો સનાતન તત્ત્વોને પ્રત્યક્ષ કરી ગયા છે તેમને જનસમાજ પાસે ideal આદર્શ રૂપે રજુ કરો. દાખલા તરીકે ભારતવર્ષમ શ્રીરામચન્દ્ર, શ્રીકૃષ્ણ, મહાવીર અને શ્રીરામકૃષ્ણપરમહંસ. બની શકે એટલા જુસ્સાથી શ્રીરામચંદ્ર અને મહાવીર (હનુમાન)ની પૂજાનો પ્રચાર થવો જોઇએ. વૃન્દાવનલીલાને હમણાં એક ખૂણામાં મૂકી છાંડ. ગીતારૂપી સિંહનાદ કરનાર શ્રીકૃષ્ણની પૂજા પ્રવર્તાવ? શક્તિ (બળ)ની પૂજાનાં બીજ નાખ!

આ કાળે વૃંદાવનલીલાનુ' રહસ્ય ઉપયોગી નથી

શિષ્ય:—કેમ, વૃંદાવનલીલા કાંઇ ખરાબ છે?

સ્વામીજી:—અત્યારે એવી પૂજાથી તારા દેશનું કલ્યાણ થાય એવો સંભવ નથી. તુંજ કહે જોઇએ, વાંસળી વગાડવાથી વર્તમાન સંયોગોમાં દેશનું શું હિત સધાવાનું હતું? અત્યારે તો **મહાત્યાગ, મહાનિષ્ઠા, મહાધૈર્ય** અને **સ્વાર્થની ગંધ વિનાની સેવાબુદ્ધિ** એટલી વસ્તુઓનીજ પૂરેપૂરી જરૂર છે. દેશમાં સર્વત્ર

જાગ્રતિ ફેલાય અને સર્વે કોઇ પોતપોતાના ઉદ્યોગમાં લાગી જાય, એવી પૂજાઓ અને ભાવનાઓનો ફેલાવો કરો. વર્તમાનકાળની જરૂ-રીયાતોમાં એ જરૂરીયાત મુખ્ય છે.

શિષ્યઃ—આપના અભિપ્રાય પ્રમાણે તો વૃંદાવનલીલાને નિરૂ-પયોગીજ માનવી જોઇએ.

સ્વામીજીઃ—એમ કોણ કહે છે? હું એમ કહેવા માંગુ છું કે વૃંદાવનલીલાની યથાયોગ્ય ધારણા જનસમાજને થાય તે માટે બહુ ઉચ્ચસાધનાઓની જરૂર છે. અત્યારે ઘોર કામ–કાંચનાસક્તિવાળા યુગમાં એવી લીલાઓનો ઉચ્ચભાવ ભાગ્યેજ કોઇ સમજી શકશે.

શિષ્યઃ—ત્યારે શું આપ એમ કહેવા માગો છો કે જેઓ સખ્યાદિ મધુરભાવોનું અવલંબન લઇ ઇશ્વિરીસાધના કરે છે, તેઓ ભૂલ ભરેલા માર્ગે જાય છે?

સ્વામીજીઃ—હા, મારો અભિપ્રાય તો એવાજ પ્રકારનો છે. તેમાં પણ ખાસ કરીને જેઓ એવા ભાવના પોતે સાધક હોવાનું જણાવે છે તેઓને માટે તો હું બહુજ ખરાબ અભિપ્રાય ધરાવું છું. અલબત્ત, એવા સાધકોમાં એકાદ બે સાચા સાધકો પણ મળી જાય, બાકી મ્હોટો ભાગ તો ઘોર તમોગુણમાં ગળા સુધી ડૂબી ગયો છે— full of morbidity (અસ્વાભાવિક માનસિક દુર્બળતા પૂર્ણ.) એટ-લાજ માટે તમને પુનઃ પુનઃ કહ્યા કરૂં છું કે બની શકે તેટલા સામર્થ્યથી મહાવીરની પૂજા કરાવવાનો પ્રયત્ન કરો, શક્તિની પૂજા પ્રચલિત થાય તેવો ઉપદેશ કરો, શ્રી રામચંદ્ર જેવા મહાપુરૂષોની ઉપાસના થાય તેવી વ્યવસ્થાઓ કરો. એમ થશે તોજ તમારા દેશનું કલ્યાણ થશે. તે સિવાય અત્યારે બીજો એકે ઉપાય નથી.

શિષ્યઃ—પરન્તુ મેં એમ સાંભળ્યું છે કે ગુરૂદેવ શ્રીરામકૃષ્ણ પરમહંસ તો સર્વની સાથે સંકીર્ત્તન કરવામાંજ ખાસ કરીને આનંદ પામતા.

સ્વામીજી:—એમની વાત જૂદી છે. એમની સાથે સામાન્ય જીવોની તુલના થઇ શકે ? તેમણે સર્વ માર્ગો અજમાવી જોયા હતા, અને છેવટે સર્વેનો "એકત્વ"માં સમાવેશ પણ કરી દીધો હતો. તારાથી કે મારાથી શું એમ બની શકે તેમ છે ? તેઓ કેવા અને કેટલા મહાન પુરૂષ હતા તે હજુ સુધી આપણે બરાબર રીતે સમજી શક્યા નથી. એજ કારણસર હું જ્યાં ત્યાં તેમનો ઉલ્લેખ કરતો નથી. પોતે કેવા હતા તે તેઓ પોતે એકલાજ સમજતા હતા. તેમનો દેહજ માત્ર મનુષ્યો જેવો હતો, બાકી તેમની ચાલ—ચલગત—વર્ત્તન એ સર્વ કોઈ જૂદીજ ભાતનું—અમાનુષી હતું.

શિષ્ય:—વારૂ, આપ એમને એક અવતારી પુરૂષ તરીકે માનો છો કે નહીં ?

સ્વામીજી:—અવતારી પુરૂષોનો અર્થ તું શું કરે છે તે એકવાર મને સમજાવ.

શિષ્ય:—કેમ, જેવીરીતે શ્રીરામ, શ્રીકૃષ્ણ, શ્રીગૌરાંગ, શ્રીબુદ્ધ તથા શ્રીક્રાઇસ્ટ વગેરે ઇશ્વિરી અવતાર ગણાય છે તેમના જેવા તેમને માની શકાય કે નહીં ?

અવતારી પુરૂષોનો પ્રવાહ સતત્ વહ્યાજ કરે છે

સ્વામીજી:—માનવાની વાત તો દૂર રહી; તેં જે નામો લીધાં તેના કરતાં પણ શ્રીરામકૃષ્ણ—ગુરૂદેવને હું વધારે મહાન પુરૂષ તરીકે જાણું છું—સમજું છું. પણ એ વાત જવા દે, અત્યારે તો માત્ર એટલુંજ યાદ રાખી લે કે સમય અથવા સમાજના સંયોગોને અનુસરીને ધર્મનો ઉદ્ધાર કરવા જેઓ અવતરે છે તેમને મહાપુરૂષો કહો અથવા અવતારી પુરૂષો કહો, ગમે તે કહો, તેનાથી કાંઈ લાભ કે હાનિ નથી. તેઓ સંસારમાં આવી, જીવોએ પોતાનું જીવન કેવું બનાવવું, તેનો માર્ગ સૂચવતા જાય છે, એટલુંજ નહીં પણ પોતાનું Ideal

આદર્શ દ્રષ્ટાંત આપી જીવોને ઉત્તેજિત કરી જાય છે. કાળક્રમે એવા આદર્શને અનુસરનારાઓ એક સંપ્રદાય બાંધી દઇ, ધર્મને સંકુચિત સીમામાં પૂરી રાખે છે. એ સંપ્રદાય જેવો વિકૃત થયો કે તુરતજ એક બીજો સુધારક પુરૂષ અવતાર લે છે. આ પ્રમાણે સતત એક પ્રવાહ વહ્યાજ કરે છે.

શિષ્યઃ—ત્યારે આપે ગુરૂદેવને એક અવતારી પુરૂષ તરીકે જગતમાં કેમ જાહેર ન કર્યા? આપનામાં વક્તૃત્વશક્તિ તો પૂરતા પ્રમાણમાં હતી!

સ્વામીજીઃ—તેનું કારણ માત્ર એટલુંજ કે હું તેમને બહુ ઓછા પ્રમાણમાં સમજી શક્યો છું. તેઓ મને એટલા બધા મહાન લાગ્યા છે કે તેમના સંબંધમાં કાંઈ પણ બોલવા જતાં, કદાચ અસત્ય તો નથી બોલી જવાયું ને! એવો ભય રહ્યા કરેછે. કદાચ મારી પોતાની અલ્પ શક્તિને લીધે તેમની છબી બગડી જાય તો શું કરવું? એટલાજ માટે તેમના સંબંધે મૌન રહેવું વધારે યોગ્ય માનું છું.

શિષ્યઃ—પરન્તુ આજકાલ અનેક મનુષ્યો તેમને અવતારી પુરૂષ તરીકે લેખી તેમની ભાવનાઓનો પ્રચાર કરે છે.

સ્વામીજીઃ—તે ભલે કરે. જે જેટલું સમજ્યો હોય તે તેટલું ભલે કરે. તારો એવો વિશ્વાસ બંધાયો હોય તો તું પણ કર.

શિષ્યઃ—હું તો આપને પોતાનેજ બરાબર સમજી શકતો નથી તોપછી ગુરૂદેવની તો વાતજ ક્યાં કરવી? મને તો એમ લાગે છે કે આપની સહેજસાજ કૃપા મારા ઉપર રહ્યા કરે તો પણ મારૂં જીવન સફળ છે.

વાતચીત પૂરી થઇ, એટલે સ્વામીજીની ચરણરજ માથે ચડાવી શિષ્ય પોતાને ઘેર પાછો ફર્યો.

પ્રસંગ ૨૬ મો.

સ્થાન–બેલુડમઠ ચણાવા સમયે. ઈ. સ. ૧૮૯૯.

કામ–કાંચનાસક્ત ગૃહસ્થોનો ધર્મ

શિષ્યઃ—સ્વામીજી! ગુરૂદેવ કહેતા કે જ્યાંસુધી કાંચન અને કામિનીનો ત્યાગ ન થાય ત્યાં સુધી કોઇ મનુષ્ય ધર્મના માર્ગમાં આગળ વધી શકે નહીં. તો પછી જેઓ રાત્રિ–દિવસ સાંસારિક વિષયોમાં રચ્યા–પચ્યા રહે છે તેઓને માટે અર્થાત્ ગૃહસ્થોને માટે કાંઈ ઉપાય નહીં હોય શું?

સ્વામીજીઃ—ગૃહસ્થ હોય યા સંન્યાસી હોય, ગમે તે હોય, પણ જો તેનામાં કામ–કાંચનની આસક્તિ રહી ગઇ હોય તો ઇશ્વર તરફ તેના મનની ગતિ થાય નહીં, એ વાત નિઃસંદેહ છે. એ બે વસ્તુઓમાં જ્યાંસુધી મન રમ્યા કરે છે ત્યાં સુધી યથાર્થ અનુરાગ, યથાર્થ નિષ્ઠા, કે યથાર્થ શ્રદ્ધા કોઇ કાળે ઉદ્ભવતી નથી.

શિષ્યઃ—ત્યારે ગૃહસ્થોને માટે કાંઇ ઉપાય?

સ્વામીજીઃ—ઉપાય અવશ્ય છે. ગૃહસ્થોએ નાની નાની વાસનાઓ પૂર્ણ કરતા જવું અને મોટી મોટી વાસનાઓનો વિચારપૂર્વક ત્યાગ કરતા જવું. ત્યાગ સિવાય ઇશ્વર–પ્રાપ્તિનો બીજો કોઈ રાજમાર્ગ નથી. **यदि ब्रह्मा स्वयं वदेत्**–વેદકર્ત્તા સ્વયં બ્રહ્મા આવીને કહે તો પણ તે ત્યાગ સિવાય બીજો કોઈ માર્ગ દર્શાવી શકે નહીં.

સંન્યાસી અને ગૃહસ્થ વચ્ચે ભેદ

શિષ્યઃ—સંન્યાસ ગ્રહણ કરવાથીજ વિષયનો ત્યાગ થઈ જતો હશે?

સ્વામીજીઃ—એમ કોણ કહે છે? અલબત્ત સંન્યાસીઓ કામ-કાંચનનો સંપૂર્ણ ત્યાગ કરવા માટે તૈયાર રહે છે અને તેને માટે પ્રયત્નો કરે છે, જ્યારે ગૃહસ્થોની નૌકા તો સ્વચ્છંદતાથી મરજીમાં આવે તેમ ભટક્યા કરે છે. ગૃહસ્થો અને સંન્યાસીઓ વચ્ચે એજ એક મોટો તફાવત છે. ભોગની વાસના કોઇ દિવસ શાંત થઇ હોય એમ સાંભળ્યું છે? **भूय एवाभिवर्धते**—એ તો જેમ જેમ ભોગવો તેમ તેમ વધતીજ જવાની!

શિષ્યઃ—ભોગ ભોગવતાં માણસ કંટાળી જાય ત્યારે તો વિતૃષ્ણા—ઉદાસીનતા જન્મે કે નહીં?

ભોગોપભોગોથી મનની મલિનતામાં વૃદ્ધિ થાય છે

સ્વામીજીઃ—ભોગોપભોગોથી કંટાળીને કેટલા મનુષ્યોએ વૈરાગ્ય લીધો, તે તું મને કહે. વિષયોના ભોગોથી મન ઉપર એક એવી છાપ પડી જાય છે, મન એવું કલુષિત થઇ જાય છે, અને તે એવા વિચિત્ર રંગથી રંગાઇ જાય છે કે પછી તેમાં બીજું પ્રતિબિંબજ પડી શકતું નથી. એટલા માટે ત્યાગ—ત્યાગ એજ એક સર્વનો મૂળમંત્ર છે, એ વાત નિર્વિવાદ છે.

શિષ્યઃ—ઋષિ—વાક્ય તો આ પ્રમાણે છે કે **गृहेषु पंचेन्द्रिय-निग्रहस्तपः निवृत्तरागस्य गृहं तपोवनम्**—ગૃહસ્થાશ્રમમાં રહેવા છતાં ઇન્દ્રિયના વિષયોથી અર્થાત્ રૂપ—રસ—ગંધાદિના ભોગોપભોગોથી દૂર રહેવું તે પણ તપસ્યા છે, કારણ કે વિષયો પ્રત્યેનો અનુરાગ દૂર થયો એટલે ગૃહ પણ તપોવનજ બની રહે છે.

સ્વામીજીઃ—એવી રીતે **ગૃહસ્થાશ્રમમાં રહેવા છતાં, જેઓ કામ—કાંચનાદિ આસક્તિઓનો ત્યાગ કરી શકે તેઓ ખરેખર ધન્ય છે.** પરંતુ એવા વીર પુરૂષોની સંખ્યા કેટલી બધી ઓછી હોય છે?

શિથિલાચારી સંન્યાસી પણ ત્યાગમાર્ગ ઉપર છેજ

શિષ્યઃ—પરંતુ આપજ આગળ કહી ગયા છો કે સંન્યાસીઓનો મ્હોટો ભાગ પણ સંપૂર્ણ પ્રકારે કામ–કાંચનાસક્તિનો ત્યાગ કરી શક્યો નથી.

સ્વામીજીઃ—બેશક, મેં તેમ કહ્યું છે. પણ તેની સાથે એમ પણ કહ્યું છે કે તેઓ ત્યાગના માર્ગ ઉપર તો હોય છેજ, કામ–કાંચનાસક્તિની વિરૂદ્ધમાં યુદ્ધ કરવાને તેઓ બહાર તો પડી ચૂક્યા હોય છેજ. બીજી તરફ જોઇએ તો ગૃહસ્થો, કામ–કાંચનાદિને વિઘ્ન રૂપેજ હજી સમજતા થયા હોતા નથી, તો પછી આત્મોન્નતિને માટે પ્રયત્ન તો ક્યાંથીજ કરી શકે? બાહ્ય આસક્તિઓની સામે આપણે યુદ્ધ કરવાનું છે, એ ભાવનાજ કોઇ વિરલ ગૃહસ્થમાં હોય છે.

શિષ્યઃ—એમ કેવી રીતે આપણાથી કહી શકાય? અનેક ગૃહસ્થો આસક્તિઓને ટાળવાના પ્રયત્નો કરે છે.

સ્વામીજીઃ—જેઓ એવા પ્રયત્નો કરે છે તેઓ એકવાર અવશ્ય ત્યાગી બની શકશે, અને સર્વ આસક્તિઓને દૂર કરી શકશે. પરંતુ જેઓ એમજ માની બેઠા છે કે “થવાનું હતું તે થયું, અને થવાનું હશે તે થશે” તેઓને માટે તો આત્મદર્શન બહુ દૂર છે. “અત્યારેજ પ્રભુનાં દર્શન કરીશ, આ જન્મમાંજ પ્રભુની પાસે જઇશ.” એવી ભાવના તો વીર પુરૂષોનેજ હોય છે. આવાં વીરરત્નો ગમે તે ક્ષણે સર્વસ્વનો ત્યાગ કરી દેવાને તત્પર હોય છે. શાસ્ત્રમાં તેઓને ઉદ્દેશીનેજ કહ્યું છે કે “**यदहरेव विरजेत् तदहरेव प्रव्रजेत्** જે સમયે વૈરાગ્ય ઉદ્‌ભવે, તેજ સમયે સંસાર ત્યજીને ચાલી નીકળે.”

ઈશ્વરના કૃપાપાત્ર કેમ બનાય?

શિષ્યઃ—પણ ગુરૂદેવ કહેતા કે જ્યારે ઇશ્વરની કૃપા થાય, અને તેઓ સાદ કરે, ત્યારે સંસારની સઘળી આસક્તિઓ ઘડીમાં તૂટી જાય છે.

સ્વામીજીઃ—હા, તેમની કૃપા થાય તો એમ બને. પણ તેમની કૃપાના પાત્ર બની શકીએ તેટલા માટે સૌ પહેલાં આપણે શુદ્ધ અને પવિત્ર તો બનવું જોઇએ કે નહીં? મન-વચન-કાયથી પવિત્ર ન બનીએ તો કોણ કોના ઉપર શા માટે કૃપા કરે?

શિષ્યઃ—મન-વચન-કાયનો સંયમ થઇ શકતો હોય તો પછી કૃપાની જરૂરજ શું રહી? મારાથી જો સંયમ બની શકે તો હું પોતેજ મારી પોતાની આત્મોન્નતિ કરી શકું.

સ્વામીજીઃ—તું એક વખત અંતઃકરણપૂર્વક પ્રયત્ન કરી જો અને પછી તેમની (ઇશ્વરની) કૃપા થાય છે કે નહીં, તેનો વિચાર કરી જોજે. struggle પુરૂષાર્થ કર્યા વિના છાનામાના બેસી રહેવાથી કોઈની કૃપા મેળવી શકાતી નથી.

શિષ્યઃ—હું ધારૂં છું કે આત્મોન્નતિની ઇચ્છા દરેકને હોય છેજ. પરંતુ લક્ષમાં ન આવી શકે એવા કોઇ કારણોને લઇને મન સ્થિર રહી શકતું નથી તેનું શું કરવું? હું સત્ થઉં-હું ઇશ્વરનાં દર્શન કરૂં એવી ઇચ્છા કોને ન હોય?

સ્વામીજીઃ—એવી ઇચ્છા જે હૃદયમાં થાય તે હૃદયમાં struggle-પ્રયત્નની શરૂઆત થઈ ચૂકી એમજ ગણાય. કાળક્રમે તેના ઉપર ઇશ્વરની કૃપા થયા વિના રહેજ નહીં.

પૂર્વકાળે મહાપાપીઓ પણ પ્રભુદર્શન પામતા, એ કેમ સંભવે?

શિષ્યઃ—અનેક અવતારોમાં એવી વાતો બનેલી સાંભળવામાં આવે છે કે જેઓ એક વખત મહા ભયાનક પાપી અને વ્યભિચારી હતા, તેઓ પણ કોઇ પ્રકારના સાધન-ભજન વિના માત્ર ઇશ્વરકૃપાથીજ ઇશ્વરનાં દર્શન અનાયાસે કરી શકયા હતા. એ વાતોનો અર્થ શું?

સ્વામીજીઃ—જેઓ બહારથી પાપી-વ્યભિચારી અને દુરાચારી

હોય, છતાં ઇશ્વરનાં દર્શન કરી શક્યા હોય તો તેઓના હૃદયમાં તે પૂર્વે એક વખત તીવ્ર અશાંતિ જન્મેલી હોવી જોઇએ, એ વાત ખાત્રીપૂર્વક માની લેવી. જ્યારે એવી અશાંતિથી તેમનું હૃદય સળગવા લાગે, અને ભોગોપભોગો પ્રત્યે સખ્ત તિરસ્કાર આવે ત્યારે તેમને કશામાં ચેન પડતું નથી. આથી તેઓ ભગવાનની દયા મેળવવા માટે હૃદયના પવિત્ર ભાવથી પ્રાર્થના કરે છે, અને પ્રભુ તે સાંભળે પણ છે. આવા લોકો તમોગુણદ્વારા ધર્મમાર્ગમાં આગળ વધે છે, એમ કહેવું જોઇએ.

શિષ્યઃ—તેને તમોગુણ કહો અથવા તો ગમે તે કહો, પણ એ ગુણથી તેમને ઇશ્વરપ્રાપ્તિ થઈ, એ વાત તો ચોક્કસ ને?

સ્વામીજીઃ—તેની કોણ ના પાડે છે? પણ હું તને પૂછું છું કે પાયખાનામાં થઇને ગૃહમાં દાખલ થવું તેના કરતાં સિંહદ્વારથી સીધું ગૃહમાં જવું શું ખોટું છે? બન્ને માર્ગે મનની અશાંતિ દૂર કરવાની તીવ્ર ભાવના, એકસરખી ઉપયોગી થઇ પડે છે.

શિષ્યઃ—તે ખરૂં. પણ હું એમ ધારૂં છું કે જેઓ ઇન્દ્રિયાદિના દમનપૂર્વક કામ—કાંચનાદિનો ત્યાગ કરી ઇશ્વરપ્રાપ્તિ માટે સર્વદા તત્પર રહેતા હોય તેઓ પુરૂષાર્થવાદી અથવા તો સ્વાવલંબી હોવા જોઇએ, અને જેઓ કેવળ માત્ર (ઇશ્વરના) નામ ઉપરજ વિશ્વાસ રાખી નિર્ભર રહે છે તેઓની કામ—કાંચનાસક્તિ ઇશ્વર પોતેજ દૂર કરે છે, અને છેવટે પરમપદે લઇ જાય છે.

સ્વામીજીઃ—હા. પણ તેં કહ્યું તેવા નિર્ભર ભાવવાળા ભક્તો તો કોઇ વિરલાજ હોય. એવા પુરૂષો સિદ્ધ થાય છે તો તેમને કૃપાસિદ્ધ માનવામાં આવે છે. છતાં જ્ઞાની અને ભક્ત, એ ઉભયને માટે **ત્યાગ એજ એક મૂળમંત્ર હોવા યોગ્ય છે, એ નિઃશંક છે.**

ઇશ્વરકૃપા માટે કોઈ નિયમ હશે કે નહીં?

શિષ્યઃ—શ્રીયુત્ ગિરિશચંદ્ર ઘોષ મહાશયે મને એકવાર કહ્યું હતું કેઃ–"કૃપાને માટે કોઇ નિયમજ નથી. જો નિયમ હોય તો પછી તેને કૃપા એવું નામજ આપી શકાય નહીં. ઇશ્વરને ત્યાંની વ્યવસ્થા જગતના નિયમોથી સ્વતંત્ર હોય છે."

સ્વામીજીઃ—નહીં–નહીં–તેમ ન બને. ઘોષ મહાશય જે સ્થાનની વાત કહે છે તે સ્થાને પણ કોઇ એક પ્રકારનો નિયમ તો હોવોજ જોઇએ. એ નિયમ શું હશે તે આપણે જાણી ન શકીએ તે સ્વાભાવિક છે. પરંતુ નિયમ–વ્યવસ્થાની તો ના કહી શકાય નહીં. અલબત્ત, જે સ્થાન દેશ–કાળથી પણ અતીત છે, ત્યાં કાયદો ન હોય તો તે વાત સહેજે સમજી શકાય તેમ છે. કારણ કે જ્યાં Law of causation (કાર્ય–કારણનો સંબંધ) નથી, ત્યાં કોણ કોના ઉપર કૃપા કરે ? જે સ્થાને સેવ્ય–સેવક, ધ્યાતા–ધ્યેય, અને જ્ઞાતા–જ્ઞેય એક બની જાય છે–સર્વ સમરસ થઇ જાય છે, ત્યાં નિયમ ન હોય તો ચાલે.

શિષ્યઃ—આજે તો હવે રજા લઇશ. આપની સાથે વાતો કરવાથી વેદ–વેદાંતનું ઘણું ખરૂં રહસ્ય સમજવામાં આવી જાય છે. અત્યારસુધી કેવળ વાણીના આડંબરમાંજ સમય વીતાવ્યો, તે માટે હવે પશ્ચાત્તાપ થાય છે.

સ્વામીજીની ચરણરજ માથે ચડાવી શિષ્ય કલકત્તા તરફ રવાના થયો.

પ્રસંગ ૨૭ મો.

સ્થાન–બેલુડમઠ–નિર્માણકાળે. ઇ. સ. ૧૮૯૯.

વર્ત્તમાન દુર્દશા સંબંધી ચર્ચા

શિષ્યઃ—સ્વામીજી! વર્ત્તમાનકાળે આપણા સમાજની અને દેશની આટલી બધી દુર્દશા કેમ થવા પામી હશે?

સ્વામીજીઃ—તમે લોકોજ એને માટે જવાબદાર છો.

શિષ્યઃ—કેમ?

સ્વામીજીઃ—બહુ કાળથી દેશની નીચ જાતિઓનો તમે તિરસ્કાર કરતા આવ્યા છો, તેથી આજે તમે પોતે દુનિયાના તિરસ્કારને પાત્ર બન્યા છો.

શિષ્યઃ—અમે ક્યારે કોનો તિરસ્કાર કર્યો?

સ્વામીજીઃ—કેમ? ભટ્ટાચાર્યના વંશના જે કહેવાય છે તે તમેજને? વેદ–વેદાન્તાદિ તાત્વિક ગ્રન્થો બ્રાહ્મણ સિવાયના મનુષ્યોને વાંચવાની પણ છુટ નહીં, તેમનો તમને કદાચ સ્પર્શ થાય તોપણ સ્નાન કરવું જોઇએ, એમ કહેનારા તમેજ ને? નીચ જાતિઓને કાયમને માટે નીચ બનાવી રાખી, સ્વાર્થાંધતાથી તિરસ્કાર કર્યો, તેનું પરિણામ એજ આવ્યું કે તમે પોતેજ જગતની દ્રષ્ટિમાં તિરસ્કારપાત્ર બન્યા. બ્રાહ્મણોએ ધર્મશાસ્ત્રનો ઇજારો રાખી લીધો, અને વિધિ–નિષેધો પોતાના હાથમાં રાખી, ભારતવર્ષની અન્ય–અન્ય જાતિઓને નીચ ઠરાવી દીધી. આથી વસ્તુતઃ જે જાતિઓને બ્રાહ્મણો જેટલોજ અધિકાર હોવો જોઇએ, તે જાતિઓ પોતેજ પોતાને નીચ માનવા લાગી

ગઇ ! તું એક માણુસને ખાતાં, પીતાં, સૂતાં, બેસતાં, એમ કહ્યા કરે કે "તું નીચ છે," "તું અધમ છે," તો કાળક્રમે તે માણુસ "ખરેખરજ હું નીચ હઇશ" એમ માનવા લાગે, એ તદ્દન સ્વાભાવિક છે. અંગ્રેજીમાં તેને Hypnotise—મંત્રમુગ્ધ કર્યા કહેવાય છે. હવે ધીમે ધીમે બ્રાહ્મણોની પણ આંખો ઉઘડવા લાગી છે, તેઓની શાસ્ત્રો ઉપરની શ્રદ્ધા દિવસે દિવસે શિથિલ થતી જાય છે, અને અંગ્રેજી શિક્ષણના પ્રતાપે અંધશ્રદ્ધાની ટેકરીઓ પણ જમીનદોસ્ત થવા લાગી છે. તુંજ વિચાર કરી જો કે બ્રાહ્મણોમાં હવે કેટલો બધો ફેરફાર થઇ ગયો છે ?

બ્રાહ્મણોના તિરસ્કારનું ફળ

શિષ્યઃ—જી હા, આચાર, વિચાર કાંઇક શિથિલ થતા જાય છે.

સ્વામીજીઃ—થાય નહીં ? બ્રાહ્મણોએ અત્યાર સુધી જે ભયંકર જુલમ અને અનાચાર કર્યો છે, સ્વાર્થાંધતાથી પોતાનું પ્રભુત્વ સાચવી રાખવા માટે જે અનૈતિક, અવૈદિક તથા અયૌક્તિક (નીતિવિરૂદ્ધ, વેદની આજ્ઞાવિરૂદ્ધ, અને યુક્તિવગરના) મતો ચલાવ્યા છે, તેનું ફળ પણ તેમને હવે રોકડુંજ મળવા લાગ્યું છે.

શિષ્યઃ—શું ફળ મળ્યું મહાશય ?

સ્વામીજીઃ—જોતો નથી શું ફળ મળ્યું તે ? ભારતની અપર જાતઓનો તિરસ્કાર કરવાથી, હજારો વર્ષો થયાં તમારે પોતાનેજ દાસત્વ કરવું પડે છે તે નથી જોતો ? વિદેશી પ્રજાના તિરસ્કારો તથા સ્વદેશવાસીઓના હુમલાઓ કાંઇ ઓછા સહન કરવા પડયા છે ?

શિષ્યઃ—પરંતુ, મહાશય ! અત્યારે પણ જે વ્યવસ્થાઓ ચાલે છે, તે બ્રાહ્મણોનાજ અભિપ્રાયને અનુસરીને ચાલે છે. ગર્ભાધાનથી લઇને મૃત્યુપર્યંતના જે સંસ્કારો થાય છે તે સર્વે બ્રાહ્મણોના હાથથીજ થાય છે. છતાં આપ એમ કેમ કહો છો ?

શાસ્ત્રીય સંસ્કારોજ ક્યાં છે!

સ્વામીજી:—ખોટી વાત! શાસ્ત્રોક્ત સંસ્કારો અત્યારે રહ્યા છેજ ક્યાં? મેં ભારતવર્ષમાં ચોતરફ મુસાફરી કરીને જોયું છે તો સર્વત્ર દેશાચારનુંજ પ્રાબલ્ય જણાયું છે. શ્રુતિ–સ્મૃતિઓનો તો કોઇ ભાવજ પૂછતું નથી. **લોકાચાર, દેશાચાર અને સ્ત્રી–આચારે અત્યારે શ્રુતિ–શાસ્ત્રોન સ્થાન પડાવી લીધાં છે.** કોઇ કાંઇ કહેવા જાય છે તો પણ તેનું કોઇ સાંભળવાની પરવા રાખતું નથી. ભટ્ટાચાર્ય **બ્રાહ્મણોને થોડા–ઘણા પૈસા મળ્યા, એટલે ગમે તેવો વિધિ–નિષેધ લખ આપે છે.** તુંજ કહે કે વૈદિક કલ્પ, ગૃહ્ય-સૂત્ર તથા શ્રૌતસૂત્રનો અભ્યાસ કર્યો હોય એવા કેટલા ભટ્ટાચાર્યો અત્યારે મળી આવશે? મેં બરાબર જોયું છે કે કોઇ કોઇ સ્થળે રઘુ-નંદનનો મત પ્રબળ છે, કોઇ સ્થળે મિતાક્ષરાનો મત પ્રબળ છે, તો કોઇ સ્થળે મનુસ્મૃતિ ઉપરજ સઘળો આધાર રાખવામાં આવે છે. તમે લોકો એમ સમજો છો કે સમસ્ત દેશમાં એકજ મતને અનુસરી વ્યવ-સ્થાઓ ચાલે છે, પણ જ્યાં જુઓ ત્યાં મતભેદજ પ્રવર્તે છે. એટલા જ માટે કહું છું કે વેદોના પ્રત્યે લોકોની સન્માનબુદ્ધિ થાય, સર્વ કોઇ વેદોનીજ ચર્ચા કરે, અને સર્વત્ર વેદનોજ મત પ્રબળ થાય એવો પ્રયત્ન કરો.

શિષ્ય:—હવે વેદનો મત દેશમાં સર્વ કોઇને અનુકૂળ થાય, એવો સંભવ છે?

સ્વામીજી:—અલબત્ત, સઘળા જુના નિયમો અત્યારે અનુકૂળ થઇ શકે નહીં, પણ તેમાં સમયોચિત સુધારો–વધારો કરી પ્રચલિત કર્યા હોય તો શા માટે તેનો પ્રચાર ન થાય?

શિષ્ય:—હું ધારૂં છું કે **મનુની આજ્ઞાને** તો સૌ કોઇ માન આપે છેજ.

સ્વામીજીઃ—મનુને ભાગ્યેજ કોઈ માન આપતું હશે. તંત્રોનો વામાચાર તમારા હાડમાંસમાં પેસી ગયો છે તે નથી જોતા? એટલુંજ નહીં પણ મૃત બૌદ્ધધર્મના હાડપિંજરસમાન આધુનિક વૈષ્ણવ ધર્મમાં પણ ભયંકર દુરાચારે પગપેસારો કર્યો છે! આ અવૈદિક વામાચારને જેમ બને તેમ વહેલો નષ્ટ કરી નાખવો જોઇએ.

શિષ્યઃ—એ દુરાચાર દૂર થાય એમ આપને લાગે છે?

અત્યારે પણ મનુ, અને યાજ્ઞવલ્કય ઉપજાવી શકાય

સ્વામીજીઃ—એ શું બોલે છે? બીકણ–કાયર! "અસંભવિત–અસંભવિત" કહી કહીનેજ દેશનું સત્યાનાશ કાઢી નાખ્યું! મનુષ્ય-પ્રયત્નથી શું ન થાય?

શિષ્યઃ—પણ જ્યાં સુધી **મનુ** અને **યાજ્ઞ**વલ્કય જેવા ઋષિ–મુનિઓ દેશમાં પુનઃ જન્મ ન લે ત્યાં સુધી અત્યારની સ્થિતિમાં કાંઈ ફેરફાર થાય એમ મને લાગતું નથી.

સ્વામીજીઃ—અરે, પવિત્રતા અને નિઃસ્વાર્થ પ્રયત્નને લઇનેજ તેઓ **મનુ** અને **યાજ્ઞ**વલ્કય ગણાયા કે તે સિવાય તેમનામાં બીજું કાંઇ વિશેષ હતું? પ્રયત્ન કરવાથી આપણે પણ મનુ અને યાજ્ઞવલ્કય જેવા મહાન થઇ શકીએ તેમ છીએ. તો પછી આપણા વિધિ–નિષેધ દેશમાં કેમ નહીં ચાલે?

શિષ્યઃ—આપ અગાઉ એક વાર કહી ચૂકયા છો કે પ્રાચીન આચારો દેશમાં પ્રવર્ત્તાવવા જોઇએ. હવે **મનુ** વગેરે આપણા જેવાજ મનુષ્યો હતા, એમ માનીને તેવા પુરૂષોની ઉપેક્ષા કરીએ તો આપણે કેવી રીતે આગળ કામ કરી શકીએ?

સ્વામીજીઃ—હું શું કહું છું અને તું શું સમજે છે? મારી વાત બરાબર સમજી લે. હું એમ કહેવા માગું છું કે જે પ્રાચીન આચારો છે તેને સમાજોપયોગી તથા સમયોપયોગી બનાવવાને

માટે, તે સર્વને નવા ભાવે તથા નવી પદ્ધતિએ પ્રચલિત કરવા જોઇએ. સમજ્યો ?

શિષ્યઃ—જી હા.

કાંઈક કામ કરી બતાવો–તોજ લોકો તમને માન આપશે

સ્વામીજીઃ—તું શાસ્ત્ર વગેરે વાંચી ગયો છે. અમારી આશા–શ્રદ્ધા તમારા જેવા નવયુવકો ઉપરજ છે. મારા આશયોને બરાબર સમજી કામ કરવા લાગી જાઓ, એજ મારી ઇચ્છા છે.

શિષ્યઃ—પરંતુ, અમારી વાતો સાંભળશે કોણ ? લોકો અમારૂં કથન શા માટે માન્ય કરશે ?

સ્વામીજીઃ—તું પોતે જો શાસ્ત્રનો મર્મ સમજી શકીશ, અને તેને આચારમાં મૂકી શકીશ તો અવશ્ય લોકો તે સ્વીકારશેજ. પણ જો પોપટની માફક શ્લોકો માત્ર ઉચ્ચારીનેજ બેસી રહીશ, અને એક નિર્બળ મનુષ્યની માફક **પ્રમાણોજ આપ્યા કરીશ તો કોઈ તને સાંભળશે નહીં. કાંઈક કરી બતાવીશ તોજ લોકો તારૂં કહેવું સાંભળશે**, અને તારા પ્રત્યે માનની દ્રષ્ટિથી જોશે.

પ્રાચીન તત્ત્વોને સમયોપયોગી બનાવો

શિષ્યઃ—સમાજ–સુધારણા સંબંધે કાંઇક ઉપદેશ સાંભળવ ની ઇચ્છા છે.

સ્વામીજીઃ—ઉપદેશ આપવામાં તો કાંઇ કચાસ રાખી નથી. છેવટે એકાદ ઉપદેશને તો આચારમાં ઉતારો ! તારૂં શાસ્ત્રાધ્યયન તથા મારો સહવાસ કાંઇ સાર્થક થયો છે, એમ જગતને બતાવી આપે તોજ તારો શ્રમ લેખે લાગ્યો ગણાય. મનુ વગેરેનો અભ્યાસ કરી ગયો, તે સિવાય બીજાં પણ અનેક શાસ્ત્રો વાંચી ગયો, તે સર્વનો મૂળ પાયો અથવા ઉદ્દેશ શું છે, તે એક વખત વિચારપૂર્વક શોધી કાઢ, અને એ મૂળ ઉદ્દેશને બરાબર સાચવી રાખી પ્રાચીન ઋષિઓનાં

અમૂલ્ય તત્ત્વોને સમયોપયોગી બનાવ. એટલું લક્ષમાં રાખજે કે ભારતવર્ષની સઘળી જાતિઓ, તથા સઘળા સંપ્રદાયોને એ નિયમનું પાલન કરીનેજ પોતાનું યથાર્થ કલ્યાણ કરવાનું છે. એકાદ સ્મૃતિ તો એ પ્રકારે લખી જો. લખી રહે એટલે મને બતાવજે, હું યોગ્ય લાગશે ત્યાં સુધારો વધારો કરી દઇશ.

શિષ્યઃ—એવી સ્મૃતિ લખવી એ કાંઇ સહજ વાત નથી. ધારો કે સ્મૃતિ લખીને તૈયાર કરી, પણ લોકો તે શા માટે માને ?

સ્વામીજીઃ—લોકો કેમ નહીં માને ? તું એક વાર લખી તો જો ? **कालोह्ययं निरवधिर्विपुला च पृथ्वी**–કાળનો અંત નથી, તેમ પૃથ્વી પણ વિશાળ છે. અગર તું બરાબર લખીશ તો લોકો એક કાળે તે માન્યા વિના રહેશે નહીં. તારા પોતાનામાં વિશ્વાસ રાખ. તું પોતેજ પૂર્વે એક વૈદિક ઋષિ હતો–આ વખતે શરીર બદલાવી લાવ્યો તેથી શું થઇ ગયું ? હું મારી દિવ્ય દ્રષ્ટિથી જોઈ શકું છું કે તારી અંદર પણ અનંત શક્તિ ભરી છે. તે શક્તિને જાગ્રત કર. ઉઠ, ઉઠ, કામે લાગી જા, કટિબદ્ધ થા. ક્ષણભંગુર ધન, માન, માયામાં ફસાવાથી શું કલ્યાણ થવાનું હતું ! મારા વિચારો તું જાણે છે ? **હું મુક્તિ–મુક્તિને ઇચ્છતો નથી. તમારૂં મનોબળ તથા હૃદયબળ જાગ્રત કરવું એજ મારો જીવન–ઉદ્દેશ છે.** એક યથાર્થ પુરૂષ તૈયાર કરવાને મારે એક લાખવાર જન્મો લેવા પડે તોપણ હું તૈયાર છું.

બહાદૂરની માફક કામ કરતા કરતાજ મરો

શિષ્યઃ—આપ કહો છો તેમ કાર્યમાં લાગી જઉ તોપણ શું ? મૃત્યુ કાંઇ મને મૂકી દેવાનું હતું ?

સ્વામીજીઃ—દૂર મૂર્ખ ! મરવું છે તો એકવાર કે વધારે ? બીકણની માફક રાત્રિ–દિવસ મરણની ચિંતા કરીને ઘડીએ ઘડીએ

મરવું તેના કરતાં, કામ કરતા કરતા બહાદૂરની માફક મરવું એ શું ખોટું છે?

શિષ્યઃ—ધારો કે મરણની ચિંતા મૂકી દીધી. પણ આ અનિત્ય સંસારમાં કર્મ કરવાથી શું ફળ મળવાનું હતું?

સ્વામીજીઃ—જો મૃત્યુ અનિવાર્ય છે તો **એક પામર કીડાની માફક ચગદાઇ મરવા કરતાં વીરની માફક કર્મ કરતાં કરતાં મરવાનું કેમ પસંદ કરતો નથી?** આવી ને આવી રીતે **આ અનિત્ય સંસારમાં બે ચાર દિવસ વધારે જીવતા રહ્યા તેથી પણ તમને કે બીજા કોઇને શું લાભ થવાનો હતો?** It is better to rush out than to wear out—વૃદ્ધાવસ્થામાં જરાજીર્ણ થઇ રીબાતા રીબાતા મરવું તેના કરતાં એક કર્મવીરની પેઠે અન્યનું—જગતનું કલ્યાણ કરતા—ઘા સહન કરતા મરવું એ કેટલું બધું આનંદદાયક છે? વિચાર કરી જો.

શિષ્યઃ—જી હા, આજે આપને બહુ શ્રમ આપ્યો.

"જગતના કલ્યાણની કામના એજ મારૂં જીવનવ્રત"

સ્વામીજીઃ—યોગ્ય જિજ્ઞાસુ પાસે બરાબર બે રાત્રિ સુધી બક્યા કરૂં તોપણ મને શ્રમ જણાય તેમ નથી. જરૂર પડે તો આહાર-નિદ્રાનો પણ ત્યાગ કરી ચોવીસે ચોવીસ કલાક બકી શકું. જો મને એમજ લાગત કે લોકો ઘડીએ ઘડીએ આવીને કંટાળો આપ્યા કરે છે, તો શું હિમાલયની એકાદ ગુફામાં ભરાઈ બેસતાં મને નહોતું આવડતું? વળી, તું જુવે છે કે મહેશ્વરીની દયાથી ખાન-પાન સંબંધે મને લેશ પણ ચિંતા કરવી પડતી નથી, ખાવા-પીવાનું ગમે ત્યાંથી મળીજ રહે છે. છતાં શા માટે એકાંતમાં ભરાઇ બેસતો નથી, અને શા માટે આવી રીતે ભમ્યા કરૂં છું, તે તું જાણે છે? દેશની આ દુર્દશા જોવાથી તથા તેના પરિણામનો વિચાર કરવાથી હૃદય ચીરાઇ

જાય છે! સમાધિ-અમાધિ પણ તુચ્છ જણાય છે-**તુચ્છમ્ બ્રહ્મપદમ્.** તમારા કલ્યાણની કામના એજ મારૂં જીવન-વ્રત છે. જ્યારે મારૂં એ વ્રત પૂર્ણ થશે ત્યારે આનંદપૂર્વક આ દેહનો ત્યાગ કરી ચાલી નીકળીશ.

શિષ્યઃ—આશ્ચર્યચકિત નેત્રે સ્વામીજીની તેજસ્વી મુખમુદ્રા તરફ તાકી રહ્યો. થોડી વાર સુધી મુખમાંથી એક શબ્દ પણ નીકળ્યો નહીં, છેવટે રજા લેવાની આશાથી સ્વામીજીને ભક્તિપૂર્વક પ્રણામ કરી કહ્યું કેઃ—"મહાશય, હવે આજે રજા લઇશ."

સ્વામીજીઃ—શા માટે જાય છે રે? મઠમાંજ રહી જા ને! સંસારીઓની મધ્યમાં જવાથી વળી પાછું મન મલિન થઇ જશે. અહિંયાં જો-કેવી સરસ હવા-કેવો સુંદર ગંગાનો આરો? સાધુઓ તથા બ્રહ્મચારીઓ પણ કેવાં સરસ સાધન-ભજન કરે છે? કલકત્તામાં જઇશ એટલે આજની સર્વ વાતો ઉપર પાણી ફરી વળશે!

શિષ્યે સહર્ષ કહ્યુ:—"ભલે ત્યારે, આજે અહિંયાંજ રહી જઇશ."

સ્વામીજીઃ—આજજ કેમ? કાયમને માટેજ રહી જા ને! પુનઃ સંસારમાં પડીને શું કલ્યાણ કરવાનો હતો?

શિષ્યે સ્વામીજીના શબ્દો સાંભળી મસ્તક નીચે નમાવ્યું. મનમાં એક સાથે અનેક વિચારો ઉભરાઇ નીકળવાથી કાંઇ ઉત્તર આપી શક્યો નહીં.

प्रसंग २८ मो.

સ્થાન-બેલુડમઠ નિર્માણકાળે. ઈ. સ. ૧૮૯૯.

બિલ્વવૃક્ષનો મહિમા

સ્વામીજીનું શરીર હમણાં સહજ નરમ રહ્યા કરે છે. મઠને માટે જે નવી જગ્યા ખરીદ કરવામાં આવી છે તે જગ્યાએ એક જુના મકાનનો જીર્ણોદ્ધાર થાય છે. સાયંકાળે શિષ્યને સાથે લઈને સ્વામીજી તેજ જગ્યાએ ફરવા જવા બહાર નીકળ્યા. તે વખતે સ્વામીજીએ હાથમાં એક લાંબી લાકડી તથા અંગે ગેરૂઆ રંગનો ઉનનો ઝબ્બો પહેર્યો હતો. મસ્તક ખુલ્લું હતું. વાતો કરતા કરતા થોડે દૂર ઉત્તર તરફ ગયા. બહુ લાંબે જવાનો સ્વામીજીનો મૂળથીજ ઇરાદો નહોતો તેથી એટલામાંજ ટેલવા લાગ્યા. દક્ષિણ તરફ એક બિલીનું વૃક્ષ હતું તે તરફ નજર કરી એક ગાયન લલકારતા સ્વામીજી તે તરફ આગળ વધ્યા અને ધીમે ધીમે અમે તે બિલ્વવૃક્ષ પાસે આવી પહોંચ્યા. વૃક્ષની નીચે બેસતાં બેસતાં સ્વામીજીએ કહેવા માંડયું કે:-"આ સ્થળે, વખત જતાં કેટલા સાધુ-સંન્યાસીઓ-યોગીઓ-જટાધારીઓ એકત્ર થશે તેની તું કલ્પના કરી શકે છે? ગુરૂદેવ કહતા હતા કે બિલ્વવૃક્ષ બહુ પવિત્ર વૃક્ષ છે. તેની નીચ બેસી ધ્યાન-ધારણા કરવાથી થોડા પારશ્રમે કાર્યસિદ્ધિ થઇ શકે છે."

સ્થાનાસ્થાન તથા કાળાકાળ ક્યાંસુધી જોવા પડે છે?

શિષ્ય:—મહાશય, જેઓ જડ-ચેતનના વિચારોમાં સર્વદા તલ્લીન રહે છે તેમને સ્થાનાસ્થાન, કાળાકાળ, તથા શુદ્ધિ-અશુદ્ધિના વિચારો કરવા પડતા હશે?

સ્વામીજીઃ—આત્મજ્ઞાનની 'નિષ્ઠા' દ્રઢ થઇ ગયા પછી એવા વિચારો કરવાની જરૂર રહેતી નથી એ વાત ખરી છે, પરંતુ એવી નિષ્ઠા આવવી એ શું સહજ વાત છે ? એને માટે પ્રારંભમાં અનેક સાધનાઓ કરવી પડે છે. સૌ પહેલાં તો સાધકે બાહ્ય અવલંબન લઈ પોતાનાજ પગ ઉપર ઉભા રહેવાનો (સ્વાશ્રયી બનવાનો) અભ્યાસ કરવો જોઈએ. એમ કરવાથી જ્યારે આત્મજ્ઞાનમાં નિષ્ઠા પ્રાપ્ત થાય ત્યારે બહારના કોઈ સાધનની જરૂર રહેતી નથી.

સાધનાઓનું સામર્થ્ય

વિવિધ પ્રકારનાં જે સાધનો શાસ્ત્રમાં દર્શાવવામાં આવ્યાં છે તે સર્વ એક માત્ર આત્મજ્ઞાનની પ્રાપ્તિને અર્થેજ છે. છતાં અધિકારીભેદે સાધનાઓ પણ ભિન્ન ભિન્ન હોય છે. આટલી વાત લક્ષમાં રાખવા યોગ્ય છે કે સાધના એ પણ એક પ્રકારનું કર્મજ છે, અને જ્યાંસુધી કર્મ છે ત્યાંસુધી આત્માનો સાક્ષાત્કાર થઇ શકતો નથી. આત્મપ્રકાશની આડે જે જે અંતરાયો રહેલા હોય છે તે દૂર કરવાને શાસ્ત્રોક્ત સાધનારૂપી કર્મોજ સમર્થ છે. કર્મમાં પોતામાં એવી કોઈ શક્તિ નથી કે તે આત્મપ્રકાશ કરી શકે, કર્મો તો માત્ર કેટલાંએક આવરણોનેજ દૂર કરી શકે છે. આવરણો દૂર થતાં આત્મા પોતે પોતાનીજ પ્રભાથી પ્રકાશવા લાગે છે. એટલાજ માટે ભાષ્યકાર (શ્રીમદ્ શંકરાચાર્ય) ને કહેવું પડયું છે કેઃ—"બ્રહ્મજ્ઞાનને કર્મની સાથે લેશ પણ સંબંધ નથી."

કર્મો આત્મદર્શનમાં કારણભૂત ગણાય

શિષ્યઃ—કર્મ કરવાથીજ અંતરાયો દૂર થાય છે, અથવા આત્મપ્રકાશ થાય છે, તો એક રીતે કર્મજ પરોક્ષભાવે જ્ઞાનના કારણભૂત છે. એમ કેમ ન કહેવાય ?

સ્વામીજીઃ—કાર્ય–કારણની દ્રષ્ટિથી જોતાં અલબત્ત એમ લાગે. મીમાંસા–દર્શન એજ દ્રષ્ટિનું અવલંબન લઇને કહે છે કેઃ—" કામ્ય–કર્મ

ફળ આપ્યા વિના રહેતું નથી." પરંતુ નિર્વિશેષ આત્માનું દર્શન કર્મ-દ્વારા થઇ શકતું નથી. કારણ કે આત્મજ્ઞાન પ્રાપ્ત કરવાને ઇચ્છિતા જિજ્ઞાસુઓને આગળથીજ કહી દેવામાં આવે છે કે સાધનાદિ કર્મો તો કરવાં પણ તેના ફળાફળમાં લેશ માત્ર આસક્તિ રાખવી નહીં. મતલબ કે કર્માનુષ્ઠાન આદિ સાધનો સાધકની ચિત્તશુદ્ધિ માટે બહુ જરૂરનાં છે. જો કર્માનુષ્ઠાનના ફળરૂપે આત્મદર્શન થતું હોત તો કર્મોના ફળનો ત્યાગ કરવા માટે શાસ્ત્રો કદાપિ ઉપદેશ કરત નહીં. મીમાંસા—દર્શન કર્મને ફળ આપવાના સ્વભાવવાળું લેખે છે, તેથી તે કર્મવાદનું નિરાકરણ કરવાને માટે ગીતાકારને નિષ્કામ કર્મયોગ પ્રબોધવો પડયો છે.

ફળની આશાવિના કર્મો થાયજ કેવી રીતે?

શિષ્યઃ—પરન્તુ કર્મના ફળની પ્રત્યાશા વિના કષ્ટકર કર્મો કરવાની પ્રવૃત્તિ કેમ થાય ?

સ્વામીજીઃ—જ્યાંસુધી શરીર છે ત્યાંસુધી કર્મ કર્યા વિના

થી . હવે જ્યારે જીવને કર્મ કરવાંજ પડે છે તો પછી જે પ્રકારનાં કર્મ કરવાથી આત્મદર્શન થઇ શકે એવાં કર્મોજ શા માટે ન કરવાં ? આત્મદર્શન અર્થે કર્મો કરવાં તેને નિષ્કામ કર્મયોગ કહેવામાં આવે છે. તેં જે એમ કહ્યું કેઃ—"એવાં કષ્ટકર કર્મો કરવાની પ્રવૃત્તિજ કેમ થાય ?" તો તેના ઉત્તરમાં જણાવવાનુ કે જે જે કર્મ થાય છે તે પ્રવૃત્તિ-મૂલક હોય છે. પરંત એવી રીતે કર્મ કરતાં કરતાં જ્યારે એક કર્મમાંથી બીજા કર્મમાં અને એક જન્મમાંથી બીજા જન્મમાં જવાનુ થાય ત્યારે સહેજે એવો પ્રશ્ન ઉદ્ભવે કેઃ—"હવે આ કર્મનો અંત ક્યારે આવશે ?" ગીતામાં શ્રીકૃષ્ણે કહ્યું છે કેઃ— "**गहना कर्मणो गतिः**" એનો મર્મ એ વખતે સમજાય છે. આવી રીતે કર્મ કરતા કરતાં જ્યારે કંટાળો આવે અને કર્મ કરતાં અંતરની ખરી શાંતિ મળી શકે નહીં ત્યારે સ્વાભાવિક રીતેજ સાધક કર્મત્યાગી

બનવાનો વિચાર કરે છે. પણ દેહ છે ત્યાંસુધી કર્મ તો કરવાંજ પડે. કર્મ કર્યાવિના રહીજ કેમ શકાય? ત્યારે હવે તેણે શુ કરવું? એટલાજ માટે નિષ્કામ કર્મયોગ ઉપયોગી છે. નિષ્કામ કર્મયોગ તે વખતે ઉપદેશ છે કે, તેણે બે ચાર એવાં સત્કર્મો કરવાં જોઇએ કે જેમાં ફળની લેશ પણ કામના રહેલી ન હોય. કર્મના ફળની આશામાંજ જન્મ–મરણનો અંકુર રહેલો છે. આટલાજ માટે યથાર્થ બ્રહ્મજ્ઞ અને સર્વ કર્મત્યાગી પુરૂષો કીર્ત્તિની આશાવિના કર્મ કરી જાય છે. ફળાફળની આસક્તિ નથી રહેતી તો કર્મો કોઈ રીતે વિઘ્નરૂપ થતાં નથી. ફળની ખાતર નહીં પણ કર્મની ખાતર કર્મ કરનારાઓને શાસ્ત્રમાં નિષ્કામ કર્મયોગી તરીકે ઓળખાવવામાં આવ્યા છે.

શિષ્યઃ—ત્યારે શુ નિષ્કામ પુરૂષ અર્થાત્ એક બ્રહ્મજ્ઞનાં ઉદ્દેશહીન કર્મો એકાદ ગાંડાના પ્રયત્નો જેવાંજ હોય છે એમ કહી શકાય?

જ્ઞાનાતીત ભૂમિકામાં રહેલા પુરૂષોથી જગતનું હિતજ થાય છે

સ્વામીજીઃ—નહીં–પોતાની ખાતર–અર્થાત્ પોતાના શરીર અને મનના સુખની ખાતર કર્મ ન કરવાં એનુંજ નામ કર્મફળનો ત્યાગ કર્યો કહેવાય. બ્રહ્મજ્ઞ પુરૂષો પોતાના સુખની શોધમાં ફરતા નથી. પણ તેઓ વખતે અન્યોના કલ્યાણ કિંવા યથાર્થ સુખની ખાતર શા માટે પ્રયત્ન ન કરે? તેઓ ફળની આસક્તિ વિના જે કાંઇ કર્મ કરે તે એવાજ ઉદ્દેશથી કે તેથી જગતનું કંઈ પણ કલ્યાણ થાય. તેમનાં સઘળાં કર્મો કેવળ **बहुजनहिताय, बहुजनसुखाय** જ હોય છે. ગુરૂદેવ કહેતા કે **તેવા "પુરૂષોનો પગ પણ કોઈ દિવસ બેતાલો પડતો નથી. તેઓની ગમે તે ક્રિયામાં કાંઈક ને કાંઇક અર્થ હોય છેજ."** ઉત્તર રામચરિત્રમાં આ પંક્તિઓ નથી વાંચી? **ऋषीणां पुनराद्यानां वाचमर्थोऽनुधावति** અર્થાત્ ઋષિ–મુનિઓનાં વાક્યો કોઇ દિવસ નિરર્થક કે મિથ્યા નથી હોતાં–

–તેમનાં વાક્યોમાં કાંઇક ને કાંઇક અર્થ હોય છેજ.

મન જ્યારે આત્મામાં લીન થાય છે તે અવસ્થામાંજ વૃત્તિરહિતતા પ્રાપ્ત થાય છે એટલે કે મનની ચંચળતા નાશ પામે છે, **इहामुत्रफलभोगविराग** મતલબ કે તેવા પુરૂષોને આ સંસારના સુખભોગની કે સ્વર્ગનાં સુખોની પણ લાલસા રહેતી નથી. મનના સંકલ્પ–વિકલ્પરૂપ તરંગો નાશ પામે તે અવસ્થામાં એવી લાલસાઓ ન રહે તે સ્વાભાવિકજ છે. પરંતુ વ્યુત્થાનકાળે, એટલે કે સમાધિ અથવા વૃત્તિહીનાવસ્થામાંથી મન, પાછું " હું પણાના–મારા પણાના " અહંકારવાળા રાજ્યમાં નીચે ઉતરી આવે છે, ત્યારે પાછુ પૂર્વકૃત કર્મો યા અભ્યાસ યા તો પ્રારબ્ધજન્ય સંસ્કારોના વેગથી દેહાદિનાં કર્મો કરવા લાગી જાય છે; પરતુ આ અવસ્થામાં પણ ઘણું કરીને તે મન કેટલેક અંશે તે સમાધિવાળી અવસ્થામાંજ રહેવાને ટેવાઇ જાય છે આથી કરીને તેવા પુરૂષને કોઇ વખત ખાવાનુ મળે કે ન મળે તો પણ તે સંબંધી કાંઇજ ચિંતા થતી નથી. કારણ કે તેમની દેહાદિમાં અહંમમ–બુદ્ધિ અને તે પ્રત્યેની આસક્તિ એવી તો ક્ષીણ થઇ જાય છે કે ખાવા–પીવા–પહેરવા–ઓઢવા વિષે તેમને બહુ ફીકર રાખવી પડતી નથી. આવી અવસ્થામાં જે કાંઈ થાય તે યોગ્ય જ થાય. આ અવસ્થાવાળા પુરૂષોનું પ્રત્યેક કાર્ય જગતના કલ્યાણ અર્થેજ હોય છે. કારણ કે તેવા કર્ત્તાનું મન સ્વાર્થવાસના અથવા સુખભોગની લાલસાથી દૂષિત નથી હોતું. ઇશ્વિર પોતે પણ સર્વદા super-conscious state માં–જ્ઞાનાતીત ભૂમિકામાં રહીને જગતરૂપી વિચિત્ર સૃષ્ટિ ઉત્પન્ન કરે છે, અને એથી કરીને જગતમાં કોઇ વસ્તુ અસંપૂર્ણ (imperfect) જણાતી નથી. એટલાજ માટે હું કહું છું કે આત્મવેત્તા પુરૂષનાં ફલાસક્તિરહિત કર્મો અધુરાં કે ખામીવાળાં હોઇ શકતાં નથી–એવાં કર્મોથી તો જગતનું કલ્યાણજ થાયછે.

યથાર્થ કર્મયોગી બનો—કર્મ કરો—રજોગુણ ઉદ્દીપ્ત કરો

શિષ્યઃ—આપે કહ્યું હતું કે જ્ઞાન અને કર્મ પરસ્પર વિરોધી છે—બ્રહ્મજ્ઞાનમાં કર્મને એક તિલમાત્ર સ્થાન નથી, અથવા કર્મદ્વારા બ્રહ્મજ્ઞાન કે બ્રહ્મદર્શન થવું સંભવિત નથી, તો પછી આપ મહા રજોગુણને પ્રદીપ્ત કરે એવો ઉપદેશ કેમ આપો છો? હજી તો તે દિવસેજ મને આપે કહ્યું હતું કેઃ—"બસ કર્મ કરો—કર્મ—કર્મ ને કર્મ એ એકજ માર્ગ છે"—"**नान्यःपन्था विद्यतेयनाय**"

સ્વામીજીઃ—મેં આખી દુનીયામાં ફરી ફરીને જોયું છે કે **આ દેશમાં જેવા ઘોર તમોગુણી પ્રકૃતિવાળા લોકો છે તેવા દુનિયાના બીજા કોઇ ભાગમાં નથી.** બહાર જુઓ તો પરમ સાત્ત્વિક હોવાનો ડોળ કરે અને જરા ઊંડા ઉતરીને તપાસ કરો તો ઘોર તમોભાવ—જડતા—આળસ—અજ્ઞાન વગેરે જણાયા વિના રહે નહી. આવા લોકોથી જગતનું શું હિત થવાનુ હતું? **આવી નિરૂદ્યોગી, નિરૂદ્યમી, સુસ્ત—આળસુ, કામાંધ અને ઉદરપરાયણ જાતિ દુનિયામાં કેટલા દિવસ જીવી શકે?** મારા કહેવામાં તને અત્યુક્તિ જેવું જણાતું હોય તો તું પોતેજ એકવાર યૂરોપ—અમેરિકાની મુસાફરી કરી આવ. ત્યાં તું જોઈ શકશે કે તેમના જીવનમાં ઉદ્યોગ, કર્મવીરતા, ઉત્સાહ અને રજોગુણનો પ્રવાહ છલકાઇને બહાર વહેવા લાગ્યો છે. તારા દેશના માણસોનું લોહી તો જાણે હૃદયમાં આવીનેજ અટકી પડયું છે, નસોમાં જાણે કાંઈ શક્તિજ રહી નથી, અને આખું અંગ પક્ષાઘાત Paralysisથી જાણે ઝલાઈ ગયું હોય તેમ જ ગુાય છે. એટલાજ માટે હું તેઓની અંદર રજોગુણ પ્રદીપ્ત કરી કર્મતત્પરતાદ્વારા ઐહિક જીવન—સંગ્રામમાં તેમને સમર્થ કરવા માગુ છું. જેમના શરીરમાં બળ નથી, હૃદયમાં ઉત્સાહ નથી, મગજમાં પ્રતિભા નથી એવા જડપિંડોથી (ભારતવાસીઓથી) શું થવાનું હતું રે? હું

તેઓને હલાવીને—ઢંઢોળીને—ગમે તેમ કરીને તેમની અંદર પ્રાણ આણવાનો પ્રયત્ન કરીશ. મારૂં આ જીવન પણ એટલાજ માટે છે. વેદાન્તના અમોઘ મંત્રો ઉચ્ચારી તેમને જગાડીશ, અને કહીશ કે "**उत्तिष्ठत जाग्रत**" કારણ કે એ અભયવાણી સંભળાવવાની ખાતરજ મારો જન્મ છે. તમે મને એ કાર્યમાં મદદ આપો, અને **ગામે, ગામે તથા દેશે, દેશે ફરી એજ અભયવાણી બ્રાહ્મણોથી તે ચંડાળ સુદ્ધાંને સંભળાવો, જે કોઇ મળે તેને ઘડી વાર ઉભો રાખો અને કહો કે તમારામાં અનંત શૌર્ય, અનંત વીર્ય, અને અનંત ઉત્સાહ રહેલાં છે, તથા તમે અમૃતના**—મોક્ષના—અધિકારી પણ છો. આ પ્રમાણે સર્વ પહેલાં રજોગુણની ઉદ્દીપના કરો, અને ત્યાર પછી મુક્તિ કેમ મેળવવી તેની વાત કહેજો. સૌ પહેલાં અંતરની શક્તિને જાગ્રત કરી લોકોને પોતાના પગ ઉપર ઉભા રહેતાં શીખવો. ઉત્તમ ખાનપાન, ઉત્તમ વસ્ત્રો તથા ઉત્તમ ભોગો પ્રાપ્ત કરવાના માર્ગો લોકોને દર્શાવો. ત્યાર પછીજ સર્વ પ્રકારના ભોગોના બંધનથી મુક્ત કરવાનો છૂટથી ઉપદેશ કરજો. **આળસ, અજ્ઞાન અને અનાચારથી દેશની આવી દુર્દશા થયેલી જોઇને કયો બુદ્ધિમાન સ્થિર થઈને બેસી રહી શકે?** તમને આવી અવસ્થા જોવા છતાં આંખમાંથી આંસુ નથી પડતાં? હું મદ્રાસ, મુબઈ, પંજાબ તથા બંગાળનાં ઘણાંખરાં શહેરોમાં ફર્યો છું, પણ ક્યાંઇ ચેતનાનું—જીવની શક્તિનું ચિહ્ન હોય એમ મને જણાયું નથી. તમે લોકો મનમાં એમજ માની બેઠા છો કેઃ—"અમે તો ભણેલા—ગણેલા અને સુશિક્ષિત છીએ." પરંતુ શરમ છે તે શિક્ષણને? બીજાની થોડી ઘણી વાતો ભાષાંતરમાં યાદ કરી, મગજમાં સંઘરી રાખી, પરીક્ષા પાસ કરી એટલે શું તમે સુશિક્ષિત બની ગયા? છીઃ છીઃ એનું નામ શું શિક્ષણ કહેવાય? તમારા શિક્ષણનો ઉદ્દેશ શું? કાંતો

ક્યાંઈક કલાર્કશીપ મેળવવી અને બહુ બહુ તો એકાદી ડેપ્યુટીગીરી મેળવી લેવી એજ કે બીજો કાંઈ? આથી તમારૂં પોતાનું કે તમારા દેશનું શું હિત થયું ? **સુવર્ણમયી ભારતભૂમિમાં આજે અન્નને માટે કેટલો હાહાકાર થાય છે, તે જરા આંખો ઉઘાડીને જુઓ. તમારા સુશિક્ષિતપણાથી એ હાહાકાર દૂર થઇ શકે તેમ છે ?** કદિ નહીં. પાશ્ચાત્ય વિજ્ઞાનની સહાયથી તું પોતે **ખેતી કરવા અને માટી ખોદવા મંડી જા. ચાકરી-બાકરીથી કાંઇજ દી વળવાનો નથી.** પાશ્ચાત્ય વિજ્ઞાનની સહાયતાથી, તું તારી પોતાની બુદ્ધિ અને ખંતથી રોજ નવા નવા માર્ગો શોધી કાઢ. અન્ન–વસ્ત્રનો અભાવ દૂર કરવા માટેજ લોકોને રજોગુણી બનાવવાનો હું ઉપદેશ કરૂં છું. જે વખતે અન્ન અને વસ્ત્રના અભાવે ચિંતામાં ને ચિંતામાં સમસ્ત દેશ દુર્બળ થઇ ગયો છે તે વખતે તમ લોકો શું કરો છો? હું કહું છું કે શાસ્ત્ર–ફાસ્ત્રને ગંગાજળમાં ફેંકી દે. **પહેલવહેલાં તો અન્ન-વસ્ત્ર મેળવવાનો માર્ગ લોકોને બતાવ. પછી નિરાંતે બેસીને તેમને ભાગવત-ફાગવત સંભળાવજે.** કર્મતત્પરતાદ્વારા **ઐહિક અભાવ દૂર નહીં થાય ત્યાંસુધી તારી ધર્મકથા કોઈ સાંભળવાનું નથી.** એ વાત ખાત્રીપૂર્વક સમજી રાખજે. એટલા માટેજ હું વખતો વખત કહ્યા કરૂં છું કે સૌ પહેલાં તમે તમારી અંદર રહેલી આત્મશક્તિને જાગ્રત કરો, અને ત્યાર પછી દેશના બીજા સાધારણ લોકોને–તે શક્તિમાં વિશ્વાસ ઉપજાવી–અન્ન પ્રાપ્ત કરવાના ઉપાયો બતાવો. એટલું કર્યા પછી જો ધર્મ કરવાનો ઉપદેશ આપશો તો તે નિષ્ફળ નહીં જાય. **હવે બેસી રહેવાનો વખત નથી.** ક્યારે કોનું અચાનક મૃત્યુ થશે તે કોણ કહી શકે તેમ છે?

વાત કરતાં કરતાં ક્ષોભ, દુઃખ અને કરૂણાની સાથે એક અપૂર્વ તેજનું મિશ્રણ થવાથી સ્વામીજીની મુખાકૃતિ ઑર પ્રકાશમય જણાવા

લાગી. ચક્ષુઓમાંથી અગ્નિની ચીણુગારીઓ બહાર નીકળતી હોય તેવો ભાસ થવા લાગ્યો. સ્વામીજીની તે વખતની દિવ્ય મૂર્ત્તિ જોઇને શિષ્ય, ભય તથા વિસ્મયને લીધે વધારે શબ્દોનો ઉચ્ચાર કરી શક્યો નહીં.

થોડી ક્ષણો પછી સ્વામીજી પુનઃ બોલવા લાગ્યાઃ—મેં કહ્યું તેવી કર્મતત્પરતા, અને આત્મનિર્ભરતા વખત જતાં આ દેશમાં આવવીજ જોઇએ, અને આવશેજ, એમ હું શ્રદ્ધાપૂર્વક કહી શકું છું. There is no escape—તે સિવાય છુટકોજ નથી. બુદ્ધિમાન લોકો ભાવી ત્રણ યુગની છબી પ્રત્યક્ષપણે જોઈ શકે છે.

"ગુરૂદેવના જન્મ સાથેજ પૂર્વાકાશમાં અરૂણોદય થઇ ચૂક્યો છે. વખત જતાં તેમના પ્રતાપે સમસ્ત દેશ મધ્યાહ્ન સૂર્યનાં કિરણોથી પ્રકાશમય બનશે."

प्रसंग २१ मो.

સ્થાન—બેલુડમઠના નિર્માણકાળે. ઇ. સ. ૧૮૯૯

બેલુડ મઠ તૈયાર થઇ ગયો છે. થોડું ઘણું કામ બાકી છે તે સ્વામીજીની આજ્ઞા પ્રમાણે વિજ્ઞાનાનંદ સ્વામી પૂરૂ કરાવે છે. સ્વામીજીનું શરીર જેવું જોઇએ તેવું સારૂ નથી. ડૉક્ટરે સાંજે અને સવારે, ગંગાજીમાં નૌકા મારફતે સ્વામીજીને ફરવા લઇ જવાનું શિષ્યોને ફરમાવ્યું હતું. નિત્યાનંદજી સ્વામી એક ગૃહસ્થ પાસેથી એક નૌકા માંગી લાવ્યા હતા અને તે નૌકા મઠની સામેજ બાંધી રાખવામાં આવી હતી. ઇચ્છા થતી ત્યારે સ્વામીજી એ નૌકામાં બેસી ગંગાજીમાં ફરવા બહાર નીકળી પડતા.

સંન્યાસીઓ માટે નિયમો

આજે રવિવાર છે. શિષ્ય મઠમાં આવ્યો ત્યારે સ્વામીજી આહારાદિથી નિવૃત્ત થઇ દીવાનખાનામાં બેઠા હતા. થોડા દિવસ ઉપર સ્વામીજીએ, મઠમાં રહેતા સંન્યાસીઓ તથા બાલ બ્રહ્મચારીઓ માટે કેટલાએક નિયમો તૈયાર કર્યા હતા. તેમાં ગૃહસ્થોના સહવાસથી સંન્યાસીઓને બનતાં સુધી અલગ રાખવા, એ એક નિયમ મુખ્ય હતો. દાખલા તરીકે બ્રહ્મચારીઓ માટેના આહાર—સ્થાન તથા વિશ્રામ—સ્થાનમાં કોઇ ગૃહસ્થથી દાખલ થઈ શકાશે નહીં, વગેરે. એજ વિષય સંબંધી વાર્ત્તાલાપ આજે શરૂ થયો.

સંયમરહિત ગૃહસ્થો પ્રત્યે તિરસ્કાર

સ્વામીજીઃ—આજ કાલ ગૃહસ્થોનાં શરીરમાંથી અને વસ્ત્રોમાંથી પણ સંયમહીનતાની કેવી ખરાબ વાસ આવે છે? એટલા માટે

મઠમાં એવો નિયમ કર્યો છે કે કોઇ ગૃહસ્થથી કોઇ પણ સાધુના બિછાનામાં સૂવાશે–બેસાશે નહીં. આગળ હું એમ માનતો કે શાસ્ત્રમાં ગૃહસ્થોનો બહુ સમાગમ રાખવાનો નિષેધ કર્યો છે તેથીજ સંન્યાસીઓ ગૃહસ્થોની પાસે બેસતા અચકાતા હશે. પણ હવે મને લાગે છે કે એ નિયમ બહુ જરૂરનો છે. જો નિયમોનું બરાબર પાલન થશે તો બ્રહ્મચારીઓ કાળક્રમે યથાર્થ સંન્યાસીઓ બની શકશે; સંન્યાસની નિષ્ઠા એક વખત દ્રઢ થઈ ગયા પછી સંન્યાસીઓ ગૃહસ્થોની સાથે હળી–મળીને રહે તો જૂદી વાત છે. પરંતુ અત્યારથીજ જો નિયમ રાખવામાં ન આવે તો સર્વ સંન્યાસીઓ અને બાલ બ્રહ્મચારીઓ વખતે બગડી જાય એવો ભય રહે છે. યથાર્થ બ્રહ્મચારી બનવા માટે, સૌ પહેલાં, સંયમ સંબંધી કઠોર વ્રત–નિયમો પાળતાં શીખવું જોઈએ. સ્ત્રીઓનાં નામ અને ગંધથી તો દૂર રહેવુંજ જોઇએ, એટલુંજ નહીં પણ સ્ત્રીઓની સાથે સંસર્ગ રાખનારા ગૃહસ્થોના સહવાસથી પણ બ્રહ્મચારીઓએ દૂર રહેવું જોઈએ.

ગૃહસ્થાશ્રમી શિષ્ય સ્વામીજીની આ વાત સાંભળી સહેજ ચમક્યો, અને હવે પછી મઠના સંન્યાસીઓ તથા બ્રહ્મચારીઓ સાથે પહેલાંની માફક સમભાવે હળાશે–મળાશે નહીં, એમ વિચારી મનમાં ને મનમાં મુઝાવા લાગ્યો. છેવટે તેણે કહ્યું કેઃ–“પરન્તુ આ મઠ અને આ મઠના સંન્યાસીઓ, મારા પોતાના ઘર તથા પરિવાર કરતાં પણ અધિક પરિચિત તથા સ્નેહાસ્પદ મને જણાય છે. મઠમાં આવવાથી મને જેટલો આનંદ થાય છે તેટલો બીજે ક્યાંઇ થતો નથી. મારા ઘર કરતાં પણ આ મઠ મને વધારે આનંદદાયક લાગે છે. અહિંયાં હું જેવી સ્વતંત્રતાથી હરી–ફરી શકું છું તેવી સ્વતંત્રતાથી ફરવાનું મારે માટે જગતમાં બીજું એકે સ્થાન નથી.”

“અમારો સંન્યાસધર્મ નવી પદ્ધતિનો છે”

સ્વામીજીઃ—પવિત્ર હૃદયના મનુષ્યોને એવો અનુભવ થાય તે

સ્વાભાવિક છે. જેને એવો અનુભવ ન થાય તે આ સ્થાનને માટે યોગ્ય નથી, એમજ સમજી લેવુ. ઘણા લોકો બ્હારની વાતો સાંભળીને અહિં દોડયા આવે છે, અને પુનઃ નાસી જાય છે, તેનું પણ એજ કારણ છે. જેઓ બ્રહ્મચર્યહીન છે, અને રાત્રિ દિવસ પૈસો કમાવામાંજ મશગૂલ છે, તેઓ આ સ્થાનનો પવિત્ર ભાવ કદાપિ સમજી શકે નહીં, તેમજ મઠના મનુષ્યોને પોતાના સગા–સબંધી જેવા માની શકે નહીં. અહિંના સંન્યાસીઓ કાંઇ જટા–ભસ્મધારી, અને હાથમાં લાંબો ચીપીયો રાખી લોકોને ઔષધ આપતા–રખડનારા સન્યાસીઓ જેવા નથી. એટલાજ માટે લોકો એમને જોવા છતાં તેમજ સાંભળવા છતાં હજી બરાબર સમજી શકતા નથી. આપણા ગુરૂદેવની ચાલ–ચલગતજ કોઇ અદ્દ્ભુત પ્રકારની હતી, એટલે અમે પણ લોકદ્રષ્ટિએ નવાજ પ્રકારના દેખાઇએ છીએ. કોઇ વખત મોટી ધામધૂમથી ભાષણો અને લેકચરો આપી સભાઓ ગર્જાવી મૂકીએ છીએ તો કોઇ વખત "હરહર બોમ્ બોમ્"નો ધ્વનિ કરી, ભસ્મ ચોળી પહાડો અને જંગલોમા ઘોર તપસ્યા કરવા નીકળી પડીએ છીએ. અમારૂ આવુ વિલક્ષણ વર્ત્તન જોઇને લોકો સ્તબ્ધ બની જાય છે ! વિચારમાંજ પડી જાય છે કે આ સંન્યાસીઓ તે વળી, કેવા પ્રકારના !

ધ્યાનસ્થ થઇને બેસી રહેવાથી શું દી વળે ?

તુંજ કહે કે, હવે પ્રાચીન પંચાંગો અને પુસ્તકોનાં પ્રમાણો માત્ર આપીને બેસી રહેવાથી શું દી વળે ? પાશ્ચાત્ય સુધારાનો પ્રવાહ પ્રબળ વેગથી વહી રહ્યો છે, સમસ્ત દેશમાં તેની અસર પહોંચી ચૂકી છે. આવા વખતે આંખ–કાન બંધ કરી પહાડની એકાદ ગુફામાં ધ્યાનસ્થ થઇને બેસી રહેવાથી દેશનું શું કલ્યાણ થવાનું હતું ? અત્યારે તો **ગીતામાં ભગવાને કહ્યું છે તે પ્રમાણે હૃદયમાં નિઃસીમ સાહસ તથા અનંત બળ પ્રેરી શકે એવા પ્રબળ કર્મયોગની પૂરેપૂરી જરૂર છે.**

કર્મયોગના વિજયનાદથી લોકોને જગાડવા જોઇએ, નહીંતર "બુડતા જઇશું તેની સાથે બીજાને પણ બૂડાડતા જઇશું."

સાંજ થઇ જવાથી, સ્વામીજી ગંગામાં ફરવા માટે વસ્ત્રો વગેરે પહેરી નીચે આવ્યા; અને મઠના ચોગાનમાં થોડી વાર સુધી આમ તેમ ફર્યા. પછી ફરવા જવા માટેની નૌકા તૈયાર કરવામાં આવી, એટલે સ્વામીજી, નિર્ભયાનંદ, નિત્યાનદ તથા શિષ્યને સાથે લઇ નૌકામાં બેઠા.

સ્વામીજીએ નૌકાની છત ઉપરજ બેસવાનું પસંદ કર્યું. શિષ્ય પણ તેમના પગ પાસે બેઠો. ભાગીરથીના નાના નાના તરંગો નૌકા સાથે અથડાઇ કલ કલ ધ્વનિથી મધુર ગીત ઉપજાવવા લાગ્યા ! મૃદુ મૃદુ મલય–વાયુ વહી રહ્યો હતો. આકાશની પશ્ચિમ દિશા હજુ સંધ્યાના લાલ રંગથી રંગાઇ નહોતી–સૂર્યનારાયણને અસ્ત થવામાં હજુ અર્ધો કલાક બાકી હતો. અમારી નૌકા ઉત્તર તરફ ચાલવા લાગી. સ્વામીજીનું આ સમયનું દૃશ્ય બહુ મનોહર હતું. મુખ ઉપર પ્રફુલ્લતા, નયનોમાં કોમળતા, શબ્દોમાં ઉદાસીનતા તથા પ્રત્યેક્ હાવ–ભાવમાં જિતેન્દ્રિયતા બહાર સ્ફુરી નીકળતી હતી ! તે સમયનું ભાવપૂર્ણ રૂપ જેણે જોયુ છે તેજ તે સમજી શકે એમ છે.

અનુકૂળ વાયુના બળથી નૌકા જોસબંધ આગળ વધવા લાગી. દક્ષિણેશ્વરના કાલીમંદિરનાં દર્શન થતાં અમે સર્વેએ બે હાથ જોડી નમન કર્યું. સ્વામીજી તે વખતે કોઇ ગંભીર વિચારમાં એવા નિમગ્ન હતા, કે આ દેખાવ તરફ તેઓનું લેશ પણ લક્ષ ગયું નહીં, શિષ્ય તથા સંન્યાસીઓએ અરસપરસ દક્ષિણેશ્વર સંબંધી કેટલીએક વાર્તાઓ કરી, પણ તેમાંની કોઇ વાર્તાએ સ્વામીજીનું લક્ષ ખેંચ્યું નહીં. ધીમે ધીમે નૌકા સ્વ૦ ગોવિંદકુમાર ચૌધરીના બગીચાવાળા ઘાટની પાસે આવી પહોંચી. સ્વામીજી સાથે અમે સર્વ નૌકામાંથી અહિં નીચે

ઉતર્યા. સ્વામીજીએ ઉક્ત ઉદ્યાન તથા ગૃહની ચોતરફ ફરી, કહ્યું કે:–"બગીચો બહુ સુંદર છે, તેમજ રહેવાનું મકાન પણ ઠીક છે. પરંતુ કલકત્તાથી બહુ દૂર હોવાથી ગુરૂદેવના શિષ્યોને અહિં આવતાં-જતાં બહુ કષ્ટ સહન કરવું પડત; માટે અહિંયાં મઠની સ્થાપના ન થઇ એ એક રીતે ઠીકજ થયું." કહેવાની જરૂર નથી કે આ સ્થળે મઠની સ્થાપના કરવાનો સૌએ પ્રથમ વિચાર કર્યો હતો, પણ પાછળથી એ વિચાર માંડી વાળવો પડયો હતો, અને તેને બદલે અત્યારે જે સ્થાન "બેલુડમઠ"ના નામથી પ્રસિદ્ધ છે તેજ સ્થાને મઠ બંધાવવાનો નિર્ણય થયો હતો.

પુનઃ નૌકા મઠ તરફ ચાલવા લાગી. રાત્રિના અંધકારમાં અમે સર્વે લગભગ ૮–૯ વાગે મઠમાં આવી પહોંચ્યા.

प्रसंग ३० मो.

સ્થાન–બેલુડમઠ–ઈ. સ ૧૮૯૯ જાન્યુઆરી માસ.

નાગમહાશયનો અપૂર્વ ભક્તિભાવ

શિષ્ય આજે **નાગ**મહાશયને સાથે લઇને મઠમાં આવ્યો છે. **સ્વા**મીજીએ **નાગ**મહાશયને પ્રણામ કર્યા અને પૂછ્યું કે:—"આનંદમાં છો ને?"

નાગમહાશય:—આપનાં દર્શન થયાં, બહુ આનંદ થયો. જય! શંકર! જય! શંકર! બસ, આજે સાક્ષાત્ શિવનાં દર્શન થયાં. એટલું કહીને એ હાથ જોડી **નાગ**મહાશય ઉભા રહ્યા.

સ્વામીજીએ પૂછ્યું:—શરીરે કેમ છે?

નાગમહાશય:—હાડ–માસ–લોહીની વાત ન પૂછો? આપના દર્શનથી આજે કૃતાર્થ થયો! મારાં અહોભાગ્ય, આપનાં દર્શન થયાં.

એટલુ કહતા **નાગ**મહાશયે સ્વામીજીને સાષ્ટાંગ પ્રણિપાત કર્યો. સ્વામીજીએ **નાગ**મહાશયનો હાથ પકડી ઉભા કરતાં કહ્યું:—"એ શું કરો છો?"

નાગમહાશય:—હું મારી દ્રષ્ટિથી જોઇ શકું છું કે આજે બસ સાક્ષાત્ શિવનાં દર્શન થયાં! જય ગુરૂદેવ! જય રામકૃષ્ણદેવ!

સ્વામીજીએ શિષ્યની તરફ દ્રષ્ટિ કરીને કહ્યું:—જુએ છે કે? ભક્તિમાન મનુષ્ય કેવા હોય તે કાંઈ સમજાયુ? **નાગ**મહાશય આખો દિવસ તન્મયજ રહ્યા કરે છે. દેહબુદ્ધિ બિલકુલ છેજ નહીં, એમ કહીએ તોપણ ચાલે. આવા મહાત્મા ભાગ્યેજ બીજા કોઇ હશે. (પ્રેમાનંદ સ્વામીને ઉદ્દેશીને કહ્યું કે) **નાગ**મહાશયને માટે પ્રસાદ લઇ આવ!

નાગમહાશયઃ—પ્રસાદ ? (સ્વામીજી પ્રતિ હસ્તદ્વય જોડી) આપના દર્શનથી મારી ભવક્ષુધા આજે દૂર થઇ ગઇ !

મઠમાં બાળ બ્રહ્મચારીઓ તથા સન્યાસીઓ ઉપનિષદ્‌નો પાઠ કરવા બેઠા હતા. સ્વામીજીએ તેમના તરફ લક્ષ કરીને કહ્યું કેઃ—“આજે ગુરૂદેવના એક મહાન ભક્તરાજ પધાર્યા છે. **નાગ**મહાશયના શુભાગમન નિમિત્તે તમારો પાઠ આજે બંધ રહેશે.” આથી સર્વ સંન્યાસીઓ પોતપોતાનાં પુસ્તકો બંધ કરી **નાગ**મહાશયની આસપાસ ટોળે વળીને બેસી ગયા. સ્વામીજી પોતે પણ **નાગ**મહાશયની સામે આવીને બેઠા.

સ્વામીજીઃ—(સર્વને ઉદ્દેશીને) જુઓ છો ને ? **નાગ**મહાશય તરફ એકવાર દ્રષ્ટિપાત કરો. તેઓ પોતે ગૃહસ્થ છે, છતાં જગત છે કે નહીં તેનુજ તેમને જ્ઞાન નથી. આખો દિવસ તન્મયતામાં–ધ્યાનમાજ પસાર કરે છે. (**નાગ**મહાશય ભણી લક્ષ કરીને) આ સર્વ બ્રહ્મચારીઓને અને અમને ગુરૂદેવ સંબધી કાંઇક વાર્ત્તા સંભળાવો.

નાગમહાશયઃ —એ આપ શું કહો છો ? હું આપને સભળાવું ? હું તો માત્ર આપને જોવા–દર્શન કરવા આવ્યો છુ. ગુરૂદેવની લીલામાં જેઓ હનુમાનરૂપે સહાયક છે, તેમનાં (સ્વામીજીના) દર્શન કરવા હું તો આવ્યો છું. હવે ગુરૂદેવની વાતો લોકો સમજી શકશે. જય રામકૃષ્ણ ! જય રામકૃષ્ણ ! !

સ્વામીજીઃ—શ્રી રામકૃષ્ણદેવને તો આપજ યથાર્થ રીતે સમજી શક્યા છો, અમે તો ખાલી માથુ પકવીએ એટલુંજ.

નાગમહાશયઃ—નહીં–નહીં–છીઃ–એ આપ શુ બોલ્યા ? જેને આંખો છે, તે તો સ્પષ્ટ રીતે જોઈ શકે છે કે આપ તો ગુરૂદેવની છાયા સમાનજ છો.

સ્વામીજીઃ—આ મઠ-ફંડની સ્થાપના કરી તે ઠીક કર્યું ને ?

નાગમહાશયઃ—મારા જેવો ક્ષુદ્ર મનુષ્ય, તેમાં શું સમજી શકે? આપ જે કાંઈ કરશો તેનાથી જગતનું કલ્યાણજ થશે એમા કોઇ જાતનો શક નથી. આપનાથી જગતનુ મંગળજ થવુ જોઈએ.

અનેક શિષ્યો **ના**ગમહાશયની ચરણરજ લેવા લાગ્યા, તેથી **ના**ગ-મહાશય ગભરાયા જેવા બની ગયા અને આમ તેમ નાસવા લાગ્યા. તેથી સ્વામીજીએ સર્વને કહ્યું કે:–" એમને કષ્ટ થાય તેવું કામ રહેવા દો. " શિષ્યો સર્વે ચૂપચાપ બેસી રહ્યા.

સ્વામીજીઃ—આપ આ મઠમાંજ આવીને રહો તો? આપનાં દર્શનથી મઠના વિદ્યાર્થીઓને ઘણું શીખવાનુ મળશે.

નાગમહાશયઃ—ગુરૂદેવને મેં એકવાર એ વિષે પૂછ્યુ હતું. તેમણે માત્ર એટલીજ આજ્ઞા કરી કે:–" ગૃહમાંજ રહે." તેથી ઘર બાંધીને રહ્યો છું. વચમાં વચમાં આપનાં દર્શન કરી કૃતાર્થ થઉ છું.

સ્વામીજીઃ—એક વખત આપના દેશમાં જવાનો મારો વિચાર છે.

નાગમહાશય આનંદથી ઘેલા જેવા બની ગયા, અને કહ્યું કે:– "વાહ વાહ ! એવો અપૂર્વ દિવસ ક્યારે આવશે ? સમસ્ત દેશ કાશી-સમાન પવિત્ર–તીર્થરૂપ બની જશે ! આપની ચરણરજ અમારા દેશમાં પડે એવાં અમારાં ભાગ્ય ક્યાથી હોય ?"

સ્વામીજીઃ—મારી તો ઇચ્છા છે. પણ માતાજી (કાલીમાતા–દેવી)ની કૃપા થાય ત્યારે ખરી.

નાગમહાશયઃ—આપને કોણ સમજી શકે ? આપના યથાર્થ સ્વરૂપને કોણ જાણી શકે ? દિવ્ય દ્રષ્ટિ ખુલે નહીં ત્યાંસુધી આપને સંપૂર્ણ રીતે કોઇ ઓળખી શકે નહીં. એક માત્ર ગુરૂદેવજ આપને ઓળખી શક્યા હતા. બીજાઓ તો તેમની વાતમાં વિશ્વાસ રાખી માની લેતા હતા, એટલુંજ. કોની શક્તિ છે કે આપને ઓળખી શકે ?

સ્વામીજીની આશીર્વાદ-યાચના

સ્વામીજી:—મારી એવી ઇચ્છા છે કે સમસ્ત દેશને એક વખત જાગ્રત કરવો. મહાવીર (હનુમાન)ને અત્યારે પોતાની શક્તિની ખબર નથી તેથી જડવત્ ઉંઘમાં ઘોરે છે, તેને જગાડવા માટે મેં કમર કસી છે. સહેજ પણ સનાતન ધર્મભાવ હરકોઇ પ્રકારે જાગ્રત કરી શકીશ તો સમજીશ કે ગુરૂદેવનો અને મારો અવતાર છેક નિષ્ફળ નથી ગયો. દેશને જાગ્રત કરી-પ્રબુદ્ધ કરી કૃતાર્થ થવું એજ ઇચ્છા અત્યારે તો બળવાનપણે મારા ચિત્તમાં વર્તે છે. મુક્તિ-મુક્તિ તેની પાસે સરખામણીમાં તુચ્છ જણાય છે. આપ આશીર્વાદ આપો કે મારો ઉદ્દેશ સફળ થાય.

નાગમહાશય:—ગુરૂદેવનો આશીર્વાદ છે. આપની ઇચ્છાને કામ કરતી કોણ રોકી શકે તેમ છે? આપનો દરેક મનોરથ સફળજ થવો જોઇએ.

સ્વામીજી:—મારી ઇચ્છા તો કાંઇ સફળ થતી નથી. જે કાંઈ થાય છે તે ગુરૂદેવની ઇચ્છા અને કૃપાને આભારી છે.

નાગમહાશય:—તેમની ઇચ્છા અને આપની ઇચ્છા એક બની ગઈ છે. આપની ઇચ્છા, તે ગુરૂદેવનીજ ઇચ્છા સમજવી. જય રામકૃષ્ણ! જય રામકૃષ્ણ!!

સ્વામીજી:—કામ કરવા માટે શરીર ખૂબ મજબુત જોઇએ, અહિં આ દેશમાં આવ્યા પછી શરીરજ સારૂં રહેતું નથી. તે દેશમાં (યૂરોપ-અમેરિકામાં) શરીર બહુ સ્ફૂર્ત્તિમાં રહેતું.

નાગમહાશય:—ગુરૂદેવ કહેતા કે:-"શરીર ધારણ કર્યું એટલે ઘરનો ટૅક્સ (ભાડું) આપવોજ જોઇએ. રોગ-શોક એ શરીરના ટૅક્સ છે. આપ તો મહોરોની બૉક્સ (પેટી) છો. આપની તો ખૂબ સંભાળ રાખવી જોઇએ. પણ આપને કોણ સમજી શકે કે આપની યોગ્ય સંભાળ રાખે? ગુરૂદેવજ એક માત્ર આપને ઓળખતા હતા. જય રામકૃષ્ણ! જય રામકૃષ્ણ!!"

સ્વામીજી:—મઠમાં આ લોકો મારી બહુ સારી સંભાળ રાખે છે.

નાગમહાશય:—તેમનું કલ્યાણ થશે, બીજું શું કહીએ? આપને સમજે અથવા ન સમજે, પણ આપની સેવામાં ન્યૂનતા થશે તો આ અમૂલ્ય દેહ રહેવો અશક્ય છે.

સ્વામીજી:—**નાગમહાશય**! ક્યારે શું કરૂં છું અને ક્યારે શું નથી કરતો તેની મને તો કાંઈ સમજણજ પડતી નથી. કોઈ કોઈ વખત મનનો તરંગ એવો તો પ્રબળ થઇ આવે છે કે કામ કર્યા પછીજ નિરાંતે બેસી શકું છું. મનના વેગને અનુસરી કામ કર્યે જઉં છું, અમુક કામ સારૂં થાય છે કે ખરાબ તેનું ખરૂ પૂછો તો, મને કશું ભાનજ નથી.

નાગમહાશય:—ગુરૂદેવ કહેતા તેમ ચાવી અપાઈ ગઈ છે. તેથી તમે ન સમજો એ સ્વાભાવિક છે. કારણ કે તમારે તો ગુરૂદેવની ભાવનાઓને અનુસરી ગુરૂદેવનીવતી **કામજ કરવાનું છે. સમજવાની જરૂરજ નથી.** જ્યારે **સમજતા થશો ત્યારે આ લીલા પણ સંકોચી લેવી પડશે.**

સ્વામીજી ઊંડા વિચારમાં ગરકાવ થઈ ગયા. તેજ વખતે સ્વામી પ્રેમાનંદ, ગુરૂદેવનો પ્રસાદ લઇને ત્યાં હાજર થયા. **નાગમહાશયને** તથા બાકીના બીજાઓને પ્રસાદ આપવામાં આવ્યો. **નાગમહાશય** તો બે હાથમાં પ્રસાદ ગ્રહણ કરી, માથે ચડાવી આનંદથી નૃત્ય કરવા લાગ્યા અને જય રામકૃષ્ણ! જય રામકૃષ્ણના આનંદોદ્દગાર પ્રકટ કરવા લાગ્યા. **નાગમહાશયનો** આવો ઉત્કટ ભક્તિભાવ જોઈ શિષ્યો તો દિઙ્મૂઢજ બની ગયા. ત્યાર પછી થોડીવારે સૌ બગીચામાં ફરવા બહાર નીકળ્યા. એટલામાં મઠની પૂર્વ તરફના તળાવમાં હાથમાં કોદાળી લઈ સ્વામીજીને માટી ખોદતા સૌએ જોયા. **નાગમહાશય** એકદમ તેમની પાસે દોડી ગયા અને કહ્યું કેઃ—“અમારી હાજરીમાં આપ આ શું કરો છો?” સ્વામીજીએ હાથમાંની કોદાળી નીચે મૂકી

દીધી અને ચોગાનમાં, વાતો કરતા કરતા, ફરવા લાગ્યા. સ્વામીજીએ તે વખતે એક શિષ્યને નીચેની વાત કહી હતી:

નાગમહાશયની ઈશ્વરદર્શન સંબંધી વ્યાકુળતા

" ગુરૂદેવના અવસાન પછી એક દિવસે અમે સાંભળ્યું કે **નાગ**મહાશય ચાર–પાંચ દિવસથી ભૂખ્યા–તરસ્યા, કલકત્તાના પોતાના એક ઘરમાં પડયા રહ્યા છે, હું અને **હ**રીભાઈ તથા બીજા એક બે જણા તુરતજ તેમની પાસે ગયા. અમને જોતાંવારજ **નાગ**મહાશય ફ્ લગ મારી કુટીરમાંથી બહાર નીકળ્યા. અમે નાગમહાશયને કહ્યું કે આજે અમે અમારી ભિક્ષા અહિંથીજ લઈશું. તેજ વખતે નાગમહાશય બજારમાંથી ચોખા, દાળ, શાક, હાંડી–બળતણ વગેરે લઈ આવ્યા અને રસોઈની શરૂઆત કરી દીધી. અમે આગળથીજ ધારી રાખ્યું હતું કે આજે **નાગ**મહાશયને જમાડીશું અને અમે પણ જમીશું. રસોઈ પૂરી થઇ એટલે અમે તેમાંથી ભિક્ષા લીધી અને બાકીનું સઘળું **નાગ**મહાશય માટે રાખી મૂકયું. અમે જમી રહ્યા પછી **નાગ**મહાશયને ખાવાનો આગ્રહ કર્યો, એટલે નાગમહાશયે પોતાની પાસે પડેલી ભાતની હાંડી ફોડી નાખી અને તેને કપાળની સાથે જોરથી પછાડીને કહ્યું કે:–"જે દેહથી ભગવાન પ્રાપ્ત ન થયા તે દેહને વળી આહાર કેવો ? " અમ તો આ દેખાવ જોઇ સ્તબ્ધજ બની ગયા ! ઘણું ઘણું સમજાવ્યા પછી તેમણે થોડો આહાર કર્યો એટલે અમે સૌ ત્યાંથી પાછા ફર્યા. "

સ્વામીજી:—નાગમહાશય આજે તો મઠમાં રહી જશે ને ?

શિષ્ય:—જી, ના. આજે કાંઈ કામ છે તેથી તેઓને આજજ જવું પડશે.

સ્વામીજી:—ત્યારે નૌકા તૈયાર કરાવ. સાંજ પડવા આવી છે.

નૌકા આવી પહોંચી એટલે શિષ્ય તથા **નાગ**મહાશય સ્વામીજીને પ્રણામ કરી નૌકામાં બેસી કલકત્તા તરફ રવાના થયા.

प्रसंग ३१ मो

स्थान–બેલુડમઠ. ઈ સ. ૧૯૦૦

બ્રહ્મ, ઈશ્વર, માયા અને જીવનું સ્વરૂપ

આજે રવિવાર છે. શિષ્ય સવારમાં વ્હેલો મઠમાં આવ્યો છે. સ્વામીજીની તબીયત પણ સુધારા ઉપર આવતી જાય છે. સ્વામીજીના પાદ–પદ્મમાં વંદન કરી શિષ્ય નીચે ઉતરી આવ્યો, અને સ્વામી નિર્મલાનંદ સાથે વેદાન્ત શાસ્ત્રની ચર્ચા કરવા બેઠો. એટલામાં સ્વામીજી પણ ઉપરથી નીચે આવ્યા અને શિષ્યને ઉદ્દેશી કહ્યું કે:—" કેમ ? તુલસીની સાથે શું ચર્ચા થઈ ? "

શિષ્ય:—મહાશય, તુલસીમહારાજ કહે છે કે:–" વેદાન્તનો બ્રહ્મવાદ માત્ર તારા સ્વામીજી સિવાય અને તારા પોતાના સિવાય બીજું કોઈ જાણતું નથી. અમે તો કેવળ એટલું સમજીએ છીએ કે **कृष्णस्तु भगवान् स्वयम् ॥**"

સ્વામીજી:—પછી તેં શું કહ્યું ?

શિષ્ય:—મેં કહ્યું કે એક માત્ર આત્માજ સત્ય છે. કૃષ્ણ તો એક બ્રહ્મજ્ઞ પુરૂષ હતા; એટલુંજ. મને એમ લાગે છે કે તુલસી મહારાજ અંતરમાં તો વેદાન્તી છે, પણ દ્વૈતવાદી હોવાનો બહારથી દેખાવ કરી ચર્ચા કરવા બેસી જાય છે. ઈશ્વરને એક વ્યક્તિવિશેષ ઠરાવી વેદાન્તવાદનું મૂળ દ્રઢ કરવું એજ એમનો આંતરિક અભિ-પ્રાય હોય એમ મને વિચાર કરતાં જણાય છે. પણ તેઓ વૈષ્ણવ

તરીકે પોતાનો પરિચય આપે છે એટલે હું એમના અભિપ્રાયને ભૂલી જઇ, તેમની સામે પ્રમાણો આપવા બેસી જઉં છું.

સ્વામીજી:—તુલસીની તારા ઉપર પ્રીતિ છે, એટલે પ્રસંગોપાત તને ચીડવવા એવાં બ્હાનાં કાઢે છે. પણ તારે કોઇ પ્રકારે ચીડાવું નહીં. તારે કહી દેવું કે:—" તમે તો શૂન્યવાદી નાસ્તિક છો, તમારી સાથે વાત કોણ કરે ? "

સર્વેશ્વર વ્યક્તિવિશેષ હોઇ શકે નહીં

શિષ્ય:—ઉપનિષદ્‌માં, ઇશ્વિર એટલે વ્યકિતવિશેષ એવી ક્યાંઇ વાત આવે છે ? લોકોમાં એવો વિશ્વાસ કયાંથી બંધાઈ ગયો ?

સ્વામીજી:—સર્વેશ્વર કોઈ દિવસ વ્યક્તિવિશેષ હોઇ શકે નહીં. જીવ એટલે વ્યષ્ટિ અને સકળ જીવોની સમષ્ટિ એ ઇશ્વિર. જીવમાં અને ઇશ્વિરમાં એટલોજ ભેદ છે કે જીવમાં અવિદ્યા પ્રબળપણે વર્ત્તતી હોય છે; જ્યારે ઇશ્વિર, વિદ્યા, અને અવિદ્યાની સમષ્ટિ—માયાને વશીભૂત કરી, સ્વતંત્રપણે આ સ્થાવર—જંગમાત્મક જગત પોતાની અંદરથી project (બહિર્ભૂત) કરે છે. પરંતુ બ્રહ્મ—વસ્તુ તો વ્યષ્ટિ—સમષ્ટિ તથા જીવ અને ઇશ્વિરની પણ પેલી પાર છે. બ્રહ્મના અંશો કે વિભાગો થઇ શકતા નથી. તેને સમજાવવાને માટે ત્રિપાદ, ચતુષ્પાદ વગેરે કલ્પનાઓ કરવામાં આવી છે. જે પાદમાં સૃષ્ટિ—સ્થિતિ અને લયનો અધ્યાસ થાય છે. તે ભાગને " ઇશ્વર " કહેવામાં આવે છે. અને કુટસ્થ આદિ બીજા ત્રિપાદ, કે જેમાં દ્વૈતકલ્પનાનો કોઇ રીતે અવકાશ નથી તેને બ્રહ્મ કહેવામાં આવે છે. પરંતુ એટલા ઉપરથીજ બ્રહ્મ નામની જીવોથી નિરાળી અને સ્વતંત્ર કોઇ વસ્તુ છે, એમ માની લઇશ નહીં. વિશિષ્ટાદ્વૈતવાદીઓ કહે છે કે બ્રહ્મજ જીવ અને જગદ્રૂપે પરિણામ પામ્યું છે. અદ્વૈતવાદીઓ કહે છે કે—ના, તેમ નથી. બ્રહ્મમાં આ જીવ—જગતનો અધ્યાસમાત્રજ થાય છે, વસ્તુત: બ્રહ્મમાં

તો તેથી કશોજ ફેરફાર થતો નથી. અદ્વૈતવાદીઓ માને છે કે કેવળ નામ અને રૂપને લઇનેજ આ જગત છે. અર્થાત્—જ્યાંસુધી નામ રૂપ છે ત્યાંસુધીજ જગત છે. ધ્યાન—ધારણાના બળથી જ્યારે નામ રૂપનો વિલય થશે ત્યારે બીજું કાંઇ નહીં રહેતાં એક માત્ર બ્રહ્મજ રહેશે. તે વખતે તારી પોતાની કે જીવ જગતની સ્વતંત્ર સત્તાનો બિલકુલ અનુભવ રહેશે નહીં. હું પોતેજ નિત્ય—શુદ્ધ—બુદ્ધ—પ્રત્યક્—ચૈતન્ય અથવા બ્રહ્મ છું એવું પ્રત્યક્ષ જ્ઞાન થશે. બ્રહ્મ એજ જીવનું સ્વરૂપ છે. ધ્યાન—ધારણાથી નામ—રૂપના આવરણનો પડદો હઠી જાય છે, એટલે એ સ્વરૂપ પ્રત્યક્ષ થાય છે. શુદ્ધ અદ્વૈતવાદનો સારાંશ એટલોજ છે, વેદ—વેદાન્ત વગેરે એ એકજ વાત વિવિધ પ્રકારે સમજાવવાનો પ્રયત્ન કરે છે.

વ્યક્તિવિશેષને ઇશ્વર માનવાનું કારણ

શિષ્યઃ—જો એમ હોય તો ઇશ્વર એક સર્વશક્તિમાન વ્યક્તિવિશેષ છે, તે વાત કેવી રીતે સત્ય ઠરે?

સ્વામીજીઃ—મનરૂપી ઉપાધિ હોવાને લીધેજ આપણે મનુષ્ય તરીકે ઓળખાઇએ છીએ. પ્રત્યેક વિષય જાણવાને અને સમજવાને માટે મનુષ્ય પોતાના મનનો ઉપયોગ કરે છે. પરંતુ મન જે કાઇ વિચારે કે સમજે તે બધું limited (સીમાબદ્ધ)જ હોય છે. એટલા માટે પોતાના વ્યક્તિત્વ (personality)ને લીધે ઇશ્વરનું વ્યક્તિત્વ (personality) કલ્પી લેવું એવો જીવોનો સ્વતઃસિદ્ધ—કુદરતી સ્વભાવ હોય છે. મનુષ્યો પોતાનો આદર્શ મનુષ્યરૂપમાંજ તૈયાર કરે છે, અને તેનેજ સાધવાનો પ્રયત્ન કરે છે. આ જરા—મરણ તથા સુખ—દુઃખપૂર્ણ સંસારમાં મનુષ્ય જ્યારે ઉપરાઉપરી આઘાતોથી દબાઇ જાય છે, અને **હા હતોઽસ્મિ**નું કરુણ રૂદન કરે છે ત્યારે તે જેના ઉપર પોતાનો સર્વ ભાર મૂકી દઈ પોતે નિશ્ચિંત બની શકે એવા—એક પુરૂષનો

આશ્રય લેવાનો વિચાર કરે છે. પરંતુ એવો આશ્રય સંસારમાં ક્યાંઇ મળી શકતો નથી. ખરૂં જોઇએ તો નિરાધાર-સર્વગત સર્વજ્ઞ એક માત્ર આત્માજ સર્વનુ આશ્રયસ્થાન હોવું જોઇએ. તેને બદલે એકાદ મનુષ્યના આશ્રયની શોધ કરવાને કોઇ નીકળે તો તે નિષ્ફળજ જાય, એમાં નવાઇ નથી. વિવેક-વૈરાગ્ય તથા ધ્યાન-ધારણા વગેરે કરવાથી યથાર્થ આશ્રયસ્થાન કેવું હોવું યોગ્ય છે, તેની મનુષ્યોને સમજણ પડે છે. પણ તેવી સ્થિતિ પ્રાપ્ત થાય તે પહેલાં પોતાના જેવીજ એક મનુષ્યમૂર્ત્તિ તરીકે ઇશ્વિરની કલ્પના કરી લઇ તેના ઉપર નિર્ભર રહી નિશ્ચિંત બનવાનો મનુષ્યો પ્રયત્ન કરે છે. પરંતુ આટલી વાત નિશ્ચિતજ છે કે ગમે તે ભાવે સાધના કરવામાં આવે તે છતાં તે દરેકમાં ઉદ્દેશ તો પોતાનામાં અજ્ઞાતપણે જે બ્રહ્મસિંહ રહેલો છે તેને જાગ્રત કરવાનોજ હોય છે. પછી સાધનો ભલે ભિન્ન ભિન્ન હોય! જેને Personal Godમાં (ઇશ્વિરના વ્યક્તિવિશેષત્વમાં) વિશ્વાસ હોય તેને તેજ ભાવથી સાધન-ભજન કરવા દેજો. તેનામાં જ્યારે પ્રબળ નિષ્ઠા જાગ્રત થશે ત્યારે ક્રમે ક્રમે તેનામાં રહેલો બ્રહ્મસિંહ ઉંઘ-માંથી ઉઠયાવિના રહેશેજ નહીં. બ્રહ્મજ્ઞાન એજ, જીવનું એક માત્ર ગમ્ય અથવા લભ્ય સ્થાન છે. માત્ર માર્ગો અને મતોમાં વિવિધતા જણાય છે. જીવનું પારમાર્થિક સ્વરૂપ શુદ્ધ બ્રહ્મ હોવા છતાં, મનરૂપ ઉપાધિને લીધે તેનામાં એક પ્રકારનું અભિમાન આવે છે અને તેથીજ તેને હરેક પ્રકારના સંદેહ, સંશય તથા સુખ, દુ:ખાદિનો અનુભવ કરવો પડે છે; પરંતુ બ્રહ્માંડની સર્વ વસ્તુઓ પોતાનું સત્ય સ્વરૂપ પ્રાપ્ત કરવાનેજ મંથન કરતી હોય છે. જ્યાંસુધી " **अहं ब्रह्म** " એ તત્ત્વ પ્રત્યક્ષ ન થાય ત્યાંસુધી જન્મ-મૃત્યુના પંજામાંથી છુટકારો મેળવવાને કોઇ પણ સમર્થ નથી. મનુષ્ય-જન્મ પ્રાપ્ત થયા પછી પુણ્યબળથી અથવા મહાત્માની કૃપા મેળવી શકાય તોજ મનુષ્યોની

જિજ્ઞાસા એટલે આત્મજ્ઞાનની સ્પૃહા બળવાન થાય છે. નહીંતર તો કામ—કાંચનાદિ બંધનોથી બંધિવાન થયેલા મનુષ્યોને કારાગૃહમાંથી છુટવાની ઇચ્છાસરખી પણ થાય તેમ નથી. સ્ત્રી—પુત્ર—ધન—વિભવ વગેરેમાં જેનું ચિત્ત રમ્યા કરે છે તેને બ્રહ્મ સંબંધી કાંઇ પણ જાણવાનો તથા સાંભળવાનો સ્વપ્નમાં પણ વિચાર થતો નથી. જે પુરૂષો સર્વસ્વનો ત્યાગ કરવાને તૈયાર છે, જેઓ સુખ—દુઃખ તથા શોકના ચંચળ પ્રવાહમાં પણ સ્થિર રહી શકે છે અને જેઓ ધીર, વીર, શાંત તથા સાવચેત હોય છે તેઓજ આત્મજ્ઞાન પ્રાપ્ત કરવા માટે પ્રયત્નશીળ થાય છે. એવા પુરૂષોજ " **निर्गच्छति जगज्जालात् पिंजरादिव केशरी**—પાંજરામાંથી છુટેલા સિંહની માફક સંસારની જાળમાંથી નાસી જાય છે."

ત્યાગવૃત્તિ આવ્યાવિના આત્મજ્ઞાન અસંભવિત છે

શિષ્યઃ—ત્યારે શું સંન્યાસવિના આત્મજ્ઞાન થઇજ ન શકે, મહાશય ?

સ્વામીજીઃ—એકવાર તો કહી ચૂકયો કે અંતર—બાહ્ય એ ઉભય પ્રકારે સંન્યાસનું અવલંબન લેવું જોઈએ. શ્રીશંકરાચાર્યે પણ ઉપનિષદ્‌ના "**तपसोवाप्यलिंगात्**" એ અંશની વ્યાખ્યા કરતાં કહ્યું છે કેઃ—સંન્યાસના બાહ્ય ચિહ્નસ્વરૂપ ગૈરિક વસ્ત્રો તથા દંડ—કમંડળ વગેરે ધારણ કર્યા વિના તપસ્યા કરવાથી દુરધિગમ્ય (મહા-મુશ્કેલીથી સમજાય તેવું) બ્રહ્મતત્ત્વ પ્રત્યક્ષ થતું નથી. જ્યાંસુધી વૈરાગ્ય ન આવે, ત્યાગવૃત્તિ ન ઉદ્ભવે અને ભોગસ્પૃહા ઉપર કંટાળો ન આવે ત્યાંસુધી શું થવાનું હતું! એ કાંઈ નાના છોકરાને ફોસલાવી લેવા જેવી રમત વાત નથી. ચાલાક માણસો નાનાં બાળકોને ખાવાનું આપી સોના—રૂપાના દાગીના ઉતારી લે છે, તેવી ચાલાકી અહિંયાં કાંઇ કામ આવતી નથી.

સાચો તૃષાતુર પાણીની આશામાં શું બેસી રહે?

શિષ્યઃ—પરન્તુ હું ધારૂં છું કે સાધન કરતાં કરતાં ધીમે ધીમે ત્યાગ આવી શકે.

સ્વામીજીઃ—ધીમે ધીમે આવતો હોય તેને ભલે આવે. તારા જેવા બોલીને બેસી રહેનારાઓને શું આવવાનું હતું? તું તારે પાણીની શોધમાં લાગી જા! જેને ખરેખરી તૃષા લાગી હોય તે શું સુસ્ત-પણે આશામાં ને આશામાં બેસી રહે? ગુરૂદેવ કહેતા કેઃ–"**થાય છે-થશે, એ બધા નિર્બળોના મનોભાવ છે.**" તને તૃષા નથી તેથીજ હજી ક્રમની વાતો કરતો બેસી રહ્યો છે. જિજ્ઞાસા પ્રબળ નથી થઈ તેટલાજ માટે સંસારમાં તને આનંદ લાગે છે!

શિષ્યઃ—વાસ્તવિક સર્વસ્વત્યાગની બુદ્ધિ હજી સુધી કેમ નહીં પ્રકટી હોય તે મારાથી સમજી શકાતું નથી, આપ એને માટે કાંઈ ઉપાય દર્શાવશો?

સ્વામીજીઃ—ઉદ્દેશ અને ઉપાય એ સર્વ તારા પોતાનાજ હાથમાં છે. હું તો માત્ર તારા મનની ભાવનાઓને stimulate પ્રબળ કરી શકું એટલુંજ. કેટલાં કેટલાં સત્શાસ્ત્રો વાંચી ગયો, કેવા કેવા બ્રહ્મજ્ઞ મહાત્માઓનો સત્સંગ તથા સેવા કરી, એટલું છતાં હજી ત્યાગ ન આવ્યો તો સમજી રાખ કે જીવન વૃથા ગયું! પણ તોયે નિરાશ થઇશ નહીં. યત્કિંચિત્ ફળ તો મળશેજ.

શિષ્ય માથું નીચે નમાવી, ખેદ કરતો અને પોતાના પરિણામ સબંધે વિચાર કરતો થોડી ક્ષણો સુધી છાનોમાનો બેસી રહ્યો. ત્યાર પછી સ્વામીજીને કહ્યુંઃ–"હું આપના શરણે આવ્યો છું, મારી મુક્તિ થાય એવો માર્ગ દર્શાવી આપો. આ દેહે—આ ભવમાંજ તત્ત્વજ્ઞ થઇ શકું એવી કૃપા કરો."

મનને વશીભૂત કરવાનો માર્ગ

શિષ્યની આ પ્રકારની દીનતા તથા દિલગીરી જોઈ સ્વામીજી બોલ્યાઃ—"એમાં ભય પામવા જેવું શું છે? આ દેહ, ઘરબાર, જીવ, જગત, વગેરે સર્વ છેવટે મિથ્યા છે—સ્વપ્નવત્ છે, એવો સદા વિચાર કર્યા કરવો. આ દેહ એક પ્રકારનું જડ યંત્ર છે, એ વાત કદાપિ વિસરી જવી નહીં. એ દેહમાં જે આત્મારામ પુરૂષ છે તેજ તારૂં યથાર્થ સ્વરૂપ છે. મનરૂપ ઉપાધિજ તારા સ્વરૂપ–પ્રકાશની આડે પ્રથમ તેમજ સૂક્ષ્મ આવરણ છે. ત્યાર પછી આ દેહનું આવરણ આવે છે, પણ તે તો સ્થૂલ છે. આ પ્રકારનાં બે માયિક આવરણોથી તારી પોતાની નિર્મળ–નિર્વિકાર તથા સ્વયંજ્યોત ઢંકાઇ રહી છે, તેથી તું તારા સાચા સ્વરૂપને જોઇ શકતો નથી. રૂપ–રસ–ગંધ–સ્પર્શ આદિ તરફ વેગવાન ગતિથી મન દોડી રહ્યું છે તેને પાછું વાળી અંતર્મુખ કર. મનને મારવાનું કામ જરા પ્રયત્નસાધ્ય છે. દેહ તો સ્થૂલ છે, એટલે એક વખત તે પંચભૂતમાં મળી જશે. પણ સંસ્કારોની પોટલી સમાન મન એકદમ મરતું નથી. બીજમાં વૃક્ષરૂપે પરિણમવાની શક્તિ છે તેવીજ રીતે મનમાં પુનઃ શરીર ધારણ કરી જન્મ–મૃત્યુના માર્ગમાં ભમ્યા કરવાની શક્તિ મૂળથીજ રહેલી છે. એ શક્તિનો ક્ષય થાય નહીં—મનની વૃત્તિઓનો લય થાય નહીં, ત્યાંસુધી આત્મજ્ઞાન થતું નથી. માટેજ કહ્યા કરૂં છું કે ધ્યાન, ધારણા અને વિચારના બળથી મનને સચ્ચિદાનંદરૂપી સાગરમાં ડૂબાડી દે. મન મર્યું એટલે સર્વ ઉપાધિઓ ટળી ગઇ સમજજે—તું **બ્રહ્મસંસ્થ**જ બની જઇશ.

વીરપુરૂષો માટે અસાધ્ય જેવું છેજ શું ?

શિષ્યઃ—પણ એ ઉદ્દામ ઉન્મત્ત મનને બ્રહ્મમાં તરબોળ કરવાનું કામ બહુ કઠિન છે. એવી કઠિન સાધના અમારા જેવા કેમ કરી શકે ?

સ્વામીજીઃ—વીર નરોની પાસે તે વળી કોઈ કામ કઠિન હોય

ખરૂં ! **બીકણ અને બાયલાઓજ કઠિન-કઠિન કહી હિંમત હારી જાય છે! " वीराणामेव करतलगता मुक्तिः न पुनः कापुरुषाणाम्**-વીરોને માટેજ મુક્તિ હથેળીમાં છે-બીકણોને માટે નહીં." અભ્યાસ અને વૈરાગ્યબળથી મનને સંયમમાં રાખતાં શીખો, ગીતા પણ કહે છે કેઃ—"**अभ्यासेन तु कौन्तेय वैराग्येण च गृह्यते** હે અર્જુન ! અભ્યાસ અને વૈરાગ્યવડેજ મન વશ થાય છે." ચિત્તને સ્વચ્છ સરોવરની ઉપમા આપવામાં આવે છે. તેમાં રૂપ-રસાદિના આઘાતોથી જે તરંગો ઉઠે છે, તેનુંજ નામ મન. એટલા માટે મનનું સ્વરૂપ નક્કી કરનારા માનસશાસ્ત્રીઓ કહે છે કે મન સંકલ્પ-વિકલ્પાત્મક છે. આ સંકલ્પ વિકલ્પોમાંથી વાસના ઉદ્ભવે છે. ત્યાર પછી એ મનજ ક્રિયાશક્તિરૂપે પરિણમી સ્થૂલ દેહરૂપ યંત્ર પાસે કાર્ય કરાવ્યા કરે છે. હવે, કર્મો જેમ અનંત છે તેમ કર્મનાં ફળો પણ અનંત છે. આથી કરીને અનંત-અસંખ્ય કર્મ ફળરૂપ તરંગોમાં મન સર્વદા ઘસડાયા કરે છે. એ મનને ગમે તે રીતે વૃત્તિશૂન્ય કરવું જોઇએ. પુનઃ તે સ્વચ્છ સરોવરરૂપ બની જાય અને એક પણ વૃત્તિરૂપ તરંગ ન ઉદ્ભવે તેમ કરવું જોઇએ. તોજ બ્રહ્મપ્રકાશ થાય. શાસ્ત્રકારે એ અવસ્થાનો આભાસ આપતાં આ પ્રમાણે કહ્યું છે કેઃ-**भिद्यते हृदयग्रन्थिः**-હૃદયની ગાંઠ ભેદાય છે—ઇત્યાદિ. સમજાયું ને ?

ધ્યાનનું સર્વોત્તમ અવલંબન

શિષ્યઃ—પણ ધ્યાન તો કોઇ ખાસ વિષયને અવલંબીને થવું જોઇએ ને ?

સ્વામીજીઃ—તું પોતેજ તારો વિષય બન, બહુ દૂર જતું રહેવા દઇ તું પોતે તારા વિષયનુંજ અવલંબન ગ્રહણ કર. દાખલા તરીકે તું સર્વજ્ઞ-સર્વગત આત્મા છે એજ વિષયનું નિરંતર ધ્યાન અને મનન કર્યા કર. "**હું દેહ નથી, હું મન નથી, હું બુદ્ધિ નથી, હું**

સ્થૂલ નથી, હું સૂક્ષ્મ નથી." એ પ્રમાણે "નેતિ—નેતિ" કરતાં પ્રત્યક્ ચૈતન્યરૂપ સ્વસ્વરૂપમાં મનને ડુબાડી દે. છેવટે એટલે સુધી મનને ડુબાડી દે કે તે સામું ઉપરજ આવી શકે નહીં. એમ થયે બોધ્ય-સ્વરૂપનો બોધ અથવા સ્વસ્વરૂપમાં તારી સ્થિતિ થશે—ધ્યાતા—ધ્યેય એકમય બની જશે—જ્ઞાતા—જ્ઞેય અભિન્ન થઇ જશે—સર્વ અધ્યાસોની નિવૃત્તિ પણ તેજ ક્ષણે થઈ જશે! શાસ્ત્રમાં જેને **त्रिपुटीभेद** કહે છે તે એનુંજ નામ. એ અવસ્થામાં જાણવાપણું કે નહીં જાણવાપણું કશુંજ રહેતું નથી. કારણ કે આત્મા પોતેજ જ્યાં એક માત્ર વિજ્ઞાન અને વિજ્ઞાતા ઉભય છે, જ્યાં બીજી વસ્તુજ નથી ત્યાં તે વળી, જાણીજ શી વસ્તુને અને શી રીતે શકાય? આત્મા એજ જ્ઞાન, આત્મા એજ ચૈતન્ય, આત્મા એજ સચ્ચિદાનદ છે. જેનો સત્ અથવા અસત્ એવા કોઈ પણ એકાદ શબ્દથી નિર્દેશ થઈ શકે નહીં તેવી અનિર્વચનીય માયા-શક્તિના પ્રભાવે જીવરૂપી બ્રહ્મમાં જ્ઞાતા—જ્ઞેય એવા ભાવનો પ્રવેશ થયો છે. સાધારણ મનુષ્યો તેને conscious state (ચૈતન્ય અથવા જ્ઞાનની અવસ્થા) કહે છે. અને જ્યાં એ દ્વૈત—સંઘાત નિર્દોષ બ્રહ્મતત્ત્વમાં મળી જાય છે તેને શાસ્ત્રમાં સમાધિ અથવા સાધા-રણ જ્ઞાનભૂમિ કરતાં વધારે ઉચ્ચ અવસ્થા—super-conscious-state કહેવામાં આવી છે. કહ્યું છે કે: **स्तिमितसलिलराशिप्रख्यमाख्याविहीनम् ॥**

સ્વામીજી બ્રહ્માનુભવના અગાધ જળપ્રવાહમાં તણાતા હોય તેમ પુનઃ કહેવા લાગ્યા:—

હુંજ સર્વજ્ઞ છું—સર્વ મિથ્યા છે

જેટલાં દર્શનો છે, જેટલાં શાસ્ત્રો છે તથા જેટલા વિજ્ઞાન-ગ્રંથો છે તે સર્વ જ્ઞાતા—જ્ઞેય અથવા જ્ઞાનાજ્ઞાનવાળી અવસ્થામાંથીજ બહાર પડયા છે. માનવ—મનની કોઇપણ ભાષા અથવા ભાવ, જે

વસ્તુ, જ્ઞાનથી પર છે તેને સંપૂર્ણરૂપે પ્રકાશિત કરી શકે નહીં. દર્શન-વિજ્ઞાનાદિ partial truth આંશિકભાવે સત્ય છે. પરમાર્થ તત્ત્વનું સંપૂર્ણ expression (પ્રકાશન) કોઇ કાળે તેનાથી થઇ શકે નહીં. પારમાર્થિક દ્રષ્ટિથી જોઇએ તો ધર્મ મિથ્યા, કર્મ મિથ્યા, હું મિથ્યા, તું મિથ્યા, અને જગત પણ મિથ્યા, એમ સર્વને મિથ્યાજ માનવું પડે છે, અને એમજ પ્રતીત થાય છે કે હુંજ સર્વસ્વ છું, હુંજ સર્વજ્ઞ-સર્વગત આત્મા છું; મારો સાક્ષી, મારૂં પ્રમાણ હું પોતેજ છું. મારા પોતાના અસ્તિત્વ માટે હું ખાત્રી મેળવવા બહાર ભમું તો લોકો મને મૂર્ખ નહીં તો બીજું શું કહે? શાસ્ત્રમાં કહ્યું છે તેમ હું "**नित्यमस्मत् प्रसिद्धः**" છું. ખરેખર મેં તે અવસ્થાનો અનુભવ કર્યો છે. તું પણ અનુભવ કર, તેમજ જગતના જીવોને પણ તેનો બોધ કર, એવી મારી ઇચ્છા છે. મને શાંતિ પણ ત્યારેજ થશે.

એ રીતે વાત કરતાં કરતાં સ્વામીજીની મુખમુદ્રાએ ગંભીર રૂપ ધારણ કર્યું, અને જાણે કે કોઇ એક અજ્ઞાત પ્રદેશમાં તેઓ ઉતરી પડયા હોય તેમ સ્થિર થઇને બેસી રહ્યા. આ પ્રમાણે થોડી ક્ષણો પસાર થઇ એટલે પુનઃ બોલવા લાગ્યાઃ—

"એ સર્વ મતોને ગળી જનારી, સર્વ મતોની સમન્વય કરનારી બ્રહ્મવિદ્યાનો પ્રત્યક્ષ અનુભવ કર-જગતમાં તેનો પ્રચાર કર, એથી તારૂં પોતાનું તેમજ જગતનું પણ કલ્યાણ થશે. આજે ખરેખરી મહત્વની વાત મેં તને કહી દીધી છે. એના કરતાં વધારે મહત્વની અને ઉપયોગી વાત જગતમાં બીજી એકે નથી."

શિષ્યઃ—આપે તો વળી જ્ઞાનની વાત કહાડી. આપ કોઇ વખત ભક્તિનું, તો કોઇ વખત કર્મનું, તો કોઇ વખત યોગનું એવું મહત્વ દર્શાવો છો કે એમાંથી શેનું અવલંબન લેવું એજ અમારાથી તો સમજી શકાતું નથી. એ સર્વ જ્યારે સાંભળીએ છીએ ત્યારે

અમારી બુદ્ધિ ચકરાવામાં પડી જાય છે!

માનવજીવનનો પરમ પુરૂષાર્થ શું ?

સ્વામીજીઃ—વધારે શું કહું ? બ્રહ્મજ્ઞ થવું એજ આપણો પરમ લક્ષ અને છેલ્લો ઉદ્દેશ તથા પરમ પુરૂષાર્થ છે. પણ મનુષ્યથી સર્વદા બ્રહ્મભાવમાં તો રહી શકાય નહીં. વ્યુત્થાનકાળે કાંઇ ને કાંઇક ક્રિયા તો કરવીજ જોઇએ. એટલા માટે તે વખતે એવી ક્રિયા કરવી જોઇએ કે જેથી જગતનું કલ્યાણ થાય. એટલાજ માટે હું તમોને કહું છું કે અભેદ-બુદ્ધિથી જીવસેવારૂપ કર્મ કરો. પણ બાપુ, કર્મની આંટી-ઘુંટી એવા પ્રકારની ગુંચવણભરી છે કે મહાન–મહાન સાધુઓ પણ તેમાં ગુંચવાયાવિના રહેતા નથી. માટે જેમ બને તેમ ફલાકાંક્ષા વગર કર્મ કરો. ગીતામાં પણ એજ વાત કહી છે, છતાં આ વાત પણ ભૂલી જવા જેવી નથી કે બ્રહ્મજ્ઞાનમાં કર્મને લેશમાત્ર સ્થાન નથી. બહુ બહુ તો સત્કર્મોદ્વારા ચિત્તશુદ્ધિ થાય. એટલાજ માટે ભાષ્યકારે જ્ઞાનકર્મ–સમુચ્ચય પ્રતિ કેવો તીવ્ર કટાક્ષ તથા કેવો ગંભીર દોષારોપ કર્યો છે; તેની ખબર છે ને ? નિષ્કામ કર્મથી અનેકો બ્રહ્મજ્ઞાન પ્રાપ્ત કરી શકે છે. ટુંકામાં એટલુંજ કહેવું બસ છે કે વિચારમાર્ગનું અને તે સિવાય સર્વ પ્રકારની સાધનાઓનું ફળ, માત્ર "બ્રહ્મજ્ઞતાની પ્રાપ્તિ" સિવાય બીજું કશું નથી.

ભક્તિયોગ અને રાજયોગની ઉપયોગિતા

શિષ્યઃ—મહાશય, હવે જરા ભક્તિ અને રાજયોગની ઉપયોગિતા દર્શાવી મારી જિજ્ઞાસા શાંત કરો.

સ્વામીજીઃ—એ સર્વ માર્ગોના સાધનદ્વારા બ્રહ્મજ્ઞાનરૂપી ફળ મળી શકે છે. ભક્તિમાર્ગ slow Process—શિથિલ ક્રમ છે તેથી ફળપ્રાપ્તિમાં જરા વિલંબ થાય છે; પણ છે સહજ–સાધ્ય. યોગમાં અનેક વિઘ્નો છે. યોગ સાધતાં મન જો વિભૂતિના માર્ગે વળી ગયું

તા પુનઃ સ્વરૂપે પહોંચતાં બહુ વાર લાગે. એક માત્ર જ્ઞાનમાર્ગજ બહુ જલદીથી ફળ આપનારો તથા સર્વ મતોને અનુકૂળ આવે એવો માર્ગ છે. સર્વ કાળે, સર્વ દેશે એકસરખા માનથી તેનો સત્કાર થતો આવ્યો છે. અલબત્ત, તેમાં પણ વિચારમાર્ગે ચાલતાં ઘણીવાર મન દુસ્તર (કષ્ટપૂર્વક પાર પામી શકાય એવી) તર્કજાળોમાં ગુંચવાઇ જાય છે. એટલા માટે વિચાર સાથે **ધ્યાન** પણ કરવું જોઇએ. વિચારબળ અથવા ધ્યાનબળથી છેવટે બ્રહ્મતત્ત્વ પ્રાપ્ત કરવાનું છે, એ ઉદ્દેશ નિરંતર સ્મરણમાં રાખવો જોઇએ. આ રીતે કાળજીપૂર્વક સાધન કરવાથી નિર્વિઘ્નપણે ગમ્યસ્થાને-(Goal) પહોંચી શકાય છે. **મારા મત પ્રમાણે તો જ્ઞાનમાર્ગ એજ સહજમાર્ગ તેમજ જલદીથી ફળ આપનાર માર્ગ છે.**

સતપુરૂષનો પરિચય-અર્હંનો અર્થ આત્મનિષ્ઠ

શિષ્ય—હવે, જરા અવતારવાદ વિષે કાંઇક સંભળાવો.

સ્વામીજી—તારે એકજ દિવસમાં બધું સમજી લેવું લાગે છે !

શિષ્ય—મનની ભૂખ એકજ દિવસે શાંત થઈ શકતી હોત તો આપને રોજ રોજ શા માટે તસ્દી આપુ ?

સ્વામીજી—જે આત્માનો મહિમા શાસ્ત્રમાં આટલો બધો અસરકારક રીતે વર્ણવવામાં આવ્યો છે, તે આત્માનું જ્ઞાન અથવા તો તે આત્માનું દર્શન, જેઓની કૃપા-પ્રતાપે થઈ શકે, તેઓજ યથાર્થ સચળ તીર્થ કિંવા અવતારી પુરૂષ છે, એમ સમજી લેવું. તેઓ જન્મથીજ બ્રહ્મજ્ઞ હોય છે. વસ્તુતઃ બ્રહ્મ અને બ્રહ્મજ્ઞમાં કશો તફાવત નથી. કહ્યું પણ છે કેઃ-" **ब्रह्मविद् ब्रह्मैव भवति ॥** આત્માને સામાન્ય બુદ્ધિથી તો આપણે જાણી શકીએ નહીં, કારણ કે આત્મા પોતેજ વિજ્ઞાતા અને મન્તા (માર્ગદર્શક) છે, એ વાત હું આગળજ કહી ગયો છું. એટલા માટે સામાન્ય મનુષ્યો બહુ બહુ તો એક

અવતારી પુરૂષને ઓળખી શકે–સમજી શકે. સામાન્ય માનવ બુદ્ધિ ઇશ્વિર સંબંધે Highest ideal–સર્વેથી વધુમાં વધુ ઉચ્ચ કલ્પના દોડાવી શકે તો તે માત્ર અવતારી પુરૂષ પર્યંતજ, તેથી આગળ તે વધુ કલ્પના કરી શકે નહીં. આવા બ્રહ્મજ્ઞ પુરૂષો જગતમાં થોડાજ જન્મે છે અને તેઓને બહુજ ઓછા જીવો યથાર્થરૂપે સમજી શકે છે. તેમને શાસ્ત્રનાં વચનો પ્રમાણ તરીકે આપવાં પડતાં નથી, કારણ કે તેઓ પોતેજ પ્રમાણરૂપ હોય છે તેઓ ભવસમુદ્રમાં એક દીવાદાંડી સમાન બની રહે છે. આવા અતિ ઉચ્ચ દશાવાળા અવતારી પુરૂષોના સત્સંગથી તથા તેમની કૃપાથી એક મુહૂર્ત માત્રમાં હૃદયનો અંધકાર દૂર થઇ જાય છે, અને બ્રહ્મજ્ઞાન સ્ફુરવા લાગે છે; તેમનો સત્સંગ સેવ્યા પછી અમુકને બ્રહ્મજ્ઞાન ક્યારે અને કેવી રીત (process)થી થયું તેનો નિર્ણય કોઇથી થઇ શકતો નથી. છતાં બ્રહ્મજ્ઞાન થાય છે અને તેમ થતું મેં પ્રત્યક્ષ જોયું છે. શ્રી કૃષ્ણે આત્મસંસ્થરૂપે ગીતા પ્રબોધી છે. ગીતામાં જે જે સ્થળે **अहं** શબ્દનો ઉલ્લેખ છે, ત્યાં ત્યાં "પરમાત્મા" એવો અર્થ સમજવો. **मामेकं शरणं व्रज** એનો અર્થ માત્ર એટલોજ કે "આત્મનિષ્ઠ બનો." આ પ્રકારનું આત્મજ્ઞાન એજ ગીતાનો અંતિમ ઉદ્દેશ છે. યોગાદિનો ઉલ્લેખ તે માત્ર એજ આત્મજ્ઞાન–પ્રાપ્તિના આનુષંગિક ફળરૂપ છે. જેને આત્મજ્ઞાન ન થાય, તેને આત્મઘાતી સમજવો; કારણ કે **विनिहन्त्यसद्ग्रहात्**–રૂપ-રસાદિનાં બંધનો તેનો પ્રાણ હરી લે છે. મનુષ્યો તો તમે પણ છો, તો શું બે ચાર દિવસના ધૂળ–રાખ જેવા ભોગોની તમારાથી ઉપેક્ષા થઈ શકતી નથી ? હજારો ને લાખો માણસો જન્મીને મરી જાય છે. તમારે પણ શું એજ વર્ગમાં ગણાવું છે ? "**प्रेयस्**"નો પરિત્યાગ કરો. ચંડાળ સુદ્ધાંને આત્મતત્ત્વ સમજાવો. આત્મા સંબંધી ઉપદેશો કરવાથી, તથા તેજ સંબંધી વાતો

કર્યા કરવાથી તમારી પોતાની બુદ્ધિ પણ નિર્મળ બનશે. "**तत्त्वमसि**" "**सोऽहमस्मि**" "**सर्वं खल्विदं ब्रह्म**" ઇત્યાદિ મહામંત્રોનો સર્વદા ઉચ્ચાર કરો, અને હૃદયમાં સિંહના જેટલું બળ ધારણ કરો. ભય જેવું છેજ શું ? ભય એજ મૃત્યુ છે, ભય એજ મહાપાતક છે. નર-અર્જુનને એક વખત ભય ઉપજ્યો હતો; અને તેથી આત્મસંસ્થ ભગવાન શ્રીકૃષ્ણને **ગીતા**નો ઉપદેશ આપવો પડ્યો હતો. છતાં ઉપદેશ માત્રથી શું તેનો ભય દૂર થયો? નહીંજ. જ્યારે અર્જુને વિશ્વરૂપનું દર્શન કર્યું, અને આત્મસંસ્થ થયો ત્યારેજ તે યુદ્ધ કરવાને તત્પર થયો—ત્યારેજ જ્ઞાનાગ્નિથી તેનાં કર્મો બળી ગયાં !

આત્મજ્ઞાન પછી કર્મો રહી શકે ?

શિષ્યઃ—મહાશય, આત્મજ્ઞાન પ્રાપ્ત થયા પછી પણ શું કર્મો રહેતાં હશે ?

સ્વામીજીઃ—જ્ઞાનપ્રાપ્તિ પછી, સાધારણ મનુષ્યો જેને કર્મ કહે છે તેવા રૂપે કર્મો હોતાં નથી, તે વખતે કર્મ "**जगद्धिताय**"—જગતના હિતરૂપે બની રહે છે. આત્મજ્ઞાની પુરૂષનું હાલવું—ચાલવું તે પણ સર્વ જીવોના કલ્યાણને અર્થે હોય છે. ગુરૂદેવને જોયા છે ને? **देहस्थोऽपि न देहस्थः** દેહમાં રહ્યા છતાં પણ દેહની બહાર હોય તેજ પ્રમાણે તેમની (શ્રીરામકૃષ્ણ પરમહંસની) પ્રત્યેક ક્રિયા થતી. આવા પુરૂષોનાં કર્મોનો ઉદ્દેશ શું હોઇ શકે? એમ જો કોઈ પૂછે, તો તેના ઉત્તરમાં માત્ર એટલુંજ કહી શકાય કેઃ—"**लोकवत्तु लीलाकैवल्यम्**" તેમની લીલાજ માત્ર લોકોના જેવી હોય છે.

प्रसंग ३२ मो.

સ્થાન—બેલુડમઠ—નિર્માણકાળે. ઇ. સ. ૧૮૯૯.

શિલ્પ સંબંધી ચર્ચા

શિષ્ય આજે પોતાની સાથે બાબુ રણદાપ્રસાદ ગુપ્ત મહાશયને લઇને મઠમાં આવ્યો છે. રણદાબાબુનો પરિચય આપતાં જણાવવું જોઇએ કે તેઓ કલકત્તા ખાતેની જ્યુબીલી આર્ટ એકેડેમીના પ્રતિષ્ઠાતા તથા પ્રૉફેસર છે. શિલ્પકળા સંબંધી તેઓ બહુ ઉચ્ચ પ્રકારનું જ્ઞાન ધરાવે છે, તે ઉપરાંત પોતે એક વિદ્વાન અને સ્વામીજી પ્રત્યે ગુણાનુરાગ ધરાવનારા સજ્જન ગૃહસ્થ છે. શિષ્યે રણદાબાબુનો પરિચય સ્વામીજી સાથે કરાવી દીધો એટલે સ્વામીજી તેમની સાથે શિલ્પવિજ્ઞાન સંબંધે વાર્તાલાપ કરવામાં રોકાયા. રણદાબાબુને વિશેષ ઉત્સાહિત કરવા માટે સ્વામીજીએ પોતે જ્યુબીલી આર્ટ એકેડેમિની મુલાકાત લેવાની પણ ઇચ્છા દર્શાવી. પરંતુ કેટલાંએક અનિવાર્ય કારણોને લઇને એકેડેમિની મુલાકાત લેવાનુ સ્વામીજીથી બની શક્યું નહોતું.

બૌદ્ધયુગમાં શિલ્પોન્નતિ

સ્વામીજીએ રણદાબાબુને કહ્યું કેઃ—"પૃથ્વીના પ્રાયઃ સઘળા સુધરેલા દેશોનું શિલ્પ—સૌંદર્ય હું જોઇ આવ્યો છું, પણ બૌદ્ધધર્મના પ્રાદુર્ભાવ વખતે આ દેશમાં શિલ્પકળાનો જેવો વિકાસ થયો હતો, તેવો વિકાસ મેં બીજે ક્યાંઇ જોયો નથી. મોગલ બાદશાહોના વખતમાં પણ ઉક્ત વિદ્યાનો વિશેષ વિકાસ થયો હતો; શિલ્પોન્નતિના

કીર્ત્તિસ્તંભોરૂપે હજી પણ તાજમહેલ અને જુમામસ્જીદ વગેરે મકાનો ભારતવર્ષમાં જેમનાં તેમ ખડાં છે.”

મનોભાવ પ્રકટ કરવા એજ શિલ્પશાસ્ત્રનો ઉદ્દેશ છે

“મનુષ્ય જે વસ્તુ તૈયાર કરે, તેનાથી જે એક idea મનોભાવ express પ્રકાશિત થાય તેનું નામજ art અથવા શિલ્પકળા. જેમાંથી એક એક ચોક્કસ ભાવનું પ્રકાશન ન થાય, તેના ઉપર ગમે તેટલા રંગ–બેરંગી ઓપ ચડાવવામાં આવે તોપણ તેને યથાર્થ art કહી શકાય નહીં. થાળી–વાટકો–પ્યાલો વગેરે નિત્ય વપરાશમાં આવતી ચીજો પણ કોઇ એક અમુક પ્રકારનો ભાવ સ્પષ્ટ કરે તે રીતે તૈયાર કરવી જોઇએ. પારિસના પ્રદર્શનમાં પથ્થરની બનાવેલી એક અદ્‌ભુત મૂર્ત્તિ એક વખત મારા જોવામાં આવી હતી મૂર્ત્તિનો પરિચય આપવા, નીચે લખ્યુ હતું કેઃ—Art unveiling nature–કુદરતના મુખ ઉપરનો પડદો દૂર કરનારી કળા. અર્થાત્ શિલ્પકળા, કુદરતના મુખ ઉપરનું નિબિડ અવગુંઠન (ગાઢ પડદો) પોતાના હાથથી કેવી રીતે દૂર કરે છે, અને અંદરનું રૂપ–સૌંદર્ય કેવી રીતે પ્રકટ કરે છે, તેનો ચિતાર આપનારી કળા. તે મૂર્ત્તિ એવા પ્રકારે તૈયાર કરવામાં આવી હતી કે પ્રકૃતિદેવીએ પોતાનું રૂપ–સૌંદર્ય હજી બરાબર પ્રકટ કર્યું હોય એમ મને જણાયું નહીં, છતાં જેટલું સૌંદર્ય પ્રકૃતિદેવીએ પ્રકાશિત કર્યું હતું, તેટલાથીજ તે શિલ્પકાર મુગ્ધ બની ગયો હોય તેમ ચોખ્ખું જણાઈ આવતું હતું. આ મૂર્ત્તિ જોવાથી કોઈ પણ પ્રેક્ષક, શિલ્પકારની સ્તુતિ કર્યાવિના રહી શકે નહીં. તમારે પણ એવા પ્રકારનું કાંઇક original–(મૌલિક) ચિત્ર ઉપજાવવાનો પ્રયત્ન કરવો જોઇએ.”

યથાર્થ કળાની ગમે ત્યારે પણ કદર થયાવિના રહેતી નથી

રણદાબાબુઃ—મારી પણ એવી ઇચ્છા છે કે સમયને અનુસરી

original modelling—નૂતન ભાવની મૂર્તિ તૈયાર કરવી. પરંતુ આ દેશમાં જેવું જોઇએ તેવું ઉત્તેજન મળતું નથી, એટલે ધનના અભાવે કાંઇ બની શકતું નથી. ખરૂં પૂછો તો આ દેશમાં એવા ગુણ-ગ્રાહી લોકોજ ક્યાં છે

સ્વામીજીઃ—તમે જો અંતઃકરણપૂર્વક એક યથાર્થ સુંદર વસ્તુ તૈયાર કરી શકો, અને શિલ્પમાં એક પ્રકારના ભાવનું બરાબર પ્રકાશન expression કરી શકો, તો વખત જતાં તેનું appreciation બહુ માન થયાવિના રહેજ નહીં. યથાર્થ પવિત્ર વસ્તુનો જગતમાં કોઇ દિવસ અનાદર થયો નથી, અને થાય પણ નહીં. ઇતિહાસમાં તો એટલે સુધી જોવામાં આવે છે કે એક યથાર્થ artist–શિલ્પશાસ્ત્રીના મરણ પછી એક હજાર વર્ષે પણ તેનો appreciation આદર થાય છે.

રણદાબાબુઃ—આજકાલ અમારી એવી કફોડી સ્થિતિ થઇ પડી છે કે અમે ગમે તેવું સારૂં કામ કરીએ તોપણ આ દેશમાં તો અમારી કશી કદરજ થતી નથી. છેલ્લાં ચાર–પાંચ વર્ષમાં કેટલાક પ્રયત્નો એવા કર્યા છે ખરા કે જેથી કાંઇક સફળતા મળે એવી આશા રહે છે. આપ આશીર્વાદ આપો કે અમારો ઉદ્યમ સફળ થાય.

સ્વામીજીઃ—જો બરાબર કાર્ય કર્યા કરશો તો અવશ્ય એક વખત વિજયી–successful થશો. જો કોઇ પણ એક કામ મન, પ્રાણ અને હૃદયપૂર્વક થાય છે તો તેથી સફળતા તો મળેજ છે, પરં તે ઉપરાંત કામમાં લાગ્યા રહેવાથી બ્રહ્મવિદ્યાની પણ પ્રાપ્તિ થયા વિના રહેતી નથી. અંતઃકરણપૂર્વક પ્રયત્ન કરીએ તો ઇશ્વિરને પણ સહાય આપ્યાવિના ચાલે નહીં.

પૂર્વ અને પશ્ચિમની શિલ્પકળામાં ભિન્નતા

રણદાબાબુઃ—આ દેશના શિલ્પમાં અને તે દેશના શિલ્પમાં શું તફાવત જોવામાં આવ્યો.

સ્વામીજી:—પ્રાયઃ બન્ને સમાન છે, originality—નૂતનતા જેવું ભાગ્યેજ ક્યાંઇ જણાય છે. કૅમેરાની મદદથી આજકાલ વિવિધ ચિત્રો રજુ કરવામાં આવે છે, પરંતુ યંત્રની સહાય લેવાથી originality નો નૂતન ભાવ પ્રકટ કરવાની શક્તિનો લોપ થાય છે અને તેથી idea (ભાવ) નું પ્રકાશન (expression) બરાબર થઈ શકતું નથી. પ્રાચીન કાળના શિલ્પશાસ્ત્રીઓ પોતાના મગજમાંથી અવનવા ભાવો પ્રકટ કરતા અને તેજ ભાવોને છબીમાં સુંદરરૂપે રજુ કરવાનો પ્રયત્ન કરતા. અત્યારે ફોટોગ્રાફનો પ્રચાર થવાથી મગજને કેળવવાની જરૂર કોઈ જોતું નથી. પણ દરેક જાતિમાં-પ્રજામાં એક એક પ્રકારની ખાસ વિશેષતા—characteristic હોય છેજ. આચારમાં, વ્યવહારમાં, આહારમાં, વિહારમાં તથા ચિત્રમાં અને શિલ્પમાં પણ તેવી ખાસ વિશેષતા જણાઇ આવ્યાવિના રહેતી નથી. દાખલા તરીકે તે દેશનું સંગીત—ગાયન—વાદન તથા નૃત્ય વગેરેનો (expression) બાહ્ય વિકાસ જાણે કે pointed એટલે કે સૂઇની અણી જેવો તીવ્ર હોય છે. તે લોકો નાચે છે એવી રીતે કે જાણે હાથ-પગ પછાડતા હોય ને! તેમનાં વાજીંત્રોના અવાજો પણ એવા હોય છે કે જાણે કાનમાં કોઈ ભાલા મારતું હોયને! તેમનું ગાવું પણ એવાજ પ્રકારનું હોય છે. આ દેશનો નાચ જાણે કે તરંગની માફક ધીમે ધીમે શાંત રીતે વહી જતો પ્રવાહ! ગાયનોની મૂર્છના અને ગમક પણ જાણે કે rounded movement—ચક્રની પેઠે અનુવર્ત્તન કરતી—ફરતી! વાજીંત્રની પદ્ધતિ પણ તેવીજ. મતલબ કે art—શિલ્પના સંબંધમાં પણ કાંઇક ને કાંઇક વિશેષતા હોય એ સ્વાભાવિકજ છે. જે પ્રજા ખરેખરી materialist (જડવાદી અથવા આ ભવમાં જ સર્વસ્વ માની લેનારી) હોય તે પ્રજા nature (પ્રકૃતિના નામ-રૂપ)નેજ પોતાનો ideal (અંતિમ ઉદ્દેશ) માની લે અને તેને

અનુસરીને હૃદયના ભાવોનો વિકાસ શિલ્પમાં કરે, એ તદ્દન બનવાજોગ છે. જે પ્રજા પ્રકૃતિની પેલી તરફ પહોંચી ચૂકી હોય અને અધ્યાત્મજ્ઞાન પ્રાપ્ત કરી શકી હોય તે પ્રજા અધ્યાત્મજ્ઞાનનેજ પોતાનો અંતિમ ઉદ્દેશ માની લે અને તેજ ભાવનો પ્રકાશ પ્રકૃતિની મદદથી શિલ્પકળામાં કરે તે પણ સ્વાભાવિક છે. પ્રથમની પ્રજાને માટે nature—અર્થાત્ તેમના સાંસારિક રિવાજો અને રહેણી કહેણી વગેરે primary basis of art—શિલ્પના મૂળ પાયારૂપ બને છે, જ્યારે બીજી શ્રેણીની પ્રજાને માટે ideality—અર્થાત્ પ્રકૃતિથી પર એવી આધ્યાત્મિક ભાવના શિલ્પવિકાસના મૂળ કારણરૂપે બને છે. આ પ્રમાણે બન્ને પ્રજાઓ જૂદા જૂદા ઉદ્દેશોને લઇને શિલ્પચર્ચામાં આગળ વધે છે, તોપણ બન્ને પ્રજાઓને ફળ તો એક સરખુંજ મળે છે, બન્ને પ્રજાઓ પોતપોતાની ખાસ ભાવનાને અનુસરીને શિલ્પની ઉન્નતિ કર્યે જાય છે. તે દેશની એકે એક છબી જોવાથી, જાણે કે આપણે ખરેખરજ કોઇ કુદરતી દેખાવ જોતા હોઇએ એવો ભ્રમ થયાવિના રહેતો નથી. આ દેશના સંબંધમાં પણ તેમજ કહી શકાય, આ દેશમાં પણ જ્યારે પૂર્વે શિલ્પશાસ્ત્રનો બહુ વિકાસ થયો હતો તે વખતની એકે એક મૂર્ત્તિનું ધ્યાનપૂર્વક નિરીક્ષણ કરીએ તો આપણે આ પાર્થિવ જગતની પેલીપાર અધ્યાત્મરાજ્યમાં આવી ચડયા હોઇએ, તેવો ભ્રમ થયાવિના રહે નહીં. જેમ તે દેશમાં હવે પહેલાંના જેવી છબીઓ તૈયાર થતી નથી, તેજ પ્રમાણે આ દેશમાં પણ નવાં નવાં આધ્યાત્મિક દૃશ્યો ખડાં કરી શકે એવાં ચિત્રો તૈયાર કરવા કોઈ પ્રયત્ન કરતું હોય તેમ જણાતું નથી. તાજોજ દાખલો લ્યોને ! આપની આર્ટસ્કૂલમાં જે જે છબીઓ તૈયાર થાય છે તેમાં કોઇ પણ પ્રકારનો expression—ભાવનો વિકાસ હોય તેમ જણાતું નથી. આપ હિંદુઓની નિત્યની ધ્યેય મૂર્ત્તિઓમાંથી પ્રાચીન ભાવનું ઉદ્દીપક expre-

ssion–બહિર્પ્રકાશન રજુ કરવાનો પ્રયત્ન કરો તો બહુ સારૂં.

રણદાબાબુઃ—આપની વાતો સાંભળી મારા હૃદયમાં બહુ ઉત્સાહ આવ્યો છે. હું પ્રયત્ન કરી જોઇશ અને કહેવા પ્રમાણે છબીઓ આલેખવાની કોશીશ કરીશ.

કાળીમાતાની ભયંકર મૂર્ત્તિ આંકવાની ભલામણ

સ્વામીજી પુનઃ બોલવા લાગ્યાઃ—"દ્રષ્ટાંત તરીકે, માતા કાળીની છબી. તેમાં એક સાથે ક્ષેમંકરી (કલ્યાણ કરનારી) તથા ભયંકરી (ભય ઉપજાવનારી) મૂર્તિઓનો સમાવેશ કરવામાં આવ્યો છે. પરંતુ વસ્તુતઃ એકે ભાવનું યથાયોગ્ય પ્રકાશન–expression થતું નથી. એ વાત એક બાજુ રહેવા દો. મે કહ્યા તે બન્ને ભાવોનો એકજ ચિત્રમા એકત્ર સમાવેશ બરાબર રીતે કરવાનો કોઇએ પ્રયત્ન પણ નથી કર્યો. મે કાળીમાતાની ઉગ્ર મૂર્ત્તિ સબધી થોડો ભાવ Kali the mother (જગન્માતા કાળી) નામની મારી અંગ્રેજી કવિતામાં આલેખવાનો સહજ પ્રયત્ન કર્યો છે. એજ ભાવ એકાદ ચિત્રમાં આગુવાનો આપ પ્રયત્ન કરી શકશો ?"

રણદાબાબુઃ—કેવો ભાવ ?

સ્વામીજીએ શિષ્યના તરફ જોઇ અંગ્રેજી કવિતા લાવવાનો આદેશ કર્યો. શિષ્ય તે કવિતા લઇ આવ્યો એટલે સ્વામીજીએ તેમાંથી The stars are blotted out વગેરે પક્તિઓ રણદાબાબુને વાંચી સંભળાવી. સ્વામીજી જ્યારે ઉક્ત કવિતા વાંચતા હતા ત્યારે શિષ્યની નજર આગળ જાણે મહાપ્રલય સમયની સહારમૂર્ત્તિ નૃત્ય કરતી હોય તેવો દેખાવ ખડો થઇ ગયો ! રણદાબાબુ પણ કવિતા સાંભળીને થોડીવાર મંત્રમુગ્ધ જેવા બેસી રહ્યા. થોડી ક્ષણો પછી રણદાબાબુ જાણે કલ્પનાચક્ષુથી તે ચિત્ર નિહાળી રહ્યા હોય તેવી રીતે બોલ્યાઃ–"બાપ રે !" ભયથી ગભરાઇ ગયા હોય તેમ રણદાબાબુ

સ્વામીજી તરફ એકી ટસે તાકી રહ્યા.

સ્વામીજીઃ—કેમ ? એ idea—ભાવનો ચિત્રમાં વિકાસ કરી શકશો ને ?

રણદાબાબુઃ—જી, પ્રયત્ન કરી જોઇશ.* પરંતુ એ ભાવની કલ્પના મગજમાં આવતાંજ મગજ ભમી જાય છે.

સ્વામીજીઃ—છબી તૈયાર કરો ત્યારે મને એક વખત બતાવજો. તેને સર્વાંગસંપન્ન બનાવવાને જે વાત જરૂરની હશે તે હું આપને બતાવી દઇશ.

શ્રીરામકૃષ્ણમિશનની મ્હોરનો અર્થ

ત્યારપછી સ્વામીજીએ રામકૃષ્ણ મિશનની એક મ્હોર (બીબું) રણદાબાબુને બતાવી અને તે સંબંધી તેમનો અભિપ્રાય જાણવાની ઇચ્છા દર્શાવી. (આ બીબાની છાપ શ્રીરામકૃષ્ણમિશનદ્વારા પ્રસિદ્ધ થતા પ્રત્યેક ગ્રંથમાં ટાઇટલ પેજ ઉપર શરૂઆતમાં અને અંતમાં ઘણું કરીને હોય છે.) આ મ્હોરનું વર્ણન નીચે પ્રમાણે છેઃ—

એક સ્વચ્છ સરોવરમાં ચોતરફ કમળપત્રો વિકસી રહ્યાં છે. સરોવરની મધ્યમાં એક હંસ છે, અને હંસની આસપાસ બે સર્પો ફણાવાળીને બેઠા છે. બાળસૂર્યનાં કિરણો હંસ ઉપર પડી તેની શોભામાં વૃદ્ધિ કરી રહ્યાં છે.

રણદાબાબુઃ—પ્રથમ તો આ ચિત્રનો અર્થ સમજી શકયા નહીં, તેથી તેમણે સ્વામીજીને તે સંબંધી ખુલાસો કરવાની વિનતિ

---

* તે વખતે શિષ્ય, રણદાબાબુ સાથેજ રહેતો હતો. રણદાબાબુએ બીજેજ દિવસે ઉક્ત ચિત્ર આંકવાનો પ્રયત્ન કર્યો અને પ્રલયકાળના તાંડવનૃત્યમાં ઉન્મત્ત બનેલી ચંડી-મૂર્ત્તિનું ચિત્ર આલેખવાનું કામ શરૂ કર્યું. અત્યારે પણ તે અર્ધ અંકિત મૂર્ત્તિ તેમની આર્ટસ્કૂલમાં પડી છે. દુર્ભાગ્યે સ્વામીજીને તે બતાવવાનો અવકાશ મળ્યો નહીં.

કરી. સ્વામીજીએ આ ચિત્રનો—મ્હોરનો અર્થ સમજાવતાં કહ્યું કે:—

ચિત્રમાં રહેલું તરંગોવાળું પાણી તે કર્મ છે. કમળો તે ભક્તિરૂપ છે, અને બહાર આવવાની તૈયારી કરતો સૂર્ય તે જ્ઞાનનો પ્રકાશક છે. ચિત્રની આસપાસ વીંટળાઈ વળેલા સર્પો, યોગ અને જાગૃતિસૂચક છે, અને ચિત્રની મધ્યમાં રહેલો હંસ તે પરમાત્માનો અર્થ સૂચવે છે. મતલબ કે કર્મ, ભક્તિ અને જ્ઞાન જો યોગની સાથે સંમિલિત થાય તોજ પરમાત્માના દર્શનનો લાભ મળે. ચિત્રનો આશય પણ તેજ છે.

રણદાબાબુ આ ચિત્રનો આવો અર્થ સાંભળી થોડીવાર વિચારમાં પડી ગયા. પછી કહ્યું કે:—" જો આપની પાસે રહીને થોડો વખત શિલ્પકળાનો ઉપદેશ લઉં તો ખરેખર મને પોતાને બહુ લાભ થાય."

ભાવીમઠના સંબંધમાં અદ્‌ભુત યોજના

ત્યાર પછી ભવિષ્યમાં જે શ્રી રામકૃષ્ણમંદિર તથા મઠ ચણાવવાના છે, તે કેવી રીતે તૈયાર કરાવવામાં આવશે તે સંબંધી એક ચિત્ર drawing, સ્વામીજીએ વિજ્ઞાનાનંદ પાસે પોતાની ખાસ સૂચનાથી અંકિત કરાવ્યું હતું તે રણદાબાબુને બતાવવા માટે મંગાવ્યું. ચિત્ર આવ્યું એટલે સ્વામીજીએ તે રણદાબાબુને આપતાં કહ્યું કે:-

" ભાવીમઠ—મંદિર તૈયાર કરાવતી વખતે, પૂર્વની અને પશ્ચિમની સર્વ શિલ્પકળાઓનો એકત્ર સમાવેશ કરવો એવો મારો વિચાર છે. હું આખી દુનિયામાં ફરી ફરીને ગૃહશિલ્પ (ઘર બાંધવાની કળા) સંબધી જે જે ભાવો અહિં લઇ આવ્યો છું તે સર્વ ભાવોનો વિકાસ આ મંદિરના નિર્માણમાં થાય તેવો પ્રયત્ન કરીશ. અનેક થાંભલાઓવાળું અકેક નાટયમંદિર (પાકો મંડપ) કરાવવામાં આવશે, દીવાલોમાં લાખો પ્રફુલ્લ કમળોનો ચિતાર આપવામાં આવશે. એક એક મંડપમાં હજારો માણસ સાથે બેસીને જપ-ધ્યાન કરી શકે એવી ગોઠવણ રાખવામાં આવશે. રામકૃષ્ણમંદિર તથા નાટયમંદિર

એવી રીતનું તૈયાર થશે કે દૂરથી જોનાર, જાણે કે **ઓંકારનુંજ** દર્શન કરે છે તેમ લાગે. મંદિરમાં એક રાજહંસ ઉપર ગુરૂદેવની મૂર્ત્તિ રહેશે. બન્ને બારણા ઉપર બે છબીઓ એવી રીતે આંકવામાં આવશે કે એક બકરી અને એક વાઘ, એ ઉભય પ્રાણીઓ બન્ધુભાવે પરસ્પર પ્રેમથી ભેટી એક બીજાને જીભથી જાણે ચાટી રહ્યાં હોય ! અર્થાત્ મહાશક્તિ અને મહાનમ્રતા જાણે કે પરસ્પર પ્રેમથી ભેટતાં હોય તેવો ભાવ સ્પષ્ટ કરવામાં આવશે. આવા આવા અનેક વિચારો મનમાં આવ્યા કરે છે. જીવનદોરી વચમાં ટૂટી નહીં જાય તો એ સર્વ વિચારોને કાર્યમાં પરિણાવવાનો સંકલ્પ કરી રાખ્યો છે. નહીં તો છેવટે મારા બતાવેલા માર્ગે ભાવી generation–પ્રજા કાંઈક પ્રયત્ન કરશે તોપણ સંતોષ છે. હું એમ માનું છું કે આ દેશની સર્વ પ્રકારની વિદ્યાઓ અને સર્વ પ્રકારની ભાવનાઓમાં નવા પ્રાણનો સંચાર કરવાની એક માત્ર ઇચ્છાથી ગુરૂદેવે આ દેશમા આ કાળે જન્મ લીધો હતો. એટલા માટે ધર્મ, કર્મ, વિદ્યા, જ્ઞાન, ભક્તિ, એ સર્વ આ મઠરૂપી કેંદ્રસ્થાનમાંથી પ્રવાહરૂપે બહાર નીકળી સમસ્ત જગતમાં પ્રસરી જાય, એવી રીતનો ગુરૂદેવનો આ મઠ તૈયાર કરાવવો જોઇએ. આપ સર્વે મને સહાય કરો, એજ મારી ઇચ્છા છે.

રણદાબાબુ અને હાજર રહેલા સંન્યાસીઓ તથા બ્રહ્મચારીઓ સ્વામીજીની વાત સાંભળી શાંતભાવે બેસી રહ્યા. આ વખતે સૌને એવાજ વિચારો થવા લાગ્યા કે સ્વામીજીનું મન કેટલુ બધુ ઉદાર હોવું જોઇએ, તેમના મગજમાં કેટલા વિષયના અદ્ભુત અનુભવો ભરેલા હોવા જોઇએ, કેટલું બધુ બારિક નિરીક્ષણ કરવાની તેમની પ્રકૃતિ હોવી જોઇએ !

થોડીવાર રહીને પુનઃ સ્વામીજી રણદાબાબુ પ્રતિ લક્ષ કરીને બોલવા લાગ્યાઃ—"આપે શિલ્પવિદ્યા સંબંધી અભ્યાસ કર્યો છે અને

નિરંતર એજ વિષયની ચર્ચામાં આનંદ લ્યો છો, તેથી આજે મને મારા વિચારો દર્શાવવાનો પ્રસંગ મળ્યો. આજ સુધીની ચર્ચા તથા અભ્યાસના ફળરૂપે કોઈ સુંદર અને સર્વોચ્ચ ભાવ પ્રાપ્ત કરી શક્યા હો તો હવે, આપ અમને સંભળાવો."

રણદાપ્રાબુઃ—"મહાશય, હું આપને શું નવી વાત સંભળાવી શકું? આપેજ આજે મારી આંખો ઉઘાડી દીધી છે, એમ કહું તો જરાયે ખોટું નથી. શિલ્પશાસ્ત્ર સંબંધી આવી જ્ઞાનપૂર્ણ વાત અત્યાર સુધીમાં કોઈ દિવસ સાભળી નથી. આપની પાસેથી જે ભાવો સાંભળવા હું ભાગ્યશાળી થયો છું તે ભાવોને ક્રિયામાં ઉતારી શકું એવો આશીર્વાદ આપો, એટલે બસ."

ત્યાર પછી સ્વામીજી આસન ઉપરથી ઉભા થયા, અને બહાર મેદાનમાં ફરવા લાગ્યા. ફરતાં ફરતાં શિષ્યને કહ્યું કેઃ—"છોકરો બહુ તેજસ્વી છે, હો."

શિષ્ય—મહાશય, આપની વાત સાંભળીને તે સ્તબ્ધજ થઇ ગયો છે.

સ્વામીજી તે વાત પ્રતિ લક્ષ ન આપતાં, મનમાં ને મનમાં ગુરૂદેવની સ્તુતિ ગાવા લાગ્યાઃ—"પરમ ધન તે સ્પર્શમણિ." ઇત્યાદિ.

આ પ્રમાણે થોડી વાર ફર્યા પછી સ્વામીજી હાથ, પગ, તથા મુખ વગેરે ધોઇ શિષ્યની સાથે ઉપર પોતાના ઓરડામાં ગયા, અને ત્યાં બેસીને Encyclopedia Britannicaમાંથી શિલ્પસંબંધી અધ્યાય વાંચવા લાગ્યા. વાંચન પૂરૂં થયું એટલે પૂર્વબંગાળની કેટલીક વાતો તથા તેમના ઉચ્ચારના ઢંગ વિષે ચર્ચા ચલાવીને સાધારણ રીતે ખુબ ઠઠ્ઠા મશ્કરી કરી આનંદ કર્યો.

પ્રસંગ ૩૩ મો.

સ્થાન—બેલુડમઠ—ઈ. સ. ૧૯૦૧.

ગુરૂભાઇઓ પ્રત્યે સ્વામીજીની લાગણી

સ્વામીજીનું શરીર થોડા દિવસથી બહુ નરમ રહ્યા કરતું હતું. સ્વામી નિરંજનાનંદના ખાસ આગ્રહથી સ્વામીજીએ ૬–૭ દિવસથી દેશી વૈદ્યની દવા લેવી ચાલુ કરી હતી. વૈદ્યનું ઔષધ ચાલે ત્યાંસુધી સ્વામીજીથી પાણી પીવાય નહીં, એવી વૈદ્યે સખ્ત ભલામણ કરી હતી. તરસ લાગે ત્યારે પાણીને બદલે દૂધથી ચલાવી લેવું પડતું હતું.

શિષ્ય આજે પ્રાતઃકાળે મઠમાં આવ્યો હતો. સ્વામીજીનું શરીર બહુ નરમ છે, અને તેથી વૈદ્યની દવા ચાલે છે, એ વાતની તેને મુદ્દલ ખબર નહોતી. તેથી સ્વામીજીને માટે કેટલુંક મિષ્ટાન્ન લઇ આવ્યો હતો. શિષ્યના હાથમાં મિષ્ટાન્ન જોઇ સ્વામી પ્રેમાનંદ બોલી ઉઠયાઃ—" આજે આ શા માટે લાવ્યો ? સ્વામીજીનું શરીર એક તો ઠીક નથી, અને તેમાં પણ પાણીને બદલે દૂધથી તૃષા તૃપ્ત કરવી પડે છે. " શિષ્ય આથી જરા ગભરાટમાં પડયો, અને મિષ્ટાન્ન વગેરે નીચે મૂકી દઇ, ઉપર સ્વામીજી પાસે ગયો. સ્વામીજીએ શિષ્યને જોતાંવારજ કહ્યું કેઃ—" આવ્યો કે ? ઠીક કર્યું, હું તારોજ વિચાર કરતો હતો. "

શિષ્યઃ—મેં સાંભળ્યું છે કે ૬–૭ દિવસથી માત્ર દૂધ ઉપરજ આપને નિભાવી લેવું પડે છે !

સ્વામીજીઃ—શું કરૂં ? નિરંજનનો બહુ આગ્રહ થયો એટલે દેશી દવા લીધાવિના છુટકો નહીં. એમની વાતનો મારાથી કાંઇ અનાદર થાય ?

શિષ્યઃ—આપને તો એક કલાકમાં પાંચ વખત પાણી પીવાની ટેવ છે. એ ટેવ એકાએક કેવી રીતે દૂર કરી દીધી ?

સ્વામીજીઃ—જ્યારે મેં સાંભળ્યું કે ઔષધની સાથે પાણી પી શકાય તેમ નથી. ત્યારેજ મનમાં દ્રઢ સંકલ્પ કરી લીધો કેઃ—" હવે પાણી પીશ નહીં. " બસ, ત્યારથી તૃષા લાગવી તો દૂર રહી, પાણીની વાત પણ યાદ આવતી નથી.

શિષ્યઃ—ઔષધથી કાંઇ આરામ જણાય છે ?

સ્વામીજીઃ—ઔષધના "ઉપકાર" કે "અપકાર"નું મને કાંઇ જ્ઞાન નથી. હું તો ગુરૂભાઇની આજ્ઞાને માન આપવું એટલુંજ સમજુછું.

શિષ્યઃ—હું ધારૂં છું કે દેશી વૈદ્યોની દવા આપણા શરીરઉપર જલદી સારી અસર કરે છે.

સ્વામીજીઃ—મારા મત પ્રમાણે જેઓ વર્તમાન શારીર વિજ્ઞાન (science) જાણતા નથી, અને માત્ર પુરાણી પોથીઓનાં પ્રમાણો આપી આંખો મીંચીને ઔષધો કર્યા જાય છે, તેઓના હાથથી બે–ચાર દર્દીઓ કદાચ સાજા થાય તો પણ શું થયું ? હુંતો એવા વૈદ્યોના હાથથી બચવાની આશા રાખું તેના કરતાં વર્ત્તમાન ચિકિત્સા-વિજ્ઞાનવિશારદ વૈદ્યોના હાથથી મરવું વધારે પસંદ કરૂં છું.

* * * *

દેશી દવાની સાથે કેટલાક કઠોર નિયમો પાળવા પડતા હોવાથી સ્વામીજીથી બરાબર આહાર લઈ શકાતો નહીં, અને તેથી રાત્રિયે નિદ્રા પણ બરાબર આવી શકતી નહીં. છતાં અનાહાર અને અનિદ્રા-વાળી અવસ્થામાં પણ સ્વામીજી વાંચવાનો તથા લખવાનો સખ્ત

પરિશ્રમ કર્યાવિના રહેતા નહીં. કેટલાએક દિવસ થયાં મઠમાં એન્સાઇક્લોપીડિયા બ્રિટાનિકાનાં વૉલ્યુમો ખરીદવામાં આવ્યાં છે. આ નવાં ચકચકિત પુસ્તકો ભણી જોઇને શિષ્યે કહ્યું કેઃ—" આ સર્વ પુસ્તકો એક જીંદગીમાં ભાગ્યેજ કોઇ વાંચી શકે." સ્વામીજીએ અત્યારસુધીમાં દસ વૉલ્યુમ પૂરાં કરી અગીયારમું વૉલ્યુમ વાંચવું શરૂ કર્યું છે, એ વાતની શિષ્યને હજી ખબર નહોતી.

સ્વામીજીની સ્મરણશક્તિનો વિશેષ પુરાવો

સ્વામીજીઃ—એમ હોય? આ દસ પુસ્તકોમાંથી તારી મરજીમાં આવે તે વિષય મને પૂછી જો અને બરાબર ઉત્તર મળે છે કે નહીં તેની ખાત્રી કર.

શિષ્ય ચકિત નેત્રે સ્વામીજી પ્રતિ જોઇ રહ્યો, અને બોલ્યો કેઃ—"આપે એ બધાં પુસ્તકો વાંચી લીધાં?"

સ્વામીજીઃ—ત્યારે શું હું વાંચ્યા વગર કહું છું કે તારી મરજીમાં આવે તે પૂછી જો?

ત્યાર પછી સ્વામીજીની આજ્ઞાને માન આપી શિષ્યે ઉક્ત પુસ્તકોમાંથી પોતાને જે જે ભારે વિષયો જણાયા તેમાંથી કઠિન પ્રશ્નો ચુંટી ચુંટીને સ્વામીજી આગળ રજુ કર્યા. બહુ આશ્ચર્ય પામવા જેવું છે કે શિષ્યના પ્રશ્નોના ઉત્તરમા, ગ્રંથકારનો આશય તો સ્વામીજીએ જણાવ્યોજ, પણ તેની સાથે કોઇ કોઇ સ્થળે તો પુસ્તકની ભાષા પણ તેઓ અક્ષરે અક્ષર બોલી ગયા. શિષ્યે આ દસ પુસ્તકો પૈકીના દરેક પુસ્તકમાંથી બે—ત્રણ સવાલો પૂછ્યા, અને સ્વામીજીએ તેના બરાબર જવાબો આપ્યા. સ્વામીજીની આવી અસાધારણ બુદ્ધિ તથા સ્મૃતિ જોઇ પુસ્તકોને એક બાજુ ઉપર મૂકી દઇ અતિ આશ્ચર્યભાવે શિષ્યે કહ્યું કેઃ—" ખરેખર, મનુષ્યની શક્તિથી તો આ કામ અસાધ્ય છે."

બ્રહ્મચર્યનો પ્રભાવ

સ્વામીજી:—તું ભૂલે છે. એક માત્ર બ્રહ્મચર્યના પાલનથી સમસ્ત વિદ્યાઓ થોડા સમયમાં પ્રાપ્ત થઇ જાય છે! ગમે તે મનુષ્ય બ્રહ્મચર્યના બળથી શ્રુતિધર અને સ્મૃતિધર બની શકે છે. આ બ્રહ્મચર્યના અભાવેજ આપણો દેશ આટલો અધઃપતિત થયો છે.

શિષ્ય:—આપ કહો છો તે ઠીક છે, પણ કેવળ બ્રહ્મચર્યની રક્ષાથીજ આવી અમાનુષી શક્તિ આવી જાય એમ સંભવતું નથી. તે સિવાય પણ બીજું કાંઇ જોઇએ.

સ્વામીજી ઉત્તર આપ્યાવિના બેસી રહ્યા.

શિષ્યો મારા પુત્ર છે–તેમની ખાતર મરવામાં પણ મને આનંદ થશે

ત્યારપછી સ્વામીજી શાસ્ત્રીય કઠિન વિષયો સમજાવવા લાગ્યા. ધીમે ધીમે અને શાંતભાવે કેટલાએક નિર્ણયો તથા સિદ્ધાંતો શિષ્યના હૃદયમાં ઉતારવા સ્વામીજીએ વિસ્તારથી બોલવું ચાલુ કર્યું. અવકાશના સમયમાં સ્વામીજી એક વિષય કેવી રીતે સમજાવી શકે છે તેનો અનુભવ શિષ્યને તે દિવસ બરાબર થયો. આ પ્રમાણે સ્વામીજી તલ્લીનપણે વ્યાખ્યા કરી રહ્યા હતા તે વખતે સ્વામી બ્રહ્માનંદજીએ ત્યાં પ્રવેશ કર્યો અને શિષ્યને ઉદ્દેશીને કહ્યું કે:—"તમે બહુ ભલા માણસ જણાઓ છો! સ્વામીજીનું શરીર જોતા નથી? આજે પાંચ–છ દિવસથી અનાજ પણ લઇ શકતા નથી. તેમાં તમે આવીને નકામો કંટાળો આપો છો! આવા વખતે આવી ચર્ચા કરાય?" શિષ્ય શરમાયો, અને પોતાની ભૂલ થઇ છે એમ ધારી મનમાં ને મનમાં પશ્ચાત્તાપ કરવા લાગ્યો. પરંતુ તેજ વખતે સ્વામીજીએ બ્રહ્માનંદજીને જણાવી દીધું કે:—"રહેવા દે. તારા દેશી વૈદ્યના નિયમોને એક ખૂણામાં મૂકી છોડ! આ શિષ્યો તો મારા પુત્રો છે, તેમને સદુપદેશ આપતાં આપતાં

મારો પ્રાણ જાય તોપણ મને આનંદ થાય," તથાપિ શિષ્યે હવે દ્રઢ નિશ્ચય કર્યો કે દાર્શનિક કઠિન વિષયોની ચર્ચામાં ઉતરી સ્વામીજીની નાજુક પ્રકૃતિને દુભવવી નહીં, એથી કરીને તેણે બંગાળાના દેશી રીત–રીવાજો વિષે હાસ્ય–કટાક્ષ કરવો શરૂ કર્યો. આ પ્રમાણે થોડીવાર આનંદ–ચર્ચા થઇ એટલામાં બંગસાહિત્યમાં 'ભારતચન્દ્ર'ને ક્યાં સ્થાન મળવું જોઇએ એ વિષયની ચર્ચામાંથી જે કાંઈ સ્મરણમાં રહ્યું તેનો ઉલ્લેખ નીચે કર્યો છે:—

બંગાળી સાહિત્યની ચર્ચા–મેઘનાદવધકાવ્યની પ્રશંસા

શરૂઆતમાં તો સ્વામીજીએ **ભા**રતચંદ્રની ખુબ મશ્કરી કરી. તેમજ તે સમયના સામાજિક આચાર–વ્યવહાર, વિવાહ–સબંધ વગેરે વિષયો સંબંધે વિવિધ પ્રકારના વ્યંગ કર્યા. તેમણે ખુલ્લી રીતે જણાવ્યું કે:—" સમાજમાં બાળવિવાહનું સમર્થન કરનાર ભારતચંદ્રનાં કુરૂચિપૂર્ણ તથા બીભત્સ કાવ્યો બંગાળા સિવાય બીજા કોઈ સુધરેલા દેશમાં આવકાર પામે તેવાં નથી. આવાં કાવ્યોનાં પુસ્તકો નાનાં બાળકોના હાથમાં જવા ન પામે તે માટે બંદોબસ્ત કરવો જોઇએ." ત્યાર પછી § **મા**ઇકેલ મધુસૂદનદત્તના વિષે વાર્ત્તાલાપ શરૂ થયો. **સ્વા**મીજીએ કહ્યું કે:—" તમારા દેશમાં એ એક અદ્‌ભુત પ્રતિભાસંપન્ન (genius) પુરૂષ થઇ ગયો. **મે**ઘનાદવધના જેવું બીજું કાવ્ય બંગાળી સાહિત્યમાં તો નથીજ, પરંતુ સમગ્ર યૂરોપીય સાહિત્યમાં પણ તેના જેવું એકાદ કાવ્ય ભાગ્યેજ હશે."

શિષ્ય:—પણ મહાશય, એમ કહેવાય છે કે **મા**ઇકેલને શબ્દોનો આડંબર બહુ પ્રિય હતો, તેનું શું ?

સ્વામીજી:—તમારા દેશનો એક એવો રીવાજ છે કે

---

§ બંગ સાહિત્યમાં સ્વ. માઇકેલ મધુસૂદનદત્તને સર્વોત્તમ કવિનું સ્થાન આપવામાં આવે છે.

કોઈ મનુષ્ય કાંઈ નવું કરે કે તુરતજ તેની સામે યુદ્ધ કરવા ઉતરી પડવું! સૌ પહેલાં **માઇકલે** શું કહ્યું છે, તેનો એક વખત શાંત ચિત્તે વિચાર કરવો જોઇએ. સાધારણ મનુષ્યો તો એમજ માની બેઠા છે કે ચાલતી આવેલી પુરાણી પદ્ધતિથી કોઇ સહજ વેગળું ગયું તો તેને તુરત તિરસ્કારી કાઢવો; એજ તેમને માટે ભૂષણસમાન છે. **મેઘનાદવધ** કાવ્ય તારા દેશની ભાષામાં એક મુકુટ-મણિ છે. આટલો વખત પસાર થવા છતાં એ કાવ્ય હિમાચળની માફક અચળ ભાવે પોતાનું સ્થાન સંભાળી રહ્યું છે. તેમાંથી દોષો કાઢવાના સેંકડો પ્રયત્નો થયા, પણ કોઇનું કાંઇ ચાલીજ શક્યું નહીં. **માઇકલ**, નવા છંદમાં, તેજસ્વી ભાષામાં જે કાંઇ લખી ગયો છે, તે સાધારણ ટીકાકારો ક્યાંથી સમજી શકે ? આજ કાલ મી. જી. સી. ઘોષ કેવા નૂતન છંદોમાં કેવાં સુંદર—અદ્ભુત કાવ્યો રચે છે ? દોઢ-ડાહ્યા ટીકાકારો તેની સામે શું ઓછી ટીકાઓ કરે છે પરંતુ **મી. જી. સી.** કોઇ ટીકા સામે દ્રષ્ટિપાત સુદ્ધાં કરે છે ? વખત જતાં લોકો એજ કાવ્યોને આદર આપશે.

એ રીતે **માઇકલનો** પ્રસંગ ચાલતો હતો, ત્યારે સ્વામીજીએ આદેશ કર્યો કેઃ—"જા, નીચેથી "મેઘનાદવધ"નું પુસ્તક લઇ આવ."

શિષ્ય થોડીવારે પુસ્તક લઇને હાજર થયો, એટલે સ્વામીજીએ કહ્યું કેઃ—" વાંચ જોઇએ, કેવી રીતે વાંચે છે ? "

શિષ્યે પ્રથમ સર્ગમાંથી વાંચવાનું શરૂ કર્યું. થોડો ભાગ વંચાયો એટલે સ્વામીજીએ કહ્યું કેઃ—"એમ ન હોય. જો હું કેમ વાંચું છું, તે તરફ ધ્યાન આપ." એમ કહીને સ્વામીજીએ પોતે કેટલોક ભાગ વાંચી સંભળાવ્યો. ત્યાર પછી પુનઃ તે ભાગ શિષ્યને વાંચી સંભળા-વવાનું કહ્યું. શિષ્યે તે પ્રમાણે—સ્વામીજીએ બતાવેલી ઢબને અનુસરીને થોડો ભાગ વાંચ્યો. શિષ્યને વાંચનમાં સફળ થયેલો જોઇ સ્વામીજીએ

પ્રસન્ન વદને કહ્યું કેઃ-" કહે જોઇએ, આ કાવ્યનો સૌથી ઉત્તમ અંશ કયો ? "

કાવ્યની સર્વોત્તમ કલ્પનાનું સ્પષ્ટીકરણ

શિષ્ય કાંઇ ઉત્તર આપી શકયો નહીં, એટલે સ્વામીજીએ જણાવ્યું કેઃ—" જ્યારે ઇન્દ્રજિત્ યુદ્ધમાં હણાયો છે, તેમજ મન્દોદરી ખેદથી ગભરાઇ જઇ રાવણને યુદ્ધમાં જતો અટકાવે છે, પણ રાવણ પુત્રશોકને મનમાંથી બળાત્કારપૂર્વક હડસેલી કાઢી, મહાવીરની માફક યુદ્ધમાં જવાનો દ્રઢ સંકલ્પ જાહેર કરે છે અને ક્રોધાગ્નિમાં પોતાનાં સ્ત્રી-પુત્ર-પરિવારને એક બાજુ રહેવા દઇ, વેરનો બદલો લેવા યુદ્ધક્ષેત્રમાં જવા બહાર નીકળે છે, તે પ્રસંગ બહુ અદ્ભુત કલ્પનાથી, મહાકાવ્યને છાજે તેવી રીતે આંકી બતાવ્યો છે. " જે થવાનું હોય તે થાય, મારૂં કર્તવ્ય હું કોઇ દિવસ નહીં ભૂલું-સંસાર રહે કે નાશ પામે તેની મને પરવા નથી " એ શબ્દોજ યથાર્થ મહાવીરના મુખમાં શોભે છે. માઇકેલે પણ એજ ભાવનાનો પ્રબળ પ્રવાહ મેઘનાદવધ-કાવ્યમાં વહેવરાવ્યો છે. "

એટલું કહીને કાવ્યનો તે અંશ સ્વામીજી વાંચવા લાગ્યા. તેમની તે વખતની વીરગર્વ દર્શાવનારી વાંચન-શૈલી હજી પણ શિષ્યના હૃદયમાં રમી રહી છે !

प्रसंग ३४ मो.

સ્થાન–બેલુડમઠ. ઈ. સ. ૧૯૦૧.

સ્વામીજીનું શરીર હજી જેવું જોઇએ તેવું સારૂં થયું નથી. વૈદ્યની દવાથી સહજ આરામ થવા લાગ્યો છે. એક માસ સુધી કેવળ દૂધ ઉપરજ રહ્યા હોવાથી સ્વામીજીનું શરીર ચંદ્રકાંતિ જેવું સ્વચ્છ અને તેજસ્વી બની ગયું હતું. સુવિશાળ નેત્રોની તેજસ્વિતામાં પણ અધિકતર જ્યોતિ ચમકવા લાગી હતી.

બે દિવસ થયાં શિષ્ય મઠમાંજ રહે છે. બની શકે તેટલી સ્વામીજીની સેવા કરવી એજ તેનો ઉદ્દેશ છે. આજે અમાવાસ્યા છે, નિર્ભયાનંદ સ્વામી સાથે કેટલીયે તકરાર કર્યા પછી રાત્રિયે સ્વામીજીની સેવા કરવાનો અમૂલ્ય પ્રસંગ શિષ્યને મળ્યો છે. સંધ્યા થઇ ગઇ છે.

આત્મદર્શન સહજ સાધ્ય કેમ નથી?

સ્વામીજીની પદસેવા કરતાં કરતાં શિષ્યે પૂછ્યું કે:—" મહાશય, જે આત્મા સર્વગત–સર્વવ્યાપી, પ્રત્યેક અણુ–પરમાણુમાં વ્યાપ્ત, અને જીવોના પ્રાણમાં પણ પ્રાણરૂપ છે, એમ કહેવામાં આવે છે, તે એટલો બધો નિકટ હોવા છતાં અનુભવમાં કેમ નહીં આવી શકતો હોય ? "

સ્વામીજી:—તને આંખો છે તેની તને શું ખબર છે ? જ્યારે કોઇ માણસ તારી પાસે આવી આંખ સંબંધી વાત કરે ત્યારેજ " મને પણ આંખો છે " એવી કેટલેક અંશે તને ધારણા થાય. તેમાં પણ જ્યારે આંખમાં કણું પડે, અને પીડા થવા લાગે ત્યારેજ

તને આંખો છે એવી દૃઢ ધારણા થાય. તેવીજ રીતે અંતરથીએ અંતરતમ પ્રદેશમાં રહેલો વિરાટ આત્મા સહેજે મનુષ્યોના બોધનો વિષય બની શકતો નથી. શાસ્ત્ર અથવા ગુરૂમુખે તે વિષય સાંભળવા માત્રથી કેટલેક અંશે અલબત્ત ધારણા થાય, પણ જ્યારે મનુષ્યને સંસારના તીવ્ર શોક–દુઃખના કઠોર આઘાતોથી હૃદયમાં વેદના થવા લાગે, સગા–સંબંધીઓના વિયોગથી, જ્યારે જીવ અનાથ તથા આધાર વિનાનો થઈ રહે, અને જ્યારે ભાવી જીવનનો ઓળંગી ન શકાય એવો દુર્ભેદ્ય અંધકાર જોઇ મનમાં મુઝાવા લાગે, ત્યારેજ તે જીવને આત્માનાં દર્શન કરવાની ઉત્કંઠા જાગ્રત થાય. દુઃખ આત્મજ્ઞાનમાં સહાયક છે, એમ કહેવાય છે તે પણ એટલાજ માટે. પરંતુ સર્વ પહેલાં ધારણા થવી જોઇએ. ધારણા ન હોય તો દુઃખ ભોગવતે ભોગવતે કાગડા–બિલાડાં પણ મરણ પામે છે. એવી રીતે ભુંડે હાલે, રીબાઇ રીબાઇને મરવું એ શું મનુષ્યત્વ છે ? મનુષ્ય તેજ કહેવાય કે જે આવા સમયે સુખ–દુઃખના દ્વંદ્વોના આઘાત પ્રત્યાઘાતમાં પણ અચળ રહીને, વિચારબળથી સંસારને અનિત્ય માની આત્મરમણમાં તત્પર થાય. મનુષ્યોમાં અને જનાવરોમાં જો કાંઇ મહત્વનો ભેદ હોય તો તે એટલોજ છે. એક વસ્તુ જેમ જેમ વધારે નિકટ આવતી જાય છે તેમ તેમ તેનો અનુભવ પણ ઓછો થતો જાય છે. આત્મા અંતરના પણ અંતરતમ પ્રદેશમાં છે, તેથી ચંચળ ચિત્તવાળો જીવ તેનો અનુભવ લઇ શકતો નથી. જેઓ શાંત, વિચારશીલ, અને જિતેંદ્રિય હોય છે, તેઓ બાહ્ય જગતની ઉપેક્ષા કરી અંતર્જગતમાં પ્રવેશે છે, અને ધીમે ધીમે આત્માનો સાક્ષાત્કાર કરી જીવન સાર્થક કરે છે. આત્મદર્શનની સાથેજ "હુંજ તે આત્મા" કિંવા **तत्त्वमसि** ઇત્યાદિ વેદનાં મહાવાક્યોનો પ્રત્યક્ષ અનુભવ કરવા લાગે છે. સમજ્યો ?

સૃષ્ટિ એ શું છે ?

શિષ્યઃ—જી, હા. પણ દુઃખ અને વેદનાઓમાં થઇને આત્મ-

જ્ઞાન પ્રાપ્ત થઇ શકે એવી વ્યવસ્થા કેમ કરવામાં આવી હશે? સૃષ્ટિજ ન હોત તો કેવું સારૂં થાત? આપણે સર્વે એક કાળે બ્રહ્મમાં બ્રહ્મરૂપે તો વિદ્યમાન હતાજ; તો પછી સાક્ષાત્ બ્રહ્મરૂપ જીવને ઘાત-પ્રત્યાઘાતના દ્વંદ્વમાં નાખી, જીવન-મરણના વિકટ માર્ગમાં શા માટે રઝળતો મૂકી દેવામાં આવ્યો હશે?

સ્વામીજીઃ—માણસ જ્યારે નિસામાં ચકચૂર બની જાય છે ત્યારે કેવા વિચિત્ર દેખાવો જુવે છે? પણ એ નિસો જ્યારે ઉતરી જાય છે ત્યારે તે પોતાના તરંગોને તથા સ્વપ્નાંઓને ભ્રમરૂપ માન્યા વિના રહેતો નથી. અનાદિ છતાં સાંત એવી આ અજ્ઞાન-વિલસિત સૃષ્ટિ-બૃષ્ટિ જે કાંઇ તું જુવે છે તે સર્વે તારા ઘેનનુંજ પરિણામ છે. જ્યારે એ નિસો ઉતરી જશે ત્યારે તેં પૂછ્યો એવો કોઇ પ્રશ્નજ નહીં રહે.

દેહબુદ્ધિ છે ત્યાંસુધીજ જગત છે

શિષ્યઃ—ત્યારે આ સૃષ્ટિ-સ્થિતિ આદિ વસ્તુતઃ કાંઇજ નથી?

સ્વામીજીઃ—ન હોય કેમ? જ્યાંસુધી તારામાં દેહબુદ્ધિ છે, આ હું, આ મારૂં, એમ કર્યા કરે છે ત્યાંસુધી તો આ બધુંયે છે. પણ જ્યારે તું પોતાને વિદેહ માનવા લાગીશ, આત્મામાં રમવા લાગીશ, આત્મામાંથી આનંદ મેળવવા લાગીશ, ત્યારે તારે માટે કાંઇજ રહેશે નહીં; સૃષ્ટિ-જન્મ-મરણ વગેરે વસ્તુતઃ છે કે નહીં એ પ્રશ્નનો અવકાશજ નહીં રહે. તે વખતે તો તારે એમજ કહેવું પડશે કેઃ—

क्व गतं केन वा नीतं कुत्र लीनमिदं जगत् ।
अधुनैव मया दृष्टम् नास्ति किं महदद्भुतम् ॥

શિષ્યઃ—સ્વામીજી, આપ કહો છો કે જગતનું જ્ઞાનજ નહીં રહે, તો પછી **कुत्र लीनः इदं जगत्**—આ જગત ક્યાં મળી ગયું એવો સંશય પણ કેમ ઉઠે?

સ્વામીજીઃ—ભાષામાં એ ભાવનો પ્રકાશ કરવા માટે તથા બીજાઓને સમજાવવા માટેજ એમ કહેવું પડે છે. જે અવસ્થામાં ભાવને અને ભાષાને પ્રવેશ કરવાનો અધિકાર નથી, તે અવસ્થાને ભાષામાં સમજાવવાનો ગ્રંથકારે પ્રયત્ન કર્યો છે, તેથીજ "જગત ક્યાં લીન થઇ ગયું" એમ તેને કહેવું પડયું છે. જગત છેક મિથ્યાજ છે એટલી વાત સમજાવવા માટે વ્યવહારિક દ્રષ્ટિએ એમ કહ્યાવિના ચાલે નહીં. પારમાર્થિક સત્તા જગતની નથી, તે તો માત્ર **अवाङ्मनसगोचरम्**—વાણી અને મનથી કથી કે કલ્પી ન શકાય એવા બ્રહ્મનીજ છે. બોલ, હવે કાંઇ તારે કહેવું છે? આજે તારી પ્રત્યેક શંકાનું નિવારણ કરવા હું તૈયાર છું.

ગુરૂદેવના મંદિરમાં આરતીનો ઘંટાનાદ થવા લાગ્યો. મઠમાંના સઘળા માણસો મંદિર તરફ જવા લાગ્યા. શિષ્ય એકલો સ્વામીજીના ઓરડામાં બેસી રહ્યો. શિષ્યને ત્યાંજ બેઠેલો જોઈ સ્વામીજીએ પૂછયું:— "કેમ ગુરૂમંદિરમાં જવું નથી?"

શિષ્યઃ—મને અહિંયાંજ બેસવું ગમે છે.

સ્વામીજીઃ—તો ભલે, બેસ.

શિષ્ય થોડી વાર સુધી ઘરની બહાર તાકી રહ્યો. છેવટે તે બોલ્યો કે:—"આજે અમાવાસ્યા છે. અંધકારથી સર્વ દિશાઓ ઢંકાઇ ગઈ છે. આજે કાલીપૂજાનો દિવસ છે."

સ્વામીજીનું ભયાનક સ્વરૂપ

શિષ્યની આ વાતનો કાંઇપણ ઉત્તર આપ્યાવિના, એક બારી-માંથી, સ્વામીજી પૂર્વ—આકાશ તરફ એકીટસે જોઇ રહ્યા. કેટલીએક ક્ષણો વીત્યા પછી કહ્યું કેઃ—"જુએ છે કે? અંધકારમાં પણ કેવી અદ્‌ભુત અને ગંભીર શોભા રહેલી છે?" એટલું કહીને, વળી પાછા તે ગંભીર ઘોર અંધકાર પ્રતિ ચકિત દ્રષ્ટિએ જોવા લાગ્યા. આ

વખતે સર્વત્ર નિ:સ્તબ્ધતા ફેલાઇ ગઇ હતી. કેવળ, થોડે દૂર ગુરૂ-મંદિરમાં ભક્તો શ્રીરામકૃષ્ણની સ્તુતિ કરતા હતા. તેનો ધ્વનિ કર્ણ-ગોચર થતો હતો. એક તરફ સ્વામીજીનું આવું અપૂર્વ ગાંભીર્ય અને અને બીજી તરફ અંધકારથી આચ્છાદિત થયેલી બાહ્ય પ્રકૃતિની આવી નિ:સ્તબ્ધ શાંતિ નિરખી શિષ્ય મનમાં બહુ ભય પામવા લાગ્યો. થોડો વખત આ રીતે શાંતિમાં પસાર થયા પછી સ્વામીજી ધીમે ધીમે ગાવા લાગ્યા:–" નિબિડ અંધારે મા, ચમકે તારી અરૂપ-રાશિ." ઇત્યાદિ.

ગીત પૂરૂં થયું. સ્વામીજી બરાબર સ્વસ્થ થઇને બેઠા. વચમાં વચમાં "મા–મા–કાલી–કાલી"ના ઉચ્ચારો તેમના મુખમાંથી બહાર નીકળવા લાગ્યા. ઓરડામાં તે વખતે બીજું કોઇ હાજર નહોતું. સ્વામીજીની આજ્ઞા ઉઠાવવા શિષ્ય એકલોજ ત્યાં રહી ગયો હતો.

સ્વામીજીની તે વખતની મુખમુદ્રા જોવાથી શિષ્યને જણાયું કે તેઓ કોઈ દૂર પ્રદેશમાં ઉતરી પડયા હોવા જોઇએ. ચંચળ શિષ્યથી હવે વધારે વાર આ દેખાવ સહન થઈ શકે તેમ નહોતું. તેથી તેણે કહ્યું કે:–" મહાશય, હવે પેલી વાત આગળ ચલાવો."

સ્વામીજી શિષ્યના મનનો ભાવ સમજી ગયા તેથી મૃદુ મૃદુ હાસ્ય-પૂર્વક તેમણે કહ્યું કે:–" જેની લીલા આટલી બધી મધુર છે, તે આત્માનું યથાર્થ સૌંદર્ય તથા ગાંભીર્ય કેટલું બધું હોવું જોઇએ, તેની તું કલ્પના કરી શકે છે? શિષ્ય આ વાતનો આશય બરાબર સમજી શક્યો નહીં. તેથી તેણે કહ્યું કે:–" મહાશય, એ વાત જવા દો. મારાથી કાલીપૂજાની તથા અમાવાસ્યાની વાત કહેવાઇ ગઈ તે માટે હવે પશ્ચાત્તાપ થાય છે. એ વાતનો ઉચ્ચાર થતાંની સાથેજ આપનામાં અદ્દ્ભુત ફેરફાર થઇ ગયો હોય તેમ હું ક્યારનો જોયા કરૂં છું."

:આપણા રૂધિરથી કાલીમાતાની પૂજા કરીશું

સ્વામીજી શિષ્યના મનની ગતિ કળી ગયા. તેથી પુનઃ ગાવા લાગ્યા:—"ક્યારે કેવા રંગે રહો છો મા, શ્યામા—સુધાતુરંગિણી." ઇત્યાદિ.

ગાયન પૂરૂં થયું એટલે સ્વામીજીએ કહ્યું કે:—" એ કાલીજ, લીલારૂપી બ્રહ્મ. આજે રૂધિરથી માતાજીની બરાબર પૂજા કરીશું. રઘુનંદને કહ્યું છે કે:—**नवम्याम् पूजयेत् देवीं कृत्वा रुधिरकर्दमम्**—આજે તેમજ કરીશું. આપણા હૃદયનું લોહી કાઢી માતાજીની સેવા કરીશું, અને તેમને પ્રસન્ન કરીશું. માતાજીના પુત્રો તો વીર હોવા જોઇએ—મહાવીર હોવા જોઇએ, કે જેઓ શોકના, દુઃખના, પ્રલયના અને મહાપ્રલયના સમયમાં પણ છાતી ઠોકીને અચલપણે ઉભા રહી શકે."

એટલામાં નીચે જમવાનો ઘંટ થયો. સ્વામીજીએ શિષ્યને કહ્યું કે:—" જા, જમીને જલદી આવ." શિષ્ય નીચે ચાલ્યો ગયો.

प्रसंग ३५ मो.

સ્થાન—બેલુડમઠ. ઈ. સ. ૧૯૦૧

સ્વામીજી આજકાલ મઠમાંજ રહે છે. શરીર એટલું બધું સારૂં નથી, છતાં સાંજે અને સવારે બહાર ફરવા જાય છે. આજે શનિવારે શિષ્ય મઠમાં આવ્યો છે. સ્વામીજીના પાદપદ્મમાં પ્રણામ કરી, તેમના શારીરિક કુશળ-સમાચાર પૂછ્યા.

સ્વામીજીઃ—આ શરીરની અવસ્થા તો તમે જુઓ છો. તમારામાંથી કોઈ જણ અમને મદદ કરવાને પણ બહાર આવતું નથી. હું એકલો શું કરી શકું? અધુરામાં પૂરૂં આ દેહ પણ બંગાળાની માટીથી ઘડાયો છે, એટલે એ શરીરથી વધારે કામકાજ પણ થઇ શકે તેમ નથી. તમે જે સર્વ અહિં આવો છો તે બધા અધિકારી સત્પાત્રો છો. તમે લોકો જો અમને સહાય નહીં કરો તો હું એકલો કેટલું કરી શકવાનો હતો?

બંગાળી યુવકોનું એક સૈન્ય જોઇએ છીએ

શિષ્યઃ—આ સર્વ બ્રહ્મચારીઓ અને ત્યાગી પુરૂષો આપની પાછળજ ઉભા છે. હું ધારૂં છું કે તેમાંનો પ્રત્યેક પોતપોતાનું કર્ત્તવ્ય બજાવતાં પ્રાણ પણ આપી શકે એમ છે. છતાં આપ એમ કેમ કહો છો?

સ્વામીજીઃ—તું જાણે છે? મને તો A band of young Bengal—બંગાળી યુવકોનું એક સૈન્ય જોઇએ છીએ. દેશની આશા અને ભરૂસો એવા યુવકો ઉપરજ છે. મારો ભવિષ્યનો સર્વ આધાર

ચરિત્રવાન—બુદ્ધિવાન—પરાર્થે સર્વસ્વત્યાગી, એટલુંજ નહીં પણ આજ્ઞાંકિત યુવકો ઉપરજ રહેલો છે. મને એવા યુવકોની જરૂર છે કે જેઓ મારા idea—વિચારોને work out—જીવનમાં પરિણત કરી શકે અને પોતાનું તથા દેશનું કલ્યાણ કરતાં જીવન પણ અર્પી શકે. તું જુએ છે કે અહિંયાં રોજ કેટલાએ યુવકો આવે છે અને ચાલ્યા જાય છે. તેમનાં મ્હોં જુવો તો જાણે તમોગુણી, હૃદય જુવો તો ઉદ્યમશૂન્ય અને શરીર તથા ચિત્ત જુવો તો જાણે નિર્બળ અને સાહસહીન. એવાઓથી શું કામ થઈ શકે ? મને તો જો નચિકેતા જેવા માત્ર દસ—બાર યુવકોજ મળી જાય, તો હું આખા દેશના આચાર-વિચાર એક વખત સુધારી નાખું.

શિષ્યઃ—મહાશય, આટલા યુવકો આપની પાસે આવે છે, તેમાંથી તમારી પસંદગી પામે એવા કોઇ યુવક શું આપ નથી જોઇ શકતા ?

સ્વામીજીઃ—**સારી યોગ્યતાવાળાઓ નજીવી જાળોમાં ફસાઈ ગયા હોય છે.** કોઇએ સંસારની કીર્ત્તિ મેળવવામાં તો કોઇએ ધન પેદા કરવામાં, પોતાના અમૂલ્ય જીવનને વેચી નાખ્યું હોય છે. કોઇનું તો શરીરજ એવું સુકોમળ—નિર્માલ્ય હોય છે કે જેમનાથી કાંઇ કામજ થઇ શકે નહીં. તે સિવાય અનેકો તો મારા વિચારોને સમજી શકવાને પણ અશક્ત હોય છે. અલબત્ત, તમે મારા વિચારો, મારી ભાવનાઓ સારી રીતે સમજી શકો તેમ છો, છતાં તમે પણ હજી તે વિચારોને કાર્યમાં ઉતારી શક્યા નથી. આથી કરીને ઘણી વખત મનમાં બહુ લાગી આવે છે અને એમ લાગે છે કે નરદેહ ધારણ કરવા છતાં કમનસીબે કાંઈ કામજ થઇ શક્યું નહીં. જો કે હું હજી તદ્દન નિરાશ નથી થતો; કારણ કે હું સારી રીતે સમજું છું કે પરમાત્માની ઇચ્છા થશે ત્યારે સમય આવ્યે આ સર્વે યુવકોમાંથી

એવા તો મોટા મોટા ધર્મવીરો અને કર્મવીરો બહાર પડશે કે જેઓ ભવિષ્યમાં મારા વિચારોને અનુસરી કામ કરવા લાગશે.

શિષ્યઃ—મને લાગે છે કે આપના ઉદાત્ત વિચારો એક વખત સર્વને સ્વીકાર્યાવિના છુટકો નથી. આજે સ્પષ્ટ રીતે જોઈ શકાય છે કે આપનો વિચારપ્રવાહ ચોતરફ પ્રત્યેક વિષય ઉપર થઇને વહેવા લાગ્યો છે. જીવદયા–દેશકલ્યાણવ્રત–બ્રહ્મવિદ્યાચર્ચા અને બ્રહ્મચર્ય, એ સર્વ વિષયોમાં આપના વિચારોએ પ્રવેશ કર્યો છે, અને એ જુનાં તત્ત્વોને નવાજ રૂપમાં પલટાવી નાખ્યાં છે. આપના એ વિચારો કોઈ કોઇ આપના ખુલ્લા નામથી તો કોઈ કોઈ આપનું નામ છુપાવી રાખી પોતાના અંગત વિચારો તરીકે પ્રસિદ્ધ કર્યે જાય છે. એ રીતે આપના વિચારો અને અભિપ્રાયો જનસમાજમાં પ્રબળ વેગે પ્રસરતા જાય છે.

યશની આકાંક્ષા પણ માનસિક દુર્બળતા છે

સ્વામીજીઃ—મારૂં નામ પ્રકટરૂપે કોઇ આપે કે ન આપે તેથી શું આવવાનું કે જવાનું હતું ? મારા વિચારો લોકો સમજી શકે એટલે બસ. મેં જોયું છે કે કામ–કાંચનાસક્તિનો ત્યાગ કરવા છતાં સોએ નવાણું ટકા જેટલા માણસો નામ–યશમાંજ ફસાઈ જાય છે ! Fame is the last infirmity of a noble mind—**અર્થાત્ યશાકાંક્ષા એ ઉચ્ચ અંતઃકરણની છેલ્લી દુર્બળતા છે.** તદ્દન આસક્તિ રહિતપણે કામ કરવું જોઇએ. લોકો સારૂં કે ખોટું ગમે તે કહે, પરંતુ એક ઉચ્ચ આદર્શ સર્વદા નજર સામે રાખી સિંહની માફક કામ કર્યા જવું જોઇએ. પછી ભલેને **निन्दन्तु नीतिनिपुणा यदि वा स्तुवन्तु** (નીતિનિપુણ પંડિતો ભલેને નિંદા કે સ્તુતિ કરે.)

શિષ્યઃ—અમારે અત્યારે કેવા પ્રકારનો આદર્શ રાખવો જોઇએ ?

મહાવીરના આદર્શનું સ્પષ્ટીકરણ

સ્વામીજીઃ—મહાવીરના (હનુમાનજીના) ચરિત્રને તમારે

તમારો આદર્શ બનાવી તેનું અનુકરણ કરવા પ્રયત્નશીલ થવું જોઇએ. વિચાર કરી જો કે એક માત્ર રામની આજ્ઞાને માન આપીને તે સમુદ્ર ઓળંગી ગયો. જીવન કે મરણ તરફ નજરસરખી પણ કરી નહીં, તે ઉપરાંત કેવો મહા જિતેંદ્રિય, મહા બુદ્ધિમાન્ ! સેવક-ભાવનો આ ઉચ્ચ આદર્શ તમારે હંમેશાં તમારી દ્રષ્ટિસન્મુખ રાખવો જોઇએ. જ્યારે એવો દ્રઢ સેવાભાવ તમારામાં આવશે ત્યારેજ બીજાં સ્ફુરણો પોતાની મેળે ઉદ્ભવવા લાગશે. કોઇ પણ પ્રકારનો તર્ક-વિતર્ક કર્યા વિના ગુરૂની આજ્ઞાનું પાલન અને બ્રહ્મચર્યની રક્ષા એજ secret of susccess—અર્થાત્ વિજયી થવાના ગુપ્ત ઉપાયો છે. **नान्यः पंथा विद्यतेऽयनाय**—તે સિવાય બીજો માર્ગજ નથી. હનુમાનમાં એક રીતે જેવો સેવાભાવ હતો, તેમ બીજી રીતે ત્રણે લોકોને ચકિત કરી દે એવું મહા પરાક્રમ પણ હતું. રામના હિતાર્થે પોતાના જીવનનો ભોગ આપવામાં તેણે કોઈ સમય આનાકાની કે વિતર્ક કર્યો નહોતો. રામની આજ્ઞા સિવાય, દરેક વસ્તુને તેણે તુચ્છ ગણી કાઢી હતી. બ્રહ્મત્વ-શિવત્વની પ્રાપ્તિ પ્રત્યે પણ ઉપેક્ષા ! કેવળ રઘુનાથની આજ્ઞાનું પાલન એજ એક જીવનનું મહાવ્રત તેણે સ્વીકાર્યું હતું. એવી એક-નિષ્ઠા આવવી જોઇએ. હાથની તાળીઓથી અને ઠેકડાઓ મારી મારીને નાચ કરવાથી દેશ પાયમાલ થઇ ગયો છે. એક તરફ પેટના દર્દીઓ (dyspeptic)ની મોટી સંખ્યા અને તેમાં વળી નાચ-તાનના ઠેકડા મારવા એ દેશથી સહનજ કેમ થઇ શકે ? સમગ્ર દેશ ઘોર તમોભાવથી આચ્છાદિત થઇ ગયો છે. તારા દેશમાં (બંગાળામાં) તું ગમે તે ગામમાં જઇને જોઇશ તો તને જણાશે કે જ્યાં ત્યાં માત્ર હાથની તાળીઓજ વગાડાય છે. શું તમારા દેશમાં ઢાક-ઢોલ તૈયાર નથી થતાં ? તુરી-ભેરીનો શું હિંદુસ્તાનમાંથી છેક લોપ થઈ ગયો છે ? હવે તો એ **ઢોલ અને ભેરી-તુરીના ગંભીર અવાજો**

દેશનાં બાળકોને સંભળાવો. છોકરીઓનું ગાવું-વગાડવું સાંભળી સાંભળીને આખો દેશ છોકરી જેવો થઈ ગયો છે. આથી અધિક અધઃપાત બીજો કોઇ હોઇ શકે નહીં. કવિની કલ્પના પણ તમારી અવનતિનું ચિત્ર આંકવા જતાં પરાજિત થઇ જાય! હવે તો ડમરૂ અને રણશિંગાનાં વાજીંત્રો વગાડવાં જોઇએ, ઢાક અને બ્રહ્મરૂદ્રતાલના દુંદુભિથી દેશને જાગ્રત કરવો જોઇએ, મહાવીર, મહાવીરના ધ્વનિઓથી દિશાઓને કંપાવવી જોઇએ. જે ગીતવાદ્ય Music થી મનુષ્યોની soft feelings–કોમળ લાગણીઓ ઉદ્દીપ્ત થાય તેવાં સઘળાં ગાયનો અને વાજીંત્રોને હવે આ સમયે ભંડારમાં પૂરી દો. ખ્યાલ–ટપ્પા બંધ કરી ધ્રુપદગાન, લોકોને સંભળાવવાનો પ્રયત્ન કરો. એ રીતે સકળ વિષયોમાં વીરત્વની કઠોર મહાપ્રાણતા દાખલ કરો. આ પ્રમાણે જ્યારે ideal follow–આદર્શનું અનુકરણ થશે ત્યારેજ જીવનું કલ્યાણ–દેશનું કલ્યાણ થશે. તું એકલોજ જો આવા ભાવનું જીવન ગાળીશ તો વખત જતાં તને જોઇને બીજાં પણ હજારો મનુષ્યો તારી પાછળ પાછળ દોડવા મંડી જશે. પરંતુ એટલું લક્ષમાં રાખજે કે કોઇ પણ વખતે ભૂલેચૂકે એ આદર્શથી એક પગલું પણ પાછળ હઠીશ નહીં. કોઇ દિવસ હિંમત હારી જઈશ નહીં. ખાતાં–પીતાં–સૂતાં–બેસતાં–ગાતાં–વગાડતાં–ભોગમાં–રોગમાં હિંમતનોજ પરિચય આપજે. કોઇ કાળે સાહસરહિત બનીશ નહીં. એટલું થશે તો પછી મહાશક્તિ પોતે પોતાની મેળેજ તારા ઉપર કૃપાનું સિંચન કર્યાવિના નહીં રહે.

શિષ્યઃ—મહાશય, ઘણીવાર સાહસહીન બની જઉં છું તેનું કેમ કરવું ?

દૃઢ સાહસિક બનવાનો ઉપાય

સ્વામીજીઃ—તે વખતે એજ વિચાર કરવો કેઃ–" હું કોનો પુત્ર? હું કોનો શિષ્ય? આવા સમર્થ ગુરૂનો શિષ્ય બનવા છતાં હું

આવો નિર્બળ ? હું આવો બુદ્ધિહીન ? હું આવો સાહસહીન ?" જ્યારે જ્યારે નિર્બળતા આવે ત્યારે બુદ્ધિહીનતા અને સાહસહીનતાના માથામાં લાત મારી "હું વીર્યવાન, હું મેધાવાન—હું બ્રહ્મવિત્—હું પ્રજ્ઞાવાન" એમ બોલતો બોલતો ઉભો થજે. "હું અમુકનો શિષ્ય, કામ—કાંચન ઉપર વિજય મેળવનાર ગુરૂદેવનો સહાયક" એ પ્રકારનું અભિમાન હૃદયમાં નિરંતર જાગ્રત રાખવું. જેની અંદર એવું અભિમાન નથી તેનામાં બ્રહ્મની જાગ્રતિ થવાની આશા રાખીશ નહીં. રામપ્રસાદનું પેલું ગાયન સાંભળ્યું છે કે ? તેઓ કહેતા કે:—" જે સંસારમાં આપણી માતાનું—મહેશ્વરીનું રાજ્ય છે તે સંસારમાં વળી ડરવું કોનાથી ? " એ અભિમાન કદાપિ હારી જઇશ નહીં. એવું અભિમાન હશે ત્યાં સુધી બુદ્ધિહીનતા કે સાહસહીનતા તારી પાસે કોઈ દિવસ આવી શકશે નહીં, એ વાત ખાત્રીપૂર્વક માનજે. મનમાં દુર્બળતાને અવકાશ આપીશ નહીં. મહાવીરનું સ્મરણ કરજે; મહામાયાને યાદ કરજે; એથી તારી સર્વ પ્રકારની નિર્બળતાઓ નાશ પામશે.

બ્રહ્મ–દર્શનની ઝાંખી

ત્યારબાદ સ્વામીજી નીચે ઉતર્યા. મઠના વિશાળ આંગણામાં એક આંબો હતો તેની નીચે એક પાટ ઉપર તેઓ પશ્ચિમ તરફ મુખ રાખીને બેઠા. તેમનાં નયનોમાંથી મહાવીરતાનો ભાવ તે સમયે પણ બહાર ઉભરાઇ આવતો હતો. બેસતાંની સાથેજ શિષ્યને, સંન્યાસીઓને તથા બાળબ્રહ્મચારીઓને આંગળીથી ઇસારો કરી સૂચવ્યું કે:—

"આ રહ્યું—જુવો પ્રત્યક્ષ બ્રહ્મ ! જુઓ એની ઉપેક્ષા કરી બીજા વિષયમાં મન દે તેમને ધિક્કાર છે ! હાથમાં રહેલા ફળ જેવું જુઓ આ બ્રહ્મ ! જોઇ શકો છો કે ? જોજ—જોજ !"

સ્વામીજીએ આ ઉદ્ગારો એટલા બધા હૃદયસ્પર્શી ભાવથી ઉચ્ચાર્યા કે તેને સાંભળીને સર્વ શિષ્યો, ચિત્રમાં આલેખાયેલી મૂર્તિની

માફક જ્યાંના ત્યાં સજ્જડજ થઇ ગયા ! કોઇના મુખમાંથી એક પણ શબ્દ નિકળવા પામ્યો નહીં ! એકાએક સર્વ કોઇ ગંભીર ધ્યાનમાં તલ્લીન થઇ ગયા ! તે વખતે સ્વામી પ્રેમાનંદ ગંગાજીમાંથી પાણીનું એક કમંડળ ભરીને આવતા હતા, તેમને જોઇને સ્વામીજીએ "આ પ્રત્યક્ષ બ્રહ્મ, આ પ્રત્યક્ષ બ્રહ્મ !" એવા ઉદ્દગારો કહાડયા, જે સાંભળીને પ્રેમાનદ સ્વામી પણ હાથમાં કમંડળ સાથે કોઈ ઘોર નિસાના ઘેનમાં હોય તેમ ત્યાંજ ધ્યાનસ્થ થઇ રહ્યા ! આ પ્રમાણે પ્રાયઃ ૧૫ મીનીટ પસાર થઇ એટલે સ્વામીજીએ પ્રેમાનંદને સાદ કરી કહ્યું કેઃ—"જા, ગુરૂપૂજા માટે જા." સ્વામી પ્રેમાનંદે ઉંઘમાંથી જાગતા હોય તેમ આંખો ઉઘાડી; અને ધીમે ધીમે સર્વ કોઇ "અહંપણા"ના રાજ્યમાં ઉતરી આવી પોતપોતાના કામે લાગી ગયા.

તે દિવસનો તે દેખાવ શિષ્ય જીવનભરમાં કદાપિ વિસરી જઇ શકે તેમ નથી. સ્વામીજીની કૃપા અને શક્તિના પ્રતાપે તે દિવસે શિષ્યનું ચંચળ મન પણ છેક બ્રહ્માનુભૂતિની સમીપ આવી પહોંચ્યું હતું. આ બનાવની સાક્ષી આપી શકે એવા અનેક સંન્યાસીઓ હજી પણ બેલુડમઠમાં વર્ત્તમાન છે. સ્વામીજીના તે દિવસના અદ્દભુત સામર્થ્યનું દર્શન કરી સઘળા આશ્ચર્યમાં પડી ગયા હતા. એક મુહૂર્ત્ત જેટલા સમયમાં તેમણે, ત્યા હાજર રહેલા સર્વનાં મનને સમાધિના અગાધ જળમાં ડૂબાડી દીધાં હતાં !

તે શુભ દિવસનું ધ્યાન કરી, હજી પણ ઘણીવાર શિષ્ય આશ્ચર્યમાં પડે છે ! અને એ પૂજ્યપાદ ગુરૂદેવની કૃપાથી પોતે બ્રહ્મભાવને પ્રત્યક્ષ કરવા યત્કિંચિત્ ભાગ્યશાળી થયો, એમ ધારી પોતાને અહોભાગ્ય માને છે.

થોડીવાર પછી શિષ્યને સાથે લઇ સ્વામીજી ફરવા માટે બહાર નીકળ્યા. જતાં જતાં સ્વામીજીએ પૂછયું કેઃ—"જોયું ? આજે શું થયું ?

સર્વને ધ્યાનસ્થ થઇ જવું પડયું ! સર્વ ગમે તેવા તોએ પરમહંસના જ પુત્રોને ? તેથીજ વાતવાતમાં તેઓને અનુભૂતિ થઇ ગઇ."

શિષ્ય—મારા જેવાનું મન જ્યારે નિર્વિષય થઇ ગયું તો પછી તેમની તો વાતજ શું કરવી ? આજે આનંદથી મારૂં હૃદય ઉભરાઇ જાય છે. પણ તે વખતની અવસ્થાનું અત્યારે સ્મરણ થતું નથી. જાણે એક સ્વપ્નજ થઇ ગયું !

લોકોપકારક કર્મ કરો

સ્વામીજી:—વખત જતાં બધું થશે. હમણાં તો બસ કામ કરવા લાગી જાઓ. મહા મોહમાં ફસાયેલા **જીવોનો ઉદ્ધાર થાય, તેમનું કલ્યાણ થાય તેવાં કામો કરવા મંડી પડો ! એટલે પછી બાકીનું તમામ પોતાની મેળેજ થઈ જશે.**

શિષ્ય:—મહાશય, એવું મહાન કર્મ કરવા જતાં ભય થાય છે. સામર્થ્ય પણ નથી. શાસ્ત્ર પણ કહે છે કે **गहना कर्मणो गतिः**— કર્મની ગતિ ગહન છે.

સ્વામીજી:—ત્યારે તને શું ઇષ્ટ છે ?

શિષ્ય:—આપના જેવા સર્વ શાસ્ત્રાર્થદર્શીની સાથે રહી, તત્ત્વ-સંબંધી વિચારો કર્યા કરવા અને શ્રવણ–મનન તથા નિદિધ્યાસન-દ્વારા આ શરીરેજ બ્રહ્મતત્ત્વ પ્રત્યક્ષ કરવું; એ સિવાય બીજા કોઇ પણ કામમાં મને ઉત્સાહ આવતો નથી. બીજું કાંઈ થઇ શકે એવું સામર્થ્ય પણ મારામ મને લાગતું નથી.

સ્વામીજી:—તારી ઇચ્છામાં આવે તેમ ભલે કર્યા કર. તારા શાસ્ત્ર–સિદ્ધાંતો લોકોને સમજાવવાનો પ્રયત્ન કરીશ તોપણ તેથી અનેકનો ઉપકાર થઇ શકશે. જ્યાં સુધી **શરીર છે ત્યાં સુધી કાંઇને કાંઈ કામ કર્યાવિના તો ચાલે તેમ નથીજ તો પછ જે કામથી બીજાનો કાંઇક ઉપકાર થાય તેજ કામ કરવું ઉચિત**

તારી પોતાની અનુભૂતિ તેમજ શાસ્ત્રીય સિદ્ધાંતવાક્યોથી પણ અનેક જિજ્ઞાસુઓને લાભ મળી શકે તેમ છે. માટે તારા વિચારો અને અનુભવોને હંમેશાં લખી રાખવાનો પ્રયત્ન કરજે. એથી પણ લોકો ઉપર ઉપકાર થઇ શકશે.

શિષ્યઃ—સૌ પહેલાં મને અનુભૂતિ થવા દો; ત્યાર પછી જે કાંઇ લખવું હશે તે લખીશ. ગુરૂદેવ કહેતા કેઃ—"જ્યાં સુધી આપણી પોતાની પાસે પરવાનો ન હોય ત્યાં સુધી આપણી વાત કોઇ માને નહીં."

સ્વામીજીઃ—તું જે સાધનાઓ અને વિચારની ભૂમિકાઓ—stagesમાં થઇને આગળ વધીશ તેજ સાધના અને વિચારની ભૂમિકા ઉપર જગતના ઘણા જીવો રહેલા હશે, જેઓ એ ભૂમિકાથી આગળ વધી શકતા નહીં હોય, તેઓને માટે તારો experience—અનુભવ કેટલો બધો ઉપયોગી થઇ પડશે ? તેનો વિચાર કર. સારાંશ કે જો તું તારી વિચારપ્રણાલીને લિપિમાં ઉતારતો જઇશ તો તેથી પણ લોકસેવા થઇ શકશે. વળી, આ મઠમાં સાધુઓની સાથે જે જે ચર્ચાઓ થાય તે ચર્ચાઓ પણ સહજ ભાષામાં લખી રાખીશ તો અનેક જિજ્ઞાસુઓને તેથી નવું જાણવાનું મળી આવશે.

શિષ્યઃ—આપની આજ્ઞાને અનુસરી તે પ્રમાણે કરવાનો પ્રયત્ન કરીશ.

જગતની મુક્તિ થાય તોજ જીવની મુક્તિ થાય

સ્વામીજીઃ—જે સાધન, ભજન કે અનુભૂતિદ્વારા બીજાનો ઉપકાર થાય નહીં, મહા મોહગ્રસ્ત જીવનું કલ્યાણ થાય નહીં, કામ-કાંચનની ઉંડી ખાઇમાંથી મનુષ્યોને બહાર ખેંચી શકાય નહીં, તે સાધન, ભજન કે ક્રિયાકલાપ શું કામનાં ? તું નક્કી એમ સમજ કે જ્યાં સુધી એક પણ જીવ જગતમાં બંધાયેલો રહ્યો છે ત્યાં સુધી તારી એકની મુક્તિ થઇ જવાની નથી. જગતના જીવોનો ઉદ્ધાર નહીં થાય

ત્યાં સુધી તારે પણ જન્મ—મરણ ધરવાંજ પડશે, તેઓને સહાય આપી તેમને પણ બ્રહ્માનુભૂતિ કરાવવીજ પડશે. **દરેક જીવ એ તારૂં પોતાનુંજ એક અંગ છે, એ વાત કદાપિ ભૂલી જઇશ નહીં, પરાર્થે કર્મ કર. જેવી રીતે તારાં સ્ત્રી—પુત્રને તું તારાં પોતાનાં માની તેમની મંગળકામના રાખે છે તેવીજ મંગળકામના—કલ્યાણેચ્છા જગતના પ્રત્યેક જીવ માટે રાખતો થઇશ તોજ તારામાં બ્રહ્મની જાગ્રતિ થશે**—તેની એક પળપૂર્વે પણ બ્રહ્મપ્રાપ્તિની આશા રાખીશ નહીં—not a moment before. જાતિ—વર્ણનો કાંઇ પણ વિચાર કર્યાવગર જ્યારે પણ **તારામાં વિશ્વની મંગળ-કામના જાગ્રત થાય ત્યારે સમજજે કે તું ધીમે ધીમે આદર્શ—ideal તરફ આગળ પગલાં ભરતો જાય છે.**

શિષ્ય:—આતો મહા ભંયકર વાત ! સર્વની મુક્તિ થાય નહીં ત્યાં સુધી વ્યક્તિગત મુક્તિ પણ થાય નહીં! આવો અદ્દ્ભુત સિદ્ધાંત તો હજી ક્યાંય સાંભળ્યો નથી મહાશય !

સ્વામીજી:—વેદાન્તવાદીઓમાં એક વર્ગ (class) એવો પણ છે કે જે એમ કહે છે કે:—“ વ્યષ્ટિગત મુક્તિ, એ મુક્તિનું યથાર્થ સ્વરૂપ નથી.” અલબત્ત, તેના ગુણ—દોષ યથેષ્ટ પ્રમાણમાં બતાવી શકાય.

શિષ્ય:—વેદાન્ત—મત પ્રમાણે તો જીવત્વ અથવા વ્યષ્ટિભાવ એજ બંધનનું કારણ છે, એજ એક ઉપાધિને લઇને ચિત્ત કામ્ય કર્માદિમાંથી ઉંચુ માથું કરી શકતું નથી. વિચારબળથી જ્યારે તે ઉપાધિશૂન્ય બને—નિર્વિષયી બને ત્યાર પછી તે પ્રત્યક્ષ ચિન્મય બનતાં તેને બંધન રહેતું નથી. **જેના મનમાં જીવ—જગત વગેરેનો બોધ રહે તેનેજ એમ થાય કે:—“ જ્યાં સુધી સર્વની મુક્તિ ન થાય ત્યાં સુધી આપણી પણ મુક્તિ થઇ શકે નહીં.”**

પરંતુ શ્રવણાદિના પ્રતાપે **મન નિરૂપાધિક થઈ પ્રત્યગ્ બ્રહ્મમય થઇ જાય તો જીવ અને જગત પણ ક્યાં રહે ?** મતલબ કે જીવ–જગત જેવું તેને કાંઇજ જણાતું નથી. આથી કરીને તેની મુક્તિને કોઇપણ વસ્તુ અટકાવી શકતી નથી.

સ્વામીજીઃ—હા. તું કહે છે તેજ સિદ્ધાંતને વેદાન્તવાદીઓનો મોટો ભાગ માને છે. **અવશ્ય તે નિર્દોષ સિદ્ધાંત છે;** એમાં પણ ના નથી. એ સિદ્ધાંતથી વ્યક્તિગત મુક્તિમાં કશો વાંધો નથી આવતો. પરંતુ જે મનુષ્ય એમ વિચાર કરે કેઃ—" હું આ બ્રહ્મ–જગતને મારી સાથે લઇને એક સાથે મુક્ત થઇશ " તો તેના હૃદયની કેટલી વિશાળતા, કેટલી મહાપ્રાણુતા હોવી જોઇએ, તેનો એકવાર વિચાર કરી જો !

શિષ્યઃ—**એ ભાવનામાં ઉદારતા છે ખરી. પણ શાસ્ત્રવિરૂદ્ધ હોય એમ મને લાગે છે.**

કોઈ ક્રિયા નિષ્ફળ નથી

શિષ્યની આ વાત તેઓ સાંભળી શકયા હોય તેમ જણાયું નહીં. કારણ કે તે વખતે તેઓ કોઇક ગંભીર વિચારમાં નિમગ્ન થયા હતા. થોડીવાર પછી તેમણે કહ્યું કેઃ—" અરે, આપણે શું વાત ચાલતી હતી ? " પૂર્વની સર્વ વાત તેઓ વિસરી ગયા હોય એમ સ્પષ્ટ રીતે જણાઇ આવતું હતું. શિષ્યે પ્રથમની વાતનું સ્મરણ આપ્યું એટલે સ્વામીજીએ કહ્યુંઃ—" નિરંતર બ્રહ્મ વિષયનુંજ એક માત્ર ધ્યાન કરતો રહેજે. **ખૂબ એકાગ્ર મનથી ધ્યાન કરવું અને જ્યારે ઉત્થાનકાળ પ્રાપ્ત થાય ત્યારે કોઇને કોઈ લોકહિતકર કાર્યમાં જોડાવું.** એવું કાર્ય ન બની શકે તો છેવટે મનમાં ને મનમાં એવી પ્રબળ ભાવનાનું સેવન કરવું કેઃ—" **જીવોનો–જગતનો ઉદ્ધાર થાઓ, સર્વની દ્રષ્ટિ બ્રહ્માવગાહી બનો.** " આ રીતે રાત્રિ–દિવસ સતત ભાવના સેવ્યા કરીશ તો તે ભાવનાના તરંગોથી

પણ જગતનો ઉપકાર થશે. જગતમાં કોઈ પણ ક્રિયા નિષ્ફળ નથી જતી. પછી તે ક્રિયા કાર્યરૂપે હોય કે વિચારરૂપે હોય; ગમે તે રૂપે હોય, પણ તેનું કાંઈક પરિણામ તો અવશ્ય હોય છેજ. તારી ભાવનાઓના પ્રબળ તરંગોથી કદાચ કોઇ અમેરિકન મનુષ્યમાં પણ ચૈતન્યનો પ્રવાહ આવે તો તે અસંભવિત નથી.

શિષ્ય:—મહાશય, મારૂં મન યથાર્થ નિર્વિષય બની શકે એવો મને આપ આશીર્વાદ આપો. આ જન્મમાંજ તેવી સ્થિતિ પ્રાપ્ત કરૂં એવી કૃપા કરો.

સ્વામીજી:—તને એમાં અશક્ય જેવું લાગે છે ? તારી તે સંબંધી ભાવનાને દ્રઢ થવા દે, એટલે મન સ્વયં નિર્વિષય બની જશે.

શિષ્ય:—મનને દ્રઢ કરવાનું સામર્થ્ય પણ આપ અમને આપો તોજ બની શકે. આપનામાં એવી શક્તિ છે, એમ હું સારી રીતે જાણું છું. મને એ અવસ્થાનો અનુભવ કરાવો, એજ મારી પુનઃ પુનઃ પ્રાર્થના છે.

એ પ્રમાણે વાર્ત્તાલાપ કરતા કરતા સ્વામીજી શિષ્યની સાથે મઠમાં આવી પહોંચ્યા. તે વખતે દશમીનો ચન્દ્ર, મઠના ઉદ્યાનને દ્રુત—ગલિત રજતધારથી નવડાવતો હતો. શિષ્ય અત્યાનંદપૂર્વક સ્વામીજીની પાછળ પાછળ મઠ—મંદિરમાં હાજર થયો અને નીચે આમ તેમ ફરવા લાગ્યો. સ્વામીજી ઉપર ગયા.

प्रसंग ३६ मो.

સ્થાન–બેલુડમઠ. ઈ. સ. ૧૯૦૧.

સ્વામીજીની સહનશીલતા–લોકનિંદા પણ ઉદ્દેશની સિદ્ધિમાં હેતુરૂપ છે

બેલુડમઠની સ્થાપના થઈ તે સમયે જુના વિચારના ઘણા માણસો મઠના આચાર–વિચાર માટે અનેક પ્રકારના આક્ષેપો કરતા. કોઇ કહેતું કે વિલાયતથી પાછા ફર્યા પછી સ્વામીજીએ જે મઠની સ્થાપના કરી છે ત્યાં હિન્દુઓના આચાર–વ્યવહાર બરાબર પાળવામાં આવતા નથી, કોઈ કહેતું કે મઠમાં ભક્ષ્યાભક્ષ્યનો વિચાર કરવામાં આવતો નથી. આવા આવા અનેક આક્ષેપો સ્વામીજી ઉપર આવતા. બિચારા કેટલાએક ભોળા ગૃહસ્થો આ ઉડતી અફવાઓને સાચી માની લઇને આ સર્વત્યાગી સંન્યાસીઓના પવિત્ર કાર્યની ખુલ્લે ખુલ્લી નિંદા કરતા. બેલુડ પાસે થઇને પસાર થતી નૌકામાં બેઠેલાં ઘણાંખરાં ઉતારૂઓ બેલુડમઠ તરફ આંગળી કરી વિચિત્ર પ્રકારની મશ્કરીઓ કર્યાવિના રહેતાં નહીં, એટલુંજ નહીં પણ ઘણી વખતે તો બીભત્સ અને અશ્લીલ ગાળો આપી સ્વામીજીના નિષ્કલંક નિર્મળ ચરિત્રને પણ તેઓ પોતાની જીભથી કલંકિત કરતાં. શિષ્યે પોતે નૌકામાં બેસીને આવતી વખતે ઘણીવાર અનેક ઉતારૂઓના મુખથી એવી નિંદાઓ સાંભળી હતી. આવી અફવાઓ, નિંદાઓ અને આક્ષેપો વગેરે જ્યારે સ્વામીજી પાસે રજુ કરવામાં આવતાં ત્યારે તેઓ માત્ર એટલુંજ કહેતા કેઃ–

હાથી ફરે બજારમેં, ભુંકે શ્વાન હજાર;
સાધુને દુર્ભાવ નહીં, જો નિંદે સંસાર.

કોઈ વખત તેઓ કહેતા કેઃ–"દેશમાં જ્યારે કોઇ **નવા પ્રકારનો વિચાર ફેલાવવામાં આવે તે સમયે પ્રાચીન માર્ગના રક્ષકો બની શકે તેટલી વિરૂદ્ધતા દર્શાવે એ એક કુદરતી નિયમજ છે.** જગતના પ્રત્યેક ધર્મસંસ્થાપકને એ વિકટ પરીક્ષામાંથી પસાર થવું પડયું છે." વળી, કોઈ વખત તેઓ કહેતા કેઃ–"**જો તેવાઓ પર** Persecution **અન્યાય અત્યાચાર ન થાય તો, જગતનું કલ્યાણ કરી શકે એવી ભાવનાઓ સમાજના અંતર ભાગમાં પ્રવેશ કરી શકે નહીં.**" મતલબ કે લોકોના **તીવ્ર કટાક્ષો અને આક્ષેપો પણ પોતાનો ઉદ્દેશ ફળીભૂત કરવામાં સાધનભૂત છે,** એમજ સ્વામીજી માનતા, અને તેથી કરીને તેની વિરૂદ્ધમાં કદાપિ વાંધો ઉઠાવતા નહીં. કદાચ તેમનો આજ્ઞાંકિત કોઇ સંન્યાસી શિષ્ય, કે ગૃહસ્થ શિષ્ય **તે સંબંધી ખુલાસો પ્રકટ કરવા માંગતો તો તેની તેને રજા પણ આપતા નહીં.** તેઓ પ્રત્યેકને કહ્યા કરતા કેઃ–"**ફલાસક્તિ ત્યજી દઇને માત્ર કામજ કર્યા કરો, એક દિવસે તેનું ફળ થશેજ**" સ્વામીજી પોતાના શ્રીમુખથી આ શ્લોક પણ અનેકવાર ઉચ્ચારતા કેઃ–

"न हि कल्याणकृत् कश्चित् दुर्गति तात गच्छति"

હિંદુ જનસમાજમાં ઉપર કહી તેવી પ્રચલિત નિંદાઓ, સ્વામીજીના લીલાવસાન પહેલાંજ કેવી રીતે અદ્રશ્ય થઈ ગઇ, તે વિષે આજે આ લેખમાં અમો સહજ ઇસારો કરવા માગીએ છીએ. ઇ. સ. ૧૯૦૧ના મે અથવા જુન માસમાં એક દિવસે શિષ્ય મઠમાં આવ્યો છે. સ્વામીજીએ શિષ્યને જોઇને કહ્યું કેઃ—

"અરે, રઘુનંદનનું "અષ્ટાવિંશતિ–તત્ત્વ" બની શકે તો મારે

માટે લેતો આવજે. મારે એ પુસ્તકની બહુ જરૂર છે."

શિષ્યઃ—રઘુનંદનની સ્મૃતિને તો આજકાલ કોઈ કશી બિસાતમાં ગણતું નથી. વર્ત્તમાન શિક્ષિત સમાજ કહે છે કે રઘુનંદનની સ્મૃતિ અત્યંત કુસંસ્કારમય છે. આપ એને શું કરવા માગો છો?

ક્રિયાકાંડો સર્વદા એક રૂપે રહી શકતા નથી

સ્વામીજીઃ—કેમ? રઘુનંદન તેના પોતાના વખતમાં એક મહાન દિગ્ગજ પંડિત હતો. તેણે પ્રાચીન સ્મૃતિઓનો સંગ્રહ કરી હિન્દુઓને માટે દેશકાલોપયોગી નિત્ય–નૈમિત્તિક અનેક ક્રિયાકર્મો પુસ્તકારૂઢ કર્યા છે. સમગ્ર બંગાળ દેશમાં તેની વિધિઓજ આજકાલ પ્રવર્ત્તે છે. એક વખત ગર્ભાધાનથી લઈ સ્મશાનાંત સુધીના સર્વ આચારોનું કઠિન બંધન હિંદુ સમાજમાં તેણેજ પ્રચલિત કર્યું હતું. એક સાધારણમાં સાધારણ કર્મને પણ તેણે વિધિ–નિયમથી સુસજ્જિત કર્યું હતું. સમયના ફેરફારને લઇને એ બંધનો વધારે વખત ટકી શકયાં નહીં. કારણ કે સર્વ દેશમાં સર્વ કાળે ક્રિયાકાંડો અથવા તો સમાજના આચાર–વ્યવહારો એકજ રૂપે નભી શકતા નથી. વૈદિકયુગમાં પણ ક્રિયાકાંડ સંબંધી ઘણોખરો ફેરફાર થઈ ગયેલો તું જોઇ શકીશ. માત્ર ઉપનિષદોનું જ્ઞાનપ્રકરણ હજી સુધી એકજ ભાવે–જેમનું તેમજ ટકી રહ્યું છે. આ જ્ઞાનપ્રકરણના પણ interpreters વ્યાખ્યાતાઓ તો અનેક ઉદ્‌ભવે ખરા, બાકી તેમાં કોઇથી ફેરફાર તો થઇજ શકે નહીં.

મઠમાં દુર્ગોત્સવ

શિષ્યઃ—આપ રઘુનંદનની સ્મૃતિને શું કરશો?

સ્વામીજીઃ—આ વખતે મઠમાં દુર્ગોત્સવ કરવાની ઇચ્છા છે. ખરચની બરાબર સગવડ થઇ જાય તો બની શકે તેટલી ધામધૂમથી મહામાયાની પૂજા કરવી એવો વિચાર કરૂં છું. એટલા માટે દુર્ગોત્સવની

વિધિ જોઈ જવાની ઇચ્છા છે. તું આવતા રવિવારે જ્યારે અહિંયાં—મઠમાં આવે ત્યારે એ પોથી ગમે ત્યાંથી મેળવીને લેતો આવજે.

શિષ્ય—ભલે.

બીજે રવિવારે રઘુનંદનકૃત "અષ્ટાવિંશતિતત્ત્વ"નું પુસ્તક શિષ્ય બજારમાંથી ખરીદીને આશ્રમમાં લઇ આવ્યો. તે પુસ્તક હજી પણ મઠની લાઇબ્રેરીમાં છે. સ્વામીજી તે પુસ્તક જોઇને બહુ ખુશી થયા; અને તેજ દિવસથી તે વાંચવાનો આરંભ કર્યો. પાંચ—છ દિવસમાં પુસ્તક પૂરૂં વંચાઇ રહ્યું. એક અઠવાડીયા પછી જ્યારે મુલાકાત થઈ ત્યારે શિષ્યને તેમણે કહ્યું કેઃ—"તેં આપેલી રઘુનંદનસ્મૃતિ સંપૂર્ણ વાંચી ગયો. બની શકે તો માતાની અહિયાં અવશ્ય પૂજા કરવી એવો વિચાર છે. રઘુનંદને કહ્યું છે કે—"**नवम्यां पूजयेत् देवीं कृत्वा रुधिरकर्दमम्**" માતાજીની મરજી હશે તો તેમજ કરીશું.

શિષ્યની સાથે સ્વામીજીને ઉપલી વાતચીત, દુર્ગાપૂજા પહેલાં લગભગ બે—ત્રણ મહિના ઉપર થઇ હતી. ત્યાર પછી એ સંબંધે તેઓએ કોઇને કશું કહ્યું નહોતું. પૂજા સંબંધીના તેમના સર્વ વિચારો હવે ફરી ગયા હશે, એમ માનવાનાં શિષ્યને ઘણીવાર અનેક કારણો મળી ચૂક્યાં હતાં. કારણ કે સ્વામીજીની કોઈ વાતચીતમાં કે ભાવનામાં એ સંબંધી કશો ઇસારો આવતો નહીં. પૂજાને માત્ર ૧૦—૧૨ દિવસનો વિલંબ હતો છતાં મઠમાં દેવીની પ્રતિમા લાવવા સંબંધે કે પૂજાનાં દ્રવ્યો આણવાવિષે કોઈ પ્રકારની હીલચાલ જોવામાં આવી નહોતી. તે દરમીયાન સ્વામીજીના એક ગુરૂભાઇને એક દિવસે એવું સ્વપ્ન આવ્યું કે જાણે માતા—દશભુજા, ગંગા ઉપર થઇને દક્ષિણેશ્વર તરફથી મઠમાં ચાલ્યાં આવે છે! બીજે દિવસે સવારે સ્વામીજીએ મઠમાં હાજર રહેલા સર્વ શિષ્યોની પાસે દુર્ગાપૂજાનો સંકલ્પ

જાહેર કર્યો; ત્યારે ઉક્ત ગુરૂભાઇએ પણ પોતાનો સ્વપ્નવૃત્તાંત ત્યાં કહી સંભળાવ્યો. સ્વામીજી તે સાંભળીને બહુ આનંદ પામ્યા; અને કહ્યું કેઃ—"ગમે તેમ કરીને આ વખતે મઠમાં પૂજા કરવીજ જોઇએ." તે દિવસે પૂજા કરવાનો ઠરાવ એકમતે પસાર થયો. તેજ દિવસે બપોરે એક નૌકા ભાડે કરી સ્વામીજી પોતે, સ્વામી પ્રેમાનંદ તથા બ્રહ્મચારી કૃષ્ણલાલ, બાગબજારવાળા મકાનમાં પધાર્યા. કારણ કે તે વખતે શ્રીરામકૃષ્ણ પરમહંસની માતુશ્રી બાગબજારમાં રહેતાં હતાં તેમની પાસે કૃષ્ણલાલ બ્રહ્મચારીને મોકલી, માતુશ્રીના નામથી સંકલ્પ કરી, માતુશ્રીના નામથીજ પૂજા કરવાની છે, એમ તેમને જણાવી તેમની (માતુશ્રીની) રજા મેળવવાની જરૂર હતી. સર્વત્યાગી સંન્યાસીઓથી કોઈ પ્રકારની પૂજા અથવા ક્રિયા "સંકલ્પ" પૂર્વક થઈ શકે નહીં, એટલાજ માટે દુર્ગાપૂજા માતુશ્રીના નામથી કરવાની હતી.

શ્રીરામકૃષ્ણદેવનાં માતાજીએ પોતાની અનુમતિ આપી, એટલે મઠમાં પૂજાનું કામ માતુશ્રીના નામથીજ કરવાનો નિશ્ચય થયો. સ્વામીજી, માતુશ્રીની આજ્ઞા સાંભળી બહુ ખુશી થયા, અને પ્રતિમાની વરધી આપવા પોતે જાતે કુંભારગલ્લીમાં ગયા. આ વખતે સ્વામીજી મઠમાં દુર્ગાપૂજા કરવાના છે, એ વાત ધીમે ધીમે સર્વત્ર ફેલાઇ ગઇ. ગુરૂદેવના ગૃહસ્થ ભક્તો એ વાત સાંભળી બહુ હર્ષ પામ્યા.

પૂજાને માટે ઉપકરણો સંગ્રહવાનો ભાર સ્વામી બ્રહ્માનંદ ઉપર નાખવામાં આવ્યો. કૃષ્ણલાલ બ્રહ્મચારીએ પૂજક તરીકે કામ કરવું, એમ ઠરાવવામાં આવ્યુ. સ્વામી રામકૃષ્ણાનંદના પિતૃદેવ પ્રસિદ્ધ સાધક શ્રીયુત્ ઈશ્વરચંદ્ર ભટ્ટાચાર્યને તંત્રધારકપદે નીમવામાં આવ્યા. મઠમાં સર્વત્ર આનંદ—આનંદ થઇ રહ્યો. એક મોટો મંડપ તૈયાર કરાવવામાં આવ્યો. ષષ્ઠીપૂજાની પૂર્વે બે દિવસે કૃષ્ણલાલ, નિર્ભયાનંદ વગેરે સંન્યાસી મહાત્માઓ તથા કેટલાએક બ્રહ્મચારીઓ દુર્ગા—દેવીની પ્રતિમા

મઠમાં લઇ આવ્યા. ગુરૂમંદિરવાળા ચોકમાં માતાજીની મૂર્ત્તિ આવી કે તુરતજ આકાશમાંથી વરસાદ ટૂટી પડયો ! આવા સંયોગોમાં માતાજીની પ્રતિમા નિર્વિઘ્ને મઠમાં પધરાવઇ તે જોઈ સ્વામીજી બહુ આનંદ પામ્યા.

સ્વામી બ્રહ્માનંદના પરિશ્રમથી પૂજા માટેનાં સઘળાં દ્રવ્યો આશ્રમમાં તૈયાર રાખવામાં આવ્યાં. પૂજાનાં સાધનોમાં કોઈ રીતની ખામી આવે એવું રહેવા દીધુ નહીં. આ રીતની તૈયારીઓ રાખવા માટે સ્વામીજીએ બ્રહ્માનંદની બહુ સારી પ્રશંસા કરી અને તેને ધન્યવાદ આપ્યો. મઠની દક્ષિણ દિશાએ આવેલા **નીલાંબર** બાબુના બગીચામાં એક ઓરડો ભાડે લઈ તે સ્થાને માતુશ્રી (શ્રીરામકૃષ્ણ પરમહંસનાં માતુશ્રી) રહી શકે એવી વ્યવસ્થા કરવામાં આવી. અધિવાસની સાંજની પૂજા સ્વામીજીના સમાધિ—મંદિરની સન્મુખ બિલ્વવૃક્ષ નીચે સમાપ્ત કરવામાં આવી.

સપ્તમીને દિવસે માતુશ્રીની રજા લઈ બ્રહ્મચારી કૃષ્ણલાલે પૂજક તરીકેનું આસન લીધું. તંત્ર—મંત્રનિપુણ ઇશ્વિરચંદ્ર ભટ્ટાચાર્ય મહાશયે માતુશ્રીની આજ્ઞાને અનુસરી, સુરગુરૂ બૃહસ્પતિની પેઠે તંત્રધારક તરીકેનું સ્થાન શોભાવ્યું. યથાશાસ્ત્ર દેવીની પૂજા નિર્વિઘ્ને સમાપ્ત કરવામાં આવી. આ પૂજામાં કોઇ પણ પ્રકારનું પશુનું બલિદાન આપવામાં આવ્યું નહોતું. પણ પુષ્કળ મિષ્ટાન્ન અને નૈવેદ્યજ પ્રતિમાની બન્ને બાજુએ, સુંદર રીતે ધરવામાં આવ્યું હતું.

દુર્ગાપૂજાનો મુખ્ય ઉદ્દે

ગરીબ, દુઃખી અને કંગાળ દરિદ્રીઓને દેહધારી ઈશ્વર માની તેમને ભોજન કરાવવું અને તેમને પ્રત્યેક રીતે શાંતિ આપવી એજ આ પૂજાનો પ્રધાન ઉદ્દેશ હતો. તે સિવાય આસપાસના ગામના તથા શહેરોના પ્રસિદ્ધ તથા અપ્રસિદ્ધ પંડિતોને પણ આમંત્રણો આપવામાં

આવ્યાં હતાં, અને તેમાંના ઘણાખરાઓએ આ પૂજામાં ભાગ લીધો હતો. તે દિવસથી આ પંડિતોને તથા બીજા સાધારણ માણસોને પણ આ દેખાવ જોવાથી, એવી ચોક્કસ ખાત્રી થઈ ગઈ કે મઠના સંન્યાસીઓ, લોકોમાં અફવા ચાલે છે તેવા પ્રકારના દંભી કે ઢોંગી સંન્યાસીઓ નથી, પણ ખરેખરજ તેઓ યથાર્થ સાધુઓ છે—સાચા સંન્યાસીઓ છે. અસ્તુ.

ત્રણ દિવસ પર્યંત આ સમારોહ ચાલ્યો અને એ ત્રણે દિવસો મઠમાં ખૂબ ધામધૂમથી પસાર થયા. નોબતના સુલલિત તાન–તરંગોથી ગંગા–કિનારો ગર્જી ઉઠયો. ઢાક–ઢોલના રૂદ્રતાલથી ભાગીરથી નૃત્ય કરવા લાગી. **दीयतां नीयतां भुज्यताम्** એ મંત્ર સિવાય, મઠસ્થ સંન્યાસીઓના મુખમાં બીજો કોઇ મંત્રજ, આ ત્રણ દિવસ સુધી સંભળાયો નહીં. જે પૂજામાં સ્વયં માતુશ્રી પોતે પધાર્યાં હોય, જે યોજના સ્વામીજીએ પોતે ઘડી કહાડી હોય અને દેવ જેવા મહા પુરૂષોએ જેનો સર્વ કારભાર પોતાના માથે ઉપાડી લીધો હોય, તે પૂજા આવી સરસ રીતે સમાપ્ત થાય તેમાં આશ્ચર્ય જેવું પણ શું છે ? ત્રણ દિવસે પૂજા સમાપ્ત થઈ. ગરીબ અને દુઃખીઓની ભોજન-તૃપ્તિને સૂચવનારા આનંદ–ધ્વનિઓથી મઠમાં સર્વત્ર પ્રમોદ–લહરીઓ પ્રસરી ગઇ !

મહા અષ્ટમીની આગલી રાત્રે સ્વામીજીને તાવ ચઢી આવ્યો હતો. આથી કરીને બીજે દિવસે તેઓ પૂજામાં ભાગ લઇ શકયા નહીં. પરંતુ સંધિક્ષણે પથારીમાં ઉઠી હાથમાં જવા–બિલ્વદળ લઈ મહામાયાના શ્રીચરણમાં ત્રણ વખત પુષ્પાંજલિ અર્પણ કરી પોતાના ઓરડામાં ચાલ્યા ગયા હતા. નવમીને દિવસે તેમનું શરીર સહજ ઠીક હતું. તેથી તે દિવસે શ્રીરામકૃષ્ણ પરમહંસ જે ગાયનો ગાતા, તે ગાયનો પોતે ગાઈ સંભળાવ્યાં હતાં. મઠમાં તે દિવસે સમસ્ત રાત્રિ આનંદના મહોત્સવમાં પસાર થઈ હતી !

નવમીના દિવસે યજ્ઞ—પૂજા વગેરેનું કામ પરિપૂર્ણ થઈ ગયું એટલે દશમીને દિવસે સાયંકાળે દેવીની પ્રતિમા ગંગાજીમાં પધરાવવામાં આવી અને તેને વળતે દિવસે માતુશ્રી સ્વામીજીને તથા અન્ય સંન્યાસીઓને આશીર્વાદ આપી બાગબજારવાળા પ્રથમના મકાનમાં ચાલ્યાં ગયાં.

દુર્ગોત્સવ પછી, તેજ વર્ષે, સ્વામીજીએ મઠમાં શ્રીલક્ષ્મીપૂજા તથા શ્યામાપૂજા પણ યથાશાસ્ત્ર કરી હતી. પૂજા માટે ઉક્ત બન્ને દેવીઓની પ્રતિમા મઠમાં સ્થાપન કરવામાં આવી હતી. આ પૂજાઓમાં પણ શ્રીયુત્ ઇશ્વિરચંદ્ર ભટ્ટાચાર્ય તંત્રધારક તરીકે, તથા કૃષ્ણલાલ મહારાજ પૂજક તરીકે પોત-પોતાના આસને બિરાજ્યા હતા.

કાલી—પૂજા માટે સ્વામીજીની માતુશ્રીનો આગ્રહ

શ્યામાપૂજા થઇ રહી તે દિવસે સ્વામીજીની માતુશ્રીએ મઠમાં કોઈની સાથે એવો સંદેશો મોકલાવ્યો કે ઘણા લાંબા વખત ઉપર સ્વામીજીની બાલ્યાવસ્થામાં તેમણે (સ્વામીજીની માતુશ્રીએ) એક એવી માનતા કરી હતી કે સ્વામીજીને સાથે લઇને કાલીઘાટ ઉપર મહામાયાની પૂજા કરવી, એ માનતા હવે સંપૂર્ણ કરવી જોઇએ. માતુશ્રીના આગ્રહને માન આપી માગશર માસના છેલ્લા દિવસે, તબીયત જેવી જોઇએ તેવી સારી નહીં હોવા છતાં, સ્વામીજી કાલીઘાટે ગયા; અને પૂજાની માનતા સંપૂર્ણ કરી. તે દિવસે સ્વામીજી જ્યારે કાલીઘાટ ઉપરથી મઠમાં પાછા ફરતા હતા ત્યારે શિષ્ય રસ્તામાં અચાનક મળ્યો. પછી સ્વામીજીએ કાલીઘાટ સંબંધી પૂજાનું વર્ણન શિષ્યને કહી સંભળાવ્યું. તેમાંથી સ્મરણમાં રહેલો ભાગ નીચે આપ્યો છેઃ—

કાલીઘાટ ઉપર હજી પણ ઉદારભાવ સચવાઇ રહ્યો છે

એક વખતે બાલ્યાવસ્થામાં સ્વામીજી બહુ બીમાર થઈ ગયા હતા, તે વખતે તેમની માતુશ્રીએ એવી માનતા કરેલી કે સ્વામીજી જો સાજા થઇ જાય તો તેમને કાલીઘાટે લઇ જઈ માતાની પૂજા કરાવવી

અને દેવીના ચરણ પાસે તેમને આળોટાવવા. આ માનતાની વાત આજ સુધી કોઇને યાદ આવી નહીં. પણ હમણાં જ્યારે સ્વામીજીનું શરીર બગડયું ત્યારે તેમનાં ગર્ભ–ધારિણી માતુશ્રીને આ વાતનું સ્મરણ થઈ આવ્યું; અને તેથી સ્વામીજીને સાથે લઇને તેઓ કાલીઘાટ ઉપર ગયાં. કાલીઘાટ ઉપર જઇને સ્નાન વગેરેથી પરવારી, માતુશ્રીની આજ્ઞાને અનુસરી ભીંજાયેલાં કપડાં પહેરી રાખી, સ્વામીજીએ મંદિરમાં પ્રવેશ કર્યો અને મંદિરમાં શ્રીકાલીમાતાના પાદ–પદ્મમાં ત્રણ વખત આળોટયા. ત્યાર પછી મંદિરમાંથી બહાર નીકળી, મંદિરની સાતવાર પ્રદક્ષિણા કરી. બાદ નાટયમંદિરની પશ્ચિમ તરફ ખુલ્લા અંગે બેસી હોમનું કામકાજ પણ પોતેજ સમાપ્ત કર્યું. નિઃસીમ બળધારી તેજસ્વી સ્વામીજી યજ્ઞનું કામ કેવી રીતે કરે છે, તે જોવા માટે તે દિવસે માતાના મંદિરમાં લોકોની પુષ્કળ ભીડ થઈ હતી. શિષ્યનો એક મિત્ર શ્રીયુત્ ગિરીન્દ્રનાથ મુખોપાધ્યાય જે કાલીઘાટ પાસેજ રહે છે, અને સ્વામીજીનાં દર્શન કરવા શિષ્યની સાથે ઘણીવાર મઠમાં આવતો, તે આ પ્રસંગે ખાસ કરીને ત્યાં હાજર રહ્યો હતો. ગિરીન્દ્રનાથ હજી પણ ઘણીવાર કહે છે કેઃ–" તે દિવસે સળગતા અગ્નિકુંડમાં ઘૃતની પુનઃ પુનઃ આહુતિઓ સ્વામીજી જ્યારે આપી રહ્યા હતા, તે વખતે તેઓ સાક્ષાત્ બ્રહ્મા જેવા જણાતા હતા!" તે ગમે તેમ હો. સ્વામીજીએ ઉક્ત પૂજાનું વર્ણન કરતાં છેવટે જણાવ્યું કેઃ–" કાલીઘાટ ઉપર હજી પણ કેવો ઉદાર ભાવ જોઈ શકાય છે? હું વિલાયતમાં ફરી આવેલો "વિવેકાનંદ" છું, એમ જાણવા છતાં મંદિરના અધ્યક્ષોએ મને મંદિરમાં પ્રવેશવા દેવા સામે લેશ માત્ર વાંધો ન લેતાં ઉલટું બહુજ માનપૂર્વક મને મંદિરમાં લઇ જઇને મારા કાર્યમાં યથેચ્છ સહાય આપી."

प्रसंग ३७ मो.

સ્થાન–બેલુડમઠ. ઈ. સ. ૧૯૦૧.

સ્વામીજીની અનારોગ્ય અવસ્થા

એક શનિવારની સાંજે શિષ્ય મઠમાં આવ્યો હતો. સ્વામીજીનું શરીર જેવું જોઇએ તેવું સારૂં નહોતું. થોડા દિવસ તેઓ શિલમ પહાડ ઉપર રહ્યા હતા. પણ ત્યાંથી પાછા ફરતાં પગે સોજા ચડી આવ્યા હતા અને સમગ્ર શરીરમાં જળસંચાર થતો હોય તેવી વેદના થયા કરતી હતી. સ્વામીજીના ગુરૂભાઇઓ, આથી બહુ ચિંતાતુર રહેતા હતા. બડા બઝારવાળા શ્રીયુત્ મહાનંદ વૈદ્યરાજે સ્વામીજીનું શરીર તપાસ્યું હતું. સ્વામીજીએ પણ નિરંજનાનંદ સ્વામીની ખાસ ભલામણથી દેશી વૈદ્યની દવા લેવાનું ચાલુ કર્યું હતું. આવતા મંગળવારથી નીમક અને પાણી બંધ કરી દેશી ઔષધ લેવાનું નક્કી થઇ ગયું હતું. આજે રવિવાર છે.

પાણીવિના કેમ ચાલશે ?

શિષ્યે પ્રશ્ન કર્યો કેઃ–" આવી દારૂણ ગ્રીષ્મ ઋતુમાં આપનાથી પાણીવિના કેમ રહી શકાશે ? આપને તો કલાકમાં ત્રણ–ચાર વાર પાણી પીવું પડે છે, તો આ ઔષધનું સેવન કેવી રીતે કરી શકશો ?"

સ્વામીજીઃ—એમાં શું મોટી વાત હતી ? ઔષધ લેવાનું હશે તેજ દિવસે પ્રાતઃકાળે એવો દ્રઢ સંકલ્પ કરી લઇશ કે " અગીઆર દિવસ સુધી ગળા નીચે પાણી ન ઉતારવું." એવી સખ્ત પ્રતિજ્ઞા એક વખત કરી લઇશ એટલે પછી કશી હરકત નહીં જણાય.

વસ્તુતઃ શરીર એ મનના તાબાનીજ એક વસ્તુ છે. મન જેવી આજ્ઞા કરે તે પ્રમાણે શરીરે વર્ત્તવુંજ જોઇએ. નિરંજનના આગ્રહથી મારે મારા મનને એવી આજ્ઞા કરવી પડશે. ગુરૂભાઇઓની સલાહનું મારાથી ઉલ્લંઘન કેમ થઇ શકે ?

લગભગ ૧૦ વાગ્યા હશે. સ્વામીજી ઉપરજ બેઠા છે. કન્યાઓને માટે ભવિષ્યમાં જે એક મઠ તૈયાર કરવાનો હતો, તે વિષે સ્વામીજીએ પ્રસન્ન વદને શિષ્યની સાથે ચર્ચા શરૂ કરી. તેમણે કહ્યું કેઃ—“ માતુશ્રીને મધ્યમાં રાખી ગંગાના પૂર્વ કિનારા ઉપર કન્યાઓને માટે એક મઠ સ્થાપન કરવો જોઇએ. આ મઠમાં જેવી રીતે બ્રહ્મચારી—સાધુઓને તૈયાર કરવામાં આવશે તેજ પ્રમાણે પેલી પારના મઠમાં બ્રહ્મચારિણી—સાધ્વીઓ તૈયાર થાય તેવો પ્રયત્ન કરવામાં આવશે.”

દેશોદ્ધારનો આધાર સ્ત્રીઓ ઉપરજ છે

શિષ્યઃ—મહાશય, ભારતવર્ષમાં ઘણા લાંબા કાળથી, કન્યાઓને માટે કોઈ મઠની સ્થાપના થઇ હોય તેવો ઇતિહાસમાં કોઇ ઉલ્લેખ મળી આવતો નથી. બૌદ્ધયુગમાં સ્ત્રી—મઠ સંબંધી ઉલ્લેખ છે, પરંતુ એ સંસ્થામાં વખત જતાં વ્યભિચારે પ્રવેશ કર્યો અને એના પરિણામે સમગ્ર દેશ વામાચારના પંજામાં સપડાઇ ગયો.

સ્વામીજીઃ—આ દેશમાં પુરૂષો અને સ્ત્રીઓ વચ્ચે આટલો બધો તફાવત શા માટે રાખવામાં આવતો હશે તે સમજી શકાતું નથી. વેદાન્ત શાસ્ત્ર તો ખુલ્લી રીતે કહે છે કે એકજ ચિતસત્તા સર્વ ભૂતમાત્રમાં વ્યાપી રહેલી છે. તમે અત્યાર સુધી સ્ત્રીઓની નિંદાજ કરતા આવ્યા છો. તેમની ઉન્નતિ માટે કાંઇ પણ પ્રયત્ન કર્યો છે ? **સ્મૃતિઓ કૃતિઓ લખી લખીને અને નિયમ—નીતિનાં ઉપરાઉપરી બંધનો બાંધી બાંધીને આ દેશની સ્ત્રીઓને પુરૂષોએ છેક manufacturing machine (પુત્રોત્પાદક યંત્ર) જેવીજ બનાવી દીધી છે !**

મહામાયાની સાક્ષાત્ પ્રતિમા જેવી સ્ત્રીજાતિનો તમે ઉદ્ધાર નહીં કરો ત્યાં સુધી તમારા દેશના ઉદ્ધારનો બીજો એકકે માર્ગ નથી.

શિષ્ય:—મહાશય, સ્ત્રીજાતિ સાક્ષાત્ માયાની મૂર્ત્તિ છે. મનુષ્યોના અધઃપતન માટેજ તમની ઉત્પત્તિ થઇ હોય તેમ જણાય છે. મનુષ્યોનું જ્ઞાન–વૈરાગ્ય દબાયેલુંજ રહે છે તે બધો સ્ત્રીજાતિની માયાનોજ પ્રભાવ છે. એટલા માટે શાસ્ત્રકારોને પણ કહેવું પડયું છે કે સ્ત્રીજાતિ જ્ઞાન–ભક્તિની અધિકારિણી થઈ શકે નહીં.

સ્વામીજી.—કન્યાઓ જ્ઞાન–ભક્તિની અધિકારિણી ન થઈ શકે એમ કયા શાસ્ત્રમાં લખ્યુ છે ? મને બતાવ. ભારતની અવનતિની જ્યારે શરૂઆત થઇ અને બ્રાહ્મણોએ પોતાના સિવાય સર્વને વેદાધ્યયન માટે અનધિકારી ઠરાવ્યા ત્યારેજ સ્ત્રીઓના અધિકારો પણ ખુંચવી લેવામાં આવ્યા. નહીંતર, વૈદિક–યુગમાં, ઉપનિષદ્–યુગમાં તું સ્પષ્ટ રીતે જોઇ શકશે કે મૈત્રેયી અને ગાર્ગી જેવી પ્રાતઃસ્મરણીય સ્ત્રીઓએ બ્રહ્મચર્ચામાં સારા સારા ઋષિયોના અધિકારને પણ શોભાવ્યો હતો. હજારો વેદજ્ઞ બ્રાહ્મણોની સભામાં, ગાર્ગીએ ગર્વપૂર્વક યાજ્ઞવલ્ક્યને બ્રહ્મચર્ચાનુ આહ્વાન (ચેલેંજ) આપ્યું હતું, તે ભૂલી ગયો ? જો એ સર્વ આદર્શરૂપ સ્ત્રીઓને અધ્યાત્મ—જ્ઞાનનો અધિકાર હતો, તો પછી આ કાળે તેમને એવો અધિકાર નથી એમ કેમ કહી શકાય ? એકવાર જે બનાવ બન્યો તેજ બનાવ બીજી વખત પણ બનવાયોગ્ય છે. History repeats itself–બનાવોની પુનરાવૃત્તિજ ઇતિહાસમાં અનુભવાય છે. નારીઓની પૂજા કરવાથીજ સર્વ પ્રજાઓ મહાન બની છે. જે દેશમાં–જે પ્રજામાં નારીપૂજા નથી, તે દેશ–તે પ્રજા કોઇ કાળે મહાન કે ઉન્નત થઇ શકે નહીં. **નારીરૂપી શક્તિ–મૂર્ત્તિની** અવગણના કરવાથીજ આજે તમારૂં અધઃપતન થયું છે. મનુએ કહ્યું છે કે "યત્ર નાર્યસ્તુ

पूज्यन्ते रमन्ते तत्र देवताः। यत्रैतास्तु न पूज्यन्ते सर्वास्तत्राफलाः क्रियाः॥ ” જે ઠેકાણે સ્ત્રીઓનો આદર ન હોય, અને સ્ત્રીઓ જ્યાં ગમગીનીમાંજ સમય પસાર કરતી હોય, તે સંસારની કે તે દેશની ઉન્નતિની આશા રાખવી નિષ્ફળ છે. એટલાજ માટે પ્રથમ સ્ત્રીઓને જાગ્રત કરવી જોઇએ, અને તે ઉદ્દેશ સિદ્ધ કરવા એક આદર્શમઠની સ્થાપના કરવી જોઇએ.

તંત્રની નિંદા કરવાનું કારણ

શિષ્યઃ—આપ જ્યારે વિલાયતથી પહેલવહેલા પાછા ફર્યા ત્યારે **સ્ટાર થીએટરમાં** ભાષણ આપતાં આપશ્રીએ તંત્રની ધૂળ કાઢી નાખી હતી; અને આજે તેજ તંત્રો, કે જે નારીપૂજાનું સમર્થન કરે છે તેની હીમાયત કરો છો, તેનું શું કારણ ?

સ્વામીજીઃ—તંત્રમાં કહેલો વામાચાર આજે તદ્દન બદલાઈ ગયો છે, અને એટલાજ માટે મેં એ બદલાયેલા રૂપની નિંદા કરી હતી. તંત્રના યથાર્થ વામાચાર અથવા માતૃભાવની હું કદાપિ નિંદા કરૂં નહીં. સ્ત્રીઓને ભગવતી દેવીઓ માની તેમનું બહુ માન કરવું એજ તંત્રનો મૂળ ઉદ્દેશ છે. બૌદ્ધધર્મની અવનતિનો પ્રારંભ થયો તે સમયે વામાચારમા પણ ભયંકર દોષો ઘુસી ગયા. એજ દોષોથી ભરેલો વામાચાર હજી પણ વર્ત્તમાન છે—હજી પણ ભારતનું તંત્રશાસ્ત્ર એજ દૂષિત ભાવદ્વારા influenced—ભાવિત થઇ રહ્યું છે. આવા આવા દૂષિત ભાવોનીજ મેં તે વખતે ઝાટકણી કાઢી હતી, અને હજી પણ પ્રસંગ મળે તો તેમજ કરૂં. જે મહામાયાનો રૂપ—રસાત્મક બાહ્ય વિકાસ મનુષ્યોને ઉન્મત્ત બનાવવાને સમર્થ છે તેજ મહામાયાનો જ્ઞાન—ભક્તિ—વિવેક—વૈરાગ્યયુક્ત આંતર વિકાસ મનુષ્યોને સર્વજ્ઞ, સિદ્ધ—સંકલ્પ તથા બ્રહ્મજ્ઞ બનાવી શકે એમાં શું આશ્ચર્ય જેવું છે ? એટલાજ માટે માતૃરૂપિણી—સ્ફુરદ્ વિગ્રહસ્ત્રરૂપિણી—માતાઓની પૂજા કરવાનો

મેં કદાપિ નિષેધ કર્યો નથી. **सैषा प्रसन्ना वरदा नृणाम् भवति मुक्तये**—જ્યાં સુધી એ મહામાયાને પૂજા—પ્રણામદ્વારા પ્રસન્ન કરી શકે નહીં ત્યાં સુધી બ્રહ્મા—વિષ્ણુ જેવાનો પણ ભાર નથી કે તેમના પંજામાંથી છટકી જાઇ શકે ! ગૃહલક્ષ્મીઓની પૂજા માટે અથવા તો તેમનામાં બ્રહ્મવિદ્યાનો વિકાસ થાય તે માટે એક નારી—મઠની સ્થાપના થવી જોઇએ.

નારીમઠની શરૂઆત કેવી રીતે કરવી ?

શિષ્યઃ—આપનો એ સંકલ્પ બહુ ઉત્તમ છે. પણ કન્યાઓ ક્યાંથી લાવશો ? સમાજનાં વિચિત્ર—કઠિન બંધનો જોતાં પોતાની કુળવધૂઓને મઠમાં જવાની કોણ રજા આપશે ?

સ્વામીજીઃ—એમાં શું ? અત્યારે તો ગુરૂદેવ પ્રત્યે જેમને શ્રદ્ધા—ભક્તિ હશે તેટલીજ બાઇઓને દાખલ કરી એક વખત સ્ત્રી—મઠ ખુલ્લો મૂકી દઇશુ. "શ્રી માતા ઠાકુરાણી" તેમના central figure કેંદ્રસ્વરૂપે મઠમાંજ રહેવાનું રાખશે. શ્રીરામકૃષ્ણદેવના ભક્તોની સ્ત્રી—કન્યાઓને મઠમાં દાખલ કરવાનો સૌ પહેલાં પ્રયત્ન કરીશું અને એ પ્રયત્ન બહુ ઓછા પ્રયાસથી સફળ થઇ શકશે. કારણ કે તેઓ આવા સ્ત્રી—મઠની ઉપયોગિતા બીજાઓ કરતાં જલદીથી સમજી શકશે. ત્યાર પછી તો દેખાદેખીથી અનેક ગૃહસ્થો આપણા એ મહાન કાર્યને સહાય આપવા બહાર પડશે.

ભોગ તો આપવોજ પડશે

શિષ્યઃ—ગુરૂદેવના ભક્તો તો કદાચ આ કાર્યમાં મદદ કરશે, પણ સાધારણ જનસમાજ એ કાર્યમાં મદદ આપે એમ હું ધારતો નથી.

સ્વામીજીઃ—જગતનું કોઇપણ મહાન કાર્ય, ભોગ આપ્યાવિના થયું હોય એમ સાંભળ્યું છે ? વડના કોમળ અંકુરોને જોવાથી કોણ એવી કલ્પના કરી શકે કે આજ અંકુરો એક વખત મહાન વૃક્ષ

રૂપે પરિણમશે ? હાલ તુર્ત તો મેં કહ્યું તેમ મઠનો આરંભ માત્ર કરી દઇશું. પછી તું જોઇ શકશે કે એકાદ અર્ધી શતાબ્દી પછી લોકો તેની કદર કર્યાવિના રહેશે નહીં. જે વિદેશી સ્ત્રીઓએ મારૂં શિષ્યત્વ સ્વીકાર્યું છે, તેઓ આ કાર્યમાં પોતાના જીવનનો ભોગ આપવા તૈયાર છે. હું ઇચ્છું છું કે તમે પણ ભય અને કાયરપણું છોડી દઇ મને મદદ કરવા લાગી જાઓ. ઉચ્ચ આદર્શો લોકોની સન્મુખ રજુ કરો. વખત જતાં એજ આદર્શોની પ્રભાથી સમસ્ત દેશ ઉજવળ બની રહેશે.

સ્ત્રી–ઉપયોગી મઠની રૂપરેખા

શિષ્યઃ—સ્ત્રીઓ માટે આપ કેવા પ્રકારનો મઠ સ્થાપન કરવા માંગો છો, તેનું જરા વિસ્તારથી વર્ણન કરી બતાવશો ? મને તે સાંભળવાની બહુ ઉત્કંઠા છે.

સ્વામીજીઃ—ગંગાની પેલી તરફ વિશાળ જમીન ખરીદવી પડશે; અને ત્યાં અવિવાહિતા કુમારીઓ તથા વિધવા બ્રહ્મચારિણીઓ રહે તેવી વ્યવસ્થા કરવામાં આવશે. સદ્‌ગૃહસ્થોની ભક્તિમતી કન્યાઓ પણ પ્રસંગોપાત આવીને ત્યાં રહી શકશે. આ મઠની સાથે પુરૂષોનો કોઈ પણ પ્રકારનો સંશ્રય ન રહે એવો ખાસ બંદોબસ્ત થશે. આપણા પુરૂષમઠના વયોવૃદ્ધ સાધુઓ દૂર બેઠા બેઠા સ્ત્રી–મઠની વ્યવસ્થા કર્યા કરશે. સ્ત્રી–મઠમાં એક સ્કૂલ પણ ખોલવામાં આવશે, જ્યાં ધર્મશાસ્ત્ર, સાહિત્ય, સંસ્કૃત વ્યાકરણ તથા થોડું ઘણું અંગ્રેજી પણ શીખવવામાં આવશે. ભરતકામ તથા રાંધવાના કામની સાથે ગૃહકર્મનાં જે આવશ્યક કર્ત્તવ્યો છે તેનું પણ શિક્ષણ એજ સ્કૂલમાં મળી શકે તેવી ખાસ યોજના કરવી પડશે. એટલુંજ નહીં પણ બાળકોને કેમ ઉછેરવાં તે સંબંધી કેળવણી પણ અનુભવી સ્ત્રી–શિક્ષકો તરફથી મળે એવી વ્યવસ્થા કરીશું. તે ઉપરાંત જપ–તપ–ધ્યાન–પૂજા વગેરેને

પણ શિક્ષણનાં ખાસ અંગો તરીકે લેખવામાં આવશે. જેઓ ઘરબાર ત્યજી દઈ આ મઠમાં આવીને રહેવાનું સ્વીકારશે તેમને માટે અન્ન-વસ્ત્ર પૂરાં પાડવાની ગોઠવણ પણ મઠ તરફથીજ કરવામાં આવશે. જેઓ મઠમાં રહેવાને ખુશી નહીં હોય તેઓ વિદ્યાર્થીરૂપે રોજ આવીને શિક્ષણ લઇ શકશે. મઠાધ્યક્ષ પરવાનગી આપે તો રોજ ભણવા આવનાર કન્યા (વિદ્યાર્થી) થોડા દિવસ મઠમાં રહી શકે એવો નિયમ કરવામાં આવશે. વયોવૃદ્ધ બ્રહ્મચારિણીઓના શિરે કન્યાઓના બ્રહ્મચર્ય સંબંધી તથા શિક્ષણ સંબંધી જવાબદારી રહેશે. મઠમાં ૫–૬ વર્ષ શિક્ષણ લીધા પછી કન્યાનાં માત–પિતા તેનો વિવાહ કરી શકશે. જેઓ યોગ્ય અધિકારિણી તરીકે પસંદગી મેળવશે તેઓને તેમનાં માત–પિતાની ખાસ પરવાનગીથી ચિરકુમારી–વ્રતની દીક્ષા આપવામાં આવશે. જેઓ સર્વથા કુમારીવ્રતમાં રહેવાનું કબૂલ કરશે તેને મઠની શિક્ષિકા તરીકે અથવા પ્રચારિકા તરીકે નીમવામાં આવશે. તેઓ ગામેગામ, દેશેદેશ અને નગરેનગર જઇ centres (શિક્ષાકેંદ્રો) સ્થાપી સ્ત્રીકેળવણીનો પ્રચાર કરવા પ્રયત્નો કરશે. ચારિત્રમતી અને ધર્મભાવયુક્ત પ્રચારિકાઓના પ્રતાપથી કાળક્રમે દેશમાં યથાર્થ સ્ત્રી-શિક્ષણનો બ્હોળો ફેલાવો થશે, એમાં મને કોઇ જાતનો શક નથી. મઠમાં જેટલા દિવસ રહે તેટલા દિવસ સુધી બ્રહ્મચર્યનું પાલન થાય, એ આ મઠનો મુખ્ય ઉદ્દેશ રહેશે. ધર્મમયતા, ત્યાગ અને સંયમ, એજ વિદ્યાર્થીઓના અલંકારરૂપ ગણાશે. સેવા એ તેઓના જીવનનું એક માત્ર ઉજ્વળ વ્રત થાય એવા પ્રકારના દઢ સંસ્કારો તેમના હૃદયમાં સ્થાપવામાં આવશે. જ્યારે આવા પ્રકારનું આદર્શજીવન લોકોની નજરે પડશે ત્યારે તેઓનું સન્માન કરવાનું કોને મન નહીં થાય? કોણ તેમનો અવિશ્વાસ કરશે? દેશની સ્ત્રીઓનું જીવન આ પ્રકારે ગ્રથિત થશે ત્યારેજ તેઓની અંદર સીતા–સાવિત્રી અને ગાર્ગી

જેવી મહાન નારીઓ ઉત્પન્ન થશે. દેશાચારનાં ભયંકર બંધનોથી પ્રાણહીન—ચૈતન્યહીન જેવી જણાતી આ દેશની સ્ત્રીઓ કેવી દુર્દશા ભોગવે છે, તેનો બરાબર ખ્યાલ આણવો હોય તો એકવાર યૂરોપમાં જઇને ત્યાંની સ્ત્રીઓની અવસ્થા જોઇ આવ. સ્ત્રીઓની આવી દુર્દશા માટે જો કોઇ જવાબદાર હોય તો તે તમેજ છો. આમ છતાં તેમને જાગ્રત કરવાની જવાબદારી પણ તમારીજ ઉપર છે. એટલા માટેજ કહું છું કે હવે એ કામે લાગી જાઓ. વેદ—વેદાંતના સંખ્યાબંધ શ્લોકો યાદ કરી જવાથી જગતનું શું કલ્યાણ કરવાના હતા?

શિષ્ય:—મઠમાં રહીને કેળવણી લીધા પછી જો કન્યાઓ વિવાહ કરે તો તેમનું આદર્શ જીવન લોકો કેવી રીતે જોઇ શકે? એવો નિયમ ન થઈ શકે કે જેઓ મઠમાં શિક્ષણ લે તેઓથી વિવાહજ ન થઇ શકે?

કન્યાઓના વિવાહ માટે નિયમ

સ્વામીજી:—એમ એકાએક કાંઇ બની શકે? આપણે તો તેમને યોગ્ય શિક્ષણ આપી છુટાં મૂકી દઇએ. પછી તો તેઓ પોતે વિચાર કરી ગમે તે એક માર્ગ ગ્રહણ કરે. એમ ધાર કે સુશિક્ષિત કન્યાઓ વિવાહ કરીને સંસારી બનશે તોપણ એવી આદર્શ કન્યાઓ પોતાના પતિમાં ઉચ્ચ ભાવનાની પ્રેરણા કરી શકશે, તેમજ વીર પુત્રની જનની બનશે, એ લાભ શું ઓછો આનંદદાયક છે? છતાં સ્ત્રી—મઠમાં અભ્યાસ કરતી કોઇ કન્યાનો વિવાહ તેનાં સગાંવ્હાલાં કન્યાની ૧૫ વર્ષની ઉમ્મર થયા પહેલાં ન કરે એવો એક નિયમતો રાખીશુંજ.

શિષ્ય:—પણ કન્યાઓને એટલી લાંબી ઉમ્મર સુધી કુંવારી રાખવામાં આવે તો સમાજમાં તેઓ કલંકિત ગણાય અને પછી તેમની સાથે વિવાહ કરવાને કોઇ તૈયાર થાય નહીં; તેનું શું કરવું?

સ્વામીજી:—એમ બને? વિવાહજ ન થાય, એ તદ્દન અસં-

ભવિત છે. તું સમાજની ગતિ હજી તપાસી શકયો નથી. વિદુષી અને કર્મતત્પર કન્યાઓને માટે યોગ્ય વરનો અભાવ હોઇજ ન શકે. " **दशमे कन्यकाप्राप्तिः** " એ વચનોને હવે કોઇ માનતું નથી, અને માનશે પણ નહીં. અત્યારથીજ તેનાં ચિહ્નો નથી જણાતાં ?

વિઘ્નરહિત કર્મ મૃત્યુના માર્ગમાં લઈ જાય છે

શિષ્ય:—તે ગમે તેમ. પણ સૌ પહેલાં આપણી આ હીલચાલ-વિરૂદ્ધ ભયંકર વિરૂદ્ધતા તો ઉભી થશેજ.

સ્વામીજી:—તે ભલે થાય. તેથી ડરવાનું શું છે? **સત્સાહસથી ઉત્પન્ન થયેલી પ્રવૃત્તિમાં જો વિઘ્ન ઉપસ્થિત થાય છે તો તેથી કાર્યકર્તાની શક્તિ બેવડા બળથી બહાર આવે છે,** એ તેં નથી જોયું ? **જે કામમાં વિઘ્ન નથી, પ્રતિકૂળતા નથી,** તે કામમાં **વિશેષતાજ શું છે ?** જ્યાં struggle અથવા **વિઘ્નની સામે થવાનું સામર્થ્ય છે, ત્યાંજ જીવનનું ચિહ્ન છે.** સમજ્યો કે ?

શિષ્ય:—જી હા.

બ્રહ્મજ્ઞાનના અધિકારમાં ભેદભાવ નથી

સ્વામીજી:—પરમ બ્રહ્મતત્ત્વમાં લિંગભેદ નથી. આપણી "હું–તું" ની plane—ભૂમિકામાંજ લિંગભેદ રહે છે. જેમ જેમ મન અંતર્મુખ થતું જાય છે તેમ તેમ એ ભેદજ્ઞાન ચાલ્યું જાય છે. છેવટે જ્યારે મન સમરસ બ્રહ્મતત્ત્વમાં લીન થઇ જાય છે ત્યારે " આ સ્ત્રી કે આ પુરૂષ" એવું જ્ઞાન બીલકુલ રહી શકતું નથી. આપણા ગુરૂદેવમાં એવી અવસ્થા મેં પ્રત્યક્ષ જોઇ છે. એટલાજ માટે હું કહ્યા કરૂં છું કે સ્ત્રી—પુરૂષમાં બાહ્ય ભેદ જણાવા છતાં સ્વરૂપતઃ કાંઇજ ભેદ નથી. જો આમ છે તો પુરૂષોજ બ્રહ્મજ્ઞ બની શકે અને સ્ત્રીઓને માટે તેવો અધિકાર નથી, એમ આપણાથી કહીજ કેમ શકાય ? વખત જતાં એક પણ સ્ત્રી બ્રહ્મપ્રાપ્તિ કરી શકે તો તેની પ્રતિભાના તેજથી બીજી

હજારો સ્ત્રીઓ જાગ્રત થઇ શકે અને તેથી દેશનું તથા સમાજનું બહુજ કલ્યાણ થાય.

શિષ્યઃ—આપના ઉપદેશથી અમારી આંખો આજે ખુલી ગઇ.

સ્વામીજીઃ—હજી આંખો ખુલવાને વાર છે. જ્યારે સર્વાવભાસક આત્મતત્ત્વ પ્રત્યક્ષ કરશે ત્યારેજ સ્ત્રી–પુરૂષ એવું ભેદજ્ઞાન છેક ગુપ્ત થયેલું તું જોઇ શકશે. તેજ વખતે સ્ત્રીઓને તું બ્રહ્મરૂપિણી જોઇ શકીશ. ગુરૂદેવને જોયા છે ને ? સ્ત્રી–માત્રમાં તેમનો કેવો અપૂર્વ માતૃભાવ ! એ માટેજ મેં કહ્યું તેમ સ્ત્રીઓને તૈયાર કરવા, ગામેગામ સ્ત્રી–પાઠશાળા ખુલ્લી મૂકવાનો ઉપદેશ કરતો આવ્યો છું. સ્ત્રીઓ જ્યારે યથાર્થ મનુષ્ય બનશે ત્યારેજ તેઓની સંતતિદ્વારા દેશનું મુખ ઉજ્વળ બનશે ! વિદ્યા–જ્ઞાન–શક્તિ અને ભક્તિના પ્રકાશથી દેશ ત્યારેજ પ્રકાશમય બનશે !

ધર્મહીન શિક્ષણનું પરિણામ

શિષ્યઃ—પરંતુ આધુનિક કેળવણીનું ફળ તો અત્યાર સુધીમાં ઉલટુંજ આવ્યું હોય તેમ મને જણાય છે. કન્યાઓ જરા ભણીગણી કે તુરતજ ભપકાદાર કપડાં પહેરવાનું શીખી, વિદેશીઓનુ અનુકરણ કરવા લાગી જાય છે. ત્યાગ, સંયમ, તપસ્યા તથા બ્રહ્મચર્યાદિ બ્રહ્મવિદ્યા–પ્રાપ્તિના સાધનભૂત સદ્‌ગુણો કેળવાતા હોય તેમ તો ક્યાંઇ જણાતું નથી.

સ્વામીજીઃ—સૌ પહેલાં તો એમજ થાય. દેશમાં જ્યારે નવા વિચારોનો પહેલવહેલો પ્રચાર થાય ત્યારે ઘણા ખરા લોકો તે વિચારોને તેના ખરા સ્વરૂપમાં ગ્રહણ કરી શકે નહીં. આથી કેટલીએક ખરાબીઓ થાય, પરંતુ એકંદરે વિશાળ જનસમાજને તેથી બહુ હાનિ થતી નથી. એટલું છતાં તું પોતેજ એકવાર વિચાર કરી જો કે જેઓએ અધુના પ્રચલિત સ્ત્રી–કેળવણીનો સૌથી પ્રથમ પ્રચાર કર્યો

હશે તેઓ કેટલા બધા ઉદાર અને મહાપ્રાણુ હોવા જોઇએ ? ત્યારે એટલું તો ચોક્કસ માનીજ લેવું કે શિક્ષા હોય કે દીક્ષા હોય, ગમે તે હોય, પણુ તે જેટલી ધર્મહીન થઇ તેટલે અંશે તેમાં ખરાબી આવવાની ને આવવાનીજ. હવે આપણે ધર્મને centre—મુખ્ય સ્થાન બનાવી સ્ત્રી-શિક્ષણુનો પ્રચાર કરવો જોઇએ. ધર્મ સિવાયના બીજા સમગ્ર વિષયોને ગૌણુ અથવા secondary બનાવી દેવા જોઇએ. ધર્મનું શિક્ષણુ, ચરિત્રગઠન અને બ્રહ્મચર્યવ્રત, એ વિષયો ઉપરજ વધુ ભાર મૂકવો આવશ્યક છે. અત્યાર સુધી હિંદમાં જે સ્ત્રી-કેળવણીનો પ્રચાર થયો છે, તેમાં ધર્મને ગૌણુપદ આપવામાં આવ્યું છે તેથીજ તેં કહી તેવી ખરાબીઓ ઉદ્‌ભવી છે. પરંતુ તુંજ કહે કે તેમાં બિચારી બાળાઓનો આપણે શું દોષ કહાડી શકીએ ? સ્ત્રી-શિક્ષણના ઉપદેશકો પોતેજ બ્રહ્મજ્ઞ ન હોય તો તેમનો પગ બેતાલો પડે એમાં આશ્ચર્ય જેવું શું છે ? **જેટલાં સત્કાર્યો છે તે દરેકના પ્રવર્ત્તકે, પોતે ઇચ્છેલા કાર્યનો આરંભ કરવા પહેલાં, કઠોર તપસ્યાની સહાયથી આત્મજ્ઞ બનવું જોઈએ. તેમ ન થાય તો તેમાં તેઓ ભૂલ કરી બેસે એમાં નવાઇ નથી.** સમજ્યો કે ?

શિષ્યઃ—જી, હા. મેં જોયું છે કે આ તરફ ઘણી સુશિક્ષિત સ્ત્રીઓ કેવળ નૉવેલો અને નાટકોમાંજ પોતાનો વખત ગાળે છે, પૂર્વ બંગાળામાં તેમ નથી થતું. ત્યાં તો સ્ત્રીઓ ભણી-ગણીને વિવિધ ધર્માનુષ્ઠાનો પણુ કરે છે. આ દેશમાં એવું ક્યારે થશે ?

આપણું કર્તવ્ય

સ્વામીજીઃ—સારૂં અને ખોટું એ બન્ને દરેક સમાજમાં અને દરેક દેશમાં રહેલુંજ હોય છે. આપણું કર્તવ્ય એ છે કે **આપણું પોતાનું જીવન એવી સુંદર રીતે તૈયાર કરવું કે લોકો માટે તે example દ્રષ્ટાંતરૂપ થઇ પડે.** તેમ કર્યાવિના માત્ર condemn

નિંદાવાદ અથવા બોલી કે લખીને ઉપદેશજ કરવાથી તો લોકો ઉલટા ઉશ્કેરાઈ જાય છે અને તેથી આપણો ઉદ્દેશ સફળ થઇ શકતો નથી. **જેને જેમ મરજીમાં આવે તેમ બોલવા દો. કોઇની વિરૂદ્ધ પડી કોઇને પરાજીત કરવાનો પ્રયત્ન (contradict) કરશો નહીં.** આ **માયામય જગતમાં ગમે તે કામ કરો, પણ તેમાં દોષ તો રહીજ જવાનો. सर्वारंभा हि दोषेण धूमेनाग्निरिवावृताः**—અગ્નિ હશે ત્યાં ધૂમાડો તો નિકળ્યાવિના રહેશેજ નહીં. પણ દોષો રહી જતા હોય તેથી શું નિષ્ક્રિય બની બેસી રહેવું એમ કોઇ કહી શકશે? આપણું કર્ત્તવ્ય એટલુંજ છે કે જેટલું બની શકે તેટલું કાર્યને નિર્દોષ બનાવવાનો યત્ન કરવો.

નિર્દોષ કાર્ય કયું ?

શિષ્યઃ—નિર્દોષ કાર્ય કયું કહેવાય ?

સ્વામીજીઃ—**જે કાર્યથી બ્રહ્મવિકાસમાં સહાયતા મળે તે કાર્યજ નિર્દોષ સમજવું.** પ્રત્યક્ષ નહીં તો પરોક્ષભાવે પણ જે કાર્યથી આત્મતત્ત્વવિકાસમાં સહાયતા મળે તેજ કાર્ય કરો. ઋષિઓએ જે માર્ગો નક્કી કર્યા છે તે માર્ગે જવાથી આત્મજ્ઞાન સત્વર પ્રકટે એમ છે. શાસ્ત્રકારો જેને અન્યાય કહે છે તેવાં કર્મો કરવાથી આત્મા ઉપરનું આવરણ વિશેષ દ્રઢ બનતું જાય છે, અને એથી મોહનાં બંધનો કદિ પણ શિથિલ થતાં નથી. છતાં એટલું લક્ષમાં રાખવું કે સર્વ શે અને સર્વકાળે જીવની મુક્તિ અવશ્ય થવા યોગ્ય છે. કારણ કે આત્મા એજ જીવનું યથાર્થ સ્વરૂપ છે. પોતાનું સ્વરૂપ શું કોઇ કદાપિ ત્યજી દઇ શકે ? તું તારા પડછાયાની સાથે ભલે હજારો વર્ષ સુધી યુદ્ધ કર્યા કરે, પણ પડછાયો તને કદિ છોડી જાય એમ બને ખરૂં ? તે તો તને શરીર છે ત્યાં સુધી તારી સાથે ને સાથેજ રહેવાનો.

કર્મ જ્ઞાનનું વિરોધી નથી

શિષ્યઃ—આચાર્ય **શંકરે** તો કર્મને જ્ઞાનનું વિરોધી ઠરાવી ઘણે-ખરે સ્થળે ખંડન કર્યું છે. તો પછી કર્મ જ્ઞાનનું પ્રકાશક કેવી રીતે થઇ શકે?

સ્વામીજીઃ—આચાર્ય **શંકરે** એમ કહ્યું હશે, છતાં અનેક સ્થળે જ્ઞાનના વિકાસ માટે કર્મને આપેક્ષિક સહાયકારી પણ જણાવ્યું છે. તે સિવાય હૃદયવિશુદ્ધિને માટે કર્મ એક સાધનભૂત છે, એમ પણ કહ્યું છે. તથાપિ શુદ્ધ જ્ઞાનમાં કર્મને લેશમાત્ર સ્થાન નથી, એવા ભાષ્યકારના સિદ્ધાંત સામે હું વાંધો ઉઠાવતો નથી. કર્ત્તા અને કર્મનું જ્યાં સુધી મનુષ્યને જ્ઞાન છે ત્યાં સુધી કોની મગદૂર છે કે તે કાર્ય કર્યાવિના કોઇ બેસી રહી શકે? કર્મ એજ જો જીવનો સ્વભાવ છે, તો પછી એજ કર્મો, આત્મજ્ઞાન—વિકાસમાં સહાયરૂપે થાય તેવાંજ શામાટે ન કરવાં? કર્મ માત્ર ભ્રમાત્મક છે, એ વાત પારમાર્થિક દૃષ્ટિએ અલબત્ત ખરી છે. પરંતુ અત્યારની આપણી વ્યવહારિક અવસ્થામાં કર્મની ખાસ ઉપયોગિતા સ્વીકાર્યા વિના ચાલે તેમ નથી. તું જ્યારે આત્મતત્ત્વ પ્રત્યક્ષ કરશે ત્યારે કર્મ કરવાં કે ન કરવાં એ વાત તારી ઇચ્છાને અધીન થઇ રહેશે, એ અવસ્થામાં રહીને તું ગમે તે કર્મ કરીશ તે સત્કર્મ તરીકેજ લેખાશે—એ કર્મથીજ તારૂં અને જગતનું કલ્યાણ થશે. **બ્રહ્મવિકાસ થયા પછી તારા શ્વાસ—પ્રશ્વાસના તરંગો પણ જીવોને અમૂલ્ય મદદ આપનારા થઈ પડશે. તે પછી તો કોઈ ખાસ કામનાપૂર્વક કર્મજ તારાથી નહીં થાય.** સમજ્યો ને?

શિષ્યઃ—અહો, આજે વેદાન્તનાં કર્મ અને જ્ઞાનનો યથાયોગ્ય નિર્ણય કરનારી આપની મીમાંસા સાંભળી બહુ આનંદ થયો.

ત્યારબાદ નીચે જમવાનો ઘંટ વાગ્યો. સ્વામીજીએ શિષ્યને જમવા જવાની આજ્ઞા કરી. શિષ્ય સ્વામીજીના પાદપદ્મમાં પ્રણામ કરી, બે હાથ જોડી સવિનય બોલ્યો કેઃ-"મહાશય, આપના સ્નેહાશીર્વાદથી આ જન્મમાંજ મને બ્રહ્મજ્ઞાન થાય તેમ કરો." સ્વામીજીએ શિષ્યના મસ્તક ઉપર હસ્ત મૂકયો અને કહ્યું કેઃ—

"બાપુ, ચિંતા કરીશ નહીં-કોઇ રીતે ડરીશ નહીં. તમારો ઢંગજ નિરાળો છે. નહીં ગૃહસ્થ કે નહીં સંન્યાસી. જાણે કે આ જગતના તમે મનુષ્યોજ નહીં!"

प्रसंग ३८ मो.

સ્થાન—બેલુડમઠ. ઈ. સ. ૧૯૦૨.

કામ કરતાં કરતાંજ મરવું મને પસંદ છે

કેટલાએક દિવસો થયાં સ્વામીજી પૂર્વબંગાળ અને આસામમાં ફરી આવી પુનઃ બેલુડ ખાતે પધાર્યા હતા. શરીર બહુ અસ્વસ્થ હતું—પગે સોજા ચડી આવ્યા હતા. શિષ્યે મઠમાં આવી, સ્વામીજી પાસે જઇ પ્રણામ કર્યા. શારીરિક અવસ્થા અત્યંત દુર્બળ હોવા છતાં સ્વામીજીની સ્નેહપૂર્ણ દ્રષ્ટિ તથા તેમનું સહાસ્ય વદન, ગમે તેને પોતાનાં શોક—દુઃખ ભૂલાવી દેવાને સમર્થ હતું.

શિષ્યઃ—સ્વામીજી, કેમ છે ?

સ્વામીજીઃ—બાપુ, એમાં તે વળી પૂછવા જેવુંજ શું છે ? દેહ તો દિવસે દિવસે ક્ષીણ થતો જાય છે. તેમાં પણ બંગાળા દેશમાં શરીર ધારણ કર્યું એટલે શરીરની પાછળ રોગ તો ભમ્યા કરે, એમાં આશ્ચર્યજ શું ? આ દેશના શારીરિક બાંધાઓ (physique) બહુજ નરમ હોય છે. સહેજસાજ કઠિન કામ કર્યું કે શરીર તુર્તજ બગડી જાય છે. છતાં જ્યાં સુધી દેહ છે ત્યાં સુધી તમારા માટે કામ કરીશ. કામ કરતાં કરતાંજ મરવું મને પસંદ છે.

શિષ્યઃ—આપ થોડા દિવસ કામકાજ મૂકી દઇ શાંતિમાં રહો તો પુનઃ શરીર હતું તેવું આરોગ્ય બની જાય. આ દેહની રક્ષા થશે તો તેથી જગતનું કલ્યાણજ થશે.

સ્વામીજીઃ—તું છાનામાના બેસી રહેવાનું કહે છે, પણ એવો વખત ક્યાં ? ગુરૂદેવ “ કાલી, કાલી, ” ના મંત્રોથી જેનું આવાહન કરતા તેજ શક્તિએ, ગુરૂદેવના મૃત્યુના બે–ત્રણ દિવસ પહેલાં આ શરીરમાં પ્રવેશ કર્યો છે. તેજ શક્તિ મને આમ–તેમ લઇ જઇ કર્મ કરાવ્યા કરે છે. હું સ્થિર થઇ બેસી રહેવાનું કરૂં તો પણ તે શક્તિ મને બેસવા દેતી નથી. મારા સુખનો વિચાર કરી શકું, એવો પ્રસંગ પણ મને મળતો નથી.

સ્વામીજીના શરીરમાં કાલી—શક્તિનો પ્રવેશ

શિષ્યઃ—શક્તિ–પ્રવેશની વાત અક્ષરશઃ સત્ય છે કે અલંકારરૂપે કહો છો ?

સ્વામીજીઃ—નહીં રે ? ગુરૂદેવના મૃત્યુ પહેલાં બે–ચાર દિવસ પૂર્વે ગુરૂદેવે મને પોતાની પાસે એકાંતમાં બોલાવ્યો, અને મારી સામે બેસી મારી તરફ એકાગ્ર મનથી તાકી રહ્યા ! ધીમે ધીમે તેજ સ્થાને તેઓ સમાધિસ્થ થઇ ગયા ! મને તે વખતે સાક્ષાત્ એવોજ અનુભવ થયો કે જાણે તેમના (ગુરૂદેવના) શરીરમાંથી એક સૂક્ષ્મ તેજનો પ્રવાહ વિજળીના ચમકારા (electric shock)ની માફક મારી તરફ વહ્યો આવે છે, અને મારા શરીરમાં મળી જાય છે. થોડીવારમાં તો હું પણ બાહ્ય જ્ઞાન ગુમાવી બેઠો અને જડવત્ પડયો રહ્યો. આ પ્રમાણે ક્યાં સુધી ચાલ્યું તેનું મને સ્મરણ રહ્યું નહીં. પણ જ્યારે હું જાગ્યો અને બાહ્ય ચેતના આવી ત્યારે મેં જોયું તો જણાયું કે ગુરૂદેવ રડી રહ્યા હતા ! મેં ગુરૂદેવને રડવાનું કારણ પૂછ્યું ત્યારે તેમણે અતિ સ્નેહપૂર્વક કહ્યું કેઃ—“ મારી પાસે જે કાંઇ હતું તે સર્વ આજે હું તને અર્પણ કરી ચૂક્યો છું. તું એ શક્તિના પ્રતાપે જગતનાં અનેક ઉપકારક કર્ત્તવ્યો કરીશ ત્યારેજ તારો છુટકો થશે.” હું ધારૂં છું કે, ગુરૂદેવના કહેવા પ્રમાણે એ શક્તિજ મારી પાસે કામ કરાવ્યા કરે છે ! નિરાંતે બેસી રહેવા માટે આ દેહ નથી.

પૂર્વબંગાળનું વર્ણન

શિષ્ય છાનોમાનો બેસી રહ્યો. તે વિચારવા લાગ્યો કેઃ—" આ સર્વ વાતો સાધારણ જનસમાજના સમજવામાં કેવી રીતે આવી શકે ? " ત્યાર પછી વાતનો પ્રસંગ પલટાયો. શિષ્યે જિજ્ઞાસા દર્શાવી કેઃ—" મહાશય, અમારો પૂર્વ—બંગાળ પ્રદેશ આપને કેવો લાગ્યો ? "

સ્વામીજીઃ—દેશ કાંઇ ખરાબ નથી. ખેતરોમાં ધન—ધાન્ય પુષ્કળ પાકતું જણાઇ આવે છે. લોકોનો આહાર પણ ઠીક છે. પહાડોનો દેખાવ ઘણો રમણીય અને મનોરમ છે. બ્રહ્મપુત્રાની valley ખીણની શોભા તો અતુલનીય છે એમ કહીએ તો ચાલે. અમારા પશ્ચિમ બંગાળા કરતાં આ દેશના લોકો વિશેષ મજબૂત અને કર્મશીલ હોય તેમ જણાય છે. * * * * * * પરંતુ તે લોકો ખાવા—પીવામાં તેલ તથા ચરબીનો બહુ ઉપયોગ કરે છે તે ઠીક નથી. તેલ તથા ચરબી વિશેષ ખાવાથી શરીરમાં મેદનો ભાગ વધી જાય છે.

શિષ્યઃ—ત્યાંના લોકોનો ધર્મભાવ કેવો જણાયો ?

સ્વામીજીઃ—ધર્મભાવના સંબંધમાં તો મેં જોયું કે તે લોકો conservative—(પ્રાચીન પ્રથાના અનુગામી, ક્ષુદ્ર હૃદયના) કાંઇક વિશેષ છે. જેઓ ઉદારભાવે ધર્મ કરવાનો દંભ રાખે છે તેઓમાંના અનેકો fanatic (ધર્મની ઝનુનવાળા, પોતાનોજ કક્કો ખરો કરનારા) પક્યા છે. ઢાકામાં હું જ્યારે મોહિનીબાબુને ત્યાં હતો ત્યારે એક દિવસે એક છોકરે મારી પાસે એક ફોટોગ્રાફ લાવી મને કહ્યું કેઃ— " મહાશય, કહો જોઇએ, આ કોણ હશે ? ઇશ્વરી અવતાર છે, એમ આપને લાગે છે કે નહીં ? " મેં તેને બહુ બહુ સમજાવ્યો, અને કહ્યું કેઃ " બાપુ, મને તે વિષે કાંઇ ખબર નથી. " છતાં પેલે છોકરે પોતાની જીદ છોડી નહીં ત્યારે મારે ન છુટકે છેવટે કહેવું પડયું કેઃ—

"બાપુ, અત્યારે તો ખૂબ ખાઓ-પીઓ ને લ્હેર કરો. એમ થશે તોજ તમારાં મગજ કાંઇક ખીલી શકશે. પુષ્ટિકારક ખોરાક નહીં મળવાથી તમારૂં મગજ પણ સૂકાઇને કઠોર બની ગયુ છે." મારા આ શબ્દોથી, ઘણું કરીને પેલા છોકરાને બહુજ અસંતોષ થયો હશે. પણ આવા સ્થળે બીજું શું કરવું ? તુંજ કહે ? એમ કહ્યાવિના ધીમે ધીમે છોકરાઓ ગાંડા જેવા બની જશે !

જેવે તેવે સ્થળે અવતારી પુરૂષો જન્મતા નથી

શિષ્યઃ—અમારા પૂર્વબંગાળમાં આજકાલ અનેક અવતારોનો અભ્યુદય થાય છે !

સ્વામીજીઃ—અનેક મનુષ્યો પોતાના ગુરૂને ઇશ્વરી અવતાર માને એ સ્વાભાવિક છે, કારણ કે તેમ કર્યાવિના તેમની શ્રદ્ધા ટકી શકે નહીં. પરન્તુ એટલું ચોક્કસ છે કે જેવે તેવે સ્થળે અને જેવે તેવે સમયે ભગવાનનો અવતાર સંભવતો નથી. એક ઢાકામાંજ ત્રણ-ચાર અવતારી પુરૂષો વર્ત્તમાન છે, એમ મારા સાંભળવામાં આવ્યુ છે !

શિષ્યઃ—તે દેશની સ્ત્રીઓના સંબંધમાં આપનો શું અભિપ્રાય છે!

સ્વામીજી—સ્ત્રીઓ તો પ્રાયઃ સર્વ એકસરખી છે. ઢાકામાં વૈષ્ણવ-ભાવના વિશેષરૂપે જોવામાં આવી. મી. હ...ની સ્ત્રી બહુ જ intelligent-બુદ્ધિમતી હોય એમ મને જણાયું. મારા ભોજન-વ્યવહાર માટે તેણીએ બહુ સુંદર અને ઉત્તમ વ્યવસ્થા કરી હતી.

નાગમહાશયને ત્યાં આનંદવાસ

શિષ્યઃ—મેં એમ સાભળ્યુ છે કે **નાગમહાશયને** ત્યાં પણ આપ પધાર્યા હતા !

સ્વામીજીઃ—હા-હા-એટલે બધે દૂર જવા છતાં એવા મહા પુરૂષનું જન્મસ્થાન જોવા ન જઉં એ બનેજ કેમ ? **નાગમહાશયની સ્ત્રીએ મારો બહુ આદર-સત્કાર કર્યો હતો. ઘર પણ કેવું મનોરમ !**

જાણે શાંતિ—આશ્રમ. તેમના ઘરની પાસેજ એક સુંદર તળાવ હતું. ત્યાં સ્નાન કરવાની પણ બહુ મજા પડી! સ્નાન કર્યા પછી અને તળાવમાં ખૂબ તર્યા પછી નિદ્રા પણ એવી સરસ આવી કે બે—ત્રણ કલાક સુધી ઉંઘમાંજ પડયો રહ્યો! મારી આખી જીંદગીમાં સુનિદ્રાના જે થોડા પ્રસંગો આવ્યા છે તેમાં નાગમહાશયના ઘરવાળો પ્રસંગ પણ ઉમેરી શકાય. ઉંઘમાંથી ઉઠયા પછી ભૂખ પણ એવી કડકડીને લાગી કે ભોજન કરવામાં કાંઇ કચાશ રાખી નહીં! નાગમહાશયની સ્ત્રીએ એક વસ્ત્ર મને આપ્યું હતું, તે વસ્ત્ર માથા ઉપર વીંટાળી હું ઢાકા ભણી રવાના થયો હતો. નાગમહાશયના ફોટાની પૂજા થતી મેં જોઇ છે. તેમનું સમાધિ કરવાનું સ્થાન સારી રીતે સુરક્ષિત કરવાની જરૂર છે. હજી જેવું જોઇએ તેવું એ સ્થાન બન્યું નથી.

શિષ્યઃ—નાગમહાશયને, ત્યાંના લોકો બરાબર સમજી શક્યા હોય તેમ જણાતું નથી.

સ્વામીજીઃ—મહાપુરૂષોને જનસમાજનો મોટો ભાગ એકાએક સમજી શકે, એમ કોઇ દિવસ બને નહીં. જેઓ તેમનો સત્સંગ કરે છે તેઓ ખરેખર ધન્યવાદને પાત્ર છે!

ચીફ કમીશનરની સ્વામીજી પ્રત્યે લાગણી

શિષ્યઃ—કામાખ્યમાં આપે શું શું જોયું?

સ્વામીજીઃ—શિલમ પહાડ બહુ સુંદર છે. ત્યાં ચીફ કમીશનર કોટન સાહેબ સાથે મારે મેળાપ થયો હતો. તેમણે મને પૂછ્યું કેઃ—"સ્વામીજી, યૂરોપ અને અમેરિકા જેવા દૂર દેશાવરોમાં ફરી આવ્યા પછી આટલે બધે દૂર આવેલા પર્વત—પ્રાંતમાં એવું તે શું જોવાનું હતું?" કોટન સાહેબ જેવા પવિત્ર માણસો બહુ ઓછા હશે. મને શરીરે ઠીક નથી, એમ સાંભળવાની સાથેજ તેમણે એક સરકારી ડૉક્ટરને મારી સારવાર માટે મોકલી આપ્યો હતો. તેઓ સવાર—સાંજ

બન્ને વખતે મારી ખબર લેવા આવતા. ત્યાં આગળ બહુ લેક્ચર—ફેક્ચર થઇ શક્યાં નહીં; કારણ કે શરીર બહુજ ખરાબ થઇ ગયું હતું. રસ્તામાં નિત્યાઇએ મારી ખૂબ શુશ્રૂષા કરી.

"હંકર" નામના દેવની માનતા

શિષ્યઃ—ત્યાંનો ધર્મભાવ કેવો જણાયો ?

સ્વામીજીઃ—દેશ તંત્ર-પ્રધાન હોય એમ મને લાગ્યું. "હંકર" નામના દેવનું એક નવું નામ મારા સાંભળવામાં આવ્યું. તે "હંકર"ને ત્યાં એક અવતાર તરીકે લેખી તેમની પૂજા વગેરે કરવામાં આવે છે. તેમના ભક્તોનો સંપ્રદાય પણ બહુ મોટો હોય એમ જણાયું. "હંકર" દેવ એ શંકરાચાર્યના નામનુંજ રૂપાંતર હશે કે કેમ તે બરાબર સમજાયું નહીં. તેઓમાં ઘણાખરાઓ ત્યાગી છે અથવા તો તાંત્રિક સંન્યાસી છે એમ પણ કહી શકાય. પરંતુ શંકરાચાર્યનોજ તે એક સંપ્રદાયવિશેષ છે, એમ લેખીએ તો કાંઇ ખોટું નથી.

શિષ્યઃ—નાગમહાશયની માફક આપને પણ ત્યાંના લોકો સમજતા હોય એમ મને લાગતું નથી.

સ્વામીજીઃ—મને સમજે યા ન સમજે, પણ તમારા કરતાં તે લોકોમાં રજોગુણ બહુ પ્રબળ છે. વખત જતાં તેમાં ઑર ઉમેરો થાય એવો પણ સંભવ છે. જે ચાલ-ચલણને તમે લોકો સભ્યતા અથવા શિષ્ટાચારના નામથી ઓળખો છો તેનો પ્રવેશ તે પ્રદેશમાં હજી બરાબર થયો નથી; તે પણ ધીમે ધીમે થઇ રહેશે. સર્વદા રાજધાની capital માંથીજ કાળક્રમે સુધારો તથા નવા રીત-રિવાજો પ્રચલિત થાય છે. પાશ્ચાત્ય દેશમાં પણ તેમજ થાય છે. **જે દેશમાં નાગમહાશય જેવા મહાપુરૂષો જન્મ્યા છે તે દેશને માટે ચિંતા રાખવાનું કાંઇ કારણ નથી.** તે એકજ પુરૂષના પ્રકાશથી પૂર્વબંગાળ ઉજ્વળ બન્યો છે.

પ્રત્યેક આચાર-વિચારનો લક્ષ એકજ છે

શિષ્યઃ—પરન્તુ સાધારણ મનુષ્યો તેમને બરાબર ઓળખી શક્યા નથી. તેઓ પણ બહુ એકાંતમાં રહેવાનું રાખે છે.

સ્વામીજીઃ—તે દેશમાં ખાવા-પીવા સંબંધે લોકોમાં બહુ ચર્ચાઓ થતી હોય એમ મને જણાયું. "અમુકના હાથનો આહાર કેમ લેવાય ?" ઇત્યાદિ નજીવા પ્રશ્નોને તેઓ અત્યંત મહત્વ આપી દે છે. હું તો તેઓને ખુલ્લે-ખુલ્લું કહી આપતો કેઃ—"ભાઇ, હું તો સંન્યાસી—ફકીર છું—મારે તે વળી આચાર-વિચાર કેવા ?" તારા શાસ્ત્રમાં પણ શું એમ નથી કહ્યું કેઃ—"**चरेत् माधुकरीम् वृत्तिमपि म्लेच्छकुलादपि**" મ્લેચ્છો પાસેથી પણ માધુકરી લેવામાં અમને હરકત નથી. છતાં હૃદયમાં ધર્મની નિષ્ઠા દ્રઢ થાય તે માટે, અલબત્ત, બાહ્ય આચાર-વિચારોને પણ માન આપવું જરૂરનું છે. **શાસ્ત્રજ્ઞાનને પોતાના જીવનમાં કર્મરૂપે (practical) પરિણત કરવું જોઇએ,** એટલાજ માટે આચાર-વિચારો અવશ્યના છે. ગુરૂદેવ પેલી "પંચાંગ અને પાણી" વાળી વાર્તા કહેતા તે યાદ છે કે ?* આચાર-વિચારો મનુષ્યોના અંતઃકરણની મહાશક્તિને સ્ફુરાવવામાં માત્ર સાધનરૂપ છે. **અંતરની શક્તિઓ જાગ્રત થાય, અને મનુષ્ય પોતાનું યથાર્થ સ્વરૂપ સંપૂર્ણ રીતે સમજી શકે તેટલા માટેજ સર્વ શાસ્ત્રોની રચના થઇ છે.** ઉપાયો

* પંચાંગમાં લખ્યું હોય કે આ વર્ષે મુશળધાર વરસાદ પડશે, હવે એજ પોથીને જો કોઈ નીચોવે તો તેમાંથી પાણીનું એક ટીપું પણ પડે નહીં. તેવીજ રીતે શાસ્ત્રમાં લખ્યું છે કે અમુક-અમુક આચાર-વિચારો પાળવાથી ઈશ્વરનાં દર્શન થાય, પણ તેમ નહીં કરતાં કોઇ મનુષ્ય કેવળ શાસ્ત્રોનેજ નીચોવ્યા કરે તો તેને ઈશ્વર-દર્શનરૂપ ફળ કેવી રીતે પ્રાપ્ત થાય ?
"શ્રીરામકૃષ્ણ પરમહંસની ઉક્તિ."

કેટલાક વિધિરૂપે તો કેટલાક નિષેધરૂપે, એમ બે પ્રકારના છે. **પરંતુ ઉદ્દેશને એક બાજુ મૂકી દઈ કેવળ ઉપાયો સંબંધી ઝગડા કરવાથી શું કલ્યાણ થઈ શકે?** જ્યાં જોશો ત્યાં કેવળ ઉપાયોની ખાતરજ મારામારી ચાલી રહી છે. **ઉદ્દેશ શું, લક્ષ શું, સાધ્ય શું તે તરફ તો કોઈની નજર પણ જતી નથી.** લોકોને "ઉદ્દેશ" પ્રત્યે વાળવા તે માટેજ ગુરૂદેવે આ કાળે આ દેશમાં જન્મ ધારણ કર્યો હતો. ધર્મની "અનુભૂતિ" એજ માત્ર એક સારવસ્તુ છે. હજારો વર્ષ સુધી ગંગાસ્નાન અને એવાં બીજાં બાહ્ય કર્મો કર્યા કરો, પણ જો તેથી આત્મવિકાસમાં—અંતઃકરણના વિકાસમાં કાંઇ સહાયતા ન મળે તો સમજવું કે એ સર્વે નિરર્થક છે. તેજ રીતે બાહ્યાચારને મહત્વ આપ્યાવિના પણ જો કોઇ આત્મદર્શન કરી શકે તો સમજવું કે તેનો અનાચાર પણ એક પ્રકારના શ્રેષ્ઠાચાર સમાન છે. આત્મદર્શન પછી પણ લોકસંસ્થિતિ અર્થે સહેજસાજ આચાર-વિચાર પાળ્યા હોય તો ઠીક. જ્યારે એક વિષયમાં દૃઢ એકાગ્રતા થાય, અને મનની અન્ય સર્વે વૃત્તિઓ શાંત થાય ત્યારેજ એક વિષયના ઉંડાણમાં ઉતરી શકાય છે. મેં જોયું છે કે અનેક માણસો બાહ્ય આચાર-વિચાર અને વિધિનિષેધની જાળો રચવા અથવા ફેલાવવામાંજ પોતાનો સમય વૃથા ગુમાવી દે છે. આત્મચિંતન કરવાનો તેમને અવકાશ પણ મળતો નથી. તુંજ વિચાર કરી જો કે રાત્રિ-દિવસ વિધિનિષેધની ખાઇમાં પડયા રહેવાથી આત્મા પોતાનો વિશાળભાવ પ્રાપ્તજ કેવી રીતે કરી શકે? **જેમ જેમ એક માણસને આત્માનુભૂતિ થતી જાય છે તેમ તેમ તેના વિધિ-નિષેધ પણ શિથિલ થતા જાય છે.** આચાર્ય શંકર કહે છે કેઃ—

"निस्त्रैगुण्ये पथि विचरताम् को विधिः को निषेधः।"

ટુંકામાં, આત્માની અનુભૂતિ એજ એક મહત્વની વાત છે, અને એજ

સર્વ પ્રાણીમાત્રનું લક્ષ્ય—સાધ્ય તથા ઉદ્દેશ્ય હોવું જોઇએ. મત—પંથો એ તો રસ્તામાત્ર છે. જે મનુષ્ય જેટલે અંશે ત્યાગ કરી શકે તેટલે અંશે તે ઉન્નતિની કસોટીમાંથી—પરીક્ષામાંથી પસાર થયો છે એમ માનવું. કામ—કાંચનની આસક્તિ જેને ન હોય, તે ગમે તે મતનો કે ગમે તે પંથનો હોય તો પણ તેના આત્માની શક્તિ જાગ્રત થઇ છે, એમ ચોક્કસ માની લેવું. **એક મનુષ્ય જેટલે દરજ્જે ખરો ત્યાગ કરી શકે તેટલે દરજ્જે તેના આત્માનુભવનાં દ્વાર ખુલી જાય છે.** તમે ભલેને હજારો આચારો પાળો, હજારો વિધિ-નિષેધોને કાળજીથી વળગી રહો, અને હજારો શ્લોકો મુખથી કડકડાટ બોલી જાઓ, પણ **જો ત્યાગવૃત્તિ તમારામાં ન સ્ફુરે તો એ બધું ફોગટ છે.** આત્માની અનુભૂતિ માટે તૈયાર થાઓ! પ્રયત્ન કરો! શાસ્ત્ર—ફાસ્ત્ર વાંચવામાં કાંઇ બાકી રાખી નહીં, તોય તેથી તારા આત્માનો કેટલો ઉદ્ધાર થયો તે કહે જોઇએ? પરા વિદ્યા પ્રાપ્ત કરવી હોય તો વિદ્યા અને અવિદ્યાની પણ પેલી તરફ ચાલ્યો જા.

જનક વિદેહી બનવાનો દંભ ત્યજી દો

શિષ્ય:—આપની કૃપાથી બધી વાત તો સમજી શકું છું, પણ દુર્દૈવવશાત્ દ્રઢ ધારણા થઇ શકતી નથી.

સ્વામીજી:—દૈવ—ફૈવને એક બાજુ ફેંકી દે. પૂર્વજન્મના કર્મ-ફળરૂપે તને આ દેહ મળ્યો છે; એ વાત જો તને સત્ય લાગતી હોય તો આજ દેહદ્વારા કર્મની જાળ તોડી નાખી, આજ દેહે જીવન્મુક્તિ કેમ પ્રાપ્ત ન કરી શકે? **મુક્તિ અથવા આત્મજ્ઞાન એ તારા પોતાનાજ હાથમાં છે,** એ વાત હું તને ખાત્રીપૂર્વક કહું છું. જ્ઞાનમાં કર્મને લેશ પણ સ્થાન નથી. છતાં **જીવન્મુક્ત થયા પછી પણ જેઓ કર્મ કરતા હોય તેઓ પરહિતાય કર્મ કરે**

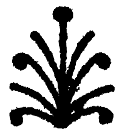
છે એમ સમજવું. તેવા પુરૂષો સારા–નરસા ફળ તરફ દ્રષ્ટિપાત કરતા નથી, વાસનાનું બીજજ તેમના અંતઃકરણમાં નથી હોતું. સંસાર–આશ્રમમાં રહીને એવા પ્રકારનાં યથાર્થ પરહિતાય કર્મ થાય એ અસંભવિત છે. સમસ્ત હિંદુશાસ્ત્રોમાં માત્ર એક **જનક** રાજાનુંજ એવું દ્રષ્ટાંત મળી શકે છે કે જેણે સંસાર–આશ્રમમાં રહીને જીવન્મુક્તિ પ્રાપ્ત કરી હોય. તમે લોકો તો સંસારમા રચ્યા–પચ્યા રહી દરવર્ષે એક છોકરાનો જન્મ આપતા જાઓ છો, છતાં **જનક** વિદેહી બનવાનો પણ લોભ રાખી રહ્યા છો, એ બન્ને એક સાથે બનીજ કેમ શકે ?

મનને સાધ્ય વસ્તુ પ્રતિ દ્રઢ કરવું તેનુંજ નામ પુરૂષાર્થ

શિષ્યઃ—આજ દેહે આત્માનુભૂતિ પ્રાપ્ત કરી શકું એવી કાંઇક કૃપા કરો.

સ્વામીજીઃ—કાંઇ હરકત નહીં. તારા મનની એકાગ્રતા જો તું કરી શકશે તો હું ખાત્રીપૂર્વક કહું છું કે આજ જન્મમાં તને આત્માનુભૂતિ થઈ શકશે. અલબત્ત તેમાં પુરૂષાર્થ જોઇએ. પુરૂષાર્થ એટલે શું તેની ખબર છે ? પુરૂષાર્થ એટલે બીજું કાંઈ નહીં, પણ "આત્મજ્ઞાન અવશ્ય પ્રાપ્ત કરીશ, માર્ગમાં ગમે તેટલાં વિઘ્નો આવશે તો પણ તેને હાંકી કાઢીશ, વિપત્તિઓની સામે ઉભો રહી તેમને પરાજીત કરીશ" એવો દ્રઢ સંકલ્પ, તેજ પુરૂષાર્થ. મા, બાપ, ભાઇ, બ્હેન, સ્ત્રી, પુત્ર વગેરે મરે તો ભલે મરે, આ દેહ રહેતો હોય કે પડતો હોય તો તેની પણ પરવા નથી, પરન્તુ જ્યાં સુધી આત્મદર્શન નહીં થાય ત્યાં સુધી હું પીઠ ફેરવીને પાછળ પગલું નહીંજ ભરૂં, એ પ્રમાણે સર્વ વિષયોની ઉપેક્ષા કરી મનને માત્ર **લક્ષ્ય ભણી** અગ્રેસર કરતા જવું તેનુંજ નામ પુરૂષાર્થ. તે સિવાયના બીજા પુરૂષાર્થો તો પશુઓ પણ કરે છે. મનુષ્યોને આ દેહ મળ્યો છે તે

એટલાજ માટે કે તેની સહાયથી તેઓ આત્મજ્ઞાન પ્રાપ્ત કરી શકે. સંસારનો પ્રવાહ જે કેટલાએ લાંબા કાળથી ધોધબંધ વહ્યો જાય છે, અને જેમાં લાખો પ્રાણીઓ તણાયા જાય છે, તેમાં તું પણ તને પોતાને તણાતો મૂકી દે તો પછી તારો પુરૂષાર્થ ક્યાં રહ્યો? જગતમાં જેટલા પ્રાણીઓ તું જુએ છે તે સર્વ માત્ર મરવા માટેજ જન્મ્યા છે. માત્ર તુંજ એક અમર થવાને—મૃત્યુ ઉપર જય મેળવવાને આવ્યો છે, એ વાત કદાપિ વિસરી જઇશ નહીં. મહાવીરની માફક આગળ વધ! આસપાસ ક્યાંઇ દ્રષ્ટિ સુદ્ધાં નાખીશ નહીં. શરીર ક્યાં સુધી ટકી રહેવાનું છે? સુખ—દુઃખો પણ ક્યાં સુધી ચાલવાનાં હતાં? સદ્‌ભાગ્યે માનવદેહ મળી ગયો છે તો અંતરના આત્માને જાગ્રત કરવામાં શા માટે આળસ કરે છે? આત્માને જાગ્રત કર, અને છાતી ઠોકીને કહે કેઃ—"હું અભયપદ પ્રાપ્ત કરી ચૂક્યો છું—હવે મને ભય—ચિંતા જેવું કાંઇજ નથી." "હું આત્મા છું મારૂં નિર્માલ્ય "અહંપણું" નાશ પામ્યું છે," એમ અંતઃકરણના ઊંડા ભાગમાંથી બોલ અને એમ કરતાં કરતાં અંતે સિદ્ધનું પદ પ્રાપ્ત કર! અને તે પ્રાપ્ત કર્યા પછી જ્યાં સુધી દેહ ટકી રહે ત્યાં સુધી લોકોને આ મહાવીર્યપ્રદ નિર્ભયવાણી સંભળાવ્યા કરજે કેઃ—"**तत्त्वमसि, उत्तिष्ठत जाग्रत प्राप्य वरान् निबोधत**" આટલું જો તારાથી બની શકશે તો જ હું માનીશ કે તું ખરો બંગાળી.

प्रसंग ३९ मो.

સ્થાન—બેલુડમઠ. ઈ. સ. ૧૯૦૨

સ્વામીજીની માંદગી

આજે ગુરૂદેવનો—શ્રીરામકૃષ્ણ પરમહંસની જન્મતિથિનો મહા મહોત્સવ તો. સ્વામીજીએ પોતાના જીવનમાં જે છેલ્લો ગુરૂદેવનો મહોત્સવ જોયો, તે આજ હતો. આ ઉત્સવ પછી થોડાજ દિવસે સ્વામીજીએ દેહત્યાગ કર્યો. ઉત્સવની પહેલાંજ સ્વામીજીનું શરીર બગડી ગયું હતું. માળ ઉપરથી નીચે ઉતરી શકાય તેમ પણ નહોતું; તેમજ પગે સોજા ચડી આવેલા હોવાથી હાલવા—ચાલવામાં બહુ દર્દ થતું હતું. ડૉક્ટરોએ સ્વામીજીની સાથે બહુ વાર્તાલાપ કરવાનો નિષેધ કર્યો હતો.

શિષ્ય, ગુરૂદેવ સંબંધી એક સ્તોત્ર સંસ્કૃતમાં રચી છપાવી લાવ્યો હતો. સ્વામીજીના ચરણકમળનો સ્પર્શ કરીને તે સ્તોત્ર તેમની સેવામાં રજુ કર્યું. આ વખતે સ્વામીજી તકીયાને અઢેલીને બેઠા હતા. શિષ્ય તેમના પગ ઉપર ધીમે ધીમે હાથ ફેરવવા લાગ્યો. સ્વામીજીએ સ્તોત્ર વાંચવા માંડયું તે પહેલાં શિષ્યને કહ્યું કેઃ—“બહુ ધીમે ધીમે હાથ મૂકજે—પગમાં બહુ સખત વેદના થાય છે.” શિષ્ય પણ તે પ્રમાણેજ કરવા લાગ્યો.

સ્તોત્ર વાંચી રહ્યા એટલે આનંદમય વદને સ્વામીજીએ કહ્યું કેઃ—“બહુ સારૂં થયું છે.” [illegible]! શિષ્યની રચનાની પ્રશંસા [illegible], હવે આ દેહથી બીજી વાર કરવાના નહોતા, તેમ તે બિચારો તે વખતે ક્યાંથી સમજે !

સ્વામીજીની શરીરપ્રકૃતિ દિવસે દિવસે વિશેષ ખરાબ થતી જાય છે, એમ જોઇ શિષ્યને હૃદયમાં બહુ લાગી આવ્યું, અને આંખમાં ઝળઝળીયાં આવી ગયાં !

સ્વામીજી શિષ્યના મનોભાવો સમજી ગયા. તેથી તેમણે કહ્યું કેઃ—"એમાં ચિંતા કરવા જેવું શું છે? **શરીર જન્મ્યું છે તે એક વખત મરવુંજ જોઇએ.** અમારી ભાવનાઓ તમારામાં પ્રવેશ કરી શકશે તો અમે માનીશું કે અમારૂં દેહધારણ નિષ્ફળ નથી ગયું !"

"ત્યાગ" એજ એક મૂળમંત્ર

શિષ્યઃ—અમે આપની દયાને માટે કોઇ રીતે અધિકારી નથી. છતાં આપે આપની દયાને લઇનેજ અમને આપના પોતાના બનાવ્યા છે. આપની દયાના પ્રતાપે અમે ખરેખર ભાગ્યશાળી બન્યા છીએ.

સ્વામીજીઃ—"ત્યાગ" એજ એક સર્વનો મૂળ મંત્ર છે, એ વાત નિરંતર સ્મરણમાં રાખજો. ત્યાગ–મંત્રથી દીક્ષિત ન થાય ત્યાં સુધી બ્રહ્માદિ પણ મુક્તિને માટે અધિકારી નથી.

શિષ્યઃ—મહાશય, આપના શ્રીમુખથી એ વાત અનેકવાર સાંભળવામાં આવ્યા છતાં હજી સુધી એવી દ્રઢ ધારણા ન થઇ અને સંસારની આસક્તિઓ શિથિલ ન થઇ; તેથી બહુ પરિતાપ થયા કરે છે. આશ્રિત–દીન સંતાનને આશીર્વાદ આપો કે આપે કહ્યું તેવી દ્રઢ ધારણા આ સેવકને થઇ શકે.

સ્વામીજીઃ—ત્યાગવૃત્તિ અવશ્ય આવશે. તો પણ **कालेनात्मनि विन्दति**–દરેક વસ્તુને અમુક સમય હોય છે. પૂર્વજન્મના સંસ્કારો નાશ પામશે એટલે ત્યાગવૃત્તિ પોતાની મેળેજ સ્ફુરવા લાગશે !

આ વાત સાંભળી શિષ્ય અતિ દીનભાવથી સ્વામીજીના પાદ-પદ્મ ઉપર હાથ મૂકી ચિંતા કરતો બેસી રહ્યો. થોડી વારે તેણે કહ્યું કેઃ—"મહાશય, આ દીન દાસને પ્રત્યેક જન્મે આપના પાદપદ્મમાંજ

આશ્રય આપો, એવી મારી અંતઃકરણપૂર્વક પ્રાર્થના છે. આપના સત્સંગમાં રહેવાનું મને મળે તો હું બ્રહ્મજ્ઞાનની પ્રાપ્તિને પણ તુચ્છ લેખું."

સ્વામીજી ઉત્તર આપ્યાવિના કોઈ ઊંડા વિચારમાં ગરકાવ થઇ ગયા. શિષ્યને એમ લાગ્યું કે તે વખતે તેઓ (સ્વામીજી) દિવ્ય દ્રષ્ટિના બળથી શિષ્યના ભાવી જીવનની છબી નીરખતા હોવા જોઇએ. થોડી ક્ષણો વીત્યા પછી કહ્યું કેઃ—" લોકોનો કોલાહલ (ઉત્સવમાં એકત્ર થયેલા જનસમાજના ઉદ્‌ગારો) સાંભળવાથી શું દી વળવાનો હતો? આજે તો તું મારી પાસેજ રહી જા. **નિરંજન**ને બારણા પાસે બેસાડ અને તેને કહે કે અહિં આવીને મને કોઇ પજવે નહીં તેનો બંદોબસ્ત કરે." શિષ્ય દોડતો **નિરંજનાનંદ** સ્વામી પાસે ગયો, અને સ્વામીજીની આજ્ઞા કહી સંભળાવી. તેજ વખતે સ્વામી **નિરં**-જનાનંદ સઘળાં કાર્યોને એક બાજુ પડતાં મૂકી, માથે પાઘડી બાંધી તથા હાથમાં મોટી લાકડી લઇ, સ્વામીજીના ઓરડાના બારણા પાસે આવીને બેઠા.

ત્યાર બાદ ઓરડાનાં દ્વાર બંધ કરી શિષ્ય, પુનઃ સ્વામીજી પાસે આવ્યો. આજે સ્વામીજીની સેવા કરવાનો અપૂર્વ લાભ મળેલો જોઇ શિષ્ય મનમાં બહુ હર્ષ પામ્યો. સ્વામીજીની પાદસેવા કરતાં કરતાં ન્હાના બાળકની પેઠે મનમાં આવે તેવા પ્રશ્નો તે બેધડક રીતે સ્વામીજીને પૂછવા લાગ્યો. સ્વામીજી પણ હસતા મુખે તેના પ્રશ્નોના ઉત્તરો ધીમે ધીમે આપતા ગયા. તે દિવસે નીચે પ્રમાણે વાર્તાલાપ થયો.

"ગુરૂદેવના જન્મોત્સવ"માં ફેરફાર કરવાની જરૂર

સ્વામીજીઃ—મને એમ લાગે છે કે આજકાલ ગુરૂદેવનો જન્મો-ત્સવ જે રીતે થાય છે, તેમાં બહુ ફેરફાર કરવો જોઇએ. આજે એકજ

દિવસમાં ઉત્સવનું કામ પતી જાય છે, તેમ નહીં કરતાં ત્રણ ચાર દિવસ સુધી ચાલે એવી યોજના ઘડી કાઢવી જોઇએ. પ્રથમ દિવસે બને તો શાસ્ત્રાદિનું વાંચન અને તેની વ્યાખ્યાઓ થવી જોઇએ. બીજે દિવસે વેદ—વેદાંત સંબંધી ચર્ચાઓ અને નિર્ણયો થવા જોઇએ, અને ત્રીજે દિવસે question class—પ્રશ્નોત્તરનો વર્ગ ખુલ્લો મૂકવો જોઇએ. આ પ્રમાણે ત્રણ દિવસ પસાર થાય તે પછી ભાષણો કે લેક્ચરોને માટે એક દિવસ રાખવો. છેવટે આજકાલ અહિં જેવો ઉત્સવ થાય છે તેવો ઉત્સવ કરવો. દુર્ગાપૂજામાં ચાર પાંચ દિવસો સુધી ધામધૂમ થાય છે તેજ પ્રમાણે ગુરૂદેવના ઉત્સવો નિમિત્તે પાંચ છ દિવસ નક્કી કરી રાખવા જોઇએ. આવી યોજનાથી ઉત્સવ થાય તો હું ધારૂં છું કે ગુરૂદેવ પ્રત્યે પરમ ભક્તિ અને શ્રદ્ધા ધરાવનારા ભક્તો સિવાય બીજું કોઇ તેમાં ભાગ લેવાને તૈયાર ન થાય. સાધારણ માણસોને તો છેલ્લો દિવસજ ઠીક પડશે. કદાચ બહુ માણસો ઉત્સવમાં એકત્ર ન થાય તો પણ શું થયું ? બહુ લોકો એકત્ર થાય તોજ ગુરૂદેવની ભાવનાનો પ્રચાર થાય, એવું છેજ નહીં !

શિષ્ય:—મહાશય, આપની કલ્પના બહુ સુંદર છે. આવતી વખતે તેમજ કરીશું. આપની ઇચ્છાને અમલમાં લાવવી એ અમારૂં મુખ્ય કર્તવ્ય છે.

સ્વામીજી:—હવે અમારાથી તો કાંઇ બને તેમ નથી; ભવિષ્યમાં જે કાંઇ કરવાનું છે, તે તમારેજ કરવું પડશે.

ગુરૂદેવની લીલામાં અભિનેતા પાત્રો—actors

શિષ્ય:—આ વખતે કીર્ત્તન કરનારા માણસો બહુ આવ્યા છે.

સ્વામીજી એ વાત સાંભળી, દક્ષિણ દિશાની બારીમાં સળીયા પકડીને ઉભા રહ્યા, તથા એકત્રિત થયેલી [illegible] [illegible] નરખી રહ્યા. થોડી વાર પછી પથારી ઉપર [illegible]

રહેવાથી બહુ કષ્ટ થયું હશે એમ ધારી શિષ્ય તેમના મસ્તક ઉપર ધીમે ધીમે પંખો કરવા લાગ્યો.

સ્વામીજીઃ—તમે લોકો ગુરૂદેવની લીલામાં એક પ્રકારના actors—આભનેતા પાત્રો છો. હવે પછી—મારી પોતાની વાતને એક બાજુએ રહેવા દે—લોકો તમારીજ કીર્ત્તિ ગાવા લાગશે. કારણ કે આજ પર્યંત તેં જે જે સ્તોત્રો અને સ્તુતિઓ ગુરૂદેવને ઉદ્દેશીને લખી છે તે સર્વ સ્તુતિઓ લોકો કંઠસ્થ કરશે અને પ્રેમથી તેનું ગાન કરશે. આથી સ્તોત્રો રચનારની પણ પ્રશંસા થયાવિના રહેશે નહીં. પરન્તુ આ વાત કદાપિ ભૂલી જઇશ નહીં કે આત્મજ્ઞાનની પ્રાપ્તિ એજ આપણું સર્વનું એક માત્ર લક્ષ છે. અવતારી પુરૂષરૂપી જગદ્ગુરૂ પ્રત્યે ભક્તિ જન્મે તો એ જ્ઞાન કાળક્રમે પોતાની મેળે ઉદ્ભવે એ સ્વાભાવિક છે.

શિષ્ય છાનોમાનો બેસી રહ્યો અને ધ્યાનપૂર્વક સાંભળવા લાગ્યો.

શિષ્યઃ—મને એવું જ્ઞાન થાય એમ આપને લાગે છે ?

સ્વામીજીઃ—ગુરૂદેવના આશીર્વાદથી તને જ્ઞાન—ભક્તિ અવશ્ય સ્ફુરશે. પરંતુ સંસારાશ્રમમાં કોઇ ખાસ સુખ તને મળે એમ હું ધારતો નથી.

શિષ્ય, આ પ્રમાણેની વાત સાંભળી સહેજ ચિંતાતુર થયો અને ભવિષ્યમાં પોતાનાં સ્ત્રી—પુત્રોની શું સ્થિતિ થશે તે સંબંધી વિચાર કરવા લાગ્યો.

શિષ્યઃ—આપ કૃપા કરીને મારા મનનાં બંધનો તોડી નાખો, તોજ મારો છુટકારો થાય. બાકી તો મારે માટે બીજો એકે ઉપાય નથી. આજ જન્મમાં મુક્ત થઇ જઉં એવો આશીર્વાદ આપો.

સ્વામીજીઃ—ભય પામીશ નહીં. આ સ્થાને આવ્યો છે તો વખત જતાં તારૂં સર્વ રીતે કલ્યાણજ થશે.

આત્મજ્ઞાનમાં અન્યની સહાય નિષ્ફળ છે

સ્વામીજીના પાદપદ્મને શિષ્ય વળગી પડયો અને આંખમાં આંસુ લાવી અતિ દીનભાવે કરૂણાપૂર્ણ શબ્દોમાં કહેવા લાગ્યો કેઃ—" પ્રભુ, આ વખતે ગમે તેમ કરીને મારો ઉદ્ધાર આપને કરવોજ પડશે. તે સિવાય નહીં ચાલે."

સ્વામીજીઃ—કોઈ, કોઇનો કેવી રીતે ઉદ્ધાર કરી શકે તે તુંજ જોઇએ ? ગુરૂ તો કેવળ થોડાંઘણાં આવરણો દૂર કરી શકે એટલુંજ. આવરણો ટળી ગયાં એટલે આત્મા પોતેજ પોતાના ગૌરવથી જ્યોતિર્મય બને છે અને સૂર્યની માફક પ્રકાશવા લાગે છે.

ગુરૂકૃપાનો અર્થ

શિષ્યઃ—તો શાસ્ત્રમાં ગુરૂકૃપા સબંધે કેમ કાંઇ ઉલ્લેખ નથી ?

સ્વામીજી.—કૃપા એટલે શું તેની તને ખબર છે? જેઓ આત્મસાક્ષાત્કાર કરી શકયા હોય છે તેમનામાં એક પ્રકારની મહાશક્તિ ખીલે છે. તે મહાશક્તિને કેન્દ્રસ્થાન—centre બનાવી થોડે સુધી જે વ્યાસાર્ધ—radius ખેંચાય અને તેવડે જે એક circle—ગોળાકાર બને તે સર્કલમાં, જેઓ એક વખત આવી જાય તેઓ ઉક્ત આત્મજ્ઞાની સાધુ પુરૂષની આધ્યાત્મિક શક્તિથી ચૈતન્યયુક્ત થાય, અર્થાત્ તે સાધુ મહાત્માની તેમને કાંઇક અસર થાય. આ અસરને લઇને સાધન—ભજન નહીં કરવા છતાં પણ તેઓ અપૂર્વ આધ્યાત્મિક ફળના અધિકારી બની શકે છે. આમ થાય તેને જો કૃપા કહી શકાય તો ખુશીથી તેમ કહે.

શિષ્યઃ—તે સિવાય કૃપાને માટે બીજો કોઈ માર્ગ નથી ?

સ્વામીજીઃ—છે. જ્યારે અવતારી પુરૂષો જગતમાં જન્મ ગ્રહણ કરે છે ત્યારે તેમની સાથે સાથે મુક્ત અને મુમુક્ષુ પુરૂષો પણ તેમની લીલામાં સહાયતા આપવા અર્થે શરીર ધારણ કરે છે. કોટિ જન્મના

અંધકાર દૂર કરી એકજ જન્મમાં મુક્ત કરી દેવા એ કામ તો કેવળ માત્ર અવતારી મહાપુરૂષોથીજ થઇ શકે એવું છે. એને પણ કૃપા કહી શકાય છે. સમજાય છે ને?

શિષ્ય:—જી, હા. પરંતુ જેઓને તેમનાં દર્શન થયાં ન હોય તેમના માટે કાંઇ ઉપાય ખરો?

સ્વામીજી:—તેમને માટે એકજ ઉપાય છે, અને તે એજ કે તેમને (ગુરૂદેવને) હૃદયપૂર્વક સાદ કર્યા કરવો. સાદ કરતાં કરતાં જ્યારે તેઓ પોતે આપણા જેવું શરીર ધારણ કરીને દર્શન આપે (એવાં દર્શન અનેકને થયાં છે) ત્યારે સમજવું કે તેમની કૃપા આપણા ઉપર થઇ ખરી.

શિષ્ય:—મહાશય, ગુરૂદેવના દેહત્યાગ પછી આપને એમનાં દર્શન કોઇવાર થયેલાં ખરાં?

ગુરૂદેવનાં દિવ્ય દર્શન

સ્વામીજી:—ગુરૂદેવના દેહાવસાન પછી હું થોડા દિવસો સુધી **ગા**જીપુરમાં **પ**વહારી બાબા પાસે રહ્યો હતો. **પ**વહારી બાબાના આશ્રમથી થોડે દૂર એક બગીચામાં હું તે વખતે રહેતો. લોકો કહેતા કે આ બગીચામાં બહુ વાર ભૂત દેખાય છે, પણ હું તો તેનાથી ડરી જઉં તેમ નહોતું, તેથી ત્યાંજ રહ્યો. તને તો ખબર છે કે મારા જેવા બ્રહ્માદ્વૈતીને તે વળી ભૂત-ફૂતનો ભય કેવો? બગીચામાં લીંબુનાં અનેક વૃક્ષો હતાં. મને તે વખતે પેટનું દરદ નિરંતર રહ્યા કરતું, અને અધુરામાં પૂરૂ રોટલી સિવાય બીજી કાંઇ હલકી ભિક્ષા પણ મળી શકતી નહીં. એટલા માટે ખાધેલું અન્ન પચાવવા માટે લીંબુ ખૂબ ખાવાં પડતાં. **પ**વહારી બાબા પાસે અનેકવાર જવું-આવવું થતું તેથી તેમની સાથે બહુ પ્રેમ બંધાયો. તેઓ પણ મને પ્રેમમયી દ્રષ્ટિથી જોવા લાગ્યા. એક દિવસે મને એવો વિચાર થયો

કે શ્રીરામકૃષ્ણદેવની પાસે આટલો બધો વખત રહ્યો, પણ આ બીમાર દેહને દ્રઢ કરવાનો તો કાંઇ ઉપાયજ મળ્યો નહીં. પવહારી બાબા, હઠયોગ બહુ સારો જાણતા હતા, તેથી તેમની પાસે જઇ હઠયોગની ક્રિયાઓ શીખવી અને શરીર દ્રઢ કરવા બની શકે તેટલો યત્ન કરવો એવો સંકલ્પ કર્યો. તું જાણે છેજ કે મારા મનમાં એક વિચાર આવ્યો એટલે ગમે તે રીતે અમલમાં મૂકાય ત્યારેજ મને સંતોષ થાય. આવતી કાલે પવહારી બાબા પાસે જઈ દીક્ષા લેવી એવો નિશ્ચય કરીને રાત્રે, ખાટલામાં સૂતો સૂતો તેજ સંબંધી વિચારો કરતો હતો, એટલામાં મારી દક્ષિણ બાજુએ ગુરૂદેવની મૂર્તિ આવીને ઉભી રહી અને મારી તરફ અનિમેષ નેત્રે જોઇ રહી! તે સમયે તેઓ બહુ દુઃખિત થયા હોય તેમ સ્પષ્ટરૂપે જણાઇ આવતું હતું! એક વખત જેમના ખોળામાં માથું મૂક્યું છે, ત્યાંથી ઉપાડી લઈ બીજા એક જણને ગુરૂ બનાવવાનો મને શું અધિકાર છે, એવો વિચાર મારા મગજમાં આવતાં હું ગભરાયો, અને ગુરૂદેવની મૂર્ત્તિ સામે જોઇ રહ્યો. આ પ્રમાણે લગભગ બે કે ત્રણ કલાક પસાર થઇ ગયા. મારા મુખમાંથી એક વાત કે એક શબ્દ પણ બહાર નીકળી શક્યો નહીં. ત્યારબાદ તેઓ પણ એકાએક અંતર્ધાન થઇ ગયા! ગુરૂદેવનાં દર્શન થયા પછી મનમાં એવું કાંઇક થઇ ગયું કે પછી પવહારી બાબા પાસે આવતી કાલે દીક્ષા લેવાનો વિચારજ માંડી વાળવો પડયો. વળી બે ત્રણ દિવસ પસાર થયા કે પુનઃ પવહારી બાબા પાસે દીક્ષા લેવાનો સંકલ્પ થયો. તે રાત્રિએ પણ આગળની માફકજ ગુરૂદેવે દર્શન આપ્યાં, અને મારી સામે જોઇ રહ્યા! આ પ્રમાણે ઉપરા ઉપરી બરાબર એકવીસ દિવસ સુધી ગુરૂદેવનાં દર્શન થયાં! છેવટે પવહારી બાબા પાસે દીક્ષા લેવાનો વિચાર તદ્દનજ માંડી વાળ્યો. મેં વિચાર કર્યો કે જ્યારે જ્યારે દીક્ષા લેવાનો સંકલ્પ કરૂં

છું ત્યારે ત્યારે આજ પ્રમાણે દર્શન થયા કરે છે, તેથી પવહારી બાબા પાસેથી મંત્ર લેવામાં મારૂં અનિષ્ટજ હોવું જોઇએ.

શિષ્ય:—મહાશય, એવા સંયોગોમાં આપને એમના સાથે કોઇ સમયે વાર્તાલાપ થયેલો ખરો ?

શિષ્યના પ્રશ્નનો ઉત્તર આપ્યાવિના સ્વામીજી શાંત રીતે બેસી રહ્યા. થોડી વાર રહીને કહ્યું કે:—"ગુરૂદેવનાં જેઓને દર્શન થયાં છે, તેઓ ખરેખર ભાગ્યશાળી હોવા જોઇએ. **कुलं पवित्रम् जननी कृतार्था ॥** તમને પણ તેમનાં દર્શન થઇ શકશે. અહિંયાં આવી ચડયા છો તો અહિંને માટે યોગ્ય છો એમજ માનવું. "રામકૃષ્ણ"નું નામ ધારણ રી અહિં કોણ આવ્યું હતું તે હજી સુધી કોઈ સમજતું નથી. જેઓ તેમના અંતરંગ તરીકે લેખાતા તેઓ પણ તેમને સંપૂર્ણ રીતે સમજી શક્યા નથી. કોઇ કોઇને તેમના પ્રભાવનો અમુક અંશે પરિચય થયો છે, એટલુંજ માત્ર. સમયના વહેવા સાથે સૌ કોઇ તેમનું યથાર્થ સ્વરૂપ સમજવા લાગશે. આ રખાલ–ટખાલ પણ તેમને સંપૂર્ણ રીતે ઓળખી શક્યા નથી, તો પછી બીજાની તો વાતજ શું કરવી ?"

સીસ્ટર નિવેદિતા સ્વામીજીનાં દર્શને

આ પ્રમાણે વાતો ચાલી રહી હતી, તેટલામાં સ્વામી નિરંજનાનંદે બારણું ખખડાવ્યું. શિષ્યે સ્વામી નિરંજનાનંદને પૂછ્યું એટલે તેમણે જણાવ્યું કે:—ભગિની નિવેદિતા તથા બીજી બે–ચાર અંગ્રેજ–મહિલાઓ સ્વામીજીને મળવા આવી છે. શિષ્યે સ્વામીજી પાસે જઇને ઉક્ત સમાચાર નિવેદન કર્યા, એટલે સ્વામીજીએ કહ્યું કે:—"આ ઝભ્ભો લાવ તો !" શિષ્યે તે ઝભ્ભો લાવી આપ્યો એટલે સ્વામીજીએ તે પહેરી લીધો અને બરાબર આસન ઉપર બેઠા. શિષ્યે બારણાં ઉઘાડી નાખ્યાં. ભગિની નિવેદિતા તથા બીજી અંગ્રેજ

મહિલાએ પ્રવેશ કર્યો. માત્ર થોડી વાર બેસી સ્વામીજીની શારીરિક કુશળતા પૂછી અતિ વિનીતભાવે ત્યાંથી તે મહિલાઓ ચાલી ગઇ. સ્વામીજીએ શિષ્યને કહ્યું કે:–"જોયું ને ? કેવી સભ્ય છે ? એ સ્થળે જો કોઇ બંગાળી હોય તો આવી બીમારીમાં પણ અર્ધો કલાક સુધી મને હેરાન કર્યાવિના ન જાય !" શિષ્યે પુનઃ બારણાં બંધ કર્યાં, અને સ્વામીજીને માટે તમાકુ તૈયાર કરવા બેઠો.

બપોરના લગભગ બે–અઢી થયા હશે, મઠના ચોગાનમાં લોકોની એટલી બધી ગીરદી થઇ હતી કે એક તલ મૂકવા જેટલું પણ સ્થાન બાકી રહ્યું નહોતું. ઠેક ઠેકાણે ભક્તમંડળીઓ કીર્ત્તનોથી આકાશ ગજાવી રહી હતી ! કોઇ કોઇ પ્રસાદની લ્હાણી કરવા મંડી ગયા હતા ! સ્વામીજી શિષ્યના મનોભાવો સમજી ગયા. તેથી તેમણે કહ્યું કે:–"જા, તારે જોવું હોય તો જોઇને જલદી પાછો આવતો રહેજે." શિષ્ય આનંદપૂર્વક બહાર નીકળ્યો, અને ઉત્સવ જોવા માણસોની ભીડમાં દાખલ થયો. સ્વામી નિરંજનાનંદ બહાર બારણા પાસેજ બેસી રહ્યા હતા.

દસ મીનીટ પછી શિષ્ય પાછો ફર્યો અને મહોત્સવમાં જે કાંઇ જોયું તે સઘળું સ્વામીજીને કહી સંભળાવ્યું.

સ્વામીજી:—કેટલા માણસો હશે ?

શિષ્ય:—પચાસ હજાર.

શિષ્યની વાત સાંભળી સ્વામીજી પથારીમાંથી ઉભા થયા અને બારીમાંથી લોકોની ભીડ જોઇને કહ્યું કે–"નહીં, નહીં, બહુ બહુ તો ત્રીસ હજાર હશે."

સાંજે ધીમે ધીમે લોકો વિખરાવા લાગ્યા. લગભગ ચાર વાગે સ્વામીજીના ઓરડાનાં દ્વાર ખુલ્લાં મૂકવામાં આવ્યાં. પણ સ્વામીજીની અનુમતિવિના કોઇ તેમના ઓરડામાં જઇ ન શકે એવો બંદોબસ્ત કરવામાં આવ્યો.

प्रसंग ४० मो.

સ્થાન–બેલુડમઠ. ઈ. સ. ૧૯૦૨.

સ્વામીજીની સાદાઈ

વિલાયતથી બીજીવાર હિંદુસ્તાનમાં પાછા ફર્યા પછી સ્વામીજી ઘણોખરો વખત મઠમાંજ વીતાવતા અને મઠની ખર્ચ સંબંધી વ્યવસ્થા પોતે જાતે સંભાળતા. તેમજ બીજાં સાધારણ કામો પણ પોતાના હાથથીજ કરી લેતા. કોઈ વખત પોતે જમીન ખોદવા લાગી જતા તો કોઇ વખત વૃક્ષના કે ફળ–ફૂલના રોપાઓ પણ પોતે જાતે રોપવા લાગી જતા. પ્રસંગોપાત કોઈ નોકર–ચાકર હાજર ન હોય તો પોતાને હાથે વાળવા–ઝાડવાનું કામ પણ કરી લેતા. તે વખતે તેમને કોઇ પૂછે કેઃ–" અરે, આપ જાતે શા માટે તસ્દી લો છો ? " તો તેના ઉત્તરમાં તેઓ જણાવતા કેઃ–" આપણી એકલાની થોડી અસ્વચ્છતા, સમસ્ત મઠવાસીઓને દુઃખદાયક થઈ પડે. "

સ્વામીજીનો પશુપ્રેમ

સ્વામીજીએ મઠમાં કેટલીક ગાયો, બકરીઓ, હંસો તથા કૂતરાં પણ પાળ્યાં હતાં. એક મોટી બકરીને તેઓ " હંસી " ના નામથી બોલાવતા. આ બકરીના દૂધથી તૈયાર કરેલી ચ્હા તેઓ રોજ સવારે પીતા. એક બીજી બકરીને તેઓ " મટરૂ " (સાકરની મૂર્તિ) ના નામથી બોલાવતા. તેના પ્રત્યેનો પ્રેમ વ્યક્ત કરવા તેમણે તે બકરીને ગળે એક ઘુઘરી બાંધી હતી. આ બકરી સ્વામીજીની

પાછળ પાછળ મઠમાં રોજ ભમ્યા કરતી, અને સ્વામીજી પોતે પણ એક પાંચ વરસના બાળકની પેઠે તેની સાથે રમત કરતા. એ વખતે મઠમાં જો કોઇ નવો માણસ આવતો અને સ્વામીજીની આવી રમત–ગમત જોતો તે તો દિઙ્મૂઢ બની જતો, અને કહેતો કે–"શું આજ વિશ્વવિજયી સ્વામી વિવેકાનંદ !" કેટલાએક દિવસ પછી આ "મટરૂ" મરી ગઇ ત્યારે સ્વામીજીએ અતિ ખિન્ન હૃદયથી કહ્યું કે:–"જો ! હું જેને આવી રીતે ચાહવા લાગું છું તે એમ અકાળેજ મરી જાય છે !"

સદ્‌ગૃહસ્થોની ઉપેક્ષા કરી ગરીબો સાથે સંભાષણ

મઠની જમીન સાફ કરાવવા તથા માટી ખોદાવવા દર વર્ષે કેટલાક મજુરો તથા મજુરણોને બોલાવવામાં આવતી. સ્વામીજી તેઓની સાથે છુટથી વાતચીત કરતા અને મજુરોના સુખ–દુઃખની વાત તેમના પોતાના મુખથી ઘણા પ્રેમપૂર્વક સાભળતા. એક દિવસે ખાસ કલકત્તાથી કેટલાક સદ્‌ગૃહસ્થો સ્વામીજીનાં દર્શન કરવા મઠમાં પધાર્યા હતા. સ્વામીજી તમાકુ પીતા પીતા તે વખતે મજુરોની સાથે વાતો કરવામાં એટલા બધા તલ્લીન થઇ ગયા હતા કે જ્યારે તેઓને ખબર આપવામાં આવ્યા કે કલકત્તાના કેટલાક ગૃહસ્થો તેમનાં દર્શન કરવા માટે આવવાની રજા માગે છે, ત્યારે સ્વામીજીએ જણાવ્યું કે:–"હમણાં મને અવકાશ નથી. આ ગરીબ લોકોની દુઃખમય કહાણી સાંભળવી મને અત્યારે ઠીક લાગે છે." ખરેખરજ તે આખો દિવસ આ દીન–દુઃખી મજુરોને છોડી દઇ નવા આવેલા સદ્‌ગૃહસ્થો સાથે મુલાકાતજ કરી નહીં.

એક મજુરનો સ્વામીજી પ્રતિ નિર્દોષ ઠપકો

સાંતાળ–મજુરોમાં "કેષ્ટા" કરીને એક માણસ હતો. સ્વામીજી તેને બહુ પ્રેમપૂર્વક બોલાવતા. સ્વામીજી જ્યારે તેની સાથે વાતો

કરવા જતા ત્યારે તે કેષ્ટો કોઇ કોઈ વખત સ્વામીજીને ખુલ્લી રીતે કહેતો કેઃ–" અરે, સ્વામી બાપ–તું અમારા કામની વખતે અહિંયાં આવીશ નહીં. તારી સાથે વાતો કરવા બેસીએ છીએ તો અમારાથી કાંઈ કામજ થઈ શકતું નથી, અને પછી પેલો બુઢ્ઢો બાવો આવીને અમને ઠપકો આપે છે." આ વાત સાંભળી સ્વામીજીની આંખોમાં પાણી ભરાઈ આવતું અને કહેતા કેઃ–" ના–ના–બુઢ્ઢા બાવા (સ્વામી અદ્વૈતાનંદ) નહીં વઢે. તું તારા દેશની એકાદ બે વાતો સંભળાવ." એમ કહીને મજુરોના સાંસારિક સુખ–દુઃખની વાતો સ્વામીજી સાંભળતા.

મજુરોને ભોજન, કિંવા દરિદ્ર–નારાયણની સેવા

એક દિવસે સ્વામીજીએ કેષ્ટાને કહ્યું કેઃ–" અરે, તું અમારે ત્યાં ખાઇ શકે કે નહીં ?" તેના ઉત્તરમાં કેષ્ટાએ જણાવ્યું કેઃ–"અમારાથી તો તારૂં અડેલું પણ ખવાય નહીં. હમણાંજ મારો વિવાહ થયો છે. જો તારૂં અડેલું નીમક હું ખાઉં તો મારી જાતવાળાઓ મને જાતબહાર કરે, બાપ !" સ્વામીજીએ કહ્યુંઃ–" નીમક ન ખાવું. નીમક વગરનું શાક કરી આપે તો પછી ખાઇશ કે નહીં ?" કેષ્ટાએ તે વાતનો સ્વીકાર કર્યો. પછી સ્વામીજીની આજ્ઞા પ્રમાણે મઠમાં સઘળા મજુરો માટે પુરી–મિષ્ટાન્ન તથા બીજાં સ્વાદિષ્ટ ભોજનોની તૈયારી કરાવવામાં આવી અને તેઓને નિરાંતે જમાડવામાં આવ્યા. ખાતાં–ખાતાં કેષ્ટાએ સ્વામીજીને કહ્યું કેઃ–" હેં રે ! સ્વામીજી બાપ ! તું આવી જણસો બધી ક્યાંથી લઈ આવ્યો ? અમે તો આવી ચીજ જીંદગીભરમાં કોઇ દિવસ ખાધી નથી." સ્વામીજીએ ખૂબ આગ્રહપૂર્વક તેઓને સંપૂર્ણ સંતોષથી જમાડયા. અંતે કહ્યું કેઃ–" તમેજ સાક્ષાત્ નારાયણ છો. આજે અમે નારાયણને બરાબર ભોગ ધરાવ્યો !" સ્વામીજી વખતો વખત જે **દરિદ્ર–નારાયણની સેવાની** વાત કહેતા તથા તે સંબંધી ઉપદેશ આપતા, તેને પોતે જાતે આવી રીતે અમલમાં

મૂકી સેવાભાવનું ઉજ્વળ દ્રષ્ટાંત પુરૂં પાડતા ગયા છે.

ગરીબવર્ગ તરફ સ્વામીજીની સહાનુભૂતિ

ભોજનક્રિયા પુરી થઇ રહી અને મજુરો વિશ્રામ કરવા ગયા, ત્યારે સ્વામીજીએ શિષ્યને કહ્યું કેઃ—" જોયા કે એમને ? જાણે સાક્ષાત્ નારાયણ ! કેવા સરળચિત્ત, કેવા નિર્દોષ અને સ્વાભાવિક પ્રેમી ! આવા મનુષ્યો મે ક્યાંઇ જોયા નથી ! " ત્યારબાદ મઠના સર્વે સંન્યાસીઓને સંબોધીને કહેવા લાગ્યા કેઃ—" જોયુ કે ? કેવા સરળ લોક છે ? તેઓનાં દુઃખો દૂર કરવા કાંઇ પ્રયત્ન કરી શકશો ? નહીંતર આ ગેરૂઆં વસ્ત્રો માત્ર પહેરવાથી શુ વળવાનુ હતું ? **परहिताय** સર્વસ્વ અર્પણ કરવું તેનુજ નામ ખરો સંન્યાસ. અરેરે ! એ બિચારાઓએ જીંદગીમાં એકે સારી ચીજનો સ્વાદ સરખો પણ લીધો નથી ! આપણાજ માનવબંધુઓ ! મને તો મનમાં એમ થઇ આવે છે કે જાણે આ મઠ—ફંડ સર્વે વેચી નાખી, આ બધા ગરીબ—દુઃખી દરિદ્ર નારાયણની સેવામાંજ સર્વસ્વ ખર્ચી દઉં ? આપણે માટે તો સૂવા—બેસવાને વૃક્ષની છાયાઓ તૈયારજ છે ! અરેરે આપણા દેશના કેટલાયે બન્ધુઓને પેટપૂરતું ખાવાનું કે શરીર ઢાંકવાને પૂરતાં વસ્ત્રો પણ મળતાં નથી ! છતાં એવાં તે શું સુખો આપણે ભોગવીએ છીએ કે અન્નનો કોળીઓ પ્રસન્નતાપૂર્વક મુખમાં મૂકી દઇએ છીએ ? જ્યારે હું તે દેશમાં (યૂરોપમાં) હતો ત્યારે અનેક વખત માને (કાલીમાતાને) પ્રાર્થના કરતો કેઃ—" મા ! અહિંયાં તો લોકો ફૂલનાં બીછાનાં ઉપર સૂવે છે, વિવિધ પ્રકારનાં ખાન—પાન કરે છે, અનેક જાતના મોજ—શોખ કરે છે ! જ્યારે અમારા દેશમાં તો કેટલાયે લોકોને પેટપૂરતું અનાજ પણ મળતું નથી અને તેઓ ભૂખ્યા—તરસ્યા અને નાગા રહીનેજ જીંદગી પૂરી કરે છે. મા ! તેને માટે શું કોઈ ઉપાય નહીં થઇ શકે ? " તે દેશમાં (યૂરોપ—અમેરિકામાં)

ધર્મપ્રચાર કરવા જવાનો મારો એક ઉદ્દેશ એ પણ હતો કે આ દેશના દીન-દુઃખી મનુષ્યો માટે અન્નની વ્યવસ્થા કરતા આવવું.

મુક્તિ અને વિદ્વત્તાને એક બાજુ મૂકી દ્યો-સેવા કરો

" દેશના લોકોને સવાર-સાંજ બે વખત બે મુઠી અનાજ પણુ ખાવા મળતું નથી, એવો જ્યારે જ્યારે મને વિચાર આવે છે ત્યારે ત્યારે મનમાં એમજ થઇ આવે છે કે તારા આ શંખ-બંખ, ઘંટા-બંટા એ બધું ફેંકી દેવું, એટલુંજ નહીં પણ ભણતર-ફણતર પણ ભૂલી જવું, પોતાની મુક્તિને પણ એક બાજુએ મૂકી દેવી અને આપણે સર્વેએ એકત્ર થઈ ગામેગામ તથા શહેરેશહેરમાં જઇ આપણા પોતાના ચારિત્રબળ તથા સાધનાબળથી મહાન સદ્‌ગૃહસ્થોને સમજાવી, અન્નની વ્યવસ્થા કરી આવી, આવા દરિદ્ર નારાયણની સેવામાંજ બસ આ જીંદગી વીતાવી દીધી હોય તો કેવું સારૂં ?"

સાંત્વના કે સહાનુભૂતિ જેવું છેજ ક્યાં ?

" અરેરે ! ! દેશના ગરીબ અને દુ.ખી માણસો માટે જરાયે કોઇને લાગણી થતી નથી-કોઈ તેમનો ભાવ પણ પૂછતું નથી. જે આપણી પ્રજાના આધારરૂપ છે-જેઓના પ્રતાપે અન્ન વગેરે તૈયાર થાય છે, જે ઢેડ-ભંગીઓના પરિશ્રમથી શહેરો સ્વચ્છ રહે છે, અને જેઓ માત્ર એકજ દિવસ હડતાળ પાડી બેસે તો આખા દેશમાં હાહાકાર વર્તી રહે તેમને માટે કોઇ સહાનુભૂતિ દર્શાવે કે સુખ-દુઃખના પ્રસંગોમાં તેમને સાંત્વના આપે તેવું પણ કોઇ રહ્યું નહીં ! હિંદુઓ તરફથી સહાનુભૂતિ નહીં મળવાથી મદ્રાસ જેવા પ્રાંતમાં હજારો પેરીયાઓ ક્રિશ્રીયન ધર્મમાં ચાલ્યા જાય છે, તે નથી જોતા ? તમે એમ ન સમજતા કે બિચારા ભૂખના માર્યા ક્રિશ્રીયન બની જાય છે, પણ આપણી સહાનુભૂતિનો છાંટો પણ તેઓને મળતો નથી તેથીજ તેઓ ન છુટકે આખરે ક્રિશ્રીયાનીટીનું શરણ લે છે ! આપણે રાત્રિ-

દિવસ તેઓના કાનમાં આ એકજ વાક્ય ફરી ફરીને નાખ્યા કરીએ છીએ કેઃ—"અડતા નહીં, અડતા નહીં." દેશમાં દયા—ધર્મનું ટીપું પણ ક્યાં રહ્યું છે? ઉપેક્ષા અને તિરસ્કારવિના બીજી વાતજ મુખમાંથી નીકળતી નથી. સાંત્વના કે સહાનુભૂતિ જેવું કોઇ સ્થળજ ક્યાં છે? હું તો ઠેકાણે ઠેકાણે છુતમાર્ગીઓનાંજ ટોળેટોળાં જોઉં છું. સર્વ ધર્મ—કર્મો જાણે સ્પર્શાસ્પર્શમાંજ પૂરાં થઈ જાય છે! એવા ક્ષુદ્ર આચાર—વિચારોને લાત મારીને દૂર ફેંકી દો! મને તો મનમાં એમજ થઈ આવે છે કે જાણે સ્પર્શાસ્પર્શની દીવાલો તોડી—ફોડી નાખી, સમગ્ર દેશમાં સાદ પાડીને બની શકે તેટલા જોરથી પોકારૂં કે, "છે **ક્યાંઇ કોઇ પતિત—કંગાળ—દીન—દરિદ્ર?**" જો કોઇ હોય તો તેને ગુરૂદેવના નામ ઉપર અહિં બોલાવી લાવું, અને તેને ભોજન વગેરે આપી સજીવન કરૂં. જ્યાંસુધી તેઓ ઉદ્દરશે નહીં ત્યાંસુધી મા પણ જાગે એવી આશા રાખશો નહીં. આપણે તેઓને માટે અન્ન—વસ્ત્રની સગવડ ન કરી શકીએ તો આપણાથી બીજું શું થવાનું હતું? અરેરે! તેઓ બિચારા દુનિયાદારી જાણતા નથી એટલાજ માટે રાત્રિ—દિવસ કમાવા છતાં અને મહેનત—મજુરી કરવા છતાં પૂરતું ખાનપાન પણ મેળવી શકતા નથી. ઉઠો—જાગો અને તેમની આંખો ઉઘાડો! તેઓમાં અને આપણામાં એકજ બ્રહ્મ—એકજ શક્તિ વિલસી રહી છે! કેવળ વિકાસનું તારતમ્ય માત્ર છે! સમગ્ર અંગમાં લોહીનો સંચાર ન થાય ત્યાં સુધી કોઈ દેશ કોઇ કાળે ઉદ્ધાર પામી શકે નહીં. બીજાં સર્વ અંગો સબળ હોય અને માત્ર એકજ અંગ ખોટું પડી ગયું હોય તો પણ એ દેહથી કોઈ કામ સંપૂર્ણ રીતે થઈ શકે નહીં."

તમે તમારૂં કર્તવ્ય કરો

શિષ્યઃ—મહાશય, આ દેશમાં એટલા બધા ધર્મો તથા મત—પંથો છે કે સર્વને એકસંપ કરવા બહુ કઠિન કામ છે.

સ્વામીજીઃ—ક્રોધપૂર્વક બોલી ઉઠયાઃ—" અમુક કામ કઠિન છે, એમ મનમાં લાગે ત્યાં સુધી આ સ્થાનમાં પગ મૂકવાનો પણ કોઇને અધિકાર નથી. એવું કયુ કાર્ય છે કે જે ગુરૂકૃપાથી આપણે માટે સરળ ન બને? તારી ફરજ માત્ર એટલીજ છે કે જાતિ અને વર્ણનો વિચાર કર્યાવિના દીન અને દુઃખીઓની સેવા કરવા લાગી જવુ. તેનું ફળ શું આવશે અને શું નહીં આવે તે સંબંધે લેશ પણ દરકાર રાખીશ નહીં. કામ કરવું એ સિવાય તારે માટે બીજું એકે કર્ત્તવ્ય નથી. પરિણામ તો જે આવવાનું હોય તે ભલે આવે. આપણા કર્ત્તવ્યનું મુખ્ય સૂત્ર એજ હોવું જોઇએ કે જે કાંઈ છે તેનો નાશ કર્યાવિના નવાં બીજો વાવતા જવું, જગતનો ઇતિહાસ વાંચી જોઈશ તો તને ખાતરી થશે કે પ્રત્યેક યુગમાં એક એવો મહાપુરૂષ જન્મે છે કે જે સમસ્ત દેશના કેન્દ્રસ્વરૂપ બની રહે છે. એવા પુરૂષની ભાવનાઓને લઇને બીજા લાખો માણસો જગતનું હિત સાધવા તત્પર થઈ જાય છે. તમે બધા બુદ્ધિમાન યુવકો છે ને અહિંયાં નિરંતર આવ્યા કરો છો પણ કહો જોઇએ તમે શું કર્ત્તવ્ય બજાવ્યું ? પરાર્થે એક જન્મ પણ અર્પણ નથી કરી શકતા ? આવતા જન્મમાં વેદ—વેદાન્ત ભણવા હોય તો ભણજોને ' આ કાળે તો બસ પરસેવા—અર્થેજ મન—વચન અને કાયાનો ભોગ આપી ઘો? જો એટલું કરી શકશો તો હું સમજીશ કે મારો પરિચય અને આ આશ્રમનો પ્રભાવ તમારે માટે સાર્થક થયો છે. "

એટલું બોલી રહ્યા પછી સ્વામીજી તમાકુ પીતા પીતા ગંભીર વિચારમાં નિમગ્ન થઇ ગયા. થોડી ક્ષણો વીત્યા પછી કહ્યું કેઃ—"હું આટલી આટલી તપસ્યા કર્યા પછી એક મહત્વની જે વાત શીખી શકયો છું તે એજ છે કે પ્રત્યેક પ્રાણી માત્રમાં તે પોતે (પ્રભુ)જ વિરાજી રહ્યા છે. જીવો ઉપર જે દયા કરે છે, તેજ ઇશ્વરને યથાર્થ રીતે સેવે છે. "

લગભગ સાંજ પડવા આવી હતી, તેથી સ્વામીજી ઉપર ગયા અને ત્યાં જઇને બીછાનામાં સૂતા. શિષ્યને ફરમાવ્યું કેઃ—"જરા આસ્તે આસ્તે પગ દાબ જોઇએ." શિષ્ય અત્યાર સુધી ભયને લીધે સ્તંભિત થઈને બેઠો હતો, સ્વામીજીની આજ્ઞા થવાથી તે આગળ વધ્યો અને પ્રફુલ્લ મને સ્વામીજીની પાદસેવા કરવા લાગ્યો. થોડીવારે સ્વામીજીએ કહ્યું કેઃ—"આજે જે વાતો મેં કહી તે સર્વ મનમાં ગુંથી રાખજે. કોઇ કાળે ભૂલી જઇશ નહીં"

શિષ્યઃ—"મહાશય, આ જન્મમાં તો શું પણ પ્રત્યેક જન્મમાં એ ઉપદેશ યાદ રહી જાય તેવો અસરકારક છે."

પ્રસંગ ૪૧ મો.

સ્થાન—બેલુડમઠ—ઈ. સ. ૧૯૦૨.

મઠમાં જપ-તપની ધામધૂમ

આજે શનિવાર છે. શિષ્ય પ્રાતઃકાળમાં બહુ વહેલો મઠમાં હાજર થયો છે. આજકાલ મઠમાં સાધન, ભજન તથા જપ-તપની ખુબ ધામધૂમ ચાલી રહી છે. પ્રત્યેક બ્રહ્મચારીએ તથા સંન્યાસીએ પ્રાતઃકાળે વ્હેલા ઉઠી ગુરૂદેવના મંદિરમાં જઇ પૂજા-ધ્યાન કરવા બેસી જવું એવો સ્વામીજીએ ખાસ આદેશ કર્યો છે. સ્વામીજીને બિલકુલ નિદ્રાજ નહોતી, એમ કહીએ તો ખોટું નથી. તેથી તેઓ રાત્રિના ત્રણ વાગતાં પથારીમાંથી ઉઠતા, અને એક કલાક પછી મઠમાં સર્વને જગાડતા. ચાર વાગે સૌ કોઇ ઉઠી ધ્યાન કરવા બેસી શકે એટલા માટે એક ઘંટ વગાડવામાં આવતો હતો.

શિષ્યે સ્વામીજી પાસે હાજર થઇ પ્રણામ કર્યા એટલે તુરતજ તેમણે પૂછ્યું કેઃ—"અલ્યા, મઠમાં આજકાલ જપ-તપની કેવી ધામધૂમ ચાલે છે? સર્વ કોઇ પાછલી રાત્રે સંધ્યાસમયે ઉઠી ગુરૂમંદિરમાં ધ્યાન કરવા બેસી જાય છે. જો, તેને માટે આ ખાસ ઘંટ મંગાવવામાં આવ્યો છે. ઘંટ વાગે એટલે સૌએ પથારીમાંથી ઉઠવું, એવો પ્રત્યેકને આદેશ કર્યો છે. અરૂણોદય પહેલાં તો સર્વેએ ઉઠવુંજ જોઇએ. ગુરૂદેવ કહેતા હતા કેઃ—"પ્રાતઃકાળે અને સંધ્યાસમયે મન બહુજ પવિત્ર રહે છે, તેથી એકાગ્ર મને ધ્યાન કરવામાં બહુ આનંદ મળે છે."

"ગુરૂદેવે દેહત્યાગ કર્યો ત્યારે અમે સર્વે બરાહનગરના મઠમાં હતા. તે વખતે ત્યાં તપ—જપાદિની ખુબ ધામધૂમ ચાલતી હતી. ત્રણ વાગે એટલે સર્વેએ ઉઠવુંજ જોઇએ. શૌચ વગેરેથી પરવાર્યા પછી સૌ કોઇ મંદિરમાં જતા અને ત્યાં ધ્યાનમાં તલ્લીન થઇ જતા. અહો ! તે વખતે અમારામાં કાંઇ વૈરાગ્ય હતો ! જગત છે કે નહીં તેનું અમને કશું ભાન પણ રહેતું નહીં. શશી (સ્વામી રામકૃષ્ણાનંદ) તો એક ગૃહિણીની માફક ચોવીસે ચોવીસ કલાક ગુરૂદેવની સેવામાંજ તત્પર રહ્યા કરતો. ગમે ત્યાંથી ભિક્ષા—બિક્ષા કરીને ગુરૂદેવને માટે ભોગ વગેરેની તથા અમારે માટે ખાવા—પીવાની વ્યવસ્થા તે કરી આવતો. કોઇ કોઇ દિવસ તો એવો પણ ગયો છે કે સવારથી ધ્યાનમાં બેઠા હોઇએ તે સાંજના ચાર—ચાર અને પાંચ—પાચ વાગી જતા ! શશી બિચારો ખાવાનું લઇને બહાર બેસી રહેતો અને અમે ધ્યાનમાંથી ઉઠીએ નહીં ત્યાં સુધી બીજું કાંઇ કામજ કરતો નહીં ! અહા, શશીએ શું સુંદર સેવા કરી છે !"

શિષ્યઃ—મહાશય, તે વખતે મઠનું ખર્ચ કોણ પૂરૂં કરતું ?

સ્વામીજીઃ—પૂરૂં કોણ કરે ? અમે તો સાધુ—સન્યાસી લોક ઠર્યા. ગમે ત્યાંથી ભિક્ષા—બિક્ષા માંગી લાવતા તેથી અમારૂં કામ ચાલ્યુ જતું. આજે સુરેશબાબુ તથા બળરામબાબુ હવે નથી. તેઓ હોત તો આજે કેટલો આનંદ થતો હોત ? સુરેશબાબુનું નામ સાંભળ્યું છે કે ? એક રીતે આ મઠના પ્રતિષ્ઠાતા તેઓજ હતા. બરાહનગરના મઠનું ઘણુંખરૂં ખર્ચ તો તેઓ એકલાજ પૂરૂ પાડતા. એ સુરેશબાબુ મારે માટે પણ બહુ સારી લાગણી ધરાવતા હતા. ખરેખર તેમની ભક્તિની અને શ્રદ્ધાની તો કોઇની સાથે તુલનાજ થઇ શકતી નથી !

શિષ્યઃ—મેં એમ સાંભળ્યું છે કે તેમના મૃત્યુ વખતે આપ ઘણું કરીને તેમને જોવા કે મળવા પણ ગયા નહોતા.

સંસારનું સ્વાર્થી સ્વરૂપ

સ્વામીજીઃ—જવા દે ત્યારે જઇએ ને? જવા દે. એ વાત બહુ લાંબી છે. છતાં એટલું ચોક્કસ સમજી રાખજે કે તું જીવે કે મરે તેની તારાં સગાં–સંબંધીઓને લેશ પણ પરવા નથી હોતી. તારી પાસે કાંઇ મિલ્કત કે ધન–સંપત્તિ હશે તો તારા મૃત્યુ પહેલાં કદાચ ત્હારા દેખતાંજ ઘરમાં મારામારી થશે. તને તારા મૃત્યુ વખતે આપવી જોઇતી સહાય્ય–શાન્તિ આપવાની પણ કોઈ પરવા નહીં કરે! અને સહુ કોઇ અલગા થઇ જશે! એનુજ નામ સંસાર!

મઠની પૂર્વાવસ્થા–અન્નના પણ સાંસા હતા

મઠની પ્રથમની વ્યવસ્થા સબંધે સ્વામીજી પુનઃ બોલવા લાગ્યાઃ–

"ખર્ચની જોગવાઇ નહીં હોવાથી કોઈ કોઇ વખત મઠ બંધ કરવાની પણ ચર્ચા થતી. શશી હંમેશાં દૃઢ રહેતો. શશી તે વખતે અમારા મઠના એક કેન્દ્રસ્વરૂપ હતો, એમ કહેવામાં અત્યુક્તિ નથી. એક દિવસે તો મઠમાં એવું બન્યું કે ખાવા માટે કાંઇ વસ્તુજ મળે નહીં! ચોખા તો ભિક્ષા માગીને લાવ્યો પણ મઠમાં મીઠાના પણ સાંસા! ઘણી વખત કેવળ ભાત અને નીમક ઉપરજ આખો દિવસ કાઢવો પડતો, છતાં કોઇના મુખ ઉપર શોક કે ખેદની છાયા જણાતી નહીં! જે કાંઇ આહાર મળે તેટલા ઉપરજ આનંદ માનવાની સર્વને ટેવ પડી ગઇ હતી! ખરૂં કહીએ તો જપ–તપ–ધ્યાનની ધામધૂમમાંથી નવરાશજ ન્હોતી મળતી કે ખાવા–પીવાના સંબંધમાં કાંઈ વિચાર પણ કરી શકીએ. અહો! શું તે દિવસનો આનંદ! ખાવાનું ગમે તે મળે, અને ગમે ત્યારે મળે તેની એક તલમાત્ર પણ અમને કોઈને તે વખતે પરવા નહોતી, અમારા જીવનનું કઠોર વ્રત જોઇને ભૂત પણ નાસી જાય તો મનુષ્ય નાસી જાય એમાં આશ્ચર્ય જ શું? આ વાત ચોક્કસજ છે કે જો મનુષ્યના પોતાનામાં કાંઈ

ઉચ્ચ તત્વ રહેલું હશે તો પ્રતિકૂળ સંયોગો પણ તેની આંતરિક શક્તિઓને વધારે પ્રબળ બનાવ્યાવિના નહીં રહે. આ મઠમાં હવે ખાવા—પીવાનો તથા સૂવા—બેસવાનો આવો સરસ બંદોબસ્ત થયેલો જણાય છે, તેનું કારણ જો કોઇ પૂછે તો તેનો ઉત્તર માત્ર એટલોજ આપી શકાય કે અમે જે કાંઈ સહન કર્યું છે, તેટલું શું કોઇ અત્યારનો સંન્યાસી સહન કરી શકે? અમે તો ગુરૂદેવનું પવિત્ર જીવન નજરોનજર જોયું છે, તેથી દુઃખ કે કષ્ટની અમારા ઉપર કશી અસર થતી નથી. અત્યારના યુવકો એવું દુઃખ કે કષ્ટ સહન કરી શકે નહીં. એટલાજ માટે રહેવાની જગ્યા તથા મુઠી અનાજની વ્યવસ્થા કર્યાવિના ચાલતું નથી. સાધારણ ખાન—પાન તથા જાડાં વસ્ત્રો પહેરી નવીન યુવક સંન્યાસીઓ સાધન—ભજનમાં નિરાંતે વખત પસાર કરે એટલા માટેજ આ સર્વ બંદોબસ્ત કરવો પડયો છે.

નિંદા તરફ બેદરકાર રહો

શિષ્ય:—પણ અહિંની સૂવા—બેસવાની તથા ખાવા—પીવાની વ્યવસ્થા જોઈ બહારના માણુસો બહુ નિંદા કરે છે.

સ્વામીજી:—કરવા દેને? નિંદા કરતા કરતા પણ આપણું સ્મરણ તો કરશેજ ને? શત્રુભાવે જલદી મુક્તિ થાય છે, એમ નથી સાંભળ્યું? ગુરૂદેવ કહેતા કેઃ—"લોક મૂકે પોક." **અમુક શું કહે છે અને અમુક શું નથી કહેતા, એના ઉપરજ જે લક્ષ આપ્યા કરે તેનાથી કશું કામજ થઈ શકે નહીં.**

શિષ્ય:—આપેજ ઘણીવાર કહ્યું છે કેઃ—"સર્વ નારાયણસ્વરૂપ છે, દીન અને દુઃખી માણસ પણ નારાયણરૂપ છે." તો પછી "લોક મૂકે પોક" એમ આપણાથી કેમ કહેવાય?

સ્વામીજી:—સર્વ કોઈ નારાયણ છે. એમાં બિન્દુમાત્ર સંદેહ નથી. પણ તે સર્વેજ નારાયણો તો કાંઇ આપણી નિંદા કરતા નથી

ને? અહિં જે દીન-દુઃખીઓ આવે છે તે બિચારાઓ તો કંઇ આપણી ખાટ-બાટ જોઇને નિંદા કરવાનો વિચાર પણ કરતા નથી! મતલબ કે નિંદા કરે તેના તરફ દ્રષ્ટિ નહીં કરતાં, આપણે આપણું કર્તવ્ય કર્યા જવું એજ ભાવથી "લોક મૂકે પોક" એમ કહેવું પડે છે. **કામ કરવું એવો જેને દ્રઢ આગ્રહ હોય છે, તે કાંઇ ને કાંઇ કામ કર્યાવિના રહેતોજ નથી.** કોઇ કામ વહેલું થાય તો કોઇ મોડું થાય એટલોજ માત્ર તફાવત પડે. હું જે થોડું ઘણું કામ કરી શક્યો છું તે પણ એવા આગ્રહનેજ લઇને. નહીંતર મેં જે જે દુ.ખો સહન કર્યાં છે તે દુઃખો માત્ર સાંભળવાથીજ તારા તો હાંજા ગગડી જાય? એક દિવસે આખા દિવસ સુધી કાંઇ ખાવાનું નહીં મળવાથી, રસ્તા ઉપર એક ઘરના બારણા પાસે હું બેહોશ થઇને પડી ગયો! પછી જ્યારે વરસાદનું એક ઝાપટું મારા અંગ ઉપર પડયુ ત્યારેજ મને ભાન આવ્યું! એક દિવસે કલકત્તામાં આખો દિવસ રખડવું પડયું, અને રાત્રિએ આશ્રમમાં લગભગ ૧૦-૧૧ વાગે આવ્યો ત્યારેજ અન્નભેગો થયો! કેવા કષ્ટના દિવસો ગયા છે તે એક હુંજ જાણું છું!

શિષ્યઃ—મહાશય, આપ કોઈ દિવસ ગૃહીનો તો કોઇ દિવસ ત્યાગીનો આદર્શ અમારી સન્મુખ રજુ કરો છો. તેમાંથી કયા આદર્શનું અવલંબન લેવું એજ અમારાથી તો સમજાતું નથી.

સ્વામીજીઃ—હમણાં તો હું કહું તે સર્વે સાંભળી લે. પછી જે ઠીક લાગે તે ગ્રહણ કરજે, અને તે પણ એવી રીતે કે સહજ પણ ઢીલું પડવા દઇશ નહીં.

એટલું કહેતા કહેતા સ્વામીજી નીચે પધાર્યા અને "શિવ-શિવ"ના ઉચ્ચારો કરતા, તથા પ્રસંગોપાત વિવિધ ગાનો ગાતા આંગણામાં આમતેમ ફરવા લાગ્યા.

प्रसंग ४२ मो.

સ્થાન—બેલુડમઠ—ઈ. સ. ૧૯૦૨

ધ્યાનનો અભ્યાસ

શિષ્ય ગઇ રાત્રિએ સ્વામીજીના ઓરડામાંજ સૂઇ રહ્યો હતો. સ્વામીજીએ પાછલી રાત્રિના ચાર વાગે ઉઠાડી કહ્યું કેઃ—"જા, ઘંટ વગાડીને સર્વ સાધુ—બ્રહ્મચારીઓને જાગૃત કર!" સ્વામીજીની આજ્ઞાને માન આપી શિષ્ય પ્રથમ ઉપલા માળમાં ગયો અને ત્યાં ઘંટ વગાડી સર્વને ઉંઘમાંથી ઉઠાડયા. ત્યાર પછી ભોંયતળીયે આવી સર્વ બ્રહ્મચારીઓને જાગૃત કર્યા. સર્વ કોઈ ઉઠતાંવારજ શૌચાદિથી પરવારી, સ્નાન કરી, સ્વચ્છ વસ્ત્રો પહેરી ગુરૂમંદિરમાં જપ—ધ્યાન કરવા દાખલ થઇ ગયા.

સ્વામીજીની ખાસ આજ્ઞાનુસાર શિષ્યે બ્રહ્માનંદ સ્વામીના કાન પાસે ખૂબ જોરથી ઘંટ વગાડયો. તેઓ આંખ ચોળતાં ચોળતાં બોલી ઉઠયા કેઃ—"હાય, આ બંગાળીની બળતરાથી હવે તો મઠમાં રહેવું ભારે થઇ પડયું છે!" શિષ્યે સ્વામીજીને આ શબ્દો કહી સંભળાવ્યા, તેથી સ્વામીજી ખુબ હસવા લાગ્યા. છેવટે કહ્યું કેઃ—"બહુ ઠીક કર્યું."

ત્યારબાદ સ્વામીજી પોતે પણ હાથ—પગ વગેરે ધોઇ ગુરૂમંદિરમાં દાખલ થયા. શિષ્ય પણ સાથેજ હતો.

બ્રહ્માનંદ સ્વામી વગેરે સંન્યાસીઓ ગુરૂમંદિરમાં ધ્યાન કરવા બેસી ગયા હતા. સ્વામીજીને માટે એક પૃથક્ આસન તૈયાર રાખવામાં

આવ્યું હતું. સ્વામીજી ઉત્તર તરફ મુખ કરી તે આસન ઉપર વિરાજ્યા. બીજું પણ એક આસન સ્વામીજીની સન્મુખ ખાલી પડયું હતું, તે તરફ આંગળી કરી શિષ્યને તેઓએ કહ્યું કેઃ—"જા, એ આસન ઉપર બેસીને ધ્યાન કર." સર્વે કોઇ ધ્યાન કરવા બેસી ગયા એટલે કોઇ કોઇ મંત્રજાપ કરવા લાગ્યા તો કોઇ ગંભીર વિચારમાં નિમગ્ન થઇ શાંતભાવે બેસી રહ્યા. મઠમાં વહેતો વાયુ પણ જાણે ત્યાં આવીને સ્તબ્ધ બની ગયો હોયની! હજી અરૂણોદય થયો નહોતો. આકાશમાં તારલાઓ ચળકતા હતા.

સ્વામીજીનું ધ્યાનચિત્ર

સ્વામીજી આસન ઉપર બેઠા ત્યાર પછી થોડી ક્ષણો વીતતાં તેઓ તદ્દન સ્થિર—શાંત—નિસ્પંદભાવે સુમેરૂ પર્વતની માફક અચળ ભાવે ધ્યાનમાં નિમગ્ન થયા. શ્વાસ પણ ઘણોજ ધીમે ધીમે વહેવા લાગ્યો. શિષ્ય ચકિત દ્રષ્ટિથી, સ્વામીજીની દીપજ્વાલાસમાન તેજસ્વી અને નિષ્કંપ મૂર્તિ સામે એકીટસે તાકી રહ્યો. જ્યાં સુધી સ્વામીજી આસન ઉપરથી ઉઠે નહીં ત્યાં સુધી કોઇ પણ શિષ્યથી ઉઠી શકાય નહીં, એવો નિયમ કરવામાં આવ્યો હતો. તેથી શિષ્યના પગે ખાલી ચડી આવવા છતાં, અને ઉઠવાની બહુ ઇચ્છા થવા છતાં ત્યાંથી ઉઠી શકયો નહીં. સ્વામીજીની સાથે શિષ્યને પણ સ્થિરપણે જ્યાંનું ત્યાંજ બેસી રહેવું પડયું.

ઇડા—પિંગલા નાડીનું દર્શન

લગભગ દોઢ કલાક પછી "શિવ—શિવ" શબ્દોનો ઉચ્ચાર કરતા સ્વામીજી ધ્યાનમાંથી જાગ્રત થયા. તે વખતે તેમનાં નેત્રો રક્તવર્ણ તથા મુખ ગંભીર, શાંત અને સ્થિર જણાતું હતું. ગુરૂદેવને પ્રણામ કરી તેઓ નીચે ઉતર્યા, અને મઠના આંગણામાં આમતેમ ફરવા લાગ્યા. થોડી વાર પછી શિષ્યને કહ્યું કેઃ—"આજકાલ સાધુ—

બ્રહ્મચારીઓ મઠમાં રહીને કેવાં તપ—જપ કરે છે તે નજરોનજર જોયુંને ? ધ્યાનાવસ્થા જેમ જેમ ગંભીર થતી જાય છે તેમ તેમ અનેક અવનવાં દર્શનો થવા લાગે છે. બરાહનગરના મઠમાં એક વખત ધ્યાન કરતાં કરતાં મને ઇડા અને પિંગલા નાડીનું દર્શન થયું હતું. પ્રયત્ન કરવાથી તેવાં દર્શનો બહુ સરળતાથી થઇ શકે છે. ત્યાર પછી જ્યારે સુષુમ્ણા નાડીનું દર્શન થાય, ત્યારે ઇચ્છામાં આવે તે વસ્તુ આપણી આગળ આવીને ઉભી રહે છે. ગુરૂભક્તિ દ્રઢ હોય તો સાધન—ભજન—તપ—જપ, એ સર્વ પોતે પોતાની મેળેજ થયા કરે છે, પ્રયત્ન કરવાની કશી જરૂરજ રહેતી નથી. **गुरुर्ब्रह्मा गुरुर्विष्णुर्गुरुर्देवो महेश्वरः** ”

ત્યાર પછી શિષ્ય તમાકુ ભરી લાવ્યો એટલે સ્વામીજીએ તમાકુ પીતાં પીતાં પુનઃ કહેવા માંડયું કેઃ—“અંતરમાં નિત્ય શુદ્ધ, બુદ્ધ, મુક્ત આત્મરૂપ એક સિંહ રહેલો છે, તે સિંહનાં જ્યારે ધ્યાન—ધારણાદિથી દર્શન થાય છે ત્યારે સંસારની માયા ઉડી જાય છે. પ્રત્યેક પ્રાણીમાત્રમાં તે સમભાવે વ્યાપી રહ્યો છે. તેનું સાધન—ભજન જેમ જેમ વિશેષ વિશેષ ગંભીર થતું જાય છે તેમ તેમ અંતરની કુંડલિની શક્તિ વધારે ને વધારે જાગૃત થતી જાય છે. એ શક્તિ જ્યારે મગજમાં પહોંચે છે ત્યારે યથાર્થ દ્રષ્ટિ ખુલી જાય છે—આત્મદર્શન પણ તેજ વખતે થાય છે.”

શિષ્યઃ—મહાશય, શાસ્ત્રમાં તો એ સર્વ વાતો સાંભળી છે, પરન્તુ હજી સુધી પ્રત્યક્ષ અનુભવ થયો નહીં તેનું શું કરવું ?

ધ્યાનની વિધિ

સ્વામીજીઃ—कालेनात्मनि विन्दति—વખત જતાં બધું થઇ રહેશે. કોઇને બે દિવસ વ્હેલો તો કોઇને બે દિવસ મોડો અનુભવ થાય તે બનવાયોગ્ય છે. બાકી મૂળ વાત એ છે કે તેની પાછળ

લાગ્યા રહેવું જોઇએ–" ના છોડ બન્દા " બનવું જોઇએ. યથાર્થ પુરૂષાર્થ તે એનુંજ નામ. તેલની ધાર પ્રમાણે મનને એક વિષયમાં એકાગ્ર બનાવવું બહુ અગત્યનું છે. મનુષ્યોનું મન વિવિધ વિષયોમાં બહુ વિક્ષિપ્ત થઇ જાય છે. ધ્યાન કરવા બેસીએ ત્યારે પણ સૌ પહેલાં એમજ બને છે. પણ મનમાં ભલેને ગમે તેટલા તરંગો ઉઠે ? આપણે તો તે વખતે કેવા કેવા તરંગો ઉઠે છે તે માત્ર તટસ્થપણે સ્થિરતાપૂર્વક જોયાજ કરવું. આ રીતે માત્ર જોવાથીજ મન ધીમે ધીમે સ્થિર બનવા લાગે છે અને ચિંતા–તરંગો પણ આપોઆપ શમી જાય છે. મનના તરંગો એજ મનની સંકલ્પવૃત્તિ. કોઇ એમ કહે કે એવા સંકલ્પો કેવી રીતે આવતા હશે ? તો કહેવું જોઇએ કે અત્યાર સુધીમાં આપણે જે જે વિષયોનું અત્યંત તીવ્ર ભાવે સેવન કર્યું હોય તે તે વિષયોની ભાવના એક માનસિક પ્રવાહના રૂપમાં મગજમાં કાયમ રહી જાય છે. પછી જ્યારે ધ્યાન કરવા બેસીએ છીએ ત્યારે

પ્રવાહ પુનઃ વહેવા લાગે છે, અને તેથી પ્રારંભમાં ધ્યાન કરવા જતાં સંકલ્પવૃત્તિઓ મનને વિક્ષિપ્ત કરી નાખે છે. મન જેમ જેમ સ્થિર થતું જાય છે તેમ તેમ વૃત્તિઓ શાંત થતી જાય છે. કોઇ એક ખાસ ભાવને વળગી રહી મનને એકાગ્રવૃત્તિવાળું બનાવવું તેને સવિકલ્પ સમાધિ કહેવામાં આવે છે, અને જ્યારે મન સર્વ પ્રકારની વૃત્તિઓથી રહિત બની જઇ, નિરાધાર એક અખંડ બોધસ્વરૂપ પ્રત્યક્ ચૈતન્યમાં ગળી જાય ત્યારે તેને વૃત્તિશૂન્ય નિર્વિકલ્પ સમાધિ કહેવામાં આવે છે. મેં પોતે ગુરૂદેવમાં એવી બન્ને પ્રકારની સમાધિઓ અનેકવાર પ્રત્યક્ષ જોઈ છે. એમને તો એ માટે કશો પ્રયત્નજ કરવો પડતો નહોતો. તેઓ જેવા ધ્યાન કરવા બેસતા કે તુરતજ એ અવસ્થા આપોઆપ હાજર થઇ જતી ! ખરેખર, એમની દશા બહુ આશ્ચર્યકારક હતી ! મેં તો તેનો પ્રત્યક્ષ અનુભવ કર્યો છે.

નિરંતર એકલા ધ્યાન કરવા બેસવું. ધીમે ધીમે સર્વ બાબતો સ્વયં સ્પષ્ટ થવા લાગશે. વિદ્યારૂપી મહામાયા દરેકના અંતરમાં સુઇ રહેલી હોવાથીજ સર્વ કોઇને એ વાત સહજ સમજાતી નથી. ફૂલ કુંડલિની જેને કહેવામાં આવે છે તે બીજી કોઇ નથી, પણ તે વિદ્યાજ છે. ધ્યાન કરવા પહેલાં સૌથી પ્રથમ નાડીશુદ્ધિ કરવી જોઇએ. નાડીશુદ્ધિ કરતી વખતે મનમાં ને મનમાંજ મૂળ આધારરૂપે રહેલી કુંડલિનીને ખૂબ જોરથી આઘાતો કર્યા કરવા અને કહેવું કેઃ—"મા! જાગૃત થા, મા, હવે જાગૃત થા." ક્રમે ક્રમે અભ્યાસથી એ સર્વ વાતો સિદ્ધ થઇ શકે તેમ છે. ભાવનાઓની ઉન્મત્તતાને—Emotional side ને તો ધ્યાનકાળે છેકજ દાબી દેવી. સમાધિમાં એ સ્થાન એક બહુ ભયંકર સ્થાન ગણાય છે. જેઓ બહુ emotional—અર્થાત્ જેઓની લાગણીઓ જોતજોતામાં પ્રબળ થઇ જાય છે તેમની કુંડલિની ફડફડ કરતી એકદમ ઉપર વહેવા લાગે છે એ વાત અલબત્ત સત્ય છે, તથાપિ તેમાંથી તેને નીચે ઉતરતાં પણ તેટલોજ વખત લાગે છે. મતલબ કે એ લાગણીઓ જેટલી ત્વરાથી ઉભરાઇ જાય છે તેટલીજ ત્વરાથી પુનઃ શાંત પણ થઇ જાય છે. જ્યારે કુંડલિની, નીચેના પ્રદેશમાં વહેવા લાગે છે ત્યારે તે સાધકને બહુ જ ખરાબ અધોગતિએ લઇ જાય છે. એટલાજ માટે કીર્ત્તન—ફીર્તનથી જેઓ અધ્યાત્મસાધના કરવા જાય છે તેઓ ઘણીવાર ભ્રષ્ટ થઇ જાય છે. ભાવોન્મત્તતામાં એજ એક દોષ છે. નાચ—ગાનથી અથવા પ્રાસંગિક આવેશોથી તત્કાળ તો તે શક્તિ ઊર્ધ્વગતિએ વહેવા લાગે છે, પણ તે સ્થાયી રહી શકતી નથી. થોડીવાર પછી તુર્ત જ તે પુન નીચી ભૂમિકામાં વહેવા લાગે છે, અને તેજ વખતે જીવોને ભયંકર કામવૃત્તિ અધિક પ્રબળતાથી જાગૃત થાય છે.

અમેરિકામાં હું હતો ત્યારે મારાં ભાષણો સાંભળી તાત્કાલિક

આવેશોને વશીભૂત થઇ અનેક વૃદ્ધ દંપતીઓ ઉચ્ચ ભાવનાઓમાં ઉન્મત્ત બની જતાં અને કેટલાંએક તો જડવત્ પણ બની જઇને ત્યાં ઘણી વાર પડયાં રહેતાં. મેં પાછળથી તપાસ કરી ત્યારે મને જણાયું કે તેમાંનાં અનેક સ્ત્રી–પુરૂષો પ્રબળ કામવૃત્તિના પંજામાં સપડાઇ ચૂક્યાં હતાં. સ્થિરતાપૂર્વક ધ્યાન–ધારણાદિનો અભ્યાસ નહીં કરવાથી એવાં પરિણામો આવે છે.

ગુરૂપરંપરાનું મહત્વ

શિષ્યઃ—મહાશય, આવાં ગુહ્ય સાધન–રહસ્યોના સંબંધે તો શાસ્ત્રમાં ક્યાંઇ મેં વાંચ્યું નથી. આજે આપની પાસેથી નવી જ વાત સાંભળી.

સ્વામીજીઃ—સર્વ પ્રકારનાં સાધન–રહસ્યો શાસ્ત્રમાં કાંઇ થોડાંજ હોય છે! કેટલાંએક રહસ્યો તો ગુરૂશિષ્યની પરંપરાઓથી ચાલ્યાં આવે છે. મતલબ કે ધ્યાન–ધારણાદિમાં ખૂબ સાવચેત રહેવું. ધ્યાન-કાળે સામે સુગંધિ ફૂલો રાખી મૂકવાં, તેમજ ધૂપ સળગતો રાખવો. ગમે તે પ્રકારે મન પવિત્ર રહે તેવી વ્યવસ્થા કરવી. પ્રભુ અથવા ઇષ્ટદેવનું સ્મરણ કરતા કરતા "જીવોનું–જગતનું કલ્યાણ થાવ" એવા ઉચ્ચારો કર્યા કરવા. ઉત્તર, દક્ષિણ, પૂર્વ, પશ્ચિમ, અધઃ, ઊર્ધ્વ, એ પ્રમાણે ચોતરફ શુભ સંકલ્પોનો પ્રવાહ વ્હેતો કરી ધ્યાનના આસન ઉપર બેસવુ. શરૂઆતમાં એ રીતે યત્નપૂર્વક ક્રિયા કરવી જોઇએ. ત્યાર પછી આસન ઉપર સ્થિર થઇને બેસવું. મન્ત્રનો ઉચ્ચાર કરતી વખતે તે જ પ્રમાણે જગતનું હિત થતું જાય છે એવી ભાવના કરવી. ધ્યાન–સાધનાનો આરંભ કર્યા પછી એક દિવસ પણ ધ્યાનવિનાનો ખાલી ન જવો જોઇએ. કામનો બહુ બોજો આવી પડયો હોય તો છેવટે પંદર મીનીટમાં ધ્યાન ઉકેલી લેવું. પણ અભ્યાસ તો ચાલુજ રાખવો. દ્રઢનિષ્ઠા ન આવે ત્યાં સુધી શું બની શકે, બાપ!

કર્મવીર બનો

પુનઃ ઉપર ચડતે ચડતે સ્વામીજીએ કહ્યું કે:—" તારી આત્મ-દ્રષ્ટિ થોડાજ વખતમાં ખુલી જશે. અહિંયાં આવી ચડયો છું તો પછી મુક્તિ—ફુક્તિ તારી હથેળીમાંજ છે એમ સમજી લેવું. હમણાં તો ધ્યાન—બ્યાનને એક બાજુએ જ રહેવા દે. આર્તનાદ—પૂર્ણ સંસારનાં દુઃખો, બની શકે તેટલાં દૂર કરવા, એક વખત કેડ બાંધીને તૈયાર થઇ જા, હું જોઉં તો ખરો કે તમે શું કરી શકો છો? કઠોર સાધનાઓ કરી કરીને આ દેહ જીર્ણ જેવો થઇ ગયો છે. હવે આ હાડપિંજરથી કાંઇજ કામ થઇ શકે એમ લાગતું નથી. તમે કામ કરતાં શીખો, અને કટિબદ્ધ થઇ કર્મવીર બનો, એજ જોવાની ઇચ્છા રહ્યા કરે છે. બીજું કાંઇ જ ન બની શકે તો તેં જે કાંઇ શાસ્ત્રો—ફાસ્ત્રો વાંચ્યાં છે, તેમાંની ઉપયોગી વાતો લોકોને વખતો વખત સંભળાવ! એના જેવું બીજું એકે ઉત્તમ દાન નથી. **"જ્ઞાનદાનજ સર્વશ્રેષ્ઠ દાન છે."**

प्रसंग ४३ मो.

સ્થાન—બેલુડમઠ—ઇ. સ. ૧૯૦૨.

ધ્યાન સાથે જ્ઞાનચર્ચાનો આરંભ

સ્વામીજી મઠમાંજ રહેતા હતા. શાસ્ત્રોની ચર્ચા થઇ શકે તેટલા માટે મઠમાં એક પ્રશ્નોત્તર કલાસ ખુલ્લો મૂકવામાં આવ્યો હતો. સ્વામી શુદ્ધાનંદ, વિરજાનંદ, તથા સ્વરૂપાનંદ વગેરે સંન્યાસીઓ આ વર્ગમાં મુખ્ય જિજ્ઞાસુ તરીકે પ્રસિદ્ધ હતા. આ પ્રમાણે કલાસમાં જે કાંઇ શાસ્ત્રાલોચના થતી તેને સ્વામીજી "ચર્ચા" શબ્દથી ઓળખાવતા અને તે ચર્ચામાં દરેક સંન્યાસી તથા બ્રહ્મચારી ભાગ લે તે માટે દરેકને ઉત્સાહિત કરતા. આ પ્રકારે કોઈ દિવસે ગીતા, તો કોઈ દિવસે ભાગવત, તો વળી કોઇ દિવસે ઉપનિષદ્ તથા બ્રહ્મસૂત્રભાષ્યની પણ આલોચના થયા કરતી. સ્વામીજી પોતે એ કલાસમાં નિત્ય હાજરી આપતા અને સર્વ પ્રશ્નોનો છેલ્લો નિર્ણય પોતે કહી સંભળાવતા. એક તરફ સ્વામીજીની ખાસ આજ્ઞાને માન આપી, શિષ્યો કઠોર નિયમોપૂર્વક ધ્યાન—ધારણાદિમાં સંપૂર્ણ સાવચેત રહેતા તેવીજ રીતે બીજી તરફ શાસ્ત્રચર્ચા માટે પણ દરરોજ એકત્ર થઇ ઉત્સાહપૂર્વક વિચારો કરતા. તે ઉપરાંત સ્વામીજીએ ઠરાવેલા નિયમોનું પાલન કરવામાં પણ કોઇ રીતનો પ્રમાદ ન થાય તે માટે તેઓ સતત લક્ષ આપતા. તે વખતે મઠવાસીઓનો આહાર, શયન, પાઠ, ધ્યાન, એ સર્વ, કઠોર વિધિ—નિષિધોથી સહજ પણ બહાર થઇ શકતું નહોતું, એમ કહેવામાં

દોષ નથી. કોઈ પણ શિષ્ય જો કોઈ દિવસે વિધિ-નિયમોથી જરા પણ દૂર જતો તો તે દિવસે તેને ગામમાંથી ભિક્ષા માગી લાવી ભિક્ષાન્ન મઠમાં પોતાના હાથે રાંધી લેવું પડતું. આ પ્રમાણે એક સબળ સંઘ તૈયાર કરવા માટે પોતાની દીર્ઘ દ્રષ્ટિથી આ મઠવાસીઓ માટે કેટલાએક દૈનિક નિયમો તૈયાર કરવા ઉપરાંત, ભવિષ્યમાં જે મઠો તૈયાર કરવાના હતા તે મઠોની રીતિ-નીતિ તથા કાર્યપ્રણાલી કેવી રીતે ચલાવવી તે વિષે પણ ખૂબ વિચાર કરીને એક વિસ્તારયુક્ત યોજના સ્વામીજી પોતાને હાથે ઘડતા ગયા છે. આ હસ્તલિપિ હજી પણ બેલુડમઠમાં ખાસ કાળજીથી સાચવી રાખવામાં આવી છે.

આજે શનિવાર છે. શિષ્ય સાયંકાળે મઠમાં આવી સ્વામીજીની કેટલીક વાર્તા સાંભળી ચૂક્યો છે. સ્વામીજીને પ્રણામ કરી જેવો તે બેસવાની તૈયારી કરે છે તેટલામાંજ તેને ખબર પડી કે સ્વામીજી બીજે ક્યાંઈ ફરવા જવાને તૈયાર થઈ ચૂક્યા છે. સ્વામી પ્રેમાનંદને સ્વામીજી સાથે ફરવા આવવાનો આદેશ મળી ચૂક્યો છે. શિષ્ય પોતે તેમની સાથે બહાર ફરવા જવા માટે બહુજ આતુર હતો, પણ સ્વામીજીની આજ્ઞા નહીં મળવાથી જવાનું ઉચિત ધાર્યું નહીં; તેથી તે જ્યાંનો ત્યાં બેસી રહ્યો. આ વખતે સ્વામીજીએ ગૈરિક વસ્ત્રો ધારણ કર્યાં હતાં, માથા ઉપર કાનટોપી મૂકી હતી, અને હાથમાં એક મોટી લાંબી લાકડી ધારણ કરી હતી. સ્વામીજીની પાછળ પાછળ પ્રેમાનંદ સ્વામી પણ ચાલવા લાગ્યા. મઠમાંથી બહાર નીકળવા પહેલાંજ સ્વામીજીએ શિષ્ય તરફ નજર કરી અને કહ્યું કેઃ—"ચાલ, આવવું છે?" શિષ્યની મનોવાંચ્છના સફળ થઈ અને પ્રેમાનંદ સ્વામીની પાછળ ધીમે ધીમે ચાલવા લાગ્યો.

સ્વામીજી કોઈ વિશેષ વિચારમાં ગરકાવ થયા હોય તેવી રીતે આગળ ચાલ્યા જતા હતા. થોડે દૂર ગયા એટલે ગ્રેટટ્રંકરોડ ઉપર ચડી આગળ વધવા માંડ્યું. સ્વામીજીની આવા પ્રકારની સ્થિતિ જોઈ,

શિષ્ય સ્વામીજી સાથે વાર્તાલાપ કરી, તેમનો વિચારપ્રવાહ અટકાવવાનું સાહસ કરી શક્યો નહીં. તેથી સ્વામીજી સાથે વાત કરવાનું તજી દઈ પ્રેમાનંદ મહારાજની સાથેજ વાતો કરવામાં ગુંથાયો.

સ્વામીજી સંબંધે ગુરૂદેવના ઉદ્ગાર

શિષ્યે પ્રશ્ન કર્યો:–" મહાશય, ગુરૂદેવે સ્વામીજીના સંબંધમાં જે કાંઈ કહ્યું હોય તે મને કહી સંભળાવશો ?" એ વખતે સ્વામીજી અમારાથી બહુ આગળ નીકળી ગયા હતા.

સ્વામી પ્રેમાનંદ—ઓહ ! તેઓ કોણ જાણે કેટલીયે વાતો કહેતા ! એક દિવસમાં એ સર્વ વાતો તને કેવી રીતે સંભળાવી શકું ? કોઇ સમયે તેઓ કહેતા કે:–" નરેંદ્ર તો અખંડના ઘેરથી આવ્યો છે. " કોઇ વખત કહેતા કે:—" એ (નરેંદ્ર) તો આપણું શ્વશુરગૃહ છે. " વળી કોઈ વખત બોલતા કે:—" એવું પાત્ર હજી કોઈ જગતમાં આવ્યું નથી, અને આવે એવો સંભવ પણ નથી." એક દિવસે ગુરૂદેવે કહ્યું હતું કે: –" મહામાયા પોતે પણ તેની (સ્વામીજીની) પાસે જતાં ડરે છે ! " સ્વામીજી પોતે પ્રથમ તો કોઈ ગુરૂને કે દેવને માનતા નહોતા. તેમજ કોઈની પાસે માથું નમાવતા નહોતા. ગુરૂદેવે એક દિવસે મિષ્ટાન્નની અંદર જગન્નાથદેવનો મહાપ્રસાદ તેમને (સ્વામીજીને) ખવડાવી દીધો ! પછી ધીમે ધીમે ગુરૂદેવની કૃપાથી સ્વામીજીની આંખો ઉઘડવા લાગી અને તેઓ ક્રમે ક્રમે શ્રદ્ધાવાન બનતા ગયા.

શિષ્ય:—આપણી સાથે રોજ તો કોણ જાણે કેટલીયે આનંદની વાતો કરે છે, અને કેટલાયની મશ્કરી કરી મજા કરે છે ! પણ આજે તો એમનું સ્વરૂપ એવું ગંભીર જણાય છે કે તેમની સાથે વાત કરતાં પણ ભય લાગે છે.

પ્રેમાનંદ:—મહાપુરૂષો ક્યારે કેવા ભાવે રહે છે તેની આપણને શું ખબર પડે ? આપણી ક્ષુદ્ર મનોબુદ્ધિ એટલે સુધી પહોંચીજ

શકતી નથી. ગુરૂદેવ જીવતા હતા ત્યારે મેં પ્રત્યક્ષ જોયું છે કે નરેંદ્રને (સ્વામીજીને) દૂરથી આવતા જોઈ પોતે સમાધિસ્થ થઇ જતા ! અમુક માણસોના સ્પર્શવાળી વસ્તુ બીજાઓને ખાવાનો નિષેધ કરતા, પણ તેજ વસ્તુ જો નરેંદ્ર ખાય તો તેને તે સંબંધે કાંઈજ કહેતા નહીં. કોઈ વખત તેઓ બોલી ઉઠતા કેઃ—" મા ! તેના (સ્વામીજીના) અદ્વૈતજ્ઞાનને હમણાં જરા દાબી રાખ. મારે હજી તેની મારફત બહુ કામ લેવાનું છે. " આવી આવી વાતો કોણ સમજી શકે ? જેવા તેવા માણસોને કહી પણ કેવી રીતે શકાય ?

શિષ્યઃ—ખરેખર, મને પોતાને પણ એમ ઘણીવાર લાગી આવે છે કે તેઓ મનુષ્ય તો નથીજ. છતાં જ્યારે વાર્ત્તાલાપ કરે છે, યુક્તિઓ બતાવે છે, અને ઉપદેશ કરે છે, ત્યારે બરાબર મનુષ્યજ હોય એમ લાગી આવે છે. હું તો એમ ધારૂં છું કે વિચાર—ચર્ચા કે ઉપદેશ કરતી વખતે પોતે પોતાનું યથાર્થસ્વરૂપ એવી રીતે ઢાંકી દેતા હશે કે કોઈ તેમનું સત્ય રૂપ જોઈજ શકે નહીં.

પ્રેમાનંદઃ—ગુરૂદેવ કહેતા કેઃ—" તે (સ્વામીજી) પોતે કોણ છે એ વાત જ્યારે તે સમજી શકશે ત્યારે તેઓ ટકી શકશે નહીં—તુરતજ ચાલી નીકળશે. " એટલાજ માટે જ્યારે નરેંદ્રનું મન કામમાં તલ્લીન રહે છે, ત્યારે અમને બહુ આનંદ થાય છે. ધ્યાન—ધારણાદિમાં જ્યારે વધારે પડતું લક્ષ આપે છે ત્યારે અમને ભય લાગ્યાવિના રહેતો નથી.

શાસ્ત્રજ્ઞાનના પ્રચાર માટે સ્વામીજીની ઉત્કંઠા

સ્વામીજી મઠ તરફ પાછા ફર્યા. સ્વામી પ્રેમાનંદ તથા શિષ્યને પાસે આવેલા જોઇ તેમણે પૂછ્યું કેઃ—" કેમ ? શું વાત ચાલે છે ? "

શિષ્યે કહ્યું કેઃ—"ગુરૂદેવના સંબંધમાં વિવિધ વાતો કરતા હતા." ઉત્તર સાંભળીને સ્વામીજી પ્રથમની માફક અન્યમને મઠ તરફ આગળ

ચાલવા લાગ્યા, અને મઠમાં આમ્રવૃક્ષ નીચે જે એક પાટ બીછાવ-વામાં આવી હતી તે ઉપર બેઠા. ત્યાં થોડીવાર વિશ્રામ લઇ હાથ-પગ-મ્હોં વગેરે ધોઇ ઉપરના માળમાં પધાર્યા અને ત્યાં આમતેમ ફરવા લાગ્યા. ફરતાં ફરતાં સ્વામીજીએ શિષ્યને કહેવા માંડયું કેઃ-"તું તારા દેશમાં વેદાન્તવાદનો પ્રચાર કરવા કેમ પ્રયત્ન કરતો નથી? મેં સાંભળ્યું છે કે, એ તરફ તંત્રમત બહુ ભયંકરરીતે ફેલાતો જાય છે. (સ્વામીજી હજી સુધી પૂર્વબંગાળ તરફ ગયા નહોતા.) અદ્વૈત-મતના સિંહનાદથી બંગાળામાં એક વખત ઉથલપાથલ કરી નાખ જોઇએ! તું ખરો વેદાન્તવાદી છે, એ વાત જગતને જણાવી દે! તે પ્રદેશમાં જઇ વેદાન્તવાદની એક પાઠશાળા ચાલુ કરી દે, અને લોકોને ઉપનિષદ્ તથા બ્રહ્મસૂત્રનું યથાર્થ શિક્ષણ આપ! નાનાં બાળકો પોતાના બ્રહ્મચર્યનું બરાબર રક્ષણ કરી શકે તેવી વ્યવસ્થા કર. તાંત્રિક પંડિતો ૧] પણ કરી શકે નહીં, એવી રીતે ગર્જના કર! મેં એમ સાંભળ્યું છે કે તારા દેશમાં આજકાલ ન્યાયશાસ્ત્રનો બકવાદ બહુ વધી પડયો છે. એમાં શું માલ છે? વ્યાપ્તિજ્ઞાન અને અનુમાન, એ સિવાય નૈયાયિક પંડિતોને બીજું કાંઇ કામજ સૂઝતું નથી. તુંજ કહે કે એવી ચર્ચાઓથી આત્મજ્ઞાન પ્રાપ્ત કરવામાં શું મદદ મળી શકે? વેદાન્તસિદ્ધાંતવાદીઓદ્વારા જ્યાં સુધી બ્રહ્મતત્વનું પઠન-પાઠન પ્રચલિત ન થાય ત્યાં સુધી દેશનો ઉદ્ધાર થઇ શકે નહીં. તું પોતે તારા ગૃહે અથવા નાગમહાશયના ગૃહે (તે વખતે નાગમહાશય શરીરત્યાગ કરી ગયા હતા) એક પાઠશાળા ચાલુ કરી દે! એ શાળામાં સત્શાસ્ત્રોનું અધ્યયન થઇ શકે તેમજ ગુરૂદેવના જીવન સંબંધી વિચારો થઇ શકે તેવી વ્યવસ્થા કર. આટલું કરી શકશે તો તું તારા પોતાના કલ્યાણ સાથે જગતના જીવોનું પણ કલ્યાણ કરી શકશે. કીર્તિ જોઇતી હશે તો કીર્તિ પણ મળશે."

વિવાહ પછીનું કર્તવ્ય

શિષ્યઃ—મહાશય, હું નામ–યશની બિલકુલ અપેક્ષા રાખતો નથી. આપે કહ્યા તેવા વિચારો મને પણ અનેકવાર આવે છે. પરન્તુ વિવાહ કર્યા પછી સંસારની ઉપાધિઓમાં એટલો બધો ફસાઇ ગયો છું કે હવે તેનાથી છુટો થઇ શકું તેવો મને જરાયે ભરોસો નથી. મનના મનોરથો ઘણું કરીને મનમાંજ રહી જશે.

સ્વામીજીઃ—વિવાહ કર્યો તેથી શું થઇ ગયુ? અત્યાર સુધી મા–બાપ તથા ભાઇ–બ્હેન વગેરેને જેવી રીતે અન્ન–વસ્ત્ર આપી તેમની સારવાર કરતો હતો તેવીજ રીતે હવે તારી સ્ત્રીનું પણ પાલન–પોષણ કર. ધર્મોપદેશ આપી તારી સ્ત્રીને પણ તારા માર્ગમાં લાવવાનો પ્રયત્ન કર. મહામાયાની વિભૂતિ છે એમ માની તેના પ્રત્યે પણ સન્માનબુદ્ધિ રાખતો જા. ધર્મપ્રચારાર્થે તે પણ તારી "સહધામણી" છે એ વાત નિરંતર લક્ષમાં રાખજે. આ પ્રમાણે વર્ત્તવા લાગીશ તો તારા મનની ચંચળતા પોતાની મેળેજ ભુંસાઇ જશે. એમાં બીક રાખવું શુ છે?

સ્વામીજીની અભયવાણી સાંભળી શિષ્યે ધૈર્ય ધારણ કર્યું.

ચિત્તશુદ્ધિનો સરળ માર્ગ

આહાર કર્યા પછી સ્વામીજી પોતાના બીછાના ઉપર બેઠા. બીજાઓને માટે પ્રસાદ લેવાનો હજી વખત થયો નહોતો. તેથી શિષ્ય સ્વામીજીની ચરણસેવા કરતો તેમની પાસે ત્યાંજ બેસી રહ્યો. મઠમાં રહેનારાઓ પ્રત્યે શિષ્યની શ્રદ્ધા આકર્ષિત થાય તે માટે સ્વામીજીએ કહ્યું કેઃ–" અહિંયાં ગુરૂદેવનાં જે જે સંતાનોને તું જુએ છે તેઓ સર્વ અદ્‌ભુત ત્યાગીઓ છે. તેમની સેવા કરવાથી તારી પણ ચિત્તશુદ્ધિ થશે, આત્મતત્વ પણ પ્રત્યક્ષ થઇ શકશે." "**परिप्रश्नेन सेवया**" એ ગીતાનું વાકય સાંભળ્યું છે ને? તેઓની બને તેટલી સેવાભક્તિ કરજે, એટલે તારી ભાવનાઓ સફળ થશે. તારા પ્રત્યે પણ તેમનો સર્વનો કેટલો બધો પ્રેમ છે, તે જાણે છે ને!"

શિષ્યઃ—પરંતુ મહાશય, તેમનો યથાર્થ પરિચય થવો બહુ કઠિન છે. પ્રત્યેકની ભાવનાઓ અને સાધનાઓ એવી તો ગંભીર છે કે તેમને કોઇને હું તો બરાબર સમજી જ શકતો નથી.

સ્વામીજીના સાથીઓનો સંક્ષિપ્ત પરિચય

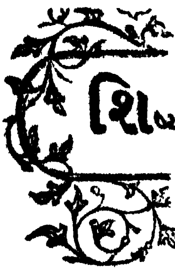
સ્વામીજીઃ—ગુરૂદેવ એક ઉસ્તાદ માળી જેવા હતા. તેમણે જ અનેક પ્રકારનાં પુષ્પો ચુંટી ચુંટી આ સંઘરૂપ માળા તૈયાર કરી છે. જ્યાં ત્યાંથી સુંદર અને ઉપયોગી પુષ્પો લાવી તેઓ આ આશ્રમમાં તેને સંગૃહીત કરતા ગયા છે. વખત જતાં એવાં અનેકાનેક પુષ્પો અહિં ખેંચાઇ આવશે. ગુરૂદેવ કહેતા કેઃ–“જેણે એક દિવસે વિશુદ્ધ હૃદયથી ઇશ્વરને સાદ કર્યો હશે, તે મનુષ્યને અહિં આવ્યાવિના ચાલશે નહીં.” અહિંયાં જે જે રહ્યા છે તે પ્રત્યેક સિંહસમાન છે. મારી પાસે તેઓ સંકોચથી રહે છે તેથી તેઓને સાધારણ મનુષ્યો માની લેવાની ભૂલ કરીશ નહીં. તેઓ જ્યારે બહાર આવશે ત્યારે લોકોની આખો ઉઘડી જશે. અનત અધ્યાત્મભાવમય શ્રીગુરૂદેવના શરીરનાજ એ સર્વ અંશો છે. હું તો તેમના પ્રત્યે એજ દ્રષ્ટિથી જોઉ છું. આ પેલો રખાલ છે તેનામાં જેટલી spirituality—આધ્યાત્મિકતા છે તેટલી મારા પોતાનામાં પણ નથી. ગુરૂદેવ તેને બાળક સમજી પોતાના ખોળામા બેસાડતા, ખવરાવતા અને પાસેજ સૂવાડતા. એ હોવાથીજ અમારો મઠ આજે શોભે છે—અમારો રાજા પણ એજ છે! આ **બાબુરામ, હરિ, શારદા, ગંગાધર, શરત, શશી** તથા **સુબોધ** જેવા ઇશ્વરભક્ત માણસો બીજે હશે કે નહીં તેની મને શંકા છે. એમાંનો પ્રત્યેક જણ ધર્મશક્તિના એક કેન્દ્રસ્વરૂપ છે. વખત જતાં તેમની સર્વ શક્તિઓ વિકસિત થયાવિના રહેશે નહીં.

ત્યારબાદ નાગમહાશય સંબંધે કેટલીક વાતચીત થયા પછી સ્વામીજી પડખાભેર સૂતા અને થોડીવારે ઉંઘી ગયા. શિષ્ય પણ આહારનો વખત થઈ જવાથી ત્યાંથી ચાલતો થયો.

પ્રસંગ ૪૪ મો.

સ્થાન—કલકત્તાથી મઠમાં જતી નૌકા. ઇ. સ. ૧૯૦૨.

સ્વામીજીની નિરભિમાન વૃત્તિ

શિષ્ય આજે સાંજે કલકત્તા ખાતે ગંગાકિનારે ફરવા ગયો હતો. તે વખતે એક સંન્યાસી જેવી મૂર્ત્તિ આહીરટોલા તરફ જતી દૂરથી તેના જોવામાં આવી. શિષ્યે પાસે જઇને જોયું તો જણાયું કે તે સાધુમૂર્ત્તિ બીજું કોઇ નહીં પણ તેના પોતાના ગુરૂ સ્વામી શ્રી વિવેકાનંદ પોતે જ હતા! સ્વામીજીના પોતાના ડાબા હાથમાં પાંદડાંના એક પડીયામાં થોડા શેકેલા ચણા હતા. સ્વામીજી બાળકની માફક એ ચણા ખાતા ખાતા આનંદપૂર્વક આગળ ચાલ્યા જતા હતા. જગપ્રસિદ્ધ સ્વામીજીને આ પ્રમાણે રસ્તામાં ચણા ખાતા જોઇને શિષ્ય તો આભોજ બની ગયો! તે વિચાર કરવા લાગ્યો કેઃ—"સ્વામીજી કેટલા બધા અભિમાનરહિત હોવા જોઇએ ?"

ત્યારબાદ શિષ્ય તેમની આગળ આવીને ઉભો રહ્યો અને તેમના ચરણમાં પ્રણામ કરી, એકાએક કલકત્તા આવવાની કેમ જરૂર પડી તે સંબંધી પ્રશ્ન કર્યો.

સ્વામીજીઃ—સહજ કામ હતું એટલે આ તરફ આવવું પડયું. ચાલ, તારે પણ મઠમાં આવવું છે ને? થોડા દાળીયા ખાઇશ? મીઠું મરચું બહુ મજાનું ભભરાવ્યું છે!

શિષ્યે હસતે, હસતે, પ્રસાદ ગ્રહણ કર્યો; અને મઠમાં જવાની તત્પરતા દર્શાવી.

સ્વામીજીઃ—તો જા એક નૌકા ભાડે કરી રાખ.

ગરીબોની સાથે ભાવ ઠરાવવાની જરૂર નથી

શિષ્ય દોડતો એક નૌકા ભાડે કરવા રવાના થયો. નૌકાવાળા માછીઓ સાથે શિષ્ય ભાડું ઠરાવતો હતો તેટલામાં સ્વામીજી ત્યાં આવી પહોંચ્યા. માછીઓએ મઠ સુધી લઈ જવાના આઠ આના કહ્યા અને શિષ્યે બે આના કહ્યા. સ્વામીજીએ કહ્યું કેઃ—" એમની સાથે તે વળી ભાડા માટે તકરાર કરવાની હોય ? ચાલો આઠ આનાજ આપીશું. " શિષ્ય મુગે મ્હોડે નૌકામાં બેસી ગયો. ઓટનો વખત થઈ જવાથી નૌકા અત્યંત ધીરી ગતિએ આગળ વધવા લાગી. મઠમાં પહોંચતાં લગભગ દોઢ કલાક થયો હશે. નૌકામાં સ્વામીજી સિવાય બીજું કોઇ નહીં હોવાથી શિષ્ય નિઃસંકોચપણે અનેક પ્રશ્નો પૂછવા લાગ્યો. આજ સાલમાં આષાઢ માસે સ્વામીજીએ દેહત્યાગ કર્યો હતો. તે દિવસે ગંગાજીની મધ્યમાં સ્વામીજી સાથે શિષ્યને જે કથોપકથન થયું તેજ આજે વાંચકોને ઉપહારરૂપે અર્પણ કરીએ છીએ.

શ્રીરામકૃષ્ણ પરમહંસના ગૃહસ્થ ભક્તો વિષે સ્પષ્ટીકરણ

ગુરૂદેવના ગત જન્મોત્સવ—વખતે તેમના ભક્તોનું માહાત્મ્ય દર્શાવનારૂં જે સ્તોત્ર શિષ્યે છપાવ્યું હતું, તે સંબંધે પ્રસંગ કાઢી સ્વામીજીએ શિષ્યને પૂછ્યું કેઃ—" તેં તારા રચેલા સ્તોત્રમાં જેમનાં નામો આપ્યાં છે, તેઓ સઘળા ગુરૂદેવના અંગોપાંગરૂપ હતા તે વાત તું કેવી રીતે જાણી શક્યો ? "

શિષ્યઃ—મહાશય, ગુરૂદેવના ગૃહસ્થ ભક્તો તથા સંન્યાસી ભક્તો પાસે હું ઘણીવાર આવ—જા કરૂં છું, તેથી ગુરૂદેવના ભક્તો કોણ કોણ હતા તે તેમના પોતાના મુખથીજ હું સાંભળી શક્યો છું.

સ્વામીજીઃ—તેઓ સર્વ ગુરૂદેવના ભક્તો હોઈ શકે, પરંતુ તેઓ સઘળા ગુરૂદેવના અંગોપાંગરૂપ હતા તેમ કહી શકાય નહીં.

ગુરૂદેવે પોતે કાશીપુરના બગીચામાં મને કહ્યું હતું કેઃ—" માએ મને બતાવી દીધું છે કે આ સર્વે અહિંના (આપણા) અંતરંગ માણસો નથી. " સ્ત્રી અને પુરૂષ, એ ઉભય પ્રકારના ભકતો સંબંધે ગુરૂદેવે તે દિવસે એ પ્રમાણે કહ્યું હતું.

ત્યાર પછી ગુરૂદેવે પોતે પોતાના ભકતોના જે બે ભાગો પાડયા હતા, તેવા ભાગો પાડવાની શા માટે જરૂર પડી તે વિષે વિવેચન કરી, સ્વામીજીએ ગૃહસ્થ તથા સંન્યાસ—જીવનમાં કેટલો બધો પ્રભેદ છે, એ વિષય બહુજ વિસ્તારથી શિષ્યને સમજાવી દીધો.

સ્વામીજીઃ—એક તરફ કામિની અને કાંચનની સેવા કરવી અને બીજી તરફ ગુરૂદેવને યથાર્થરૂપે પ્રાપ્ત કરવા, એ શું કોઇ કાળે બને ખરૂં ? બન્યું હોય એમ કદાપિ સાંભળ્યું છે ? બન્ને વિરોધી પ્રવૃત્તિઓ એક સાથે બની શકે એમ કોઈ તને કહે તો પણ તું માનીશ નહીં. ગુરૂદેવના કેટલાએક ભકતો એવા છે કે જેઓ પોતાને અત્યારે " ઇશ્વિરકોટીના " તેમજ " અંતરંગ " અધિકારવાળા તરીકે જાહેર કરે છે ! ગુરૂદેવના ત્યાગ–વૈરાગ્યનો તો એક છાંટો પણ મળે નહીં, છતાં પોતાને અંતરંગ ભક્ત તરીકે જાહેર કરવા એ કેટલું બધું અનુચિત ગણાય ? એવી વાતો પ્રત્યે તું જરા પણ ધ્યાન આપીશ નહીં. ગુરૂદેવ કે જેઓ ત્યાગીઓના " બાદશાહ " હતા તેમની કૃપા પ્રાપ્ત કર્યા પછી શું કામ–કાંચનાદિની સેવા કરવાની વૃત્તિ કોઇને થાય ખરી ? કામ–કાંચનાદિમાં જ્યારે વૈરાગ્ય આવે, ત્યારેજ ગુરૂકૃપા પ્રાપ્ત થઇ એમ સમજવું.

શિષ્યઃ—ત્યારે જેઓ દક્ષિણેશ્વરમાં ગુરૂદેવની પાસે આવતા અને રહેતા તેઓ શું ગુરૂદેવના ભકતો નહોતા ?

સ્વામીજીઃ—એમ કોણ કહે છે ? જેઓ ગુરૂદેવની પાસે નિરંતર આવતા તેઓ સર્વે ધર્માનુભૂતિ–spirituality તરફ આગળ

વધ્યા છે-વધે છે અને વધશે. કારણ કે તેઓ સર્વે ગુરૂદેવના ભક્તો છે. એટલું છતાં આ વાત ભૂલી જઇશ નહીં કે તેઓ સઘળા કાંઇ ગુરૂદેવના અંતરંગ તો નથીજ. ગુરૂદેવ પોતેજ ઘણીવાર કહેતા કે-"અવતારી પુરૂષોની સાથે કલ્પાંતરના સિદ્ધ ઋષિઓ દેહ ધારણ કરી જગતમાં જન્મ લે છે. ભગવાનના સાક્ષાત્ સહાયક જો કોઇ હોય તો તેઓજ છે. તેઓની મારફતેજ ભગવાન પોતાનું કાર્ય કરાવે છે અને જગતમાં ધર્મભાવનો પ્રચાર પણ તેઓની દ્વારાજ થાય છે." આટલી વાત હૃદયમાં કોતરી રાખજે કે જેઓ પરાર્થે **સર્વત્યાગી** થઇ શકે, જેઓ ભોગવિલાસને કાગડાની વિષ્ટાસમાન લેખી તેનો પરિત્યાગ કરી શકે, અને માત્ર જગતના હિતને અર્થે-જીવોના કલ્યાણને માટે પોતાનું જીવન અર્પણ કરી શકે તેઓજ અવતારી પુરૂષના અંતરંગ કિંવા અંગોપાંગરૂપ બની શકે છે. ભગવાન ઇશુના જેઓ યથાર્થ શિષ્યો હતા તેઓ સર્વ સંન્યાસીઓજ હતા. શ્રીશંકર, રામાનુજ, શ્રીચૈતન્યદેવ તથા બુદ્ધદેવની સાક્ષાત્ કૃપા પ્રાપ્ત કરનારા શિષ્યો પણ સર્વત્યાગી સંન્યાસીઓજ હતા. આ ત્યાગી સંન્યાસી મહાત્માઓજ ગુરૂપરંપરાએ જગતમાં બ્રહ્મવિદ્યાનો પ્રચાર કરતા આવ્યા છે. **કામ-કાંચનાદિના ગુલામોએ મનુષ્યોનો ઉદ્ધાર કર્યો હોય અથવા મનુષ્યોને ઈશ્વરપ્રાપ્તિનો માર્ગ દર્શાવ્યો હોય એમ કોઈ કાળે કોઈ પણ ક્ષેત્રમાં બન્યું નથી.** જેઓ પોતે મુક્ત થયા ન હોય તેઓ બીજાઓને કેવી રીતે મુક્ત કરી શકે? વેદ, વેદાન્ત તથા ઇતિહાસ, પુરાણ વગેરેમાં તું જોઇ શકશે કે સર્વકાળે અને સર્વદેશે લોકગુરૂ તરીકે સંન્યાસીઓએજ ધર્મનો યથાર્થ ઉપદેશ આપ્યો છે. History repeats itself-જે કાંઇ પૂર્વે બન્યું છે તેજ ભવિષ્યમાં બનવાયોગ્ય છે. અત્યારે પણ તેમજ બનવું જોઇએ.

શિષ્યઃ—તો પછી ગુરૂદેવના ગૃહસ્થ ભક્તો તેમની વાતોનો

વિવિધરૂપે પ્રચાર કરે છે તેને સત્ય લેખી શકાય કે નહીં?

સ્વામીજીઃ—છેકજ અસત્ય છે એમ તો કહી શકાય નહીં; છતાં ગુરૂદેવના સંબંધમાં જે વાતો તેઓ કહે છે તે સર્વને partial truth—આંશિક સત્ય કહેવામાં હરકત નથી. ખરી વાત તો એજ છે કે જે જેવું પાત્ર હોય તે તેજ પ્રમાણે ગુરૂદેવના કથનનો અર્થ કરવા શક્તિમાન થાય છે, અને તેમ કરવું એ કાંઇ ખરાબ નથી. છતાં ભકતોમાં પણ જો કોઇ એમજ સમજી લે કે "અમે જે કાંઇ કહીએ છીએ અથવા અમે જે કાંઇ સમજ્યા છીએ તેજ માત્ર સત્ય છે, તેજ સર્વસ્વ છે," તો હુ કહું છું કે એવા લોકો દયાને પાત્ર છે. ગુરૂદેવને માટે કેટલી કેટલી કિંવદન્તીઓ ચાલે છે તે તું જાણે છે ? કોઇ કહે છે કે તેઓ તો તાંત્રિકમતના એક પ્રચારક હતા. કોઇ કહે છે કે તેઓ તો "નારદીય ભક્તિ" નોજ પ્રચાર કરવા અવતર્યા હતા. કોઇ કહે છે કે તેઓ સાધન–ભજન કરતા હતા તે ઉપરથી જણાય છે કે તેઓ અવતારી મહાપુરૂષ તો નહીંજ હોય ! વળી કોઇ એમ પણ કહે છે કે સંન્યાસી થવું એ તેમના મતથી બીલકુલ વિરૂદ્ધ પ્રથા છે. આ પ્રમાણે તેમના ગૃહસ્થ ભકતો સેંકડો ગપાટા હાંકે છે? તું તેમાંની એકે વાત તરફ લક્ષ આપીશ નહીં. તેઓ યથાર્થમાં કોણ હતા, અધ્યાત્મરાજ્યમાં તેમનો કેટલો પ્રબળ અધિકાર હતો, એ વાત હું આખી જીંદગી સુધી કઠિન તપસ્યા કરવા છતાં લેશમાત્ર સમજી શકયો નથી. એટલાજ માટે હું જ્યારે ગુરૂદેવના સંબંધમાં કાંઇ બોલું છું ત્યારે બહુજ સાવચેતીથી બોલું છું, સારાંશ કે જે ભક્તમાં જેટલી પાત્રતા હતી તેટલે અંશેજ તેને ગુરૂદેવે પોતાનો પરિચય આપ્યો છે. તેમનાં અધ્યાત્મજ્ઞાનનો સમુદ્ર એટલો બધો ભરપૂર હતો કે એ અધ્યાત્મરસનું એક ટીપું પણ જો કોઇ મનુષ્ય ધારણ કરી શકે તો તે તુરતજ મનુષ્યમાંથી દેવ બની જાય ! જગતના ઇતિહાસમાં તેમના

જેવું બીજું દ્રષ્ટાંત મળવું દુર્લભ છે. તેઓ વસ્તુતઃ કોણ હતા અને શા માટે દેહ ધારણ કર્યો એજ પ્રશ્નનો સંતોષકારક ઉત્તર હજી સુધી મળી શક્યો નથી. એટલાજ ઉપરથી વિચાર કરી જો કે તેઓ કેટલા બધા મહાન હોવા જોઇએ ? અવતારી પુરૂષ તરીકે તેમનો પરિચય આપવો એ પણ તેમને હલકા પાડવા જેવું મને તો લાગે છે. મેં જોયું છે કે જ્યારે તેઓ પોતાના સંન્યાસી-સંતાનને કોઇ ખાસ પ્રકારનો ઉપદેશ આપવા બેસતા તે પહેલાં તેઓ પોતે ઉઠીને ચોતરફ આસપાસ જોઇ આવતા, એવા ભયથી કે રખેને કોઇ ગૃહસ્થ ભક્ત તે ઉપદેશ સાંભળી જાય ! જ્યારે તેઓને ખાત્રી થતી કે આસપાસ કોઈ ગૃહસ્થ હાજર નથી, તેમજ તુર્તમાં આવે એવો સભવ નથી, ત્યારેજ તેઓ જ્વલંત ભાષામાં ત્યાગ-તપસ્યાનો મહિમા સ્ફુટથી સંભળાવતા. તેમણે સંસાર વૈરાગ્યની જે પ્રબળ ઉદ્દીપના અમારામાં એકવાર પ્રકટાવી હતી તેનેજ લઇને અમે આજે સંસારત્યાગી-ઉદાસીન સંન્યાસી બની શક્યા છીએ.

ગૃહસ્થ અને સંન્યાસી ભક્તોનો મુકાબલો

શિષ્યઃ—ગૃહસ્થ અને સંન્યાસીઓમાં તેઓ એટલો બધો પ્રભેદ કેમ રાખતા ?

સ્વામીજીઃ—એ વાત તો ગૃહસ્થભક્તો પોતે પણ કહેશે. હું તને માત્ર એટલુંજ પૂછુંછું કે જે સંતાનોએ ઈશ્વરપ્રાપ્તિની ખાતર ઐહિક જીવનના સમસ્ત ભોગોપભોગોનો તદ્દન ત્યાગ કર્યો છે અને જેઓએ પહાડમાં-પર્વતમાં-તીર્થમાં-આશ્રમમાં તપસ્યા કરી દેહપાત કરવાનો દ્રઢ નિશ્ચય કર્યો છે તેઓ મોટા હોઇ શકે, કે જેઓ તેમની સેવા, વંદના, સ્મરણ, અને મનન કરવા છતાં સંસારની માયાનો મોહ તોડી શક્યા નથી તેઓ મોટા હોઇ શકે ? જેઓ પ્રાણીમાત્રને આત્મવત્ લેખી જીવસેવા કરવા તત્પર થયા છે, જેઓ બાલ્યાવસ્થાથીજ ઊર્ધ્વરેતા છે, અને જેઓ ત્યાગ-વૈરાગ્યની તેજસ્વી મૂર્તિ

સમાન જગતમાં વિચરે છે તેઓ મોટા હોઇ શકે કે, જેઓ એક માંખની માફક એક ફૂલ ઉપરથી ઉડી તુરતજ વિષ્ટા ઉપર બેસી જાય છે તેઓ મોટા હોઇ શકે ? આ સર્વ વાતોનો તું પોતેજ વિચાર કરી જો !

ગુરૂકૃપા સફળ ક્યારે લેખાય ?

શિષ્યઃ—પરંતુ મહાશય, જેઓએ ગુરૂદેવની કૃપા પ્રાપ્ત કરી હોય તેઓને તે વળી સંસાર જેવું હોયજ શું ? તેઓ તો ગૃહે રહે અથવા સંન્યાસનું અવલંબન લે-ગમે તે કરે, તેમને માટે તો ઉભય સમાન છે. મને તો લાગે છે કે તેમને માટે કોઇ નિયમજ હોઇ શકે નહીં.

સ્વામીજીઃ—તેમની કૃપા જેમણે એકવાર પ્રાપ્ત કરી છે તેમના મનમાં કે તેમની બુદ્ધિમાં પણ ક્યાંઇ સંસારની આસક્તિ રહી શકતી નથી. કૃપા પ્રાપ્ત થઇ છે કે નહીં તે જોવું હોય તો તેની માત્ર એકજ પરીક્ષા છે, અને તે એજ કે કામ-કાંચનાદિની આસક્તિ જેટલી દૂર થાય તેટલે અંશેજ ગુરૂદેવની તેમના ઉપર કૃપા થયેલી છે, એમ ચોક્કસ સમજી લેવું. કામ-કાંચનની આસક્તિથી જે મુક્ત થઇ શક્યો નથી, તે ગુરૂદેવની કૃપાને પ્રાપ્ત કરી શક્યો હોય એમ માનવાને હું કદાપિ તૈયાર થઇશ નહીં.

સ્વામીજીની ભાવી આશાઓ

પૂર્વ પ્રસંગ આ પ્રમાણે સમાપ્ત થયો એટલે શિષ્યે નવા વિષયની શરૂઆત કરવા પ્રશ્ન કર્યો કેઃ—" મહાશય, આપે દેશ-વિદેશમાં આટલો બધો પરિશ્રમ કર્યો તેનું પરિણામ શું આવ્યું ? "

સ્વામીજીઃ—શું પરિણામ આવ્યું તેનો કંઇક અંશે તમે પ્રત્યક્ષ કરી શકશો. વખત જતાં ગુરૂદેવની ઉદાર ભાવનાઓ જગતમાં પ્રચાર

પામશે તેનો હજી સૂત્રપાતજ થાય છે. એક કાળે ઉદારભાવનો પ્રવાહ એટલો બધો પ્રબળ થશે કે સર્વને તેમાં તણાવુંજ પડશે.

ગુરૂદર્શન કરવાં હોય તો તેમનાં સંતાનની સેવા કરો

શિષ્યઃ—ગુરૂદેવના સંબંધમાં કંઇક વિશેષ સંભળાવો. આપના પવિત્ર મુખથી ગુરૂ–પ્રસંગ સાંભળવાની તીવ્ર આકાંક્ષા રહ્યા કરે છે.

સ્વામીજીઃ—રાત્રિ–દિવસ એ સિવાય બીજી વાતજ આપણે ક્યાં કરીએ છીએ? તેમને (ગુરૂદેવને) બીજી કોઇ વસ્તુની ઉપમા આપી શકાય તેમ નથી, તેમની ઉપમા તેઓ પોતેજ હતા, એમ કહેવું બસ થઇ પડશે.

શિષ્યઃ—મહાશય, અમે તેમના દર્શનનો લાભ લઈ શક્યા નહીં. અમારે માટે હવે કાઇ ઉપાય ખરો?

સ્વામીજીઃ—તેમની સાક્ષાત્ કૃપા જેઓ મેળવી શક્યા છે તેવા આ સાધુપુરૂષોનો સત્સંગ તો તને પ્રાપ્ત થઈ ચૂક્યો છે. તો પછી તેમનાં દર્શન તને થયાં નહીં એમ કેવી રીતે કહી શકાય? તેઓશ્રી પોતે પોતાના ત્યાગી સંતાનોમાં સર્વદા વિરાજી રહ્યા છે! તેમની સેવા–વંદના કરવાથી તેઓ પોતે સમય વીતતાં reveal પ્રકટ થશે. કાળક્રમે મારી આ વાત સમજાશે–અત્યારે નહીં.

શિષ્યઃ—તે તો ઠીક. ગુરૂદેવની કૃપા પ્રાપ્ત કરી હોય એવા સાધુ પુરૂષોના સંબંધમાં તો આપ નિત્ય વાતો કરો છો; પણ આપના પોતાના સંબંધમાં તેઓ જે કાંઈ કહેતા તે તો આપે કોઇ દિવસ અમને કહ્યુંજ નહીં!

સ્વામીજીઃ—મારી વાત વિશેષ શું કહું? હું તો તેમના દૈત્યો માંહેનોજ કોઇ એક હોઈશ. કોઈ કોઇ વખત તેમની રૂબરૂમાં હું તેમને ગાળો આપતો! છતાં તેઓ મારી ગાળો સાંભળીને માત્ર હસતા!

વાત કહેતા કહેતામાં સ્વામીજીનું મુખમંડળ સ્થિર–ગંભીર થઈ ગયું ! ગંગાજીની તરફ શૂન્યમને થોડીવાર સ્થિરભાવે તેઓ નિહાળી રહ્યા. હવે સાંજ પડી ગઇ અને નૌકા પણ મઠ પાસે આવી પહોંચી. સ્વામીજી મનમાં ને મનમાંજ ગુરૂદેવની સ્તુતિ ગાવા લાગ્યા. ગાનનો મધુર–સૂક્ષ્મ ધ્વનિ સાંભળી શિષ્ય સ્વામીજીના મુખ તરફ એકીટસે તાકી રહ્યો.

ભાડું ચૂકવી દઇ સ્વામીજી નૌકામાંથી નીચે ઉતર્યા; અને ઝભ્ભો કહાડી નાખી મઠની પશ્ચિમ ગૅલેરીમાં ગયા. ત્યાં બેઠા ત્યારે શિષ્યે જોયું તો તેને જણાયુ કે સ્વામીજીની ગૌરકાંતિએ તથા ગૈરિક વસ્ત્રોએ સંધ્યાના દીપ–પ્રકાશથી એક પ્રકારની અપૂર્વ શોભા ધારણ કરી હતી।

પ્રસંગ ૪૫ મો

અંતિમ દર્શન.

સ્થાન-બેલુડમઠ-ઈ. સ ૧૯૦૨

અંગ્રેજી તથા દેશી પોષાક વિષે ચર્ચા

આજે આષાઢ માસની ત્રયોદશી હતી. શિષ્ય આજે સાંજ પડતા પહેલાં મઠમાં હાજર થઈ ગયો છે, શિષ્યને તે વખતે બાલીમાં નોકરી હતી, તેથી ઑફીસનો પોષાક પહેરી રાખી ત્યાંથી પરભાર્યોજ મઠમાં આવ્યો હતો, બહુ ઉતાવળ કરવાથી રોજની માફક આજે પોષાક બદલવાનું તેનાથી બની શકયું નહોતું. શિષ્યે સ્વામીજીનાં ચરણકમળમાં પ્રણામ કરી તેમની શારીરિક કુશળતા પૂછી. સ્વામીજીએ કહ્યું:—" ઠીક છે." શિષ્યનો પોશાક જોઇ કહ્યું કે:—" તું આ કોટ-પાટલુન પહેરે છે તો પછી કૉલર કેમ રાખતો નથી ? " આ પ્રમાણે કહી તેમણે સ્વામી શારદાનંદને બોલાવીને આજ્ઞા કરી કે:—" મારા કૉલરો છે તેમાંથી એક-બે કૉલર આને કાલે સવારે આપજે." શારદાનંદસ્વામી સ્વામીજીની આજ્ઞાને શિરોધાર્ય કરી ત્યાંથી ચાલ્યા ગયા.

ત્યાર બાદ મઠના એક ઓરડામાં શિષ્ય પોતાનો ઑફીસનો પોષાક બદલી નાખી હાથ-પગ-મ્હોં વગેરે જળથી સ્વચ્છ કરી સ્વામીજી પાસે હાજર થયો. સ્વામીજીએ તેને ઉદ્દેશીને કહેવા માંડયું કે:—" આહાર-પોષાક અને જાતીય આચાર-વ્યવહારનો ત્યાગ કરવાથી ધીમે ધીમે જાતીયત્વનો લોપ થઈ જાય છે. ગમે તેની પાસેથી વિદ્યા પ્રાપ્ત કરવામાં કાંઈ વાંધો નથી. પરન્તુ જે વિદ્યા પ્રાપ્ત

કરવાથી પોતાની જાતીયતાનો લોપ થાય તેવી અધઃપાત કરનારી વિદ્યા કોઈ રીતે ઇચ્છવાયોગ્ય નથી."

શિષ્યઃ—મહાશય ઑફીસમાં સાહેબ લોક જેવો પોષાક પહેર્યા-વિના ચાલતું નથી, તેથીજ એ ડ્રેસ પહેરવો પડે છે.

સ્વામીજીઃ—તેની કોણ ના કહે છે ? ઑફીસના કામકાજ પ્રસંગે અવશ્ય એવો પોષાક પહેરવો, પરંતુ ઘેર ગયા પછી તો ચોખ્ખા બંગાળીજ બનવું. ઘેર તો ધોતીયું, પહેરણ તથા શાલજ ઓઢી રાખવી સમજ્યો કે ?

શિષ્યઃ—જી હા.

સ્વામીજીઃ—તમે લોકો માત્ર ખમીસ પહેરી રાખી બહાર ફર્યા કરો છો તે ઠીક નથી. યૂરોપમાં જો કોઈ એવો અર્ધો પોષાક પહેરી બહાર નીકળે તો તે એક પ્રકારનું જંગલીપણુંજ naked—ગણાય ! ખમીસ ઉપર કોટ ન પહેર્યો હોય તો ત્યાં કોઈ સદ્દગૃહસ્થ પોતાના ઘરમાં આવવાની રજાજ ન આપે ! પોષાકના સંબંધમાં તમે કેટલું બધું અયોગ્ય અનુકરણ કરતાં શીખ્યા છો ! આજકાલ છોકરાઓ જે પોષાક પહેરે છે તે તો ન મળે આ દેશની પદ્ધતિનો કે ન મળે પાશ્ચાત્ય પદ્ધતિનો ! બન્નેનું એક બેડોળ સંમિશ્રણ તમે લોકોએ કરી નાખ્યું છે !

આ પ્રમાણે વાર્ત્તાલાપ થયા પછી સ્વામીજી ગંગાના કિનારા ઉપર ધીમે ધીમે ફરવા લાગ્યા. તે વખતે તેમની પાસે એક માત્ર શિષ્યજ હતો. સાધન સંબંધી એક પ્રશ્ન સ્વામીજીને પૂછવો છે, તે આ પ્રસંગે પૂછાય કે નહીં તે સંબંધી વિચાર કરતો શિષ્ય સ્વામીજી પાસે ચાલવા લાગ્યો. તેટલામાં પોતેજ જાણે તેના મનની વાત સમજી ગયા હોય તેમ સ્વામીજીએ કહ્યું કેઃ—" એમાં વિચાર શું કરે છે ? હોય તે કહી નાખ ને ? "

શિષ્ય સહજ શરમાયો. તો પણ કહ્યું કે:-" મહાશય, હું એમ વિચારતો હતો કે જો મનને એકદમ સ્થિર કરવાનો એકાદ ઉપાય આપ શીખવી દ્યો, અથવા શીઘ્ર ધ્યાનસ્થ થવાની કોઇ કુંચી બતાવી દ્યો તો મારા ઉપર મોટો ઉપકાર થાય. સંસારચક્રમાં સપડાયાં પછી સાધન-ભજન કરી મનને સ્થિર કરવું એ મારે માટે બહુજ કઠિન કામ થઇ પડયું છે."

શિષ્યની આ પ્રમાણેની દીનતા જોઈ તેઓ બહુ સંતુષ્ટ થયા હોય એમ જણાઇ આવ્યું. પ્રત્યુત્તરમાં તેઓએ શિષ્યને સ્નેહપૂર્વક કહ્યું કે:—" થોડીવાર પછી હું જ્યારે ઉપર એકલો બેસું ત્યારે તું મારી પાસે આવજે. આપણે એ વખતે તે સંબંધી ચર્ચા કરીશું."

શિષ્ય આનંદથી ઉન્મત્ત બની સ્વામીજીને પુનઃ પુનઃ પ્રણામ કરવા લાગ્યો. સ્વામીજીએ કહ્યું:—" એ બધું રહેવા દે-રહેવા દે."

થોડીવાર પછી સ્વામીજી ઉપર ચાલ્યા ગયા.

શિષ્ય, તે સમયે નીચે બેસી એક સાધુની સાથે વેદાન્તની ચર્ચા કરવા લાગ્યો. આ દ્વૈતાદ્વૈતમતની ચર્ચા એટલી બધી વધી પડી કે આખા મઠમાં કોલાહળ મચી ગયો. શિવાનંદ મહારાજે આવીને કહ્યું કે:-" અરે, ધીમે ધીમે બોલો! આમ બરાડા પાડશો તો સ્વામીજીના ધ્યાનમાં વિક્ષેપ થશે." શિષ્ય ચૂપકીથી ત્યાં બેસી રહ્યો અને થોડી-વારે સ્વામીજીની આજ્ઞાનું સ્મરણ થતાં ઉપર ગયો.

શિષ્યે ઉપર જઇને જોયું તો સ્વામીજી પશ્ચિમ તરફ મુખ રાખી એક પાટ ઉપર વિરાજ્યા હતા. મુખ ઉપર અપૂર્વ ભાવ પ્રકાશી રહ્યો હતો. ચન્દ્રકાંતિ સમાન સ્વચ્છ પ્રકાશ તેમના અંગમાંથી બહાર સ્ફુરી નીકળતો હતો ! તેમનું સર્વાંગ સ્થિર-ગંભીર-અડગભાવે ચિત્રની મૂર્ત્તિ માફક એકાસને શોભી રહ્યું હતું. સ્વામીજીની આવી ધ્યાનસ્થ મૂર્ત્તિ જોઈ શિષ્ય શાંતભાવે તેમની પાસે જઇને ઉભો રહ્યો.

થોડી ક્ષણો સુધી ઉભા રહેવા છતાં સ્વામીજીએ આંખ ખોલી નહીં, તેથી તે ત્યાં તેમની પાસેજ બેસી ગયો. આમને આમ અર્ધો કલાક પસાર થયો, છેવટે સ્વામીજીની હાથેલી ધ્રૂજવા લાગી અને તે પછી પાંચ-સાત મીનીટે તેમણે આંખો ઉઘાડી શિષ્યની તરફ દ્રષ્ટિ કરી પૂછ્યું:-" અહં ક્યારે આવ્યો ? "

શિષ્ય:-સહજ વાર થઇ હશે.

સ્વામીજી:-ભલે, પાણીનો એક પ્યાલો ભરી લાવ જોઇએ.

શિષ્ય ઉતાવળો ઉતાવળો સ્વામીજીના ખાસ કુંજામાંથી પાણી ભરી લાવ્યો. પાણી પી કરી શિષ્યને પ્યાલો પાછો સોંપ્યો અને તેને યથાસ્થાને મૂકી આવવાનું કહ્યું. ત્યારપછી સ્વામીજીએ વાતની શરૂઆત કરતાં કહ્યું કે:-" આજે ધ્યાનની બહુ સરસ જમાવટ થઇ ! "

શિષ્ય:-ધ્યાન કરવા બેસીએ કે તુરતજ મન એકાગ્ર થઇ જાય એવો કંઇક ઉપાય બતાવો.

સ્વામીજી:-અત્યાર પૂર્વે સર્વ ઉપાયો તમને કહી ચૂક્યો છું. નિત્ય પ્રાતઃકાળે એક વખત અવશ્ય ધ્યાન કરવા બેસવું. વખત જતાં સફળતા પ્રાપ્ત થશે. ભલા કહે જોઇએ, તને આ ઠીક લાગે છે?

શિષ્ય:-આપે અત્યાર સુધીમાં જે કાંઈ કહ્યું છે તે પ્રમાણે હું ધ્યાન કરવાનો નિત્ય પ્રયત્ન કરૂં છું. પરંતુ હજી સુધી ધ્યાનમાં જેવી જોઇએ તેવી એકાગ્રતા થતી નથી. કોઇ કોઇ વખત તો મનમાં એમજ થઇ આવે છે કે ધ્યાન માત્ર કરવાથી શું કલ્યાણ થવાનું હતું? મને લાગે છે કે મારાથી ધ્યાન વગેરે થઈ શકશે નહિ. આપની પાસેજ કાયમ રહું એજ મને તો મારે માટે ઇચ્છવાયોગ્ય જણાય છે.

સ્વામીજી:-એ સર્વ માનસિક દુર્બળતાની Weakness ની નિશાનીઓ છે ! સર્વદા નિત્ય-પ્રત્યક્ષ એવા આત્માના વિષયમાંજ તલ્લીન રહેવાનો પ્રયત્ન કરજે. **આત્મદર્શન થયા પછી તારે માટે કાંઇ**

કર્તવ્યજ નહીં રહે. જન્મ-મૃત્યુની જાળ પોતાની મેળેજ તૂટી જશે!

શિષ્યઃ—આપશ્રી પોતેજ કૃપા કરીને એટલું કરી દો. આજે આપે અવકાશે મને આવવાનું કહ્યું હતું તેથીજ હું આવ્યો છું. મારૂં મન સ્થિરતા પ્રાપ્ત કરે એવો કોઇ માર્ગ દર્શાવો.

સ્વામીજીઃ—ધ્યાનમાંજ અવકાશનો સદુપયોગ કરવો. સુષુમ્ણા-માર્ગે માત્ર એકવાર જો મન જઇ શકે તો પછી કોઇ પ્રકારની ચિંતા રહે નહીં, વધુ કાંઇ કરવાનીજ જરૂર ન રહે.

શિષ્યઃ—આપ તો ઘણોય ઉત્સાહ આપો છો. પરંતુ મને સત્ય વસ્તુની પ્રાપ્તિ થશે કે નહીં એજ સમજાતું નથી. યથાર્થ જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરી હું મુક્ત થઇ શકીશ કે નહીં?

સ્વામીજીઃ—એક કીડાથી લઇ બ્રહ્મા પર્યંત સૌ કોઇ એક કાળે મુક્ત થઇ શકશે. તો પછી તું એકલોજ કેમ રહી જશે? માનસિક દુર્બળતાઓ weakness ને મનમાં સહજ પણ સ્થાન આપીશ નહીં.

ત્યારબાદ **સ્વામીજીએ** કહ્યું કેઃ—"શ્રદ્ધાવાન થાઓ, વીર્યવાન થાઓ, આત્મજ્ઞાન પ્રાપ્ત કરો, અને "પરહિતાર્થે" જીવન અર્પણ કરો એજ મારી ઇચ્છા અને આશિષ છે."

એજ વખતે જમવાનો ઘંટ વાગ્યો. સ્વામીજીએ શિષ્યને કહ્યું જમવાનો ઘંટ વાગ્યો. જમી આવ."

શિષ્યે સ્વામીજીના ચરણ-કમળમાં નમન કરી કૃપાભિક્ષાની યાચના કરી. સ્વામીજીએ શિષ્યના મસ્તક ઉપર હસ્ત સ્થાપ્યો અને આશીર્વાદ આપતાં કહ્યું કેઃ—"જો મારા આશીર્વાદથી તારો કોઇપણ પ્રકારનો ઉપકાર થઇ શકતો હોય તો હું કહું છું કે ભગવાન શ્રી રામકૃષ્ણ તારા ઉપર કૃપા કરો! એથી અધિક મહાન આશીર્વાદ મારી પાસે નથી."

શિષ્ય આનંદિત અંતઃકરણે નીચે ઉતર્યો અને શિવાનંદ મહા-

રાજને સ્વામીજીનો આશીર્વાદ કહી સંભળાવ્યો. શિવાનંદ સ્વામીએ આશીર્વાદ સાંભળીને કહ્યું કેઃ-"જા, બંગાળી, તારી સર્વ કામનાઓ પૂર્ણ થશે. વખત જતાં સ્વામીજીના આશીર્વાદનું ફળ તને પ્રત્યક્ષ થયાવિના રહેશે નહીં."

આહાર કર્યા પછી શિષ્ય તે રાત્રિએ સ્વામીજી પાસે ગયો નહીં. કારણ કે તેઓ આજે બહુ જલદીથી સૂઇ જવાના હતા.

બીજે દિવસે સવારે શિષ્યને કેટલાંએક ખાસ કારણોને લીધે કલકત્તા જવાની જરૂર પડી, તેથી તે જેમ બને તેમ જલદી શૌચાદિ નિત્યકર્મોથી પરવારી સ્વામીજી પાસે ઉપસ્થિત થયો.

સ્વામીજી:—કેમ ? અત્યારેજ જઇશ કે ?

શિષ્ય:—જી, હા.

સ્વામીજી:—આવતા રવિવારે આવીશ કે ?

શિષ્ય;—જરૂર, આવીશ.

સ્વામીજી:—ત્યારે જા. જો, આ નૌકા કલકત્તા તરફજ જાય છે; જલદી કર.

શિષ્ય સ્વામીજીના પાદપદ્મમાં છેલ્લા પ્રણામ કરી ત્યાંથી રવાના થયો. તે જાણતો નહોતો કે સ્વામીજીના સ્થૂલ દેહનાં દર્શનનો આ પ્રસંગ છેક છેલ્લોજ નિવડશે. સ્વામીજી તેને પ્રસન્ન વદને રજા આપતાં બોલ્યા કેઃ-" રવિવારે આવજે," શિષ્યે કહ્યુંઃ—"ભલે." ત્યારબાદ શિષ્ય બહાર નીકળ્યો.

શિષ્યને કલકત્તા ખાતે જવાની તૈયારી કરતો જોઇ સ્વામી શારદાનંદે કહ્યું કેઃ—" અરે ! પેલા બે કૉલરો લેતો જા. નહીંતો અમારે સ્વામીજીનો ઠપકો ખાવો પડશે. "

શિષ્યે જણાવ્યું કેઃ—" આજે મને બહુ ઉતાવળ છે. એક

દિવસે આવીને લઇ જઇશ. સ્વામીજીને મારીવતી આ વાત સવિનય જણાવજો, એટલે તમને ઠપકો નહીં મળે."

નૌકા ગંગાકિનારે તૈયાર હતી. શિષ્ય તેમાં બેસીને કલકત્તા તરફ રવાના થયો. નૌકામાંથી શિષ્યે જોયું તો જણાયું કે સ્વામીજી તે વખતે મઠના ઉપલા મકાનમાં ગૅલેરીમાં આસપાસ ફરી રહ્યા હતા. શિષ્યે પુનઃ સ્વામીજી તરફ મુખ કરી પ્રણામ કર્યા. પવનની અનુકૂળ-તાથી નૌકા અર્ધા કલાકમાં આહીરિટોલા ખાતે પહોંચી ગઇ.

ત્યારપછી સાત દિવસે સ્વામીજીએ સ્વસ્વરૂપ સંકોચી લીધું ! શિષ્યને તે પહેલાં એ સંબંધી કશા સમાચાર મળ્યા નહોતા. તેથી સ્વામીજીના દેહાંતર થયાના શોકજનક સમાચાર સાંભળી શિષ્ય બીજેજ દિવસે મઠમાં હાજર થયો. દુર્ભાગ્યે સ્વામીજીના સ્થૂળ દેહનાં શુભ દર્શન પુનઃ થઇ શક્યાં નહીં.

બીજો ભાગ સમાપ્ત.

"ગુજરાતી" પત્રવાળાનો બળાપો.

આ ખાતા તરફથી નીકળેલું શાન્તિપર્વ, આગળ રૂ. ૮ થી નીકળેલા શાન્તિપર્વની નવી સુધરેલી આવૃત્તિ છે; એ મતલબનું લખાણ એ ગ્રંથના મુખપૃષ્ઠ તથા નિવેદનમાં સ્પષ્ટ લખાયલું હોવા ઉપરાંત તેને લગતી જાહેર ખબરોમાં પણ તે વાત સૂચિત છે; વળી મહાભારતના બાકીના ત્રણ ભાગોનું ઉત્તમ ભાષાંતર અનુભવી શાસ્ત્રીને હાથે નવુંજ તૈયાર થતું હોવાની વાત પણ ગયા આસો માસમાં વિવિધ ગ્રંથમાળાના ૪૯-૫૦ મા પુસ્તકમાં અને તે પછીની જાહેર ખબરો તથા હેંડબીલોમાં સ્પષ્ટ જણાવેલી છે; છતાં 'ગુજરાતી' વાળાએ પોતાના ઘરના છાપામાં એવીજ ગપ ચલાવી છે કે "શાન્તિપર્વનું ભાષાંતર નવું હોવાનો દાવો અમે રાખ્યો હતો; અને આ ખાતા તરફથી નીકળનારૂં મહાભારતનુ બધુંજ ભાષાંતર અમદાવાદવાળા ભાષાંતર પ્રમાણેજ છપાનાર છે." (!) આખું શાન્તિપર્વ ઉથલાવી જઇને તેમાં જે શબ્દો નથી તે શબ્દો છે, એમ ઠોકી બેસાડીનેજ કેટલીક ભૂલો તો તેમણે પોતાના પત્રમાં પ્રસિદ્ધ કરવા ઉપરાંત બીજી રીતે પણ બને તેટલી હલકી ભાષા અને અસત્ય આક્ષેપોથી પોતાના હૃદયનો ઊંડો બળાપો સારી પેઠે ખાલી કર્યો છે ! આ સંસ્થા તરફથી સ્વલ્પ મૂલ્યે નીકળેલા તેમજ નીકળનારા ભાગવત, જ્ઞાનેશ્વરી, યોગવાસિષ્ઠ, મહાભારત, વાલ્મીકિ રામાયણ, પંચદશી ઇ. ગ્રંથોને લીધે તેમના બમણી ત્રમણી કિંમતવાળા ગ્રંથોનાં વેચાણમાં અને તેમાંથી દર વર્ષે સ્હેલાઇથી થતી હજારોની આવકમાં થવા માંડેલો ઘટાડોજ એ દ્વેષ અને બળાપાના કારણરૂપે છે.

એવા બડબડાટ કે આક્ષેપો તરફ લક્ષ્ય ન આપતાં મુંગે મોઢે

બને તે કર્યા જવું; અને છેવટે જનસમાજ કદાપિ તેથી ઉંધા વિચારોએ ચ્હડી જઇને સેવાનો લાભ લેવાથી વિમુખ થાય તો "ભલું થયું ભાગી જંજાળ, સુખે ભજીશું શ્રીગોપાળ" ની પેઠે પરમાત્મ દેવે આ હૃદયને પોતા તરફ વિશેષ અભિમુખ બનાવવાની કૃપા કરેલી સમજીને તેમાં રહેલા સ્વ-પર શરીરોના અધિક હિતને માટે અહોભાગ્ય માનવું; આ ધોરણ સસ્તા સાહિત્યની પ્રવૃત્તિની શરૂઆતમાંજ જણાવાઈ ચૂકેલું છે. જેથી વર્તમાનપત્રોમાં ખુલાસાઓ આપવા; અથવા જેવાની સાથે તેવા બનીને એકની બે ચોપડી બતાવવી; કે સરકાર દરબારનો સ્વાદ ચખાડી મદ ઉતારવો; એમાંનું કાંઈ પણ કરવામાં આવ્યું નથી. હવે પછી પણ બનતાં સુધી એજ ધોરણ રહેશે. શુભેચ્છાપૂર્વકની શંકા અથવા જિજ્ઞાસા ગ્યોય માર્ગે દર્શાવાતાં તેનું સમાધાન અપાવું સ્વાભાવિક છે; પરંતુ દ્વેષને લઇને કરાતી ગમે તેવી લવરી માટે તો ઉપેક્ષાનેજ અમે ઉચિત માનીશું.

આમ છતાં, સાધારણ જનવર્ગ આવી ચૂપકીદીથી અવળે માર્ગે દોરાઈ જઇને છેવટે તેમનાજ હક્કમાં નુકસાન થાય તે કેટલાક સજ્જનોને ઠીક નહિ લાગવાથી તેમણે જૂદાં જૂદાં વર્તમાનપત્રોમાં "ગુજરાતી" ના ઉત્તરમાં કેટલાક લેખો પ્રસિદ્ધ કરાવ્યા છે.

આ પ્રમાણે જ્યારે આ કાર્ય થયું છેજ; તો પછી આ ખાતાના વાચક અને શુભેચ્છક સજ્જનો તેથી જ્ઞાત થવાની ઇચ્છા કરે એ સ્વાભાવિક સ્હમજીને તે ઉત્તરો અત્ર દાખલ કરવામાં આવે છે.

પેટે બળતાં "ગુજરાતી" એ કુટેલું કપાળ.

(વડોદરા વર્તમાન તા. ૨૪-૫-૧૫)

ગુજરાતી ભાષા જાણનારી આલમમાં છેલ્લાં થોડાંક વર્ષો થયાં આકર્ષક વાર્તાઓ દાખલ કર્યા પછી "ગુજરાતી" પત્ર જે બહોળો

ફેલાવો પામ્યું છે, તેને માટે-એક ભાઇબંધ પત્રકાર તરીકે અમે તેના કાર્યવાહકોને ખાસ ધન્યવાદ આપીએ છીએ. સુધરેલા દેશોની વર્તમાન સ્થિતિ તરફ જોતાં "ગુજરાતી" ની ગ્રાહક-સંખ્યા બહુ જણાય તેમ નથી, પણ ગુજરાત કાઠીયાવાડ જેવા અજ્ઞાન અને પછાત દેશમાં તે પત્રે જે આગેવાન પદવી ધારણ કરી છે, તેને માટે તેના તંત્રી અને માલેક મગરૂબી ધારણ કરતા હોય તો તે સ્વાભાવિકજ છે. આવા એક બહોળો ફેલાવો પામેલા પત્રની લોકપ્રિયતામાં દિનપરદિન વૃદ્ધિ થતી રહે એવું અમે હંમેશાં ઇચ્છીએ છીએ; છતાં શોકની સાથે અમારે જણાવવું પડે છે કે મરહુમ મી. ઇચ્છારામ સૂર્યરામના ખેદકારક અવસાન પછી "ગુજરાતી" ના ગાદીપતિ બનેલા તેમના ગ્રેજ્યુએટ પુત્ર મી. મણીલાલે હાલમાં જે પ્રવૃત્તિ આદરી છે, તે જો ચાલુ રહી, તો તેવી નહિ ઇચ્છવા યોગ્ય પ્રવૃત્તિ તે પત્રની લોકપ્રિયતામાં ક્વચિતજ વધારો કરી શકશે. જે પત્ર અગાઉ પોતાનાં બાહોશીભરેલાં લખાણોને લીધે ભાગ્યેજ કાયદાની ચુંગાલમાં આવતું હતું, તે પત્રને મી. મણીલાલના હાથમાં લગામ આવ્યા પછી એક કરતાં વધારે વખત માફી માગવી અથવા દીલગીરી દર્શાવવી પડી છે, તે કાંઈ થોડા ખેદની વાત નથી. પત્રકારની ખુરશી કાંટાથી ભરેલી અને અનેક મુસ્કેલીઓથી વિંટળાયેલી છે, તે વાતનો અમે અસ્વીકાર કરવા માગતા નથી; પણ મી. મણીલાલને તો જાણે કે એક તમાચો માર્યા પછી "ભાઇસાહેબ, ભૂલી ગયો" એમ કહેવાની ટેવજ પડી ગઈ હોય એવું દીલગીરી ભરેલું અનુમાન ખેંચવાની તેમના વખાણનારાઓને પણ ઘણી વખત ફરજ પડે છે. આવી એક નિર્બળતાજ વર્તમાનપત્રકારની કીર્તિને ઝાંખ લગાડવાને કેટલીક વખત બસ થઈ પડે છે; પણ મી. મણીલાલ તો તેથી પણ સહેજ આગળ વધ્યા

જણાય છે. "ચુંબન મીમાંસા" અને "હમ્મીર હઠ" જેવાં બીભત્સ પુસ્તકો "ગુજરાતી"ની ચંદ્રવત્ ઝળકતી કીર્તિને કાળા ડાઘ લગાડનારાં કલંકો સમાન છે; અને પહેલાંની એકાદ બે ચાલુ વાર્તાના કેટલાક ભાગોએ તે ડાઘોને વજ્રલેપ જેવો ડામર લગાવી વિશેષ કાળા બનાવ્યા છે. અમે ઇચ્છીએ છીએ કે પ્રો. ગજ્જર જેવો કોઇ કુશળ સાયન્ટીસ્ટ મળતાં તે પત્રને કપાળે ચોંટેલા તે કાળા ડાઘો જલદી દૂર થવા પામે. ઊર્ધ્વગતિમાં જવાને બદલે અધોગતિની ખીણમાં ઉપર જણાવ્યાં બે પગથીયાં ગબડાવ્યા પછી સસ્તા સાહિત્ય વર્ધક પુસ્તકાલય તરફથી ભિક્ષુ અખંડાનંદે બહાર પાડેલાં "મહાભારત"નાં પુસ્તકની "ગુજરાતી"માં આવેલી સમાલોચના તરફ જોતાં મી. મણિલાલ હાલમાં ત્રીજે પગથીએ આવી પહોંચ્યા જણાય છે. એક પુસ્તકને માટે નીડરપણે સ્વતંત્ર અભિપ્રાય આપી તેમાં જે ખુબીઓ તેમજ ખામીઓ હોય તે જનસમાજની સમક્ષ રજુ કરવી એ દરેક પત્રકારની ફરજ છે; અને ભાઇબંધ "ગુજરાતી"એ નિઃસ્વાર્થપણે જો તે કામ બજાવ્યું હોત તો ઉક્ત સમાલોચના માટે તે ખરેખર ધન્યવાદને પાત્ર થઈ પડત; પણ અફસોસ છે કે મહાભારતપરની ટીકામાં સ્વતંત્રતાના કરતાં સ્વાર્થ, અને નીડરતાના કરતાં દુર્બુદ્ધિ વિશેષ જણાય છે. તે ટીકા વાંચ્યા પછી, સસ્તા સાહિત્ય વર્ધક પુસ્તકાલયની હરીફાઇને લીધે, મન ફાવે તેટલી કીંમત રાખીને ગરીબ ગુજરાતીઓના પૈસા ઓકાવવાની તે પત્રની મારવાડી વૃત્તિ ઉપર મજબૂત ફટકો પડયો છે, તેથીજ તે ભાઇબંધે "પેટ દુખતાં કપાળ કુટયું છે" એવું અનુમાન કર્યા સિવાય કોઈ તટસ્થ પુરૂષ ભાગ્યેજ રહી શકે એમ છે. દક્ષિણ આફ્રિકામાં હિન્દી વેપારીઓની હરીફાઈ સ્હામે ખળભળી ઉઠેલા ગોરાઓ સ્હામે વાગ્બાણનો યથેચ્છ પ્રહાર કરનારૂં

"ગુજરાતી" આજે સ્વામી અખંડાનંદની હરીફાઇથી હાંફલુંફાંફલું બની જે અકળામણ બતાવે છે, તે નિષ્પક્ષ પુરૂષોના હૃદયમાં કાંઇક ગુસ્સાની સાથે થોડીક દયાની લાગણી પણ ઉત્પન્ન કર્યા વગર રહે તેમ નથી. પોતાનો કક્કો ખરો હોવાનું દરેક માણસને અભિમાન હોય એ કુદરતી છે; અને તેથી * * * * * * * ના જેવી "આર્યપ્રકાશ" અને "ગુજરાતી" વચ્ચે જે ઝપાઝપી ચાલે છે, અને સાહિત્ય પરિષદને અંગે જે ચર્ચા ચાલે છે, તેમાં "ગુજરાતી" ની રીતભાત ટીકાને પાત્ર હોવા છતાં તેને છેક ઉતારી પાડવા જેવી ભાગ્યેજ ગણી શકાશે. જાહેરમાં આવી લોકપ્રયતા મેળવવા ઇચ્છનારે હંમેશાં ટીકાનાં બાણો સહન કરવાને તૈયાર રહેવું જોઇએ; અને તે નિયમે ગરમાગરમ ચર્ચા ચાલે ત્યારે આગેવાન હોવાનો દાવો કરનારા પુરૂષો ઉપર આક્ષેપો થાય તે કાંઈ નહિ સમજી શકાય તેવી બાબત નથી; પણ મહાભારતપરની ટીકામાં તો ભાઇબંધ "ગુજરાતી" એ વગર કારણે વિકરાળ સ્વરૂપ ધારણ કરી એક સ્વાર્થરહિત સંન્યાસી ઉપર મિથ્યા પ્રહારો કર્યા જણાય છે. જાહેર ખબરની ભાષાને આગળ ધરી તે પત્રે જે અઘટિત હુમલા કર્યા છે, તેને સત્ય અને ગંભીર સ્વરૂપ આપી, તેમાં ડોળવામાં આવેલાં દોઢડહાપણ મુજબ જો દુનિયા વર્તવા લાગે તો અમને તો લાગે છે કે વ્યાવહારિક પ્રવૃત્તિઓનો અંત આવી પ્રલયકાળ નજીકજ આવી પહોંચે! જાહેર ખબર કે આકર્ષક પ્રસ્તાવનામાં ઠગબાજી ચલાવવી તે નિંદાને અને ઘણી વખત શિક્ષાને પાત્ર ઠરે છે; પણ તેમાં અતિશયોક્તિ પણ ન હોવી જોઇએ એમ કહેવું એ તો મનુષ્યને દેવ બનાવવા બરોબર છે; અને "ગુજરાતી"ને માટે તો તેવી ટીકા કદાચ "પગ નીચે દાવાનળ સળગે અને લંકા ઠારવા જવું" જેવા ખેલ સમાન થઈ પડયા વગર રહે

નહિ એવો અમને ભય રહે છે.* વળી સેંકડો નહિ પણ હજારો અને લાખો શ્લોકોના એક પુસ્તકમાં પાંચ પચાશ ભૂલો નજર–દોષથી રહી જાય તો તેને માટે આટલા બધા પ્રહારો કરવાની જરૂર હતી એમ કોઇ પણ ડાહ્યો માણસ કહી શકશે નહિ. તે ભૂલો જણાવી તે સુધારવાની અને ફરીથી બીજાં કામોમાં તેવી ગફલતી ન થાય એટલી સૂચના કરી હોત તો તે પૂરતું થઈ પડત. આ હદ ઓળંગી જવામાં આવી છે તેથીજ પેટ દુઃખતાં "ગુજરાતી" એ કપાળ કુટયું છે એમ કહેવાની અમને લાચારીથી ફરજ પડે છે. હરીફાઇના જમાનામાં ભાઇબંધ "ટાઇમ્સ ઓફ ઇન્ડીઆ"એ દીર્ઘદ્રષ્ટિ વાપરી હિંમત ભરેલી રીતે ચાર આનાને બદલે પોતાના દૈનિક પત્રની જેમ એક આનો કીંમત કરી નાખી છે, તેમ મેદાનમાં આવવાની ભાઇબંધ "ગુજરાતી" શા માટે હામ ભીડતું નથી? સ્વાર્થી લોભવૃત્તિ ઉપર જરા અંકુશ રાખી, વ્યવહારકુશળતા દર્શાવી જો ભાઇબંધ "ગુજરાતી" ખરી હરીફાઇમાં ઉતરશે તો તેનાં પુસ્તકો ઘણા મ્હોટા જથામાં ઉપડી જશે; એટલુંજ નહિ, પણ પછી તેને એક પરોપકારના કાર્યક્ષેત્રમાં પડેલા સંસારત્યાગી સંન્યાસી ઉપર બેવકુફી ભરેલા હુમલા કરવાની પણ જરૂર રહેશે નહિ. અધોગતિની ખીણમાં વધારે નીચે ગબડવાને બદલે ભાઇબંધ "ગુજરાતી" પોતાની પ્રવૃત્તિમાં સારો સુધારો કરે અને તે પત્રની વિશેષ ઉન્નતિ થાય એમ જોવાને અમે ઘણા ખુશી છીએ.

---

* આ ખાતાની જા૦ ખ૦ કે પ્રસ્તાવનામાં અતિશયોક્તિ આવવી તો દૂર રહી, પરંતુ કોઈ બાબતની ખામી હોય તો તે પણ જણાવી દેવામાં આવે છે; આ વાત ભાગવતની પહેલી આવૃત્તિની જા૦ ખ૦ તથા નિવેદન વાંચનારને જ્ઞાતજ હશે. શાન્તિપર્વની તથા મહાભારતની દીવાળી અગાઉ છપાયલી જા૦ ખ૦ જોયા વિના માત્ર દ્વેષથીજ ખોટા અર્થ યોજીને 'ગુજરાતી'-વાળાએ ગમે તેમ લખ્યું હતું.

'ગુજરાતી' અને 'સસ્તું સાહિત્ય.'

(લખનાર:-તટસ્થ.)

હિંદુસ્થાન (દૈનિક)-મુંબઈ તા. ૨૨-૫-૧૯૧૫.

આ લેખનો પ્રારંભ કરતાં પહેલાં જણાવવું જોઇએ કે 'ગુજરાતી રાજ' સામે આજે લગભગ બે વરસે નહિ છુટકેજ ઉતરવું પડે છે. જેની તેની નિંદા કરવી, દૂધમાંથી પોરા શોધવા, કોઇ પણ વસ્તુમાંથી હંસક્ષીર ન્યાયે સારજ ખેંચી લેવાની ડાહ્યા માણસોની નીતિને બદલે માત્ર અવગુણોજ-દોષોજ શોધવા અને એવી રીતે પોતાની હલકાઈ બતાવી આપવાના લક્ષણવાળા આખા ગુજરાતના ધણીરણી કહેવડાવનાર 'ગુજરાતી' એ પોતાનાં ઉપર્યુક્ત લક્ષણોનું પ્રદર્શન અનેકવાર ભર્યું છે અને હજી પણ ભર્યું જાય છે.

સભ્યતા, માણસાઈ, નિષ્પક્ષપાતપણું અને તંત્રીપદની જોખમદારીના પાઠ શીખવા 'ગુજરાતી'ના ગ્રેજ્યુએટ તંત્રીને સભ્યતાની કોઇ સનાતન પાઠશાળામાં ફરીથી દાખલ થવા અમે ભલામણ કરીએ છીએ. સનાતન પાઠશાળા સૂચવવાની જરૂર તો એટલાજ માટે કે એમને જેની સાથે 'સનાતન' શબ્દ નહિ જોડાયલો હોય તેવી આ દુનીઆની કોઈ પણ વસ્તુ અબ્રહ્મણ્યં છે.

'ચુંબન મીમાંસા' અને 'હમ્મીર હઠ' જેવાં અશ્લીલ અને વિષયવાસનાથી ભરપૂર પુસ્તકો માત્ર હલકાં ગ્રાહકોને ખુશી કરી ચાલુ રાખવા અને તે રીતે દ્રવ્યોપાર્જન કરવાના શુદ્ધ સનાતન પુણ્ય ઉદ્દેશથીજ એ પત્ર તરફથી બહાર પાડવામાં આવ્યાં હતાં, અને તેના તરફથી દઢતા ભર્યા (અ) નૈતિક બળથી તેનો લુલો બચાવ કરવાના મિથ્યા પ્રયત્ન કરવાનાં ફાંફાં પણ મરાયાં હતાં અને હજી મરાય છે.

ચુંબન મીમાંસાના અટકાવ માટે 'આર્યપ્રકાશે' વાજબી પોકાર

ઉઠાવ્યો હતો અને તે સંબંધે 'ગુજરાતી' તથા ' આર્ય પ્રકાશ ' માં અઠવાડીઆંઓ સુધી ઝઘડો ચાલ્યો હતો.

'ગુજરાતી'ની અમર્યાદ અને સભ્યતાને ટોલ્લે મૂકવાની પદ્ધતિથી ' ચુંબન મીમાંસાજન્ય કલહની સમાલોચના ' કરવાનું કામ આ લખનારને કરવું પડયુ હતું. તે વખતે 'આર્ય પ્રકાશ'માં પ્રકટ થયેલા 'શીવાય' શબ્દની જોડણીને આગળ ધરી એ સાક્ષરપત્રે તે માટે કેટલીક કીમતી જગ્યા રોકી હતી. પોતાનું પત્ર અને પોતાના તરફથી પ્રગટ થતાં પુસ્તકો 'પૂર્ણસ્ય પૂર્ણમિદં'–'પૂર્ણાત્ પૂર્ણતરં'–'શુદ્ધસ્ય શુદ્ધમિદં શુદ્ધાત્ શુદ્ધતરં' અને વેદવ્યાસના શ્રીમુખે બોલાયલાં અને ' ડુંડાળા દેવ ' ગણપતિ ગજાનનના શ્રીહસ્તે લખાયલાં–શુદ્ધતર–હોય એવો ફાંકો રાખનાર એ પત્રના તે ભૂલ બતાવનારા અંક અને તેજ લેખમાંથી અશુદ્ધ જોડણી અને ખોટા શબ્દપ્રયોગના ૨૧ દાખલા ટાંકી અમે તેમને અર્પણ કર્યા હતા. ત્યાર પછી વળી પાછો બે વર્ષે એનો "**શુદ્ધાત્ શુદ્ધં**" નો ઉન્માદ ઉભરી આવ્યો અને તે ઉભરો 'સસ્તા સાહિત્ય'ના મહાભારતમાંથી પોરા શોધવા ખાલી કરવા માંડયો છે. વાત સાચી છે કે મોતીનો ચારો ચરવાનું તો હંસના નશીબમાંજ હોય છે. જ્યારે બગલાનો ખોરાક પોરા, કીટક અને માછલાંનો કુદરતે ઠરાવેલો છે. એ પત્રે પોતાનું લક્ષ્યબિંદુજ પોરા શોધવાનુ ઠરાવ્યું લાગે છે, અને તે 'ગોલ'ને અવલંબીનેજ તેનો દરેકે દરેક સુવર્ણ અંક પ્રકટ થતો જોવામાં આવે છે!

લોકો કહેવા લાગ્યા છે કે ' ગુજરાતીને ઘેલછા લાગી છે. ' એનું સ્ટાન્ડર્ડ હલકું થતું જાય છે. ' વગેરે. પણ અમને તો લાગે છે કે એ બધી વાતો તદ્દન પાયા વગરની છે. ' ગુજરાતી ' ને તેઓ કહે છે તેવું કશું પણ થયું નથી પણ માત્ર હડકવા લાગ્યો છે.

હડકવાનાં થોડાંક દૃષ્ટાંતો.

૧. એવી એક પણ સંસ્થા અને હીલચાલ ભાગ્યેજ રહી ગઈ હશે

કે જે 'ગુજરાતી' રાજની કોપની દૃષ્ટિએ નહિ ચઢી હોય. એ સનાતનના હીમાયતી અને પુરાણોના પરમ પક્ષપાતી પત્રમાં પહેલાં મહિનાઓ સુધી 'થીઓસોફી પુરાણ' પ્રકટ થયું હતું અને તે વખતે તેના હડકવાનો ભોગ બિચારી થીઓસોફીકલ સોસાયટી અને તેનાં મુખ્ય સંચાલક વિદુષી એનીબીસાંટ થઈ પડયાં હતાં. ૨. 'આર્ય સમાજને' તો એ પત્ર બચકાં ભરતુંજ આવ્યું છે. જાણે ઊંદર બિલાડીનોજ નાતો એની સાથે હોય એમ સ્પષ્ટ જણાઈ આવે છે. સ્વામી દયાનંદ સરસ્વતીને દેશના વિદ્વાનો તેમની સાથે કેટલીએક મતભિન્નતા છતાં હિંદુસ્તાનના એક મહાન પુરૂષ તરીકે—લ્યુથર તરીકે—માન આપે છે, જ્યારે હડકાયું 'ગુજરાતી' તેમને અહિંઆં લખવાને પણ અચકાઇએ તેવાં વિશેષણોથી નવાજી પોતાનું પોત પ્રકાશે છે.

આર્ય સમાજની કેળવણીની સ્તુત્ય અને અનુકરણીય હીલચાલ સંબંધે બે મત છેજ નહિ. તેમનાં ગુરૂકુળો, ડી. એ. વી. કૉલેજ તથા પંજાબની પ્રાથમિક શાળાઓ માટે હિંદુસ્તાનનાં લગભગ દરેક પત્રોએ સંતોષ અને આનંદ પ્રદર્શિત કર્યો છે. પણ 'ગુજરાતી' થી તેની સહાનુભૂતિનું શબ્દોચ્ચારણ થાય તો કયાંથી પણ પોતાના 'ગોલ' ને અનુસરી પોરા શોધવાના પ્રયત્ન એક વાર નહિ પણ અનેક વાર કરાયા છે. એ પત્રની આવી દ્વેષભરી વલણ માટે ખેદ થાય છે. સુરતમાં આર્યધર્મ પરિષદ્ મળી અને હજારો માણસોએ તેમાં ભાગ લીધો ત્યારે તેમની સામા કેટલાક ભદ્રંભદ્રોએ પૂરાં પચીસ માણસો મેળવી અખાડો જમાવ્યો, અને પેટ ભરીને ઉઘાડે છોક આર્ય સમાજપર ગાલીપ્રદાનની વૃષ્ટિ કરી કાખલીઓ કુટી. એ ધાંધલીઆઓના ધાંધલની પરિસીમા એટલેથી પતી નહતી.

બ્રાહ્મણોની ચોરાશી ભેગી કરી એમને રસોઇઆ નહિ મળવા દેવાનો અને જે ત્યાં જાય તેને ચોરાસી બ્હાર મૂકવાનો મહા મહત્વનો

ઠરાવ કરાવ્યો. આવા સંકુચિત અને કાતીલ ભાવને 'ગુજરાતી' રાજ ભલે 'સનાતની' માની ઉત્તેજન આપ્યા કરે અને પોતાનું પોત વધુ ને વધુ પ્રકાશ્યા કરે. 'ગુજરાતી' રાજને અમુક આંકડાઓ ઉપર એકાદ બે મીંડાં ચઢાવી મૂકવામાં બીજા કોઈપણ પત્ર કરતાં વાજબી રીતે અગ્રેસર પદ આપવું જોઇએ. સુરતની સનાતન ધર્મ-સભામાં જ્યારે ૨૫ માણસોની ગંજાવર મેદની મળી હતી ત્યારે પછી 'ગુજરાતી' માં તે આંકડા ઉપર માત્ર બે મીંડાંજ વધીને અહેવાલ પ્રકટ થતા જોવામાં આવતા.

વચ્ચે 'ગુજરાતી ના બજરંગ બીરનો સોટો' વર્નાક્યુલર સોસાયટી અને બેએક સાક્ષરો ઉપર ફરી વળ્યો હતો અને ઊંદર મારવા માટે ડુંગર ખોદવાની મહાન સામગ્રી તૈયાર કરી અંગત આક્ષેપોના તોપના ગજાવર ગોળાઓ એક પછી એક છોડયા હતા. ધન્ય! ગુજરાતીની વીરતાને!

પેલી શ્રી શ્રી ૧૦૮ સનાતન ધર્મ મહાસભાના કેસનાં બચ્ચાં કચ્ચાં મરઘાંની પેઠે હજી સુધી "ગુજરાતી" ની ફલદ્રૂપ જમીનમાંથી એટલાં બધાં અવતર્યા કરે છે કે તેનાં પાનાં પ્રસવસ્ત્રાવના ગંદા શોણિતથી ખરડાયલાંજ રહ્યાં કરે છે. નબળામાં નબળું ગણાતું પત્ર પણ જેને પોતાની કચરાપટીની ટોપલીમાં પણ સ્થાન આપવાનું વાસ્તવિક ધારે નહિ તેવા 'બજરંગબીરકા સોટા ફુટ જાય ભંગીકા લોટા' ના ગંધાતા મથાળા નીચે કોઈ પ્રમથ નામના કાતરીઆં ગેપ અને શ્રી શંકરના ઉપાસકે શંકરને વ્હાલી માયા (ભાંગ) ચઢાવી તેના ઘેનમાં અશ્લીલતા, અસભ્યતા, અંગત આક્ષેપોથી અને ધડ ને પાયા વગરની ગપોથી ભરપૂર અને આ જમાનામાં 'કોમન સેન્સ' પણ કબૂલ નહિ કરે એવી ભદ્રંભદ્રતાના બખાળાથી એ ગૌરવાન્વિત પત્રનાં પૃષ્ઠનાં પૃષ્ઠ શણગારાય છે!

જેના ઉપર દેશની ઉન્નતિનો આધાર રહેલો મનાય છે, જે દેશનો ખરો ખજાનો ગણાય છે, અને જે વર્ગ માટે સ્વર્ગસ્થ ઇચ્છારામભાઈ મરી પડતા અને જેને માટે તેમણે લીડરોના લીડરો લખ્યા હતા તે વર્ગની ઉન્નતિ માટે થતી હીલચાલોથી જ્યારે ગુજરાતનાં દરેકે દરેક પત્રે સંતોષ અને આનંદ પ્રદર્શિત કરી પોતાના પત્રનાં કોલમો શોભવ્યાં હતાં, ત્યારે તેજ ઇચ્છારામભાઇના પુત્રના તંત્રીપણા નીચે પ્રકટ થતા પત્રમાં તે સબંધે એક આંકડો પણ પાડવામાં આવ્યો નથી.

હમણાં એનો હડકવા **'સસ્તા સાહિત્ય'** જેવી પારમાર્થિક સંસ્થા તરફ વળી પાછો ઉભરી નીકળ્યો છે. આ સ્થળે અમને એક દૃષ્ટાંત સ્વામી રામતીર્થના અમેરિકામાં આપેલા ભાષણમાંનું સાંભરી આવે છે. એક બાઈ એવી કજીઆળી હતી કે દિન ઉગે ને તેને લડવાનું જોઇએ. ગામના અને મહોલ્લાના લોકોને ગાળો ભાંડવી, એ તેનું નિત્ય નૈમિત્તિક કાર્ય હતું. લોકો તેનાથી એટલા બધા ત્રાસ પામ્યા કે આખરે એ હંમેશની પીડામાંથી છુટવા તેની સાથે લડવા માટે દરેક ધરવાળાએ વારાફરતી તૈયાર રહેવું અને તે રીતે તેને ખોરાક મળતો રહે એટલે ગામના બીજા લોકોને શાંતિ થાય. આ પ્રમાણે તેની સાથે લડવાનો વારો એક ઘરડી ડોશીનો આવ્યો. પેલી ચુડેલ તો દહાડો ઉગે તે પહેલાંની તેને ઘેર હાજર થઇ ગયેલીજ હતી. તે લાંબા લાંબા હાથ કરી, તેના બાપના બાપને, અને સાત પેઢીને યાદ કરીને ગાળોની વૃષ્ટિ વરસાવવા લાગી. પણ પેલી બાઇ એવી ડાહી કે તેને મ્હોંજ આપે નહિ. આથી કલાકેક ઉભરાઓ કાઢ્યા પછી ઉભરાને ઉત્તેજનનું બીલકુલ કારણ નહિ મળવાથી તેનું યંત્ર અટકી પડયું, અને તે જાતેજ કંટાળીને પોતાને મુકામે સીધાવી ગઈ. આ પ્રમાણે ઘણીખરી સંસ્થાઓવાળા: ગુજરાતી રાજને કાંઈ કે મચક આપવા યોગ્ય ધારતા નથી. એટલે એ ફાલ્યું ફરે છે કે

બધા મારાથી ડરે છે ખરા! **સસ્તા સાહિત્ય**ના સંબંધમાં હમણાં આમજ બન્યું છે.

સાહિત્ય પરિષદ્ પણ એની વિષજ્વાળાથી મુક્ત રહેવા પામી નથી. એ પ્રસિદ્ધ પત્રનું બીજું મહાન લક્ષણ એ છે કે ધડ અને પાયા વગરની યદ્વા તદ્વા વાતો પ્રકટ કીધા પછી સામા પક્ષ તરફથી તેનો જવાબ આપવામાં આવે તો અને જો તે પોતાનું મ્હોં બંધ કરે તેવો હોય તો તે છાપવોજ નહિ. આવું અનેકવાર જોવામાં આવ્યું છે, પણ તેનો તાજોજ દાખલો સાહિત્ય પરિષદના જનરલ સેક્રેટરી રાવ બહાદુર રમણભાઈએ 'સાહિત્ય પરિષદ્' ઉપર 'ગુજરાતી'ના કોકસે ઉછાંછળા અને 'ચાઇહિડીશ' ખબરપત્રીને આધારે રજનું ગજ કરી અડવાડીયાંઓ થયાં જે આક્ષેપો પ્રકટ કરવા માંડ્યા છે તેનો દરેલપણે અને મુદ્દાસર જવાબ આપ્યો હતો તે એ પ્રસિદ્ધ પત્રે બીલકુલ પ્રકટ કર્યો નથી. હિંદુસ્થાન, ગુજરાતી પંચ, સાંજવર્તમાન વગેરે નિષ્પક્ષપાત પત્રોમાં એ ખુલાસો પ્રકટ થયો છે તે જોવા વાચકોને ભલામણ છે.

આટલું આટલું જાણ્યા પછી વાચકોની ખાત્રી થશે કે ગુજરાતીનો ધંધો ગાળો ભાંડવાનોજ છે; એટલે તેના બકવાદમાં તથ્ય–સાચી હકીકત કેટલી હશે તે વિચારશીલ વાચકો સ્હેલાઇથી સમજી શકશે. ઉત્તમ અને સોંઘાં પુસ્તકો પ્રકટ કરી ગુજરાત ઉપર ઉપકારના ઓધ વાળનાર સસ્તા સાહિત્યની સેવાથી કયો સહૃદયી માણુસ પ્રસન્ન નહિ હશે? છતાં ગુજરાતી રાજે પેટના બળ્યા ગામ બાળવા માંડ્યું છે. પોતાની આવક ઉપર તરાપ પડવાથી, લોકોને ચૂસવાના ધંધામાં અંતરાય નડવાથી, એ પરમ ઉપકારક અને ગુજરાતને ગૌરવ આપનારી સંસ્થાને વગોવવાની અને તેના સંચાલક આદર્શ સંન્યાસી સ્વામી અખંડાનંદને 'ગુજરાતી'ના મ્હોમાંજ શોભે એવાં વિશેષણોથી

સંબોધવાની ધૃષ્ટતા કરતાં એ પત્ર જરા પણ શરમાતું નથી. પણ સૂર્ય સામે ધૂળ ઉડાડવાથી તે ઝાંખો થઈ શકશે ખરો? હાથી પાછળ કૂતરાં ભસવાથી તે ગભરાશે ખરો ? અને ઉલ્કાથી–ઘાસની તાપણીથી સાગર ઉકળી શકશે ખરો ? આ બધું એ સાક્ષર પત્રના લેખકો જાણે છે છતાં તેને અમલમાં મૂકી નથી શકતા તેનું કારણ બીજું કંઈ નહિ પણ ગાળો ભાંડવા સિવાય બીજું કશું જવાહીર કે છત તેમની પાસે હોવાંજ ન જોઇએ એ છે. છેવટે નીચેનો એક શ્લોક ટાંકી આ પ્રસ્તાવના પૂર્ણ કરીશું.

खलः सर्षपमात्राणि परच्छिद्राणि पश्यति ।
आत्मनो बिल्वमात्राणि पश्यन्नपि न पश्यति ॥

(લુચ્ચો માણસ પારકાના સરસવ જેટલા–નાનામાં નાના દોષને પણ જોઈ શકે છે, ત્યારે પોતાના બીલાં જેવા–મોટા દોષોને જોતો છતાં દેખતો નથી.) 'સસ્તા સાહિત્ય' પર મૂકાયલા આક્ષેપોમાં કેટલું સત્યાસત્ય રહેલું છે અને 'ગુજરાતી' રાજમાં કેટલી પૂર્ણતા અને શુદ્ધતા ભરેલી છે તેની જરૂર જણાશે તો હવે પછી સમાલોચના કરીશું.

ગુજરાતીને થયેલા ભ્રમનું નિવારણ.

(લખનાર—ગ્રેજ્યુએટ.)

હિન્દુસ્થાન (દૈનિક) મુંબઈ તા. ૨૯–૫–૧૫.

(૧)

આપણા વેદાન્તગ્રંથોમાં રજ્જુ–સર્પનું દૃષ્ટાંત વારંવાર દેવામાં આવે છે. જેમ મનુષ્યને અંધકાર હોવાથી દોરડીમાં સર્પનો ભ્રમ થાય છે, તે અજ્ઞાનવડે જીવને જગતરૂપી ભ્રમ થયો છે; તે જ્ઞાનવડે

નિવૃત્ત થાય છે. તો હવે આપણે સમજીશું કે ભ્રમ એટલે વસ્તુ પોતાના સ્વરૂપે હોય, પરંતુ મનુષ્યને પોતાનાજ અજ્ઞાનવડે ભિન્ન સ્વરૂપે ભાસે, તેનું નામ ભ્રમ. જેમ પડેલી દોરડી વસ્તુતઃ દોરડી છતાં અંધકાર હોવાથી મનુષ્યને સર્પરૂપે ભાસે છે. આવોજ બનાવ હાલમાં 'ગુજરાતી' પત્રના તંત્રીસંબંધે બન્યો છે, તે ગુજરાતી પત્રના તા. ૨૫–૪–૧૫ ના અંકથી જણાય છે. રાત્રિમાં ઘરના વિષે દીવો સળગતો હોય છતાં, પવન આવવાથી એકદમ બૂઝાઈ જાય છે અને તેથી અંધકાર થાય છે, તેવીજ રીતે સમજુ અને વિદ્વાન પુરૂષનું હૃદયમંદિર જ્ઞાનરૂપ દીપકવડે અજવાળાવાળું હોય છે, પરંતુ કદાચ કોઇ પણ સ્વાર્થને લીધે અનિવાર્ય કારણ આવી પડવાથી, તેવું પણ કાચું હૃદય જ્ઞાનરહિત થતાં, અજ્ઞાનાંધકારવડે છવાઈ જાય છે; એટલે ભ્રમ! ભ્રમ!! ભ્રમ!!! બીજું શું હોય?

"**સસ્તું સાહિત્યવર્ધક**" એ એક ધાર્મિક અને પરોપકારશીલ સંસ્થા છે, તે જેમ બને તેમ સસ્તા દરે ગ્રંથો પ્રકટ કરે છે અને તેવા કાર્યને સહૃદયો માનની દૃષ્ટિથી જુવે છે. પરંતુ કેટલાએક "**ये निघ्नंति निरर्थकं परहितं ते के न जानीमहे।**" એ વચન પ્રમાણે પરહિતકર કાર્યોને નિરર્થક હણવાને તત્પર થાય છે. જો કે 'ગુજરાતી'ના તંત્રીજીના ઉત્તમ જ્ઞાનમાટે અમારી સંપૂર્ણ ભાવના છે. પરંતુ કોઈ કોઈ વખત તેમનો જ્ઞાનરૂપી દીપક સ્વાર્થ–લોભરૂપી વાયુવડે હોલવાઈ જાય છે; એટલે અંધકાર થવાથી ભ્રમ થઈ આવે છે.

હાલમાં 'સસ્તું સાહિત્ય' સંસ્થાએ મહાભારતનું ભાષાન્તર તૈયાર કરી, જનસમાજને રૂ. ૧૨–૦–૦ માં આપવાનું ઠેરવ્યું છે; અને ગુજરાતીએ બહાર પાડેલ મહાભારતની કિંમત રૂ. ૨૫–૩૦ છે, તેથી તેનો ઉપાડ થોડો થવાનો. જેથી ગુજરાતીને નુકશાન વેઠવાનું આવ્યું. તેથી ગુજરાતીનું જ્ઞાન હોલવાઈ જતાં, અજ્ઞાનાંધકારમાં

ભ્રમ થવા લાગ્યા, કે જે ભ્રમો ગઈ તા. ૨૫-૪-૧૫ ના અંકમાં તેમણે પોતેજ પ્રસિદ્ધ કર્યા છે. તેનું યોગ્ય નિવારણ નીચે લખવામાં આવે છે.

ગુજરાતી પોતાને થયેલો ભ્રમ જણાવતાં લખે છે, કે "અમારા વાંચવામાં એક જાહેર પત્ર આવ્યું.........તે જાહિરાત આ પ્રમાણે હતી. 'આ મહાભારત બીજાઓ કરતાં અનેક બાબતોમાં ચઢીઆતું થવા સાથે ભાષાંતર પણ .. ..ખાસ નવીન આવનાર હોવાથી.' વગેરે." એમ લખી તંત્રીજી તેના વિવેચનમાં, માત્ર સસ્તા સાહિત્યના તંત્રીતરીકે નિઃસ્વાર્થ કામ કરનાર સ્વામી અખંડાનંદજી મહારાજનેજ દૂષિત કરી, પોતાને કૃતકૃત્ય માને છે. બરાબર છે કે **મોર કળા કરી રાજી થાય છે, પણ તેને ખબર નથી, કે આથી મહારાજ ગુહ્ય ભાગને લોકો દેખે છે.** ગુજરાતીએ આવી અસત્ય લખવાની શૈલી શામાટે રાખી હશે? તેઓએ જાહિરાતનો નમૂનો આપતાં, "ભાષાંતર પણ......ખાસ નવીન" તે વાક્યની વચ્ચે મીંડાં મૂકી, ખાલી જગ્યા રાખી, અજાણ્યા લોકોને ફસાવવાની યુક્તિ કરી છે, પણ તે ખાલી જગ્યાના શબ્દો "બાકીના ત્રણ ભાગોમાં" એવા છે. જેથી સંસ્થાએ ચોખ્ખું જણાવ્યું છે કે 'આ શાંતિપર્વ સિવાય બાકીના ત્રણ ભાગોમાં ખાસ નવીન ભાષાંતર આવશે.' અને શાંતિપર્વ માટેની જાહિરાતમાં પ્રકટજ છે કે "પ્રથમ જેની કિંમત રૂ. ૮-૦-૦ હતી, તેજ શાંતિપર્વ રૂ. ૨-૮-૦ માં. ફરીથી સંશોધન કરાવેલું ભાષાન્તર વગેરે." આમ છતાં કોણુ સુજ્ઞ માણસ, 'સસ્તું સાહિત્ય' જાહિરાતથી લોકોને લલચાવે છે, એમ કહી શકશે? પરંતુ આથી સહૃદયો સમજી ગયા કે ગુજરાતી સ્વાર્થહાનિના ભયથી લોકોને ઉંધે માર્ગે દોરે છે. વળી તેમણે બીજા ભ્રમમાં ભાષાંતર માટે જે મ્હોટા અક્ષરોથી લખ્યું છે, તે પણ સુજ્ઞજનો, સસ્તા સાહિત્યવાળા શાંતિપર્વમાં તે સ્થળે જોશે,

તો સમજાશે કે તે પણ બાકીના ત્રણ ભાગો માટેજ છે. વળી તેમનો ત્રીજો ભ્રમ પણ અજ્ઞાનથીજ ઉદ્‌ભવેલ છે. તેઓ જાણતા નહિ હોય કે, પ્રથમાવૃત્તિ 'ભારતાર્થપ્રકાશ' દ્વારા બહાર પડયા પછી શાંતિ-પર્વની વધુ માગણી હોવાથી, તેની બીજી અને ત્રીજી આવૃત્તિ પણ નીકળી ચૂકી છે. એટલે સસ્તા સાહિત્યે કાઢેલી તેજ આવૃત્તિ ચોથીજ છે, એ નિઃસંદેહ છે. આમ વસ્તુસ્થિતિ સમજ્યા સિવાય એકદમ લખી દેવું તે શું યોગ્ય ગણાય? વળી તેમનો ૪ થો તથા ૫ મો ભ્રમ પણ સ્વાર્થહાનિના ભયથીજ થયેલ છે, તે તેમના લખાણપરથી સ્પષ્ટ જણાઈ આવે છે. વળી ૬ ઠ્ઠા ભ્રમસબંધે અત્ર લખવાની જરૂર નથી. તેનું નિવારણ તો આગળ વાંચતાં થઈ જશે. વળી લખે છે કે "સસ્તું તો માત્ર પીંચગોલ્ડજ મળી શકે, સારૂં ભાષાંતર તો નહિજ." વળી પોતાના એજ વાકયનું ખંડન કરતાં, પોતેજ લખે છે કે "અ-શુદ્ધ સસ્તું સાહિત્ય ભયકર્તા છે." એટલે કે 'સાહિત્ય સસ્તું તો હોવું જોઇએ, પણ ફક્ત અશુદ્ધ નહિ.' આથી "સસ્તું તો માત્ર પીંચગોલ્ડજ મળે." એવું ભાષાંતરસંબંધે તંત્રીજીનું માનવું ખોટું પડે છે. હવે માત્ર તકરાર રહી અશુદ્ધની. તો અમે કહીશું કે દેશ-સેવા અને ગરીબ પ્રજાને લાભ આપવા માટે કોઈ સંસ્થા કદાચ સસ્તું સાહિત્ય ફેલાવે અને તેમાં કોઈ પણ કારણથી રહી ગયેલ એકાદ દોષ–અશુદ્ધિ જોવામાં આવે કે એકદમ અડપી જવું. એ શું યોગ્ય ગણાય? નહિ. પરંતુ પોતે સસ્તું નહિ પણ મોઘું સાહિત્ય ફેલાવતાં છતાં પણ જ્યારે પોતાના ગ્રંથોમાં ગાડાં ને ગાડાંજેવડી ભૂલો હોય છતાં તે તરફ જોવું નહિ એ કેવી હુશીઆરી ગણાય? અમે કોઇને પણ ઉતારી પાડવા માગતા નથી પરંતુ જ્યારે લોકો અવળી રીતે મ્હોંમાં આંગળીઓ ઘાલી બોલાવે–લખાવે છે, ત્યારે બોલવું–લખવું પડે છે. પરંતુ હવેથી એવો શુષ્ક વાદ–વિવાદ નહિ કરતાં, પ્રસંગ

પડશે ગુજરાતી પ્રેસના ગ્રંથોમાં રહેલી ભૂલો જનસમાજ સમક્ષ રજુ કરવામાં આવશે. વળી શ્રીમાન 'ગુજરાતી' ના તંત્રીજી ગુજરાતમાં અપક્ષપાત ટીકાકારોની ખોટ જણાવે છે, તદનુસાર તેના પ્રથમના તંત્રીજી પણ ભાષાંતરકર્તા તરીકેની ગણત્રીમાં તેવાજ દોષયુક્ત છે. તે બાબત તેમના વાલ્મીકીય રામાયણના ભાષાંતરનાં કેટલાંક સ્થળો મૂળ સાથે મેળવવાથી વિદિત થાય છે. અસ્તુ ! પ્રસંગ આવ્યે જોવાઈ રહેશે. પરંતુ અત્ર તો તેમણે બતાવેલી શાંતિપર્વની ભૂલોસંબંધેજ જનસમાજને જાણીતી કરીશું કે જેથી સમજાશે કે અજ્ઞાનવર્ગને ફસાવવા માટે તે પત્રને કેવી સરસ જાળ ગુંથતાં આવડે છે.

તા. ૨–૫–૧૫ ના ગુજરાતીમાં લખે છે કે "સારૂં સાહિત્ય બહાર પાડવાને માટે......કેટલો ખર્ચ કરવો પડે છે." હવે વિચાર તો કરો, કે સાહિત્ય બહાર પાડવું તે વિદ્વાનોનું કામ છે અને શું આ જમાનામાં પણ સર્વ વિદ્વાનો લોભીયા અને સ્વાર્થીજ હશે ? શું સોમાં એકાદ વિદ્વાનપણ નિર્લોભી અને નિઃસ્વાર્થી નહિજ હોય ? પરંતુ જેવાને તેવા મળી શકે છે. લોભીને લોભી મળે, સ્વાર્થીને સ્વાર્થી મળે અને નિર્લોભી તથા નિઃસ્વાર્થીને તેવા મળી શકે છે. પરંતુ જેની દૃષ્ટિ "**टका धर्मष्टका कर्म टका हि परमं पदम् ।**" એવી ટકેચ્છુજ હોય, તે તો સર્વત્ર ટકાનેજ ઇચ્છે છે અને બીજાને પણ તેવાજ ધારે છે. 'ગુજરાતી' ની દૃષ્ટિ પણ તેવીજ હોવાથી તેણે તા. ૨૫–૪–૧૫ ના અંકમાં "જેવું મહેનતાણું પુરાણભૂષણ શાસ્ત્રીજીને આપ્યું હશે, તેવું સંશોધન થયું હોય તો પ્રભુ જાણે." એમ લખી શાસ્ત્રીજીને પણ ટકેચ્છુજ ધાર્યા છે. હાય ! ! **જેની આંખે કમળો હોય, તે સઘળું પીળુંજ દેખે છે.** એમાં કોનો દોષ કહાડવો ? વળી શાંતિપર્વસંબંધે લખે છે કે "અસલ ભારતાર્થપ્રકાશદ્વારા બહાર પડેલું શાંતિપર્વજ બહાર પાડ્યું છે, તેમાં તેણે કાંઇ નવીનતા

કરી નથી." અહા ! સાક્ષરની પણ કેવી ગંભીર ભૂલ ? કેવો વદતોવ્યાઘાત દોષ ? તંત્રીજી પ્રથમ લખે છે કે "સ્વ૦ ઇચ્છારામે મહાભારતનું બીજું ભાષાંતર શામાટે બહાર પાડયું ? આનાં ઘણાં કારણો છે. 'ભારતાર્થપ્રકાશ' નામના બહાર પડેલા ભાષાંતરની ભાષા અવ્યવસ્થિત હતી...કોઇ કોઈ સ્થળે શ્લોકો પણ પડયા હતા. શ્લોકોના અંકો પણ બીલકુલ નહતા......વગેરે." અરે, આ શું ? જો સસ્તાસાહિત્યે શાંતિપર્વમાં કાંઈ નવીનતા કરી નથી અને અસલ પ્રમાણેજ છાપી માર્યું છે; તો પછી તંત્રીજીએ ઉપરવર્ણવેલી ભાષાની અવ્યવસ્થિતતા અને પડેલા શ્લોકોના નમૂના પણ ભૂલોમાં કેમ નહિ દર્શાવ્યા હોય ? તે વાંચકવર્ગે વિચારવા જેવું છે; કેમકે તે લખે છે કે "ગ્રંથને તપાસતાં, અસલના જેવી ને તેવીજ ભૂલો દૃષ્ટિએ પડે છે." જો તેમજ હોય, તો શ્લોકો પણ પડેલાજ હશે અને શ્લોકાંક પણ બીલકુલ નહિ હોય. પરંતુ તે તો સઘળી બાબતો સુધરેલીજ છે, એટલે શું લખે ? પણ પૂર્વે જણાવ્યું તેમ પોતાના સ્વાર્થની હાનિના ભયથી, તેમણે પોતેજ ખરાનું ખોટું કર્યું છે અને સંશોધકને "ખરાનું ખોટું કરવું, તે આનું નામ." એમ લખી મિથ્યા દોષ દીધો છે. વળી એકજ મ્હોટો ખરાનું ખોટું કરવાનો પોતાનો નમૂનો તેમનાથી અપાઇ ગયો છે, તે એકે શાંતિપર્વમાં સંશોધકનું નામ "**શાસ્ત્રી, નરહરિ મગનલાલ શર્મા.**" એમ સ્પષ્ટ છાપેલ છતાં 'ગુજરાતી' ના તંત્રીએ "**શાસ્ત્રી મગનલાલ નરહરિ શર્મા.**" એમ ઉલટું કરી 'ખરાનું ખોટું' નો નમૂનો દર્શાવ્યો છે. હાય ! ! ક્રોધ અને ભય એવા છે કે મનુષ્યને ઉલટુંજ કરાવે છે. અસ્તુ.

હવે 'ગુજરાતી'એ શાંતિપર્વની જે ભૂલો બતાવી છે, તે પણ સ્વાર્થહાનિરૂપ કમળાના રોગવાળી દૃષ્ટિથી જોવાયેલી છે એટલે ગેરસમજવાળી છે; તે માટે વાંચકવર્ગે એક સાધારણ વિચાર કરવાની

જરૂર છે કે, સ્વ. રા. રા. મણિશંકર મહાનંદ ભટ્ટે, રા. રા. શ્રીયુત્ ભાઈશંકર ન્હાનાભાઇ, સોલીસીટર જે. પી. ની સહાય્યથી, શાંતિપર્વની પ્રથમાવૃત્તિ ચોપાન્યાદ્વારા અને પછીની બે આવૃત્તિઓ પુસ્તકરૂપે બહાર પાડી હતી. આમ ત્રણ આવૃત્તિઓસુધી આટલી બધી ભૂલો ગુજરાતીએ દર્શાવી નહિ; પરંતુ એજ કોપીની ચતુર્થાવૃત્તિ સસ્તા-સાહિત્યે કાઢી કે તેમની નજરે ભૂલોનો ઢગલો ચઢ્યો. પરંતુ બીજું કાંઇ નહિ. પ્રથમની ત્રણ આવૃત્તિની કિંમત રૂ. ૮–૦–૦ હતી અને આતો થયા માત્ર રૂ. ૨–૦–૦ એટલે "**દુઃખે પેટ ને કુટે માથુ**" એવો બનાવ બન્યો.

ગુજરાતીએ "**ઉલટો ચોર કોટવાળને દંડે**" એ કહેવત પ્રમાણે જનસમૂહને ભમાવવા માટે, પોતેજ ચોરી કરીને ભાષાંતરકર્તા તથા સંશોધકને મિથ્યા દોષ આપ્યો છે. તે લખે છે કે "સસ્તુ. શાંતિ. આપદ્. અ. ૨ જો. શ્લોક ૫ માનો અર્થ તદ્દન ખોટો છે." વાહ રે વાહ !! સ્વાર્થને માટે પરાર્થનો ઘાત કરવાનો આ કેવો જ્વલંત નમૂનો તંત્રીજીએ દર્શાવ્યો છે. તે શ્લોક લખીને, નીચે સસ્તા સાહિત્યવાળા શાંતિપર્વમાં લખેલો તેનો અર્થ આપ્યો છે, તેમાં "કોઈ દાન આપતો હોય, તેની પાસેથી વિત્ત લેઈ લેવું." એમ લખી જનસમાજને ઊંધે માર્ગે દોરવા પ્રયત્ન કર્યો છે. તેમણે, જો ગ્રીષ્મઋતુના તાપને લીધે થતા આલસ્યને દૂર કરવાને પોતાની આંખો ઉપર ઠંડું પાણી છાંટીને પછી, નિવૃત્તિથી તે ભાવાર્થ વાંચ્યો હોત, તો આમ ન લખત. ત્યાંના ભાવાર્થમાં લખેલું એ વાક્ય આ પ્રમાણે છે કે "કોઈ દાન **ન** આપતો હોય, તેની પાસેથી વિત્ત લઈ લેવું." જુઓ !! વાક્યમાંથી "**ન** આપતો હોય" તેમાં આવેલા '**ન**' ને તો ખાઈજ ગયા છે અને પછી પૂછે છે કે "કોઈ દાન આપતો હોય, તેની પાસેથી વિત્ત લેવાનું ક્યાં કહ્યું છે?" **કેવો પ્રશ્ન ! ઉલટો ચોર કોટવાળને દંડે એવો !**

વળી લખે છે કે "પ્રજા પાસેથી ધન લઇને બ્રાહ્મણોને આપવું, એવું શ્લોકમાં ક્યાં કહ્યું છે?" તંત્રીજીએ, જો નીલકંઠી ટીકાપર ધ્યાન આપ્યું હતે, તો આ પ્રશ્ન ઉદ્દ્ભવત નહિ. તે ભાવ ટીકાકારનો છે.

વળી લખે છે કે "કાશીમાં......સંશોધકતરીકે પોતાનાં નામો લખવા દેવાની પરવાનગી પંડિતો આપે છે, તેમ પુરાણભૂષણે પરવાનગી આપી હોય." જુઓ!! "**વાણી બોલે જાણી**" એ કહેવત અત્ર તે પત્રને અમારે પાછી ભેટ કરવી પડે છે. કેમકે સંશોધન કરે કોઈ, ભાષાંતર કરે કોઈ અને નામ થાય કોઇનું. એ રિવાજ તો પ્રસિદ્ધ પંડિત ગુજરાતીભાઇના ઘરનોજ કદાચ હશે, એટલે અત્ર પણ તેમજ લખાઈ ગયું. આ બાબત માટે ઘણાંએ પેપરોમાં વખતોવખત ઉલ્લેખ થાય છે; અને જો, કોઈ વાલ્મીકીય રામાયણ (મૂળ સંસ્કૃત)ને જાણનાર ખરો ભોમીઓ હોય અને તે, ગુજરાતી પ્રેસમાં છપાયેલા તે ભાષાતરનું '**આલોચન**' બરાબર રીતે વાંચે, તો તરતજ સમજાય કે ભાષાંતર કરે કોઈ અને નામ થાય કોઈનું; એ રિવાજ કોના ઘરનો છે? અસ્તુ. તે વાત તે જાણે.

(હિન્દુસ્થાન તા. ૩૧-૫-૧૫.)

(૨)

રા. 'ગુજરાતી' ના તંત્રીની બુદ્ધિ ભૂલો શોધવામાં કેવી કુશાગ્ર (?) છે. તે લખે છે કે "સસ્તું. શાંતિ. આપદ્. અ. ૬. શ્લો. ૬ (લખીને તેનું છેલ્લું ચરણ) "**न कोशं तद्विधं नृपः॥**" એમ લખે છે. મૂળ સંસ્કૃત ગ્રંથમાં "**न ह्योकं तद्विधं नृपः॥**" એવોજ પાઠ છે; છતાં તેને ભૂલ ગણી લખે છે કે "...છેલ્લા ચરણમાં **कोशं** પદ છે, તેને ભાષાંતરકર્તાએ **ह्योकं** વાંચ્યું વગેરે" હવે કહો!! મૂળમાં **ह्योकं** છતાં, **कोशं** લખી અસંસ્કૃતજ્ઞ પ્રજાને બાજરી

અતાવી બ'ટી આપવાજેવું નથી શું ? વળી લખે છે કે "મૂળમાં દુષ્ટ પદ નથી, છતાં ભાષાંતરકર્તા, દુષ્ટ લોકોની પાસેથી ધન લેવાની વાત લખે છે, તે કઈ ટીકાને આધારે ?" ભાઈ! એ પ્રસંગ ક્ષત્રિયરાજાના ધર્મનો છે. તો, રાજા જે દુષ્ટ–દુરાચારી હોય, તેની પાસેથી ધન ખુંચી લે, તેમાં શું આશ્ચર્ય ? જો કે મૂળમાં દુષ્ટ પદ નથી, છતાં ભાષાંતરકર્તાએ અધ્યાહારથી ઉમેર્યું, તો શી હાનિ ? શું સંસ્કૃત-સાહિત્યોના અર્થ કરતાં, અધ્યાહારો નથી લેવાતા ? દુષ્ટ પદ અર્થમાં ઉમેરવાથી તો ઉલટું સ્પષ્ટ થયું. તંત્રીજીજ જવાબ દેશે કે–'રાજાએ દુષ્ટ લોકો પાસેથી ધન ન ખુંચી લેવું, ત્યારે શું ધાર્મિક અને સજ્જન માણસો પાસેથી લઇ લેવું ? અહા ! સ્વાર્થ ! શું ત્હારૂં સામર્થ્ય ! ભલભલા વિદ્વાનોને પણ તું પળમાં ભૂલાવી દે છે.

વળી તંત્રીજી જણાવે છે કે "સસ્તું. શાંતિ. આપદ્. અ. ૨. શ્લો. ૮ (તેનો અર્થ) આપત્તિમાં પડેલા રાજાએ,......પ્રજાપીડન કરીને દ્રવ્ય મેળવી નિર્વાહ કરવો." આના વિવેચનમાં તંત્રીજી લખે છે કે "આ ભાષાંતર તદ્દન ખોટું છે. વગેરે." તંત્રીજીએ પોતેજ જો બરાબર વિચાર કર્યો હતે અને આદિથી અંતસુધી સંપૂર્ણ રાજધર્મ પ્રકરણ વાંચ્યું હતે, તો આ ભૂલ તેઓ કરત નહિ. આ આપદ્ધર્મનો વિષય છે. આપત્તિ હોય, તો રાજાએ પ્રજાપીડન કરીને પણ નિર્વાહ કરવો, તાત્પર્ય કે કોશવૃદ્ધિ કરવી. એ બાબત પૂરતું ધ્યાન નહિ આપતાં, મહાશય તંત્રીજી લખે છે કે "પોતાની પ્રજાનું પીડન કરી ધન ગ્રહણ કરવાનું હિંદુઓના ધર્મશાસ્ત્રમાં લખ્યું નથી. જો તેવું કદી હોય તો ભાષાંતરકાર, સંશોધક અથવા......પ્રકટકર્તા અમને તેમાં પ્રમાણ દર્શાવે. વગેરે." આથી અમે કહીએ છીએ કે તંત્રીજીએ શાંતિપર્વ બરાબર રીતે વાચ્યુંજ નથી. જો વાંચ્યું હતે, તો આ પ્રમાણે વ્યર્થ આક્ષેપ કરી પોતાના તથા અમારા અને વાંચક

જનસમાજના અમૂલ્ય સમયની હાનિ ન કરત. અસ્તુ. **વિશાળ ગગનમાં પક્ષી પોતાની શક્ત્યનુસારજ ઉડી શકે છે.** જુઓ!! શાંતિપર્વના રાજધર્મપ્રકરણના અ. ૧૩૦ માં તો કોશવૃદ્ધિ કરવા માટે ઘણા આગ્રહથી કહેવામાં આવ્યું છે. તે અધ્યાયનો શ્લો. ૩૬ મો. (સસ્તું. શાંતિ. અ. ૧૩૦. શ્લો. ૯.)

नान्यानपीडयित्वेह कोशः शक्यः कुतो बलम् ।
तदर्थं पीडयित्वा च दोषं प्राप्तुं न सोऽर्हति ॥

ભાવાર્થ:—અન્યને પીડયા સિવાય કોશવૃદ્ધિ થતી નથી. તો પછી બલવૃદ્ધિ તો શી રીતે થાય ? નજ થાય. માટે (આગળ ઉપર પણ પ્રજાહિત માટે) રાજા, જો પ્રજાપીડન કરીને કોશવૃદ્ધિ કરે, તો પણ દોષને પ્રાપ્ત થતો નથી. આટલું પ્રમાણ દેતાં, પણ " નાચનારીનું આંગણું વાંકું. " એ કહેવત મુજબ કદાચ 'ગુજરાતી' કહેશે કે " તેમાં તો અન્ય (બીજા રાજ્યની પ્રજા) ને પીડવાનું કહ્યું છે, સ્વપ્રજાને નહિ. " તો તે માટે તેઓએ ઉપરના શ્લોક પછીના શ્લોકપરની નીલકંઠી ટીકાજ વાંચી લેવી, એટલે સમાધાન થશે. નીલકંઠ પંડિત લખે છે કે "**राजा रक्षार्थं प्रजाः कर्षन्न दोषं प्राप्नोति ।** રાજા પોતાની પ્રજાનુંજ રક્ષણ કરવા માટે જો, (આપત્તિમાં) પોતાની પ્રજાને પીડે, તો દોષને પ્રાપ્ત થતો નથી." બસ. આથી વિશેષ જોવું હોય તો તે અધ્યાય જોઇ લેવો.

વળી તંત્રીજી સસ્તુ. શાંતિ. આપદ્. અ. ૮. શ્લો. ૪૫ મો આપીને તેના ભાવાર્થ માટે લખે છે કે " બળવાને હલકાની સાથે સંધિ કરવી. આવો ખોટો અર્થ કરવામાં આવ્યો છે. " બસ એકદમ ખોટોજ. કોણ જાણે ? શાથી આમ છેક !!! એ શ્લોક કયા પ્રસંગમાં આવ્યો છે ? તે જો બરાબર રીતે નિષ્પક્ષપાત દૃષ્ટિએ જોયું હોત તો, તંત્રીજી આમ 'ખોટો' કહેવાનું સાહસ એકદમ ન કરત.

પરંતુ પોતેજ તે અધ્યાય વાંચવાનો પરિશ્રમ લીધો નથી અને તેવોજ દોષ પુરાણભૂષણ સંશોધકને દીધો છે. કેવું સાહસ ? તે પ્રસંગ એવો છે કે 'એક પારધિની જાળમાં ફસાયેલા બિલાડાનું અને નોળીયા તથા ઘુડથી નીચે-ઉપર સપડાયેલા ઊંદરનું દૃષ્ટાંત છે. જો કે બિલાડો ઊંદરનો શત્રુ છે, તોપણ તે આપત્તિમાં પડેલ હોવાથી "ઊંદર જાળને કાપી મને મુક્ત કરશે." એવી લાલચથી પોતે બળવાન છતાં પણ કદાચ હલકા ઊંદરની સાથે સંપ કરશે. બસ !! આ બાબતનોજ સપડાયેલો ઊંદર વિચાર કરે છે. તે ભાવનોજ શ્લોક છે, અને તેવા પ્રસંગને અનુસરી, ભાષાંતરકર્ત્તાએ 'બળવાને હલકાની સાથે પણ સંધિ કરવી' એમ લખ્યું તેથી શું ખોટું છે ? તેથી કર્તાના આશયવિરૂદ્ધ કાંઇ નથી. વળી અજ્ઞ જનોને ભમાવવા માટે જે એક સામટા શ્લોકો આપીને મિથ્યા ભૂલો બતાવી છે, તે તો બાળચેષ્ટાજ છે. કારણ કે સંશોધકને તે વખતે મુરાદાબાદવાળી કોપી મળેલી હોવાથી તદનુસાર અંકો મૂકાયા છે. જેથી શ્લોકોની વધ-ઘટ હોવાથી અંકોમાં ફેરફાર પડે છે એટલે કે આંખ્યો મીંચીને આંકડા મૂકાયા નથી. પરંતુ **ગુજરાતીએ આ મિથ્યા ભૂલોજ આંખ્યો મીંચીને લખી મારી છે.** અસ્તુ.

'ગુજરાતી'ના તા. ૨૫-૪-૧૫ ના અંકમાં આવેલા લેખની છેવટે (અપૂર્ણ) એમ લખવામાં આવ્યું હતું અને આગળ લખવા માટે સૂચવ્યું પણ હતું. તેથી અમોએ ગુજરાતીનો તે પછીનો અંક જોઈ, ઉત્તર લખવા વિચાર રાખ્યો. પછી તા. ૨-૫-૧૫ નો અંક પણ જોયો, જેમાં લખેલી મિથ્યા ભૂલોનો યોગ્ય ઉત્તર આગળ લખાઇ ચૂક્યો છે. તે લેખ પ્રકટ કરવામાં અમને વિલંબ થયો છે. કારણ કે અમારી ઇચ્છા વખતોવખત લાંબાં લાંબાં લખાણ કરી સમય ગાળવાની નથી. તેટલામાં તો ગુજરાતીનો તા. ૯-૫-૧૫નો અંક અમારા

જોવામાં આવ્યો. તે જોતાં તો ખાત્રી થઇ કે હજુ પણ તંત્રીજીનો પૂર્વોક્ત ભય અને ક્રોધ શાંત થયો નથી; કારણ કે **ખરાનું ખોટું પોતેજ કરે છે.** તે આ અંક જોતાં, સુદૃઢ થાય છે. તા. ૨-૫-૧૫ના અંકમાં સંશોધકનું નામ ઉલટું કરી નાખીને, ખરાનું ખોટું કર્યું; ત્યારે તો અમે એક રીતે એવું પણ સમાધાન માન્યું કેઃ-ભારતવર્ષના કેટલાએક પ્રાંતમાં પિતાનું નામ પ્રથમ અને પુત્રનું નામ પછીથી લખાય છે. તદનુસાર તંત્રીજી પણ તેવા કોઇ પ્રાંતમાં રહેનારા વા તેવાના સંસર્ગવાળા હશે, જેથી "**શાસ્ત્રી મગનલાલ નરહરિ શર્મા**" એમ ઉલટું કરી લખ્યું છે. પરંતુ તા. ૯-૫-૧૫ના અંકમાં તો ફક્ત "પુરાણભૂષણ મગનલાલ શાસ્ત્રી"નું નામ આપવામાં આવ્યું છે, એથી તો સાબીતજ થાય છે કે તંત્રીજીએ, શાંતિપર્વનું મુખપૃષ્ઠ વગેરે બરાબર રીતે નિશ્ચિંતપણે તો વાંચ્યુંજ નથી અને જો વાંચ્યું હતે તો, આમ "બાયડીના બદલે બા" કહેવા જેવું ન કરત. માત્ર એક આ ઉપરથીજ સહૃદયોએ "**स्थालीपुलाक**" ન્યાયથી સમજવાનું છે કે જેવું આ ખરાનું ખોટું, તેવું સર્વત્ર હશેજ. વળી વાંચકે આ પણ વિચારવાનું છે કે જે મુખપૃષ્ઠપર આપેલા શબ્દોની કોપી ટુ કોપી પણ ન કરી શકે, તેની ગ્રંથના અંદર રહેલા રહસ્યને અને ભૂલોને શોધવાની કેટલી શક્તિ હશે ?

ગુજરાતી "નવીન અને ઉત્તમ" એ બે શબ્દો માટે વારંવાર લખે છે. પરંતુ તેણે તે જાહિરાત પ્રથમથીજ પૂરી રીતે વાંચી નથી. કાં તો જનસમાજને ભમાવવાને તેમાંથી અમુક શબ્દો કાઢી નાખ્યા છે. તે સંબંધે આ લેખમાં પ્રથમ જણાવી દીધું છે.

વળી તંત્રીજી લખે છે કે "અમે તે પ્રકાશમાં લાવતે નહિ; **પરંતુ જ્યારે તેણે રૂ. ૨૫-૩૦ ની કિંમતના ભાષાંતર સાથે...... પોતાના ભાવાર્થક ભાષાંતરની તુલના કરવાની વાત કરી છે, ત્યારે**

અમારે લોકોને સત્ય જણાવવાની જરૂર વિચારવી પડી છે. વગેરે." જુઓ!! આખરે **સત્ય છુપતું જ નથી.** વાણી બોલે જાણી. અત્યાર સુધી માથું કુટાતું હતું; પણ હવે જણાઈ ગયું કે આ તો દરદ પેટનું છે અને માથું વ્યર્થ કુટે છે. જો સસ્તા સાહિત્યના મંત્રીજી સ્વામિજી મહારાજે, જાહિરાતમાં ૨૫-૩૦ ની કિંમતવાળા ભાષાંતરસાથે તુલના ન કરી હતે તો, તંત્રીજીને કાંઈ પણ દુઃખ નહતું. ત્યારે તો **"રોશે રૂવાળો અને કુટશે પીંજારો"** એમ સમજીને બેશી રહેત; અને ભૂલ છતાં પણ જનસમાજના હિતાર્થે કાંઇ ન કરત. કેવી લોકસેવાની વૃત્તિ (?) પરંતુ આ તો જ્યારે પોતાનાજ પગપર કુહાડી આવી; એટલે ચમક્યા અને **સ્વાર્થ માટે પરાર્થનો ઘાત કરવાનો જ્વલંત નમૂનો દર્શાવ્યો.** 'ગુજરાતી'ના જનસમાજના હિત માટે કેવા વિચાર છે? તે આ ઉપરથી વાંચકવર્ગે સમજી લેવું. વળી "ગુજરાતી" શાંતિપર્વની ચતુર્થાવૃત્તિ માટે જે કાંઈ લખે છે, તે પોતાનુંજ તે સંબંધે અજ્ઞાન સૂચવે છે. તેનો ઉત્તર આગળ લખાઈ ચૂક્યો છે.

'ગુજરાતી' સસ્તુ શાંતિ. મોક્ષ. અ. ૧૪૯ મો. શ્લોક. ૫૬ મો આપીને લખે છે કે "શ્લોકનો અર્થ તો લખવામાં આવ્યો નથી" કેવું? સો મણ તેલે અંધારૂં. તેનો ભાવાર્થ તો આપેલ છે. ચશ્મા હોય તો ઉતારીને વાંચવા ભલામણ કરવામાં આવે છે. વળી સસ્તું સાહિત્ય સંસ્થાના મંત્રિજીએ, શાંતિપર્વના નિવેદનમાં પ્રથમથીજ જણાવ્યું છે તે મુજબ રાજધર્મ પ્રકરણમાં શ્લોકાંક માટે મુરાદાબાદવાળી પ્રતિ મળવાથી તદનુસાર અંકો મૂકાયા છે; અને જ્યાં ગુજરાતી, ભૂલ બતાવે છે, ત્યાં તો ઉક્ત પ્રતિમાં તે શ્લોકો નહિ હોવાથી કૌંસમાં લઇને બીજી પ્રતિપરથી આંક મૂક્યા છે જે માટે નીચે ટીપ્પણીમાં જણાવ્યું છે. વળી સસ્તું. શાંતિ. મોક્ષ. અ. ૧૪૮ **"યમે ચ**

नियमे चैव०। " એ શ્લોક આપીને તેની ટીકામાં " એક નિષ્ઠા-વાળા પુરૂષો " એમ લખી 'પૂર્વોક્ત નિષ્ઠાવાળા' એવા તાત્પર્યને તોડી નાખ્યું છે. સસ્તા સાહિત્યવાળા શાંતિપર્વમાં તેની ટીકામાં " એ નિષ્ઠાવાળા પુરૂષો " એમ છે. 'એ 'નો અર્થ 'પૂર્વોક્ત' થાય છે.

" અજાણ્યા મનુષ્યને તો એમજ લાગે કે આ નવીનજ ભાષાંતર છે. " એ વાક્યના તાત્પર્યને તંત્રીજી સમજી શક્યાજ નથી. આ ભૂલ પણ ભ્રમજનિત છે, કે હજી પણ તેમનાથી એ વાક્ય સમજી શકાતું નથી. એ વાક્યનું તાત્પર્ય એવું સમજાય છે કે "અસલ આ ગ્રંથ તો સ્વ. રા. રા. મણિશંકર મહાનંદ ભટ્ટવાળોજ છે. તેથી જૂનોજ છે. પરંતુ આમાં ઘણેભાગે વાક્યરચનામાં સુધારણા થવાથી, હવે જેઓ મુખપૃષ્ઠ તથા નિવેદન વાંચ્યા સિવાય મૂળ ભાષાંતરજ વાંચવાની આદતવાળા છે, તેઓ તો જૂનાની સાથે મેળવતાં પણ 'જૂનો છે' એમ નહિ જાણી શકે, છતાં સ્વામિજીને તેવી છેતર-પિંડી કરવાની જરૂર નહિ; માટેજ (કોઈ 'નવીન છે' એમ જાણે નહિ માટેજ) શાંતિપર્વના મુખપૃષ્ઠ ઉપર તથા નિવેદનમાં પ્રથમના પ્રકટકર્તાનું નામ, ભાષાંતરકર્તાનું નામ અને ચતુર્થાવૃત્તિ, એમ સઘળું જણાવી દીધું છે, " આવા ગુજરાતી વાક્યના તાત્પર્યને પણ " ગુજ-રાતી " નહિ સમજી શક્યું. આ શું ? ના ! ના !! પણ તે તો પૂર્વોક્ત સ્વાર્થહાનિના ભયનોજ દોષ છે.

" સો ટચનું સોનું રૂ. ૧૨)માં વેચવા નીકળેલ. " વગેરે આક્ષે-પનું સમાધાન આગળ આવી ગયું છે. તેથી અત્ર લખવાની જરૂર નથી. વળી " બીજાઓ કરતાં અનેક બાબતોમાં ચઢીયાતું થવા સાથે " એ વાક્યપર ટીકા કરતાં, તંત્રીજી જે કાંઇ લખે છે, તે તો છેતર-પીંડીજ છે; તે માટે પણ આગળ લખાઈ ચૂક્યું છે.

વાંચકવૃંદ! આથી અમે એમ કહેવા માગતા નથી કે 'આ સંસ્થાએ પ્રકટ કરેલું શાંતિપર્વનું ભાષાંતર નિર્દોષજ છે. દુનિયામાં માત્ર એક ઇશ્વિર સિવાય કોઈ પણ વસ્તુ નિર્દોષ નથી; અને એક ઇશ્વિર સિવાય મનુષ્ય માત્ર ભૂલને પાત્ર છે. તદનુસાર શાંતિપર્વમાં પણ ક્વચિત્ તેમ હશે. સસ્તુંસાહિત્ય સંસ્થાને પોતાનું પ્રેસ નહિ હોવાથી, શાંતિપર્વના સંશોધનનું કાર્ય કેટલા સમયમાં, કેટલી ત્વરાથી અને કેવા સંયોગો વચ્ચે કરવામાં આવ્યું હશે? તે જોતાં, જૂની આવૃત્તિ કરતાં, આમાં ઘણોજ ફેરફાર માલૂમ પડે છે. તથાપિ "**नहि सर्वः सर्वं जानाति ।**" એ વાક્ય પ્રમાણે ક્વચિત્ દોષો રહ્યા હશે, એવી શંકાથીજ સસ્તુંસાહિત્યના મંત્રીજીને નિવેદનમાં "બનતું સંશોધન કરવામાં આવ્યું છે." એમ લખવાની જરૂર પડી હશે. એમ સમજાય છે. આમ છતાં જ્યારે 'ગુજરાતી' સ્વાર્થને લીધે તેવા લખાણપર ધ્યાન નહિ દેતાં સાચાનું જુઠું કરવાને પ્રયત્ન કરે, બીજાની સાચી નહિ પણ જુઠ્ઠી ભૂલો બતાવી જનસમાજને ગોટાળામાં નાખે, અને પોતાને ઘરનું પ્રેસ (છાપખાનું) છતા, બહોળો ખર્ચ કરવા છતાં, લાંબો સમય ગાળવા છતાં તથા પુસ્તકની વધુ કિંમત લેવા છતાં પણ, પોતે પ્રજાને શુદ્ધ ગ્રંથો ન આપી શકે; ત્યારે કોનો દોષ સમજવો? તે વાંચકે વિચારવું. 'ગુજરાતી' પ્રેસના કેટલાએક ગ્રંથોમાં કેવી ગંભીર ભૂલો છે; તે પ્રસિદ્ધ કરવી, એ એક છિદ્રાન્વેષીનું કૃત્ય છે. છતાં જો "કહીને કહેવરાવવું અને ગાઇને ગવરાવવું." એવીજ નીતિ અખત્યાર થશે; તો અમે પણ પૂર્વે જણાવ્યા મુજબ તેમના ગ્રંથની ભૂલો જનસમાજની સમક્ષ રજુ કરીશું. અસ્તુ.

હવે આથી વધુ લખવાની જરૂર નથી. સુજ્ઞજનો તો સમજેજ છે અને આથી વિશેષ સમજ્યા હશે કે, કોઇ તો થતાં કાર્યોને ટેકો આપે છે અને કોઇ તોડી–ભાંગી નાખવાને મથે છે. પણ તેમનું ધાર્યું

થતું નથી, ઈશ્વરનુંજ થાય છે. આ સંસ્થા તો **निंदंतु नीतिनिपुणा यदि वा स्तुवंतु.**" એ પદ્યને અનુસરી, હમ્મેશાં વર્તે છે અને વર્તશે. પરંતુ આવા મિથ્યા આક્ષેપોથી જનસમુદાય અવળે માર્ગે દોરવાઈ હાનિ ન પામે, એવી ઇચ્છાથી અમારે આ સમાધાન લખવા રોકાવું પડયું છે. * * * * * *

* * * * * * *

છેવટે અમે તો ઈશ્વરની આટલીજ પ્રાર્થના કરી વિરમીશું કે:—

सर्वेऽत्र सुखिनः सन्तु सर्वे सन्तु निरामयाः ।
सर्वे भद्राणि पश्यन्तु मा कश्चिद् दुःखभाग्भवेत् ॥

ॐ शान्तिः । शान्तिः ॥ शान्तिः ॥।

આફ્રીકા ઈ૦ દેશાવરનાં ગ્રાહકોને સૂચના.

આફ્રીકા ઈ૦ હિંદની બહારના દેશો કે જ્યાં વેલ્યુપેબલ મોકલી શકાતાં નથી, ત્યાંનાં વિવિધગ્રંથમાળાના ગ્રાહકોને સૂચવવાનું કેઃ—

આ પુસ્તક મળતાં તુરતમાંજ તેમણે સં. ૧૯૭૨ ના વર્ષનું વાર્ષિક મૂલ્ય વધારાના પોસ્ટેજ સાથે રૂ. ૨-૮-૦ અને પાકાં પૂઠાનાં ગ્રાહક રહેવુ હોય તો રૂ. ૩-૧૨-૦ ઠીક પડે તે રીતે મોકલી આપવા. જેથી નવા ૧૯૭૨ ના વર્ષનું પુસ્તક કાર્તિક માસમા નીકળતા તરતજ તેમને મોકલી શકાય. ચરિત્રમાળાનાં ગ્રાહકોને પણ એજ સૂચના છે. ચાલુ સાલનાં બંને માળાનાં બાકીનાં પુસ્તકો દીવાળી અગાઉ અવશ્ય રવાના થઇ જશે.

એ ઉપરાંત આ ખાતાનાં બીજાં પુસ્તકો મંગાવવાં હોય તેમણે તેનું મૂલ્ય અને પોસ્ટેજ પણ નીચેની વિગતે મોકલી આપવું. વધુ સલામતી માટે દરેક ચાર રતલના પેકેટ દીઠ બબ્બે આના રજીષ્ટર ખર્ચના વધુ મોકલવા.

ગ્રંથનું નામ.	મૂલ્ય.	પોસ્ટેજ
રાજસ્થાનનો ઇતિહાસ ગ્રંથ ૧ લો. પાકું પૂઠું.	૨-૮-૦	૦-૧૨-૦
,, ખાસ ઉંચી આવૃત્તિ.	૩-૮-૦	૧-૭-૦
શ્રીમદ્‌ભગવતી ભાગવત હાલજ નવું નીકળ્યું છે.	૨-૧૨-૦	૧-૧-૦
શ્રીશિવાજી છત્રપતિ સોનેરી પૂઠું	૧-૪-૦	૦-૮-૦
શ્રીયોગવાસિષ્ઠ મહારામાયણ ભાગ ૧ લો. ...	૩-૦-૦	૧-૨-૦
મહાભારતનું શાન્તિપર્વ ૨-૮-૦ સાદી આવૃત્તિ .	૨-૦-૦	૧-૦-૦
શ્રીમદ્‌ ભાગવત ભાષાંતર	૨-૨-૦	૧-૪-૦
સ્વામી રામતીર્થ ભાગ ૧ થી ૫ . . .	૧-૪-૦	૦-૮-૦
શ્રીદાસબોધ દીવાળીપર નીકળી ચૂકયું હશે	૧-૪-૦	૦-૮-૦

શ્રી જ્ઞાનેશ્વરીગીતા અને **આર્યભિષક્‌** આવતા વર્ષમા ફરીથી નીકળશે ત્યારે ખબર અપાશે **રાજસ્થાન ભાગ ૨ જો**, તથા **યોગવાસિષ્ઠ ભાગ ૨ જો** ઇ૦ ગ્રંથો પણ આવતા વર્ષમાં નીકળશે.

Manager, Sastu Sahitya Vardhak Karyalya.

Post AHMEDABAD. (INDIA.)

સાહિત્યના શોકિનો, વિદ્યાના વિલાસીઓ, જ્ઞાનપ્રિય ગૃહસ્થો શું તમે જાણતા નથી કે ?

અપૂર્વ રસપૂર્ણ, સર્વોત્તમ પુસ્તક

પંચા-મૃત

સુધા સમાન છે; અનેક પ્રકારના ઉપદેશોથી પરિપૂર્ણ છે. આ પુસ્તક સુપ્રસિદ્ધ કવીશ્વર કે. વી. ભટે અસાધારણ શ્રમથી સંશોધિત કર્યું છે, અને ૨૭૦ વિષયો ઉપર પ્રાચીન અને અર્વાચીન વિશ્વવિખ્યાત કવિયોનાં કાવ્યો ઉપર માર્ગદર્શક, વિસ્તૃત, રસપૂર્ણ ટીકા લખીને શોભાપૂર્ણ બનાવ્યું છે. સંસારના સન્મિત્ર સ્વરૂપ, લાયબ્રેરીના શણગાર-સ્વરૂપ, જ્ઞાનના ભંડાર સ્વરૂપ, તથા જ્ઞાનના ગુરૂ સ્વરૂપ આ પુસ્તકને ખરીદી તેની **પંચામૃત** પ્રસાદીનો સ્વાદ લ્યો; મનહર છપાઇ, સુંદર, પાકું, આંખોને ઉડીને વળગે એવું ત્રણ નામનું સોનેરી બાઇન્ડીંગ. ઈ. સ. ૧૯૧૩માં પ્રથમ જ્યારે આ વિષય સુપ્રસિદ્ધ મુંબઈ સમાચારના દર શનિવારના અંકમાં પ્રકટ થતો હતો ત્યારે ઘણા સાહિત્યવિલાસી અને કાવ્યપ્રેમી ગૃહસ્થોએ એને પુસ્તકાકારમાં પ્રસિદ્ધ કરવાની ઇચ્છા દર્શાવી હતી; તેથી એ **પંચામૃતનું** મનોહર પુસ્તક પ્રકટ કરવામાં આવ્યું છે, અને તેની કીંમત માત્ર રૂ. ૧–૮–૦ રાખવામાં આવી છે. વી. પી. પોસ્ટેજ સાથે રૂ. ૧–૧૧–૦ તો ત્વરાથી મંગાવો. હવે ઘણી થોડી નકલો સિલીકે છે. લખો:—

ઠા. બેચર મેઘજી,—બુકસેલર્સ પબ્લીશર્સ અને સોલ એજન્ટ.

પરાબજાર—રાજકોટ (કાઠિયાવાડ.)

તા. ક. સસ્તુ સાહિત્ય વર્ધક કાર્યાલયનાં સર્વ પુસ્તકો તથા બીજા જાણીતા ગ્રંથકારોનાં પુસ્તકો પણ અમારે ત્યાં મળે છે,

મહારાણા હમીરસિંહ.

ઐતિહાસિક નાટક.

કર્ત્તા–પ્રો. જેઠાલાલ ચીમનલાલ સ્વામીનારાયણ એમ. એ.
અમદાવાદ ગુજરાત કોલેજના પ્રૉફેસર.

આ ગ્રંથની પ્રસ્તાવના ધી ઓનરેબલ રા. બા. રમણભાઈ મહીપતરામ નીલકંઠ બી. એ. એલ એલ. બી. એ. એમણે લખી છે. જેમાં તેઓ લખે છે કેઃ—

હમીરસિંહના જીવનચરિતમાં સમાયેલી વીરતા અને ઉદાત્તતાનો પ્રભાવ પ્રૉફેસર સ્વામીનારાયણે આ નાટકમાં યથાર્થ રીતે પ્રકટ કર્યો છે. નાટકનું વસ્તુ તેમણે એ પ્રમાણે રચ્યું છે કે ઐતિહાસિક વૃત્તાન્તની બધી રેખાઓ કાયમ રહે, અને કલ્પિત પ્રસંગોના વિસ્તારથી ઇતિહાસની કથાનો સાક્ષાત્કાર થાય. × × × × એ ઐતિહાસિક વૃત્તાંતને પ્રો. સ્વામીનારાયણે અનેક પ્રકારે ખીલવ્યો છે. × × × ×

આ રીતે, મેવાડની સ્વતંત્રતાની પુનઃ સ્થાપનાનો ઇતિહાસ નાટકના આકારમાં મૂકતાં પ્રૉ. સ્વામીનારાયણે પ્રોત્સાહક અને રૂચિકર પ્રસંગો ઉદ્‌ભૂત કર્યા છે, અને ગુણવાળો ગ્રંથ રચ્યો છે. × × × × પ્રવર્તમાન નાટકોમાં જે હલકી ઠઠ્ઠાબાજી અને અયોગ્ય કામદર્શનના પ્રસંગો લાવવામાં આવે છે તે તેમણે દૂર કર્યા છે. આ રીતે, રંગભૂમિની હાલની પદ્ધતિને ઉંચે પગથીએ ચઢાવવાનો પ્રયાસ કરવામાં આવ્યો છે, તે સફલતા પામે એવી આશા ગુજરાતી સાહિત્યના સર્વ શુભેચ્છકોને થશે. * * * * *

મૂલ્ય બાર આના પોસ્ટેજ જૂદું.

ધર્મવિજય પ્રીન્ટીંગ પ્રેસ નં. ૪૬૭ રીચીરોડ,—અમદાવાદ.

આપણા ઋષિ મુનિયો પોકારીને કહે છે કે અનાથોને અન્ન-
દાન આપવું તેજ એકગણું દાન અને હજારગણું પુન્ય છે,

જો પ્રભુએ આપ્યું હોય તો સત્પાત્રે દાન કરી
પરલોકનું ભાથું બાંધી લ્યો.

બસો રૂપૈયામાં

અન્નદાન સાથે અમર નામ

રૂ ૨૦૦) દાન આપનાર દાતાના નામથી તે કહે તે એક દિવસે દર વર્ષે દાતાના સ્મરણમાં અનાથોને ભોજન અપાય છે; તથા આરસની તખતીમાં નામ-ઠામ કોતરી ઑફીસમાં ચોટાડી યાદગીરી કાયમ રખાય છે.

ઉપલી રીતે ટુંક સમયમાંજ ૪૫ દિવસો અન્નદાન ખાતે દાતાઓ તરફથી રોકાઈ ગયા છે.

આ આશ્રમમાં અનાથ નિરાધાર બાળકો, ત્યજાએલાં ધાવતાં બાળકો, વૃદ્ધ અશક્ત અપંગો વગેરેને પોષવામાં આવે છે. દરેક જાતનાં દાન લેવાય છે.

પચ્ચીસ રૂપીઆમાં ગોદાન.

રૂ ૨૫) દાન આપવાથી આશ્રમને ગોદાન આપેલું ગણી તેના વ્યાજમાંથી દર વર્ષે એક દિવસ અનાથોને દૂધ આપવામાં આવશે.

એક રૂપીઆથી વધુ દાન આપનારનાં નામ વાર્ષિક રીપોર્ટ-માં પ્રસિદ્ધ થાય છે, જરૂર દયા લાવી દાન મોકલો.

મંત્રી હિંદુ અનાથાશ્રમ, નડીઆદ.

" મ્હોટા જનને મારગે, વ્હેવા ચાહો વીર; ચરિત્ર વાંચી તેમનાં, "
" ધારો ગુણુ ગંભીર. ચરિત્ર ઉત્તમ વાંચતાં, અંતર ઉત્તમ થાય; "
" ચરિત્રમાળા ચાહથી, તે અર્થે વંચાય. "

ચરિત્રમાળા

જેનાં ગ્રાહકોને, દેશવિદેશનાં પ્રાચીન અર્વાચીન અનેક મહાન સ્ત્રીપુરૂષોનાં ઉત્તમ જીવનચરિત્રોનાં પુસ્તકો

દરવર્ષે પાન ૧૫૦૦ જેટલાં

માત્ર રૂ. ૨)માં મળે છે. પાકાંપૂઠાં ૩) પો. માફ

ચાલુ ૧૯૭૧ ના વર્ષનાં પુસ્તકો–જોન ઑફ આર્ક, શ્રીમતી ભગવતીદેવી, દેવી અઘોરકામિની, ગુરૂગોવિંદસિંહ, સુરેશ વિશ્વાસ, ગ્લેડસ્ટન, ટોલ્સટૉય, નાનાફડનવીસ, રાજા રામમોહનરાય, અહલ્યાબાઇ, બાઇજીબાઇ, લક્ષ્મીબાઇ ઇ૦માંથી નીકળશે.

આગલાં વર્ષોના સૅટની વિગત–મૂલ્ય એજ પ્રમાણે.

સં. ૧૯૬૮–૧–૨ શ્રી બુદ્ધિચરિત્ર અને ઉપદેશ. **૩ થી** ૮ ભારતનાં સ્ત્રીરત્નો ગ્રંથ ૧ લો. **૯ થી ૧૨** ભારતનાં સ્ત્રીરત્નો ગ્રંથ ૨ જો.

સં. ૧૯૬૯ નાં પુસ્તકો–૧૩–૧૪ ભારતના મહાન પુરૂષો, ભાગ ૧ લો. **૧૫** ડૉ. આનંદીબાઇ જોશી. **૧૬ થી ૧૯** ભારતના વીર પુરૂષો. **૨૦ થી ૨૨** ભારતના સંત પુરૂષો–ભાગ ૧ લો. **૨૩, ૨૪** જગવિખ્યાત પુરૂષો– ભાગ ૧ લો.

સં. ૧૯૭૦–૨૫ થી ૨૮ ભારતનાં સ્ત્રીરત્નો ભાગ ૩ જો. **૨૯ થી ૩૧** બુકર ટી. વૉશિંગ્ટન. **૩૨ થી ૩૪** ભારતના મહાન પુરૂષો–ભાગ ૨ જો. **૩૫ થી ૩૬** જગવિખ્યાત પુરૂષો–ભાગ ૨ જો.

સસ્તુ સાહિત્ય વર્ધક કાર્યાલય મુંબઈ અને અમદાવાદ.

ગોદરેજની તીજોરી અને મોતી.

ગોદરેજની તીજોરીઓના સંબંધમાં ઝવેરીઓ વારે વારે એવો સવાલ ઉઠાવે છે કે એ તીજોરીઓમાં આગની વખતે કાગજ બળતા નથી એ ખરૂં છે, છતાં તીજોરીની અંદર મેલેલાં મોતીનું આબ ઉડી જાય કે નહિ ?

ગયા નવેમ્બરમાં ગીરગામ બેક રોડ ઉપર શેઠ લાલજી દયાલના મકાનમાં મોટી આગ થઇ; તે ઘરમાં શેઠ ગોરધનદાસ પટેલની માલેકીની એક તીજોરી ગોદરેજની બનાવેલી હતી અને તેમાં કાગજો ઉપરાંત મોતીની એક પોટલી હતી તે મોતીની હાલત આગ પછી કેવી હતી તે શેઠ ગોરધનદાસે ગોદરેજ ઉપર લખેલા નીચલા કાગજ ઉપરથી સમજી શકાશે—

મેસર્સ ગોદરેજ અને બાઇસ જોગ—

થોડા દહાડા ઉપર ગીરગામ બેક રોડનાં મારાં ઘરમાં આગ લાગી તે વખતે મારા વપરાસમાં તમારી એક તીજોરી હતી. મારી રહેવાની જગ્યામાં સઘળું બળીને રાખ થઇ ગયુ હતું અને જ્યાં આગ બહુ જોરમાં થઇ હતી ત્યાં તમારી તીજોરી હતી. તીજોરીમાં કરનસી નોટો અને ખતપત્રો ઉપરાંત સોનાના દાગીના હતા અને થોડાંક છુટાં મોતીની એક પોટલી હતી. તીજોરી ગોદરેજની બનાવેલી એટલે સૌની ખાતરી હતી કે કાગજો જરૂર સલામત રહેશે, પણ મોતીની હાલત સારી રહેશે કે નહિ તે માટે કેટલાકોને શક હતો. તીજોરી ખોલતાં હાજર રહેલાઓની અજાયબી વચ્ચે કાગજો તેમજ મોતી સંપૂર્ણ સારી હાલતમાં મળી આવ્યાં હતાં.

તા. ૨૮–૧૧–૧૪ **લી. સેવક,–ગોરધનદાસ વી. પટેલ.**

ગોદરેજનું કારખાનું–ગેસ કંપની પાસે, પરેલ—**મુંબઇ.**

શાખા—રીચીરોડ–**અમદાવાદ.**

જરા સાચવજો !

કરકસરીયા બનજો, પણ કૃપણ ન બની જાઓ તે સાચવજો !

ઉદાર બનજો, પણ ઉડાઉ ન બની જાઓ તે સાચવજો !

સ્વતંત્ર બનજો, પણ સ્વચ્છંદી ન બની જાઓ તે સાચવજો !

“પોતાની ભૂલો અને દોષોને સમજીને સુધારી શકનાર મનુષ્ય અન્ય લાખો પાપાત્મ મનુષ્યોની અપેક્ષાએ અધિક અને ઉત્તમ કાર્ય કરી શકશે. આજ વાચાળતા (પાંડિત્ય) દર્શાવનાર ઘણો તેટલું બોલે કે લખે, પણ ન પોતાના કહેવાપ્રમાણે જીવવું ખૂબ મુશ્કેલ હોય છે.”

આપણે જીવન વર્તનને ઉચ્ચ સિદ્ધિઓ આપવામાં જેટલા મનુષ્યોના જીવનચરિત્રો જે અસર નિપજાવી છે, તેવું બીજું જેટલું પણ આધિક તેટલું થોડું છે.
